

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ուչ առևտրային իրավասույթյուն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել կրթիչը ցանկացած մեդիայով կամ կրիչով
մեդիայով կամ օգտագործել սույն կրթիչը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share – copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt – remix, transform, and build upon the material

Ltn
✓ 502

Ltn
✓ 501

4.4.

ff. 26.

ԳԻՒՐԻՄԱՆ

1999

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն Ն Ե Ր

Կ Ր Ց Ն Ք Ի

Ի Ե Մ

Ա Թ Հ Ա Ս Ե Ր Ե Ն Ց Տ Ե Ր Ե Ծ Ո Ւ Ը Ծ

Ը Ն Դ Դ Ի Ս Ո Ւ Թ Ե Ս Ն Ց

Թ Ա Ր Գ Մ Ը Ն Ե Ց

Հ. ԱՂԵՔՍԱՆԴԻՐ Վ. ՊԱԼՃԵԱՆ

Ի Մ Ի Ի Թ Ո Ւ Թ Ց Ե Ն

Հ Ա Տ Ո Ր Ը

Վ Ի Է Ն Ն Ը

Ի Մ Ի Թ Ե Ր Ե Ը Ն Ց Տ Ե Ր Ե Ծ Ո Ւ Ը Ծ

77

1 3 5 7 9 1 1 3 5 7 9

4 7 1 0 7 7

1 3 5 7 9 1 1 3 5 7 9

1 3 5 7 9 1 1 3 5 7 9

1 3 5 7 9 1 1 3 5 7 9

1 3 5 7 9 1 1 3 5 7 9

1 3 5 7 9 1 1 3 5 7 9

1 3 5 7 9 1 1 3 5 7 9

9 5 0 1 - 6 0

29. 501

Ա Ջ Ն Ի Ի Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ո Ղ

Ամեն թարգմանիչ՝ իր գրաւոր աշխատութիւնը հրատարակելէն յառաջ՝ սովորաբար թէ բնագրին եւ թէ իր թարգմանութեան որպիսութեան, վախճանին եւ առանձին հանդամանքներուն վրայ համառօտ տեղեկութիւն մը կու տայ: Եթէ մեծանուն հեղինակը յառաջարանութեան մէջ այս ամենայն իր մատենագրութեան նկատմամբ աչքիդ առջեւը դրած չըլլար, ստուգիւ ինձի անհրաժեշտ պարտք մը կը համարէի ասանց վրայ ընդհանուր տեսութիւն մը տալու: Բայց որովհետեւ ինք արդէն ըստ բաւականին գրած է, ինձի ուրիշ բան չիմնար, բայց եթէ հրաւիրել զքեզ, որ ուշագրութեամբ կարդաս իր գեղեցիկ խօսքերը, որոնցմէ՝ դուն քեզմէ կրնաս անվրէպ գուշակել եւ իմանալ իր մեծ հանճարը, ժամանակիս հոգւոյն թափանցելը եւ միանգամայն մարդկային՝ մանուանդ երիտասարդական բնաւորութեան խորին ճանաչումը, որոնք, կրնամ ըսել, ամէն մէկ պարբերութեան մէջ միտքդ կը զմայլեցընեն: Բայ ասկից՝ կը գտնես նաեւ պարզ եւ բնատանկան սճ մը, որն որ իր համոզիչ ազդեցութեամբն ընթերցողին միտքը կը հանգչեցընէ, սիրտը կը գրաւէ: Այս ձիր-

քերն էին, որ զիս յարգարեցին յօժար կամօք թարգ-
մանու թեանս ձեռք զարնելու:

Մի համարիբ թէ ասոնք այնպիսի դավեսաներ
են, որ թարգմանչի մք բերնեն՝ թարգմանու թեանք
յարգ տալու համար՝ շատ անգամ կը լուսին: Հ. Սե-
կունտոս Գրանդոյ Յիսուսեանց կարգեն՝ Եւրոպական
անուն ունի իր քարոզութիւններովն ու իր այնչափ
մատենագրութիւններովք, որոնց մէջ առաջին տեղին
ունի աս մատենան, որուն՝ քիչ ժամանակուան մէջ՝
Իտալիա երէք տպագրութիւնները տեսաւ՝ մէկը մէ-
կալէն գերազանց. վասն զի անխոնջ մատենագիրն
ամէն մէկ տպագրութեան ատեն նոր հատուածներ
եւ առանձին մասեր կ'աւելցընէր, այնպէս որ եր-
րորդ տպագրութիւնը՝ որմէ հայերէն թարգմանու-
թիւնն ալ կատարուեցաւ, առաջիններէն անհամե-
մատ առաւելութիւններ ունի:

Այս միայն չէ. նոյն իսկ Հաւատոյ Տարածման
Ս. Ժողովքը, որ այնչափ փոյթ ու խնամք ունի ա-
րեւելեան ազգաց բարւոյն եւ լուսարութեան,
երբ որ հայերէն թարգմանութեանս վրայ ծանօթու-
թիւն ունեցաւ, չէ թէ միայն իր ծանրակշիռ հաւա-
նութիւնը շնորհեց, այլ նաեւ յուսացուած բարիքն
յառաջացընել բաղձալով, տպագրութեանն ալ օ-
գնութիւն մ'ընելու հաճեցաւ՝ այսպիսի ժամանակ
մք, ուր ինքն իսկ Իտալիացի դժբախտ գէպքերուն
պատճառաւ, մեծ նեղութեան մէջ կը գտնուի:

Իսոյց դառնանք մեր թարգմանութեան: Զա-
նացի որչափ կարելի էր՝ գիւրիմաց եւ պարզ սնով
գրելու. այսու ամենայնիւ կան նիւթեր, զորոնք ի
հարկէ մտագրութեամբ պէտք է կարգալ իմաստին
խորութեան հասնելու կամ հեղինակին միաբը թա-

փանցելու համար. մանաւանդ որ շատ հեղ այնպիսի
 եւրոպական նոր գաղափարներու վրայ է խաբբ, ու
 բնոց բացատրութիւնը մեր հայկական գրագիտու-
 թեան մէջ հազիւ թէ մուտք ունեցած է կամ թէ
 բոլորովին նոր է: Բայց առ կողմանէ մեր ուշիմ երի-
 տասարդաց հանձարն ու յարասեւութիւնը բաւա-
 կանէն աւելի մեզի վտահաւթիւն կու տան, որ իրենց
 մտադիր ընթերցմանին այն հոգեւոր օգուտն ու բա-
 րոյական պատգմներն առատութեամբ քաղեն, զորոնք
 այսպիսի մատենան մը իրենց կ'ընծայէ, մանաւանդ հի-
 մակուան ատենները, որ այնչափ անարգ եւ թիւնա-
 լից դժբերու հեղեղ մը արեւելք ալ սկսած է ողո-
 ղելու, որոնցմէ, իբրեւ է պէտք է - մտքի քանից մը-
 թե-վիչ, կ'ըսէ Առաքեալ, զի - - - - - էլ յ- - - - - է ի-
 յ- - - - - ր- - - - - ի- - - - - :

Իմաստուն հեղինակն իր մատենագրութիւնն
 ամէն կողմանէ կատարեալ ընելու համար՝ առանձին
 գլուխներով երկայն գրած է քանի մը նորահնայ
 մուտքութիւններու վրայ ալ, որոնք եւրոպայի մէջ
 վերջի տարիները շատ տարածուած ըլլալով, թէ
 Եկեղեցւոյ եւ թէ քաղաքական օրինաւոր իշխա-
 նութեանց մեծամեծ վնասներ հասցընելէն ետքը՝
 արիւնահեղ խռովութեանց ալ պատճառ են: Բայց
 որովհետեւ այսպիսի զեզծ սկզբունքներէ ազդերնիս
 գեռ անարատ պահուած է, եւ կը յուսանք որ եր-
 կնից օգնութեամբն անանկ ալ կը մնայ, ասոր հա-
 մար այն քանի մը գլուխները զանց բոլոր թարգ-
 մանելու, ազնուական ընթերցողաց մտադրութիւնն
 առաւել լապէս անոնց վրայ ամփոփելով, որոնք մտաց
 սուրը յստակութիւնը կը պզտարեն, որտի մարքու-
 թիւնը կ'արատեն, եւ այն երջանիկ անմեղութեան

գարանակալ բլլալէն ետքը՝ հոգին կը սպաննեն: Ա-
հաւասիկ թարգմանութեանս վախճանը եւ իմ գի-
տաւորութիւնս:

Բայց այս ամենայն ինչ է: Ես քնկեցի, կ'ըսե
Առաքեալ, Ադղոն Ըսր էք, այլ Աստուծո՞ւ ձեցոյց:
Գրեց հեղինակը, ես թարգմանեցի. բայց ո՞վ է հե-
ղինակը, ո՞վ է թարգմանիչը, նուստս պաշտօնեաներ.
Աստուած է՝ որ պիտ'որ յաջողէ, անեցընէ, պաղա-
բեր ընէ բարեպաշտութեան, հաւատոյ եւ սիրոյ սեր-
մունքը հաւատացելոյ եւ առանձինն՝ պատանեաց
սրտին մէջ, զորն որ ախարի կը խնդրեմ Աստուծմէ,
եւ այս միայն՝ փոքր աշխատութեանս վարձք կը հա-
մարիմ:

Հոռմ, Նոյեմբեր, 1863:

Յ Ե Թ Ը Ջ Ը Բ Ը Ն

Ամեն ատեն գտնուած են թէ մեղք եւ թէ մեղաւորք. ասոր հակառակն ըսելը՝ յայտնի յիմարութիւն է, զորն որ ամեն պատմութիւն եւ ամեն դարերու փորձը սուտ կը հանէ: Եթէ մեր դարերուն մէջ արաւքոյ կարգի երեւոյթ մը կայ, ան է՝ որ ալ մարդիկ չեն ուզեր իրրեւ գէշ ու մեղք ճանչնալ ան բանը՝ որն որ իրաւցընէ գէշ եւ մեղք է: Անոր համար ուր որ ատեն մը յանցանք գործողը՝ գտնէ ինք զինքը մեղաւոր կը ճանչնար. մեր օրերը մեղքով աղտակողը՝ այնպէս կը վարուի եւ նոյնը կ'ընէ, ինչ որ Հոգւոյն սրբոյ նկարագրած կինը կ'ընէր, երեսը կը սրբէր ու կ'ըսէր. Գէշ բան մը չեմ գործած. Լուսնայ եւ ուրիշ ի՞նչ գործեալ¹:

Մանաւանդ թէ յանցանքն աւելի եւս արդարացընելու համար՝ այնպիսի առածներ, կանոններ ու սկզբունքներ առաջ կը բերուին, որոնք աւելի դատապարտելի են, քան զնոյն մեղանշական գործքերը՝ որոնք անոնցմով պաշտպանել կ'ուզուին: Ընթերցողներուն ասոր մէկ ճաշակը տալու համար՝ ահաւասիկ ինչ որ ստեպ կը պատահի: Օրինակի համար գնենք թէ մէկը ձանձրութենէ ու գաղջութենէ յաղթուելով, աստուածային պաշտաման պարտաւոր գործքերը կամ բոլորովին եւ կամ ըստ մասին զանց բրած ըլլայ. ասիկա արդէն ինք զինքը ծոյլ կամ զանցառու

¹ Առակ. Լ. 20:

չիճանչնար, ինչպէս ասեմն մը. բայց իր ծուլութիւնն
ու զանցառութիւնն արդարացընելու եւ պաշտպա-
նելու համար, խարէական սկզբունքներու ալ կը դիմէ,
բնելով թէ Աստուած հոգ չ'ընէր այսպիսի գործ-
քերը, թէ ասանք հարկաւոր բաներ չեն, թէ Աս-
տուած սրտին կը նայի, եւ ասանց պէս ուրիշ սկզբ-
ունքներ: Ասոր նման՝ անցած ասեմները, երբ որ
քրիստոնէաց մը սրտին ապականութեան ետեւէն
երթալու գծրախտութեան մէջ ինկած կ'ըլլար, գո-
նէ խիզճը կը զարնէր, եւ սրտին մէջ ինք զինքն այն-
պէս անտուակ կը համարէր, ինչպէս որ էր: Հիմա ան-
անկ չէ. այնպիսին ալ պատճառներ կը փնտռէ, սկզբ-
ունքներ կը գտնէ, որոնց զօրութեամբ ինք զինքն
արդար կը հրատարակէ, եւ կը հաստատէ թէ բնու-
թեան գրգման հետեւիլը՝ գէշ բան մը չէ, թէ աս-
մէնքն ալ այնպէս կ'ընեն, թէ ուրիշ կերպ ալ չի-
կրնար ըլլալ, եւ ուրիշ ասանց նման բաներ: Արդ՝
ինչ որ ես աս երկու գէպքերուն մէջ գիտեցի, գուն
նոյնը տարածէ անթիւ անհամար պատուիրանազան-
ցութեանց բազմութեան վրայ, որոնց ամէն մէկուն
գիմացը՝ առածներ, վճիռներ ու սկզբունքներ գրա-
նուած են՝ զամէնքն ալ ջատագովելու, ամենուն
վրայէն իրենց երկխաղախց երեւոյթը վերցընելու եւ
զամէնքն ալ բոլորովին արդարացընելու համար:

Աս անօրէն սկզբանց թիւր շտայընելու երկու
պատճառներ մեծ ազդեցութեամբ կը զուգընթանան.
մէկ կողմանէ կիրքերը, մէկալ կողմանէ բազմականու-
թիւնը: Արքերն աս վերջին տարիները ազատութեան
հովերուն սաստիկ շնչելովն առանձին իմն եզանակաւ
ամէն սանձ ու կապ փրցուցած խորտակած են, եւ
զեզուլ սզզել կը փնտռեն: Ասանց մէջ անպատիւ
թաղուելու համար՝ սրտին մէջէն ամէն խայթը ջնջել
եւ խիզճը բթացընել պէտք է: Ասիկա ինչով կ'ը-

լայ: Մինակ այն նոր սկզբունքներու, վճիռներու եւ առածներու օգնութեամբը, որոնք կը հնարուին ու կը հրատարակուին, բարին՝ շար, շարք՝ բարի կոչելով. եւ ուր որ գործուելու գործքերուն ներքին շարութիւնը չի կրնար փոխուիլ, գոնէ անոնց անունը փոխելով՝ մարդիկ իրենք զիրենք կը խաբեն:

Մէկայ ազգու պատճառը՝ բողոքականութիւնն է, որն որ թէպէտ մեր խաղաղական բնակիչներէն չէ, անանկով ալ իբրեւ հիւր եւ անցաւոր մեղի հետ կը վարուի: Մեր գաւառներուն ամէն կողմերը գրքեր, ծառեր եւ վէպեր կը պտըտին, որոնք բողոքականութեան հօգւով տողորուած են, եւ անոնցմով քարոզուած եւ օրէ օր տարածուած գէշ սկզբունքները կամնաց կամնաց շատ անզգոյշներու հօգւոյն մէջ տեղի կը գտնեն: Ինչպէս որ վնասակար եւ ապականած օգի մէջ անզաղար շունչ առնուլը՝ ամենարարեխառն առողջութիւնն ալ կ'ապականէ. այսպէս ալ ամէն օր անզաղար մուրական սկզբունքներ ու առածներ լսելը, երբ երկայն կը տեւէ՝ ամէն առողջ միտքերն ալ կ'ապականէ: Այսպէս, օրինակի համար, բոլորովին բողոքականութեան խօսքեր են, այն՝ շատերուն բերնէն լսուած խօսքերը, թէ ամէն կրօն ազէկ է, թէ պատուաւոր մարդը՝ կրօնը չի փոխեր, թէ Աստուծոյ բաւական է սիրտը, թէ բաւական է բարի գործել, թէ խոստովանանքը քահանաներուն գիւտն է, թէ այնչափ արարողութիւններ, այնչափ արտաքին կրօնական կրթութիւններ հարկաւոր չեն: Բողոքականութեան հետ մը կու տայ նաեւ Եկեղեցիներու փառաւորութիւնները վար զարնելը, թէ աշխարհական եւ թէ վանական եկեղեցականներու գէժ հակառակութիւն ունենալը, միաբան աղօթք բնելը բանի տեղ չլինելը, եւ ամենէն աւելի՝ սրբազան Քահանայապետներու եւ հոգեւոր հովիւներու գէժ այն

մշտնջենաւ որ շարաւիտ գգած մունքը : Բարգրահան
հոգւոյ ծնունդ են այն մեր օրերս հրատարակուած՝
խորհելու, խօսելու, հաւատալու եւ գործելու ազա-
տութիւնը : Ասկից ամէն մարդ կը տեսնէ թէ բար-
քականութիւնն որչափ ընդարձակ նիւթերու վրայ կը
տարածուի, եւ որպիսի ընդարձակ ազգիւր մըն է
խիստ վտանգաւոր սկզբունքներու :

Բայց իր հասոցուցած միասնեբուն ընդարձա-
կութիւնը միայն չէ որ լալու եւ սղրալու արժանի է,
այլ նաեւ ան՝ որ բրած վերքերը շատ խորունկ են :
Որովհետեւ այս բարգրահանութեան հոգին ուր որ
կը մտնէ, մեր հաւատքին ամենէն կենդանական
սկզբունքներն արմատէն կը խախտէ . ինչպէս են սրբ-
բոյն Պետրոսի գլխաւորութիւնը, Ահեղեցւոյ իշխա-
նութիւնը, սուրբ խորհուրդներուն ձշմարտութիւնը,
պատարագին սրբութիւնը, սուրբերուն բարեխօսու-
թիւնը եւ ասանց նմանները : Աեղծանէ կը խանդարէ
ամէն կրօնական կրթութիւնները, ինչու որ ասանք
չեն կրնար ի գործ գրուիլ՝ ուր որ կրօնի ձշմարտու-
թեան եւ զանիկա ի գործ դնելու հարկաւորութեան
համոզումը խորունկ չէ, եւ հաւատացեալներն ան
աստիճանի կը հասցընէ՝ որ գրեթէ միայն ուղղափա-
ռութեան անունը վրանիս կը կրեն, եւ վարքերնին
սյլազանդներուն վարքէն վար չիմնար :

Այսու ամենայնիւ առանց Արեմիայի սղբերն ու
լազքն անօգուտ տեղ կրկնելու, սլ որ հիմակուան
ընկերութեան որպիսութիւնը քիչ մը կը ծանչ-
նայ, գիտէ թէ այս ամէն բաւժնիս ինչ աստի-
ճանի ձշմարիտ են նոյն ընկերութեան մէջ : Ար գրու-
նուին ամբողջ ընտանիքներ, որանք իրենց թշնա-
մանք մը կը համարին եթէ հաւատքնին տարա-
կուսի տակ ձգուելու բլլայ . բայց միանգամայն գլուխ-
ներնուն մէջ այնպիսի սյլանդակ սկզբունքներ եւ

այնպիսի խիստ բողոքական վարդապետութիւններ
ունին, որ եթէ Ղանտան կամ Պերդին կրթուած ըլ-
լային, աւելի շէին կրնար ունենալ: Շատ երիտա-
սարգներ՝ որոնք ժամանակիս համալսարաններուն մէջ
կրթուած են, խօսակցութեանց եւ ընկերական ա-
կումքներու մէջ ուղղափառութեան հակառակ այն-
պիսի վարդապետութիւններ ու գաղափարներ կը
համարձակին պաշտպանելու, որպիսի ոչ Վոլգերա-
կանները եւ ոչ ալ Եկեղեցւոյ դէմ հակառակադ
Թագաւորական ու Վարդապետական ըսուած աղան-
դաւորները պաշտպանեցին: Մինչեւ դեռ բոլորովին
ճամբէ գործ չելած աղջկանց բերնէն այնպիսի վճիռ-
ներ ու կարծիքներ կը լսուին, որ սոսկում կը պատ-
ճառեն. բայց իրենք ամենեւին եւ ոչ իսկ կը կասկա-
ծին թէ այնպիսի գէշ բաներ ըլլան ըսածնին ու
կարծածնին, ինչպէս որ են իրօք, որովհետեւ այն-
չափ այնչափ անգամ իրենց առջեւ խօսուած ու
լսուած բաներ են, որ ալ հասարակ եղած են:

Եթէ նոյն իսկ անոնք՝ որոնք բարի կը կոչուին
եւ իրօք ալ այնպէս են, ենթադրելով իրենց բարե-
մտութիւնը՝ որով կը խօսին ու կը գործեն, այսչափ
եւ այսպիսի անօրէն սկզբունքներէ ապականած կը
գտնուին, ամէն մարդ ինք իրմէ կրնայ մտածել անոնց
փճակը, որոնք հոգւոյ եւ կրօնի բաներն անանկ բա-
րակ չեն մտածեր: Թէ ասոնց ապականութիւնը ո՞ր
աստիճանի հասած է, անկարելի բան է նկարագրե-
լը: Ասանցմէ ամանք անտարբերութեամբ մը ամե-
նէն լիբ Վոլգերականութիւն մը կը գաւանին, ամանք
ամենէն լաւ կրօնի մը պէս կը գովեն ու կը բարձրա-
ցընեն այն կրօնը՝ որն որ ամէն կրօնները կ'ուրանայ,
որ նոյն իսկ բողոքականութիւնն ըսել է: Ան՝ որ
յայտնապէս ընկերավարութիւն կը քարոզեն, եւ կան
որ հասարակավարութիւն, մինչեւ Գուրիէի եւ Սէն

Սիմոնի ազատեզութիւններն ալ իրենց գովողներն ու
Հետեւողները կ'ունենան:

Առ ամէն բաները քիչ մը ատենէ վեր մտածե-
լով եւ սրտիս մէջ կսկծալով, ինք իրմէս առանձին կը
քննէի ու կը փնտռէի, թէ արդեօք պէտք չէ որ այս
ամէն շարիքներու հեղեղին գէժ պատուպարան մը
գանուի: Ո՞վ գիտէ, կ'ըսէի ես ինձի, եթէ գիտու-
թեամբ մուրրողները չէ նէ, գոնէ խարուելով մուր-
րողներն իրենց մուրրութենէն կրնան ետ դառնալ,
եթէ մէկը սիրով իրենց ազդեցութիւն մ'ընէ: Ո՞վ
գիտէ՝ եթէ լսելու բլլան, որ ան սկզբունքները՝ զո-
րոնք բարեմտութեամբ կամ անխահեմութեամբ կը
զրուցեն, ապահանիչ սկզբունքներ են, ուղղափառ
հաւատոյ սրբութեան հակառակ են, կարելի է կը
ստական ու կը մերժեն: Ստուգիւ շատերէն այսպիսի
պատու մը կը յուսացուի, իրենց վարքին բարութեան
եւ ճշմարտասիրութեան նայելով: Արդ՝ եթէ այս-
պիսի բարիք մը կրնայ յուսացուիլ, ինչո՞ւ պիտի չփոր-
ձենք: Այսպիսի մտածութիւններով՝ միտքս ինկա-
կրօնական նիւթերու վրայ պարտած գլխաւոր մուր-
րութիւններու ցանկ մը հիւսել, եւ կարգի մը դնե-
լով՝ ընթերցողներուն առջեւ հանել, որպէս զի
ինչպէս որ նաւաստիները ծովացոյց թղթերուն վրայ
կը տեսնեն այն յորձանքներն ու ժայռերը, որոնցմէ
փախչելու են, այսպէս ալ իրենք աս թերթերուն
մէջ տեսնելով այն սկզբունքները՝ որոնք կրնան իրենց
կամ հաւատքը եւ կամ բարոյականն ապահանել, ա-
նոնցմէ փախչին:

Միայն քիչ մը ատեն կը տարակուսէի, թէ
արդեօք այն մուրրութիւններէն ամէն մէկուն վրայ
ալ պէտք է կատարեալ ջրում մը աւելցրնել, չէ
նէ՝ բաւական է յիշելը, որ այս կամ ան մտած մունքն
ուղղափառական կաթողիկէական չէ: Աս երկրորդ

Ճամբան աւելի գիւրբին ու կարճ էր, բայց գուցէ խոր-
հրրդած ող ընթերցողներուն բաղձանքը շէր կատա-
րեր: Ինչու որ նաեւ ուղղափառները, որչափ որ ալ
պատրաստ ըլլան հասարակ բաներու մէջ Ազիզեցւոյ
հրամանին ու իշխանութեան հպատակելու, այսու ա-
մենայնիս նոր գորութիւն մը կը ստանան՝ երբ որ կը
լսեն այն պատճառները, որոնք Ազիզեցւոյ՝ իրենց մօ-
րը՝ հրամաններուն իմաստութիւնն ու խոհեմութիւնը
կը ցուցնեն: Մէկալ ճամբան իրացրնէ աւելի լայն
եւ աւելի կատարեալ էր, բայց շատ անգամ երկայն
ու բարակ բարակ քննութիւններ կը պահանջէր, ու
որոնք գիւրաւ կը ձանձրացնեն եւ զորոնք ամէնքը
գժուարաւ կ'իմանան: Աս պատճառաւ վերջապէս որ-
շեցի որ միջին ճամբայ մը բռնեմ, այնպէս որ հարկ
չըլլայ ամէն նիւթի վրայ ձառ մը գրել, եւ ոչ ալ
մէկ գի ձգել այն քանի մը պատշաճաւոր եւ հաս-
տատան պատճառները, որոնք կրնան ցուցնել գա-
տապարակի սկզբունքներուն ստտութիւնը:

Ամենէն աւելի ան պատճառներն ընտրեցի, ու
որոնք ինծի աւելի գիւրբմբռնելի երեւցան: Ասան զի
բաց անկից որ հասարակ պատճառները շատ անգամ
աւելի ազդու են, ինչ օգուտ կ'ըլլար նուրբ պատ-
ճառարանութեանց մէջ թափառիլը, երբ որ անի-
մանալի կը մնային: Գիտուն անձինք բան մը շէն կոր-
սընցընէր, եթէ տուած պատճառներն իսպարզ ըլլան,
բայց ժողովուրդը բոլորը կը կորսընցընէր՝ եթէ նուրբ
եւ անիմանալի ըլլային: Ասոր համար մէկը շղարմանայ,
տեսնելով թէ շատ անգամ մէկ գի ձգուած են այն
հաստատուն պատճառները, զորոնք սուրբ վարդա-
պետները յառաջ կը բերեն եւ որոնք խնդրոյն յաղ-
թութիւն կու տան, եւ անոնց տեղ ուրիշ պատճառ-
ներ արուած են, զորոնք ամէնքը շէն բանեցընէր: Ա-
սոր պատճառն ան է, որ երբեմն կը յուսահատէի ա-

ապին տեսակ պատմաւորք ժողովրդեան զի բիւնաց
բնելու, եւ անոր ներհակ կը յուսայի որ եւրբիններք
ժողովուրդն ազէկ կրնայ միտք առնուլ :

Ահա առիկ, ազնիւ ընթերցող, զխտարու-
թիւնս: Աստուած տայ, որուն փառացը հաճար միայն
աս փոքր աշխատութեանս ձեռք զարկի, որ նոյնք
արդեամբ ալ որում ընէ ընթերցողներուն, թէ ան
աւելն ստութիւններն իրենց յայտնելով, որոնցմով
հոգիներն խտարած է, եւ թէ իրենց աշքին առջեւք
պայծառ լուստարելով ան նշմարտութիւններք, զո-
րոնք զեռ շէին ձանձնար: Աս աւելնայն կը յուսամ
եւ Անկից միայն, որն որ միմտի կրնայ բարի բող-
ձանքներու կատարումք տայ :

Աստուծոյ նախախնամութիւն :

Ա . Ի՞նչպէս նախախնամող է Աստուած՝ երբ որ սմանք հարուստ, սմանք աղքատ կը ըլլան : — Բ . Բարբեները ճշուած կեցած են, իսկ շարքը երկունի կը ըլլան :

Քրիստոնէական կրօնին զգիւտըր ջանքն ու աշխատութիւնն ան է՝ որ Աստուածութեան վրայ որչափ կարեւր է նուազ անկատար ծանօթութիւն մը տայ մարդուն . ինչու որ ասիկա՝ ուղիղ իմանալու հիմն ըլլալով, միանգամայն ուղիղ ապրելու եւ գործելու նեցուկն է : Քրիստոնէական կրօնն աս բանիս մէջ մեծ համարմակութեամբ եւ ապահովութեամբ մը կը յառաջանայ, վասն զի նոյն իսկ Աստուծոյ Արդին մեզի հետ իր բերնովը իստած եւ իր բերնովը մեզի սորվեցուցած ըլլալով, հիմնայ բաւական է միայն սկանիլ զնեզը՝ նշմարաւթեան ստուգութեամբ համեմուտ : իսկ թերահաւատութիւնը բաշտրովին ասոր ներհակը կը գործէ, ուրիշ ամէն բանէն յառաջ Աստուծոյ զազափարը մեր մէջը մթընցընելու կ'աշխատի՝ անոր նախախնամութիւնը վար զարնելով, անոր արգարութիւնը նուաստացընելով եւ անոր բարութեան բնածին հանգամանքներուն սուս կերպարանք մը տալով . եւ այսպէս զիբաւ մեր կրօնին առարկան մեզմէ կը վերցընէ, զնոյն ինչն Աստուած մեզմէ հեռացընելով : Ինչու որ Աստուած այնպիսի էակ մըն է, որ թէ նախախնամող, թէ արգար եւ թէ յանաահմանա բարի է :

Աստուծոյ նախախնամութեան զգիւտըրարար հակառակ երեւցածն է՝ երկրաւոր բարիքներուն անհաւասար բաշխումը, որ աշխարհքիս վրայ կը տեսնուի : Ի՞նչպէս նոյնիմանող է Աստուած, կը հարցընեն սմանք, իբր՝ որ իչ տեւեւնէ որ սեւեւ մեծ հանգստութեան մէջ իչ լայն լին . Իս շտեբը ուղտը լափուր խորիլ իչ հոշի խորտ ին, որ կեւեւեբնին դեհին : Բաց ասկից, Ի՞նչ հոգ սեւի մը լայ, իբր իչ տեւեւնէ ին իւն անբեւեւեբ, որնտ բոբն սու շոբը լին զանաւեւեբ, Իս որե որ սեւիլ երկունիլ ի՛չ ըլլան . Իս սուր ներհուլ սեւեւ՝ որ Աստուած իչ լինան, մը լայ իչ ճան : Եւ այսպէս կը զայնթակիին, կը տրանքեն եւ ընն կրնար հանգչիլ : Արդ՝ առջի ըսածներնուն պատասխանը տալու համար միտ զիբ :

Ա . Աստուծ կը արանքեն, որ սեւեւ մեծ սաստաթիւննէ բոս մէջ լայն լայն տեւ, սորնեբը տեւիլութեան մէջ իչ սաստաթին : Բայց թէ որ Աստուած՝ աշխարհքս ստեղծելու եւ կարգաւորելու աստեւն ուզած ըլլար որ ամէն մարդիկ ալ երկրաւոր բարիքներու մէջ այնպէս շքաւոր ըլլային, ինչպէս վերջիլեւալ անանկներն են, լէր կրնար արգեոք աս որեւբը զնեւ, այսպէս սահմանել : Անասարակոյս ինչն ամենուն տերն էր, եւ եթէ է զիբեւք փորնելու, իբնեց հաստատմութիւնը կրթելու եւ արբայութեան

Հասնելու հարկաւոր պայման մը գնելու համար՝ այս շարահերու-
 թիւներն իրենցմէ պահանջէր, այս, առանց անիրաւութեան
 կարող էր ընել: Արդ՝ ի՞նչ անիրաւութիւն ըրած կ'ըլլայ անոնց՝
 որոնցմէ նոյնը կը պահանջէ, ինչպէս են աղքատները:

Գուցէ թէ ոմանցմ' ինչպէս են հարուստները՝ նոյնը
 շտապանքով, մեկամեկ անիրաւութիւն կ'ընէ, որոնցմէ ա-
 սանկ կը պահանջէ: Բայց Երեսու ֆրիստա արգեն ազժուա-
 րութեան պատասխանը տուած է: Հարուստին մէկը, կ'ըսէ, իր
 աւետարանին մէջ, սրբին իրկեց իր գործարները սյլեւսյլ
 ժամու մէջ, ոմանք՝ առտուանց, ոմանք՝ զեպ ի կեսոր եւ ո-
 մանք ալ գրեթէ գործելու վերջին ժամը: Եւ իրիկունը ու-
 զեց առ վերջիններուն ալ նոյն վարկը տալ, ինչ որ առջին-
 ներուն տուած էր: Ասանք կը տրանջին, որ ըստ որում
 ապրն ու ցուրտը կրած ըլլալովին՝ մեկամեկ հաւասար կը
 համարուին, որոնք այնչափ քիչ աշխատած էին. բայց իրենց
 տերը բերանին գոցեց, ըսելով. ի՞նչ անիրաւութիւն կ'ընեմ՝
 ձեզի, թէ որ գրած գաշինքներուս համեմատ ձեզի վնասելու
 ետքը, ուրիշներուն ալ նոյն վարկը տալ կ'ուզեմ: Գուցէ թէ
 ես ազեկ ըլլալուս համար՝ ինծի շարիք կ'ուզէք, եւ կը նա-
 խանձիք որ ես բարերար եմ: Նոյնը կրնայ ըսուիլ անոնց՝ ո-
 րոնք ուրիշին հարստութեան վրայ կը տրանջին: Ասուած
 իրաւունք ունէր զամենքն ալ աղքատութեան մէջ ձգելու, որ-
 պէս զի ասիկայ իրենց փորձ մը, առաքինութեան կրթութիւն
 մ'ըլլայ. եւ ի՞նչ անիրաւութիւն կ'ընէ ուրեմն ձեզի, թէ որ
 ոմանք ազատ կ'ընէ:

Բայց ասկից՝ ոմանց աղքատ եւ ոմանց հարուստ ըլլալը
 հասարակաց բարիք մըն է: Ինչու որ առանց այսպիսի զանա-
 զանութեան, ո՛չ աշխարհ եւ ո՛չ ընկերութիւնը կրնար յառա-
 քանալ: Մարդկային մարմնոյ վրայ աչաց եւ զխոյ պաշտօնը՝
 ձեռաց եւ սոխոյ պաշտօնէն ազնուական է. այսու ամենայնիւ
 սանց այնչափ հարկաւորութիւն ունինք, որչափ աչաց ու
 զխոյ, որովհետեւ ամէն անգամներն ալ հաւասար եղանակաւ
 հարկաւոր են մարդուն կառարելութեան: Արդ՝ նոյնը կը պա-
 սահի ընկերութեան մէջ ալ. աղքատները հարուստներէն քիչ
 հարկաւոր չեն, թեպէտ եւ պաշտօններն տարբեր է: Ընկե-
 րութեան մէջ հարկ է որ ըլլան ոմանք՝ որ հրամայեն, սորոջին,
 խիստ զժուարթն եւ խիստ ծանր հրահանգներն ի գործ
 դնեն, հասարակութեան բարիքը յառաջ տանին: Արդ՝ այս ա-
 մենայն չիկրնար ըլլալ՝ եթէ սորովելու համար հարկաւոր ե-
 զած ժամանակը չունենան, որն որ շատ անգամ խիստ երկայն
 ալ կը տեւէ, ուստի նաեւ պատշաճաւոր զիբութիւններն ալ
 ունենալու են. ուրեմն պէտք է որ այսպիսիներն առատու-
 թեամբ բարեւոյ բարիքներն ունենան: Բայց ընկերութեան մէջ
 հարկաւոր է նաեւ ծառայական արուեստներն ի գործ դնել,
 երկիր մշակել, զէնքով ի բարեմեղիւ իր գուտար պաշտպանել,

գործել, հիւսել, բանիչ, եւ այն ամէն արուեստները բանեցը-
նել, որոնք հարկաւոր են կենաց պահպանութեան: Արդ՝ ո՞վ
յանմէն կ'առնուր աս ստորին բաներուն զբաղելու, որոնք թէ-
պէտ այնչափ անուշիկան չեն, բայց սառուցի առջիններէն ա-
նքի հարկաւոր են: Ոչ որ անտարակոյս, թէ որ մէկն ի հար-
կէ ստիպուած չըլլար: Ուրեմն Աստուծոյ մեծ նախախնամու-
թիւնն եղած է, որ շատերն ապրուստի պահաւթներէ, ընտա-
նեաց ու ծննդեան որպիսութենէ, մէկ խօսքով՝ ապրելու հար-
կաւորութենէն ասոնց կը զբաղին: Աս պատճառաւ չէ թէ միայն
նախախնամութեան պահաւթիւնը չէ, որ ոմանք առատու-
թեան եւ ոմանք շքանքութեան մէջ են, հապա եթէ ասանկ
չըլլար, նախախնամութեան պահաւթիւնը կ'ըլլար: Երգեհան
չինոզ մը՝ սրինգները զանազան երկայնութեամբ եւ լայնու-
թեամբ կը շինէ: Արդ՝ երեւակայէ դուն կոշտ մարդ մը՝ որ նոյն
երգեհանը տեսնելով, կը սկսի վար զարնել արուեստաւորը, թէ
սրինգներուն ամէնն ալ մէկմէկու հաւասար շինած չէ, եւ թէ
ասով չափակցութիւնը կորսընցուցած է. սցալիսայն թնշ կրնար
պատասխան արուիչ, բայց եթէ որ ոչ ըսածը եւ ոչ անար-
գածը գիտէ: Թէ որ երգեհանի սրինգներն ամէնն ալ մէկ լափով
ըլլային, ներգաշնակութիւնն անկարելի կ'ըլլար: Նոյնը պէտք
է ըսել անոր՝ որ աշխարհքիս սլլելուսլլ վիճակներու զանազա-
նութիւնը կ'անարգէ: Թէ որ աս զանազանութիւնը վերցուի,
ասով բոլոր մարդկային ընկերութեան զաշնակաւոր գեղեցիկ
կապակցութիւնը կը կորսուի:

Բայ ասկից՝ ազբառութեան եւ ուրիշ շատ թշուա-
ռութեանց մէջ ինկած ըլլալուն վրայ արանջողներուն կրնար
ուրիշ պատասխան մ'ալ արուիչ: Այո, հիմա զժաբխառութեան,
ազբառութեան եւ արամութեան մէջ էք. բայց ինչո՞ւ զուր
մեղմ պատճառեցիք: Աստուած պարտական չէ մեզի համար
ամէն բոլի հրաշքներ գործելու: Բանաւորութեան լոյն
արդէն մեզի շնորհած, մեր մեծերուն առաջնորդութիւնը
մեզի աուած եւ հաւատոյ պայծառ խահն ալ առջիննիս լուսա-
որած ըլլալով, հիմայ կը պահանջէ մեզմէ որ անոր լուսովը
բաշխեք: Արդ՝ ինչո՞ւ այնպէս շփարուեցաք:

Շատ երիտասարդներ՝ որ իրենց ուսման ընթացքին
միջանդը ետ մնալով՝ թէ իրենք իրենց եւ թէ ուրիշներուն
անօգուտ եղած են, չեն գիտեր զլուինին ո՞ր զարնեն, որ կա-
րենան պատուով ապրիչ, եւ աստուածային նախախնամու-
թեան գեմ կը հայհոյեն: Բայց որո՞ն է յանցանքը, թէ որ այն
ամենազժաբխա վիճակին մէջ ինկած են: Ինչո՞ւ երբ որ ժա-
մանակը մեռուքին էք, շարվեցան. ինչո՞ւ երբեք ուրիշ բան
չուղեցին լսել, բայց եթէ զքօսանք ու դատարկութիւն: Ինչո՞ւ
չանսացին իրենց ծնողաց, վարպետներուն, խճմամարի եւ
կրօնի մայրին, որ գրեմը կը յանդիմանէր: Թող իրենց ան-
հոգութիւնը, իրենց անզգամութիւնը մեղադրեն, որ պատճառ

եղած են : Այսպէս կը գտնուին նաեւ բազմաթիւ պահպանեալ թեւեւս որսած կանայք, որոնց անդամ իրիկը՝ բովերձին կեցած է աւելի գաւազանի հարուանները՝ քան թէ հացի պատասխները ապու : այսպիսիները հիմա կ'ենլին նախախնամութիւնը կը հայհոյեն : բայց ինչո՞ւ չեն յիշեր որ աղջկան իմանաւն՝ արդէն իրենց աղգեցութիւն եղած էր, որ ան մարդն իրենց համար չէ : Ինչո՞ւ չանտացին իրենց ծնողքներուն եւ մինչեւ նաեւ իրենց ասն բարեկամներուն, որոնք զիրենք կը յարգուին՝ խորհուրդներէն ետ կենալու : Ինչո՞ւ ան ասան կատարութեամբ բորբոքած, կը կանչուըստէն թէ ուզածուն պէս պէտք է ըլլալ, թէ իրենք են՝ որ կ'առնեն եւ թէ իրենք պիտի կրին : Ուրեմն չէ թէ նախախնամութիւնը, այլ իրենք զիրենք թող մեղադրեն : Նոյնն ըսելու է այնչափ խանութ պաններու, այնչափ արուեստաւորներու, այնչափ ծառաներու համար ալ, որոնք հրապարակական փողոցներուն վրայ թափառելով, բերաններէն հայհոյութիւնն ուրիշ խոսք չեն հաներ, իրրեւ թէ իրենց համար նախախնամութիւն չկայ : Ասոնք պէտք էին յիշել՝ որ իրենց գործքին ու խանութին ու ծառայութեան միտ զնելու տեղ, բոլոր որք պանդակները, սրճանոցները, բարեկամներուն ու բարեկամահներուն ընկերութիւնները կը պարտէին, յիշեն որ շափի ու կըսոյ մէջ կը խարէին, որ միտոյ ու գառարկատեր ըլլալովին՝ կամաց կամաց յարգերին ալ կորսնցնուցին, որ իրենց յանցանքովն անունին աւրուելով՝ ալ ոչ որ իրենց վրայ վտահութիւն կ'ունենայ, եւ այսպէս այնպիսի աղքատութեան հասած են : Նոյնն ըսելու է ասան մը հարուստ եւ հիմա թշուառութեան մէջ ինկոզներուն համար ալ, ինչ յանցանք անի նախախնամութիւնը, թէ որ իրենք էին՝ որ ուզեցին իրենց եկամուտքէն աւելի շահստութեամբ փափկանայ, մեծախորտիկ նաշեր ու ընթրիքներ տալ, ասն թէ կարաններու, խաղերու, նամբարդութիւններու եւ մուրթութեանց նորանոր հանոյքները փնտաել ու կատարել : Ասոնց եւ իրենց նմաններուն բերանը շատ պէշ կը հնչէ նախախնամութեան զե՛մ արտանջը, երբ որ բոլոր յանցանքն իրենցն է :

Ով որ սուր աչքով ընկերութեան վիճակը զիտելու ըլլայ, պայծառ կը տեսնէ որ շատերուն վրայ ծանրացած ու զորմեղութիւններուն տասնին ինը՝ մինակ աս աղքիւրէն յառաջ եկած է : Ուստի ասն մարդ կը տեսնէ թէ սրչափ մեծ անօրէնութիւն է ասոր համար Աստուծոյ զե՛մ ելլել :

Այսու ամենայնիս աս ամեն այսպէս յայտնի պատճառները զե՛ս ամենէն նուաասաներն են : Ասան զի ով որ կարող է բույե մը միտքն երկրաւոր բաներէն վերացնել, առինն ալ աւելի ընդարձակ դաշտ մը կը բացուի մտածելու : Ինչ է վախճանը, որուն համար Աստուած զմեզ քիչ մը տանուան համար երկրիս վրայ դրած է : Ապրելելն, խաղալն, իմաստը համար : Զէ. ստուգիւ չէ : Հստա որպէս զի այս ամենակարն կեանքը

մեզի համար փորձ Ժ Ը Ը Ը Ը, որով ամեն մեկերնիս իրեն մեր հաստատարման թիւերը ջուլընենք: Եւ անմեզ՝ որ իրեն հնազանդ եւ հաստատարիմ կը մեան, յախտեանկան կեանք, յախտեանկան երջանկութիւն ստանան. ասոր ներհակ արածք որ անհաստատարիմ եւ անհնազանդ կը գանուին, կրեն պատիժը՝ որուն արժանի եզան են: Այս աստուածային գիտաւորութեան պայծառ տեսութիւնը բանալի մըն է, որ երկրիս վրայ աստուածային նախախնամութեան գազանիքներն առջեւնիս կը բանայ: Ինչու որ ան ասեն անմիջապէս կը տեսնուի թէ ինչու համար են մեծերն ու ողբակները, հարուստներն ու աղքատները, եւ ամեն ուրիշ ընկերական անհաստատարութիւնները, որոնք սյնչափ կը նեղաջընեն ու կ'ընկնեն քանի մը կ'ըր եւ կրից ակր մարդիկը:

Հարկաւոր է աս զանազանութիւնը, ժամն զի Աստուած կ'ուզէ որ երկնից արքայութիւնը սոք կոխած օրերնիս, չէ թէ միայն կարող ըլլամք զԱստուած այս մեծ պարզեւին աղբիւրն ու բաշխազն օրհնել ու փառաւորել, այլ նաեւ մտիւթարուիլ մեր աշխատութեանց եւ մեր արգիւնքներուն վարձքն ընդանելնուս համար: Հարկաւոր է աս զանազանութիւնը, ինչու որ յախտեանկան շարիքներէն ազատելիս՝ չէ թէ միմակ Աստուծոյ սիրոյն ու առատաձեռնութեան, այլ նաեւ մեր գործազուցութեանց պատուը պիտ'որ ըլլայ: Հարկաւոր է աս զանազանութիւնը, ժամն զի Հարկաւոր է աստիքութեանց կրթութիւնը, որոնք ընեն կրնար աւելի գեղեցիկ դաշտ մը գտնել իրենց առջեւ՝ քան այլեւայլ միմակներու գեղեցիկ հիւստածքը: Աս անհաստատարութեան մէջ Աստուած կը փորձէ հարուստները, պատուիրելով որ ներքուստ լիպչին զգայական բարիքներուն՝ որոնք զիրենք կը պատեն, որ կարեկցութիւն, առատաձեռնութիւն, սղորմութիւն ընեն կարօտութիւն կրողներուն, եւ միանգամայն արգելելով որ ամեն բան իրենց անձանց կրիցը եւ ցանկութիւններուն չօրհնեն: Միեւնոյն ժամանակ կը փորձէ նաեւ աղքատները եւ իրենցմէ խմարհութիւն, համբերութիւն, հպատակութիւն, Աստուծոյ կամայք համաձայնութիւն, եւ ան ամեն աստիքութիւնները կը պահանջէ որ իրենց միմակին համաձայն են: Աս անհաստատարութեան մէջ կը փորձէ մեծերն ու իշխանները, իրենց պատուեր աստիքով որ պերճութեան ու փառաւորութեան մէջ պարկեշտութիւն ու խմարհութիւն ունենան, եւ աղքատներուն ու հաստատարիւցութեան բարւոյն հոգ տանին. կը փորձէ ստարին ժողովուրդն ու հպատակները՝ իրենցմէ ալ հպատակութիւն ու շարքաշուցութիւն պահանջելով: Աս եզանակաւ ամեն քաղաքական, ընկերական, բարոյական եւ կրօնական աստիքութիւններն իրարու հետ կը հիւստին, եւ թէ աղքատն ու թէ հարուստը իրենց միմակին պարտաւորութիւններուն հաստատարիմ գանուելով եւ իրենց փառնոցներուն մէջ պատեխարջ-

մեջով, հաստատութեամբ կը ցուցընեն որ զԱստուած ամեն բանէն աւելի կը սիրեն, ամենայն եղանակաւ անոր կամացը կը հպատակին եւ իրենց փրկութիւնը կ'ապահովցընեն: Այսչափ սուտ է ուրեմն ան որ կ'ըսեն թէ այս փրկանքն ալ զանազանութիւնը ներհակ է նախախնամութեան, մանաւանդ թէ ասիկա միջոց մըն է, որով Տէրն մեր իր զարմանալի նախախնամութիւնը կը բանեցընէ:

Միայն անոնք կրնան քանքատել այս կարգաւորութիւններուն զէմ, որոնք շէն խնամար թէ ինչո՞ւ համար երկրիս վրայ ենք: Այո՛, ով որ կը կարծէ թէ մեր վախճանն է քիչ մը ասեն վայելել, խաղալ խնայել, սուսնց մտածելու ո՛չ հոգաց եւ ո՛չ յախտեմակամութեան վրայ, չիկրնար խելք հասցընել այս փրկանքն զանազանութեան: Քացց զարմանալի բան շէ՛ որ չիհասկընար, վասն զի եւ ոչ ալ գուցէ կ'իմանայ թէ ինք անասուններէն վեր է, որոնք միայն երկրաւոր վախճան մը սւնին: Սակայն որո՞նք է յանցանքը: Մեր հաւատքը մեզի բաւական յայտնի կը խօսի, թէ Ոչ - անի՛մ + անո՛ւ, որ - անի՛ն հուշ է, թէ հոս ձեռացող հայրենիք չունինք, ապագայ հայրենիք մը կը փնտռենք, Այլ զհանդիման ինքզինի՛, որն որ մինակ ի յախտեման պիտի տեսէ, արդ թէ որ մէկը չ'ուզեր ասոր հաւատալ, յախտեմական ճշմարտութիւնն ինչ յանցանք ունի:

Եւ ոչ որ պէտք է համարի թէ այն փորձին կամ կըրթութեան մէջ, որով Աստուած թէ հարուստներն ալ թէ աղքատները կը փորձէ, հարուստներուն բանն աւելի աղէկ երթայ: Ի՞նչ որ յախտեմական ճշմարտութեան կը հաւատանք, որոնք որ աս կենաց բարիքներուն նկատմամբ շքուար են, որոնք որ հոս նեղութիւն կը կրեն, որոնք որ կու լան, անոնց բանն աւելի աղէկ է:

Ինչո՞ւ, թէ որ հարուստն ալ աղքատն ամեն մէկն իրենց փրկանքն սեպհական փորձովը կը փորձուին, հարուստներուն փորձն աւելի զժուարաւ ասնելի է, քան թէ աղքատներունը: Աւելի զժուարին է շատ ունեցողի մը պատշաճ շափուն մէջ ձեռքը, քան թէ աղքատի մը համբերութեամբ տանելը: Հարստութիւնները սիրաբը կ'ուսեցընեն, կեանքը գաւառիութեան կը փորձեցընեն, կիրքերը կը բորբոքեն, եւ ասանց զոգութիւն մը տալու համար պատրաստ առիթներ կուտան, այնպէս որ արտաքոյ կարգի զժուարին կ'ըլլայ այն հաւնչից գաւաթին մէջ շրթունքը շիմաթխելը, որ այնպէս զեղեցիկ կը փայլէ մարդուն առջեւը: Ուր որ ասոր ներհակ աղքատութիւնը ընտանաբն ոգին կը խնամարհեցընէ, սիրան երկրաւոր բարիքներէն բաժնելու կ'օգնէ, գաւառիութիւնը կը մերժէ, եւ սրտին խնամարհութիւն տալով, ամեն շնորհաց եւ առարկութեանց կը արամուպրէ:

Յիսուս Քրիստոս սուրբ աւետարանին մէջ առ ամեն ճշշմարտութիւններն այնպիսի պայծառութեամբ ստրկեցուց, որ զարմանալի բան է, թէ կարող ըլլան չգիտնալ անոնք՝ որ իրենք զիրենք քրիստոնէաց կը դասենին: Ասոր համար հազար անգամ ազքատներուն երանի տուաւ, մարդարէներուն բերնոփք հրատարակեց թէ ինք ազքատներուն պիտ'որ աւետարանէ, միշտ ազքատներուն հետ կենցաղափարին աւելի ընտրեց, ազքատութեան գինակն ալ իր վրայ առաւ, կատարելութեան հասնել ուզողներուն ազքատութեան հետեւելու խորհուրդը տուաւ, ապահովութիւն տուաւ որ ազքատներուն է երկնից արքայութիւնը, յայտնապէս դուրսեց թէ ազքատներուն հետ ինքն իսկ ազգերը պիտի գտակ, մկ խառնով իր ամեն առանձին շնորհքներն ուղեց մասնատրապէս ազքատներուն ընծայել: Աւր որ հարուստներուն հետ շատ արբեր սնով խօսեցաւ:

Հարուստներուն՝ սակայն թշուառութիւն սպասեացաւ, եթէ սրտերնին իրենց ստացած բարիքներէն չբաժնեն, պատուէր տուաւ որ աւելորդն ազքատներուն բաշխեն, հաստատեց թէ որ մը պիտի լան՝ որոնք որ հիմայ կը վայելեն, եւ այնչափի հասաւ, որ ըսաւ թէ հարուստներուն շատ զժուարին է արքայութիւն մտնելը, եւ թէ աստուածային ամենակարողութեան կը կարօտին: Արդ՝ առ ասանկ ըլլալով, ինչպէս կրնան համարձակիլ տեսակ մը անխելք ուղղափառները՝ որոնք զեռ Յիսուսի Քրիստոսի խօսքին կը հաւատան, քանքատելու եւ բռնելու թէ հարուստներուն բանն իրենցմէ շատ աղէկ կ'երթայ: Թէ որ տրանջելու առիթ մտնեցազ կայ, աւելի հարուստներն են, որոնք եթէ առ աշխարհքիս մէջ առաւելութիւն մը ունին, անոնն առանց օգնութեան են, եթէ կորստական բարիքներու յաջողութիւնն ունին, տեսազ եւ յախտնական բարիքներուն մէջ նոյնը չունին: Եւ եթէ անոնք ալ պետք չեն տրանջել, միայն ասոր համար է՝ որ միշտ իրենց ձեռքն է ուսերնէն նոյն բեռը նետել, որ այնչափ խիստ կը ծանրանայ իրենց վրայ, եւ ինչպէս այնչափ սուրբերն ըրին, անխափան երկնից ճամբուն մէջ յառաջանալ:

Բ. Աստուածային նախախնամութեան զեռ՝ մկկալ զժուարութիւնը սժանք ասկից կ'առնեն, որ անբեմները երբեմն անին երկնակաթիւնն զի յիշատէ իւր Գեթեմնի, սուր բարեկերպ իշտաստութեանց քով ճշտութ իւր հեմնին: Այսու ամենայնիս՝ ասանք ալ իրաւունք չունին այնչափ գայթակղելու: Ինչու որ մկ գի ձգելով վերը յիշուած պատճառները, որ առ զժուարութեան ալ գիտնցը կ'առնեն, նախ առաջին կը հարցընեմ յեզի, ստոյգ է ասիկա՝ որ միմակ բարիքները թշուառութիւն կը կրեն, եւ շարերը միշտ ազատ են անկից: Ան զժրախառութիւնները՝ որ ամեն մարդու հասարակ են, ինչպէս հիւանդութիւնները, ժանտախտները, սովերը, պատերազմները, քաղցը:

անտարակոյց թէ մէկուն եւ թէ մէկալին փոյց կու գան առանց զանազանութեան: Բայց նաեւ ան դժբախտութիւնները՝ որոնք անձնական են, աւելի շարեքուն կը հանդիպին՝ քան թէ բարիներուն: Եւ եթէ երբեմն բարին ալ ողորակութեան մէջ ինկած է, իր ստացուածները կորսնցնելով առանց իր յանցանքին, այսպիսի կործանում մը անիրաւնեւուն, յափշտակոյնեւուն, խաբարանեւուն, արքեպոզնեւուն, ցանկաւէքնեւուն, խաղաղոզնեւուն աւելի հասարակ է, որոնց ստացուածներուն կորստեան պատճառը՝ իրենց անձնական մտութիւններն են, ինչպէս ամէն որ կը տեսնենք. ուր որ բարիներն իրենց սեպհական բարութեան պատճառաւ յափշտակութիւն կը գտնեն, կամ գտնէ հայրենական ստացուածներն կը պահեն:

Հիւանդութիւնները, փազահաս մահերն աւելի անուշահոտեւուն չեն հանդիպիր: Ով որ գեւ բոլորովին նոր աշխարհք եկած չէ, գիտէ որ մեր օրերը երիտասարդաց մէկ մեծազոյն մասը ժամանակէն յառաջ գերեզման կ'իջնան, գլխաւորաբար իրենց անզգաստ եւ սպաւանեալ բարոյքը պատճառաւ: Եւ ասիկայ միայն շարագործներուն ամենազաւան պատիժը չէ: Աքսորները, բանտարկութիւնները, ստացուածոց յարքունիս գրաւութեանքը, եւ հազարումի անպատուութիւնները, որով մարդկային օրէնքները կը պատժեն, հասարակօրէն որոնց համար են: Հեշտեալ կը զիջանիմ, թէ երբեմն անմեղ մըն ալ զոհ կրնայ ըլլալ ուրիշին բանտարկութեան. բայց սուղոյ է որ հասարակօրէն միայն շարագործներուն կը պատահի ասիկայ, ուսկից որ բարիներն ազատ են: Սուս է ուրեմն թէ ընդհանրապէս շարեքն աւելի բարեբախտ ըլլան՝ քան գրարինները:

Բաց ասկից՝ ամէն բարի կարծուօզներն իրացընէ այնպէս են: Աշխարհքիս մէջ լիան այնչափ այնչափ բռած գերեզմաններ, որոնք արտաբնական մեծ մտքութեան կերպարանք մը ունին, բայց ներքուստ եւ Աստուծոյ աշքին առջեւ ուրիշ բան չեն, բայց եթէ փառութեան զանգուած մը՝ գարշահաս որդերով լեցուն: Կ'ուզեմ ըսել թէ այնպիսիները գաղտնի մտլութիւններու, գաղտնի յանցանքներու, գաղտնի սպաւանութիւններու տէր են, որոնց համար իրենց փոյց կը ծանրանայ Անոր ձեռքը, որն որ սրտին խորութիւնները կը զննէ: Ո՛հ, որչափ անգամ աշխարհքս արգար կը համարի շարակրութեան մէջ գտնուող մէկը, որն որ ամենամեծ մեղաւոր է: Եւ մնալ՝ որ Աստուծոյ արգարութեան դէմ բանքատելու փորձութեան մէջ կ'իջնանք, իրր թէ այնպիսի մէկը կը պատժէ, աւելի պէտք ենք Աստուածային ողորմութիւնը փառասրել, որ աս միջոցով այնպիսին սպաշխարութեան կը կանչէ:

Բայց ըսնալ թէ արգար մէկն ըլլայ այն թշուառութիւնը կրողը, արդեօք միշտ արգար եղած էր, արդեօք անցած կենացը մէջ շատ մեղքեր չէր գործած: Ինքն ալ իր երիտասարդութեան տակն Աստուծոյ դէմ չէր եղած, այսինքն՝ ծանր

այլնակցութիւններ չէ՞ր տուած, եկեղեցիները չէ՞ր անարգած, անիրաւութիւն չէ՞ր ըրած, մարմնոց ցանկութիւններով ու պղծութիւններով ինքն ալ չէ՞ր ազտուած : Ի՞նչ որ ասանկ եղած է, ի՞նչպէս հիմնոց դատաւարացած եւ ուզուած ըլլայ, փոխանակ անիրաւութեան՝ մեծ ողորմութեան գործք մը չէ՞ աս աշխարհքիս մէջ ի՞ր յանցանքները քաւել ապր, որպէս զի անդիի աշխարհք չլինան : Հիմնոց աս շարիքներն իրեն արգիւնք կը համարուին, բաւական որ Աստուծոց արգար դատաւարանն ու սուրբ վարձանքը դիտելով անոր ձեռքէն ընդունի այն վիշտը եւ անոր ձեռքը յանձնուի, ուր որ անդիի աշխարհք միայն հասուցողական պիտ'որ ըլլային՝ առանց ի՞ր վարձքը կամ արգիւնքն աւելցընելու :

Աս փոքր դիտողութիւնները բաւական են համոզողնելու բանաւոր ըլլողը, բայց մեր հասարակն աս նիւթին մէջ ուրիշ մեծ խորհուրդ մը կը յայտնէ, որն որ արժանի է մտազրութեան : Գիտենք որ ոչ ոք երկինք կը հասնի, եթէ Քրիստոսի նմանող չ'ըլլար : Զորս յառաջ Թանախէ, յառաջո՞րոյն հրօժիւտոց իեղորձովն լինէ զմեզ զո՞րքիս յարձն : Աշխարհքիս խելքը չի հասնիր ասոր, բայց նշմարութիւնն ան է, որ ոչ ոք երկինք կը մտնէ՝ առանց Աստուծի Քրիստոսի նմանելու : Արդ՝ Աստուծա եղաւ ազքաւ, եղաւ խմարհ, եղաւ հալածեալ : Աստուծոցը կեանքն աշխատեցաւ, քաղցի ու ցուրտի տարաւ, մահուան շարշարանք եւ խաշի մահուան շարշարանք կրեց : Արմը որ փրկուիլ կ'ուզեն, հարկ է որ նոյն նկարագիրն իրենց անձանց վրայ նկարեն, մանաւանդ որ Աստուծ Քրիստոս աս նամբէն կը տանի զանոնք՝ զարմը առանձինն կը սիրէ, որպէս զի աւելի շուտով եւ աւելի կատարելապէս իրեն նմանին : Ասանցմ զաս՝ սաստապանքներով քաւել կու տայ իրենց նախընթաց մեղքերը եւ աւելի եւս զիրենք կը մարբէ, սաստապանքներով իրեն հետ աւելի կը կապէ եւ ասով զիրենք շատ մեղքերէ կը պահէ : Յունկ մը՝ որ մեծի մը պարտեզը պիտի անկուի, կը քշանն, կը կտրեն, ծայրերն ու գազախիչ կը յապաւենն ու կը մարբեն, որպէս զի ի՞ր ժամանակին աւելի ազուոր երեսցինչպէս ասոր ներհակ ծառ մը՝ որ կրակ վառելու պիտի ծառայէ, ամենեւին չիմայուիր եւ թող կը արուի որ անի : Այսպէս ահաւասիկ կը սարկեցընէ մզի Աստուծ եւ կ'ըսէ, թէ ի՞ր երկնասոր Հայրն ազէկ ծառը պիտ'որ մայրէ ու յարգարէ, որպէս զի աւելի պաշտաս ըլլայ : Ար որ ամբարիշտներուն բաւարովին ասոր ներհակը կը պատահի : Ասմը յարգի ծառեր չեն, եւ ոչ ալ պարտեզի մէջ անկուելու արժանի, ուստի երեսէ ձգուած՝ անգարման կ'անին :

Երբ որ Աստուծ սաստիկ բարկացած է, երբ որ չե թէ իրրեւ հայր, այլ իրրեւ դատաւոր կ'ուզէ պատժել, ինչ կ'ընէ : Մեր լեզուովք խոսելով, ամենք մեզուորին փոքր կը պըն :

Թող հու տայ որ ուզածն ընէ, թող հու տայ որ մելորի, եւ ալ չ'ուզեր այնպիսին ուզողէ: Դիտած ես թէ երկրաւոր հայր մը ինչպէս կը վարուի իր անիրաւ սրբույն հետ, որն որ սրչափ աւելի խրատուած, յանգիմանուած, սպառնալիք ու պատիժ ընդունած է, այնչափ աւելի ինք զինքն անտառակութեան տուած է: Հայրը՝ ալ ամենեւին ձայն չի հաներ, բայց իր կտակին մէջն ալ զանիկա իր որդին ընանչնալով, ժառանգութենէ կը զրկէ: Այսպէս կ'ընէ նաեւ Աստուած. ալ պատիժներով չի բռնիր, թող հու տայ որ մեղաւորը զլուխ վերջընէ, բայց ետքը երբ որ ժամանակը հու գայ, կը զրկէ զանիկայ յախաննական ժառանգութենէ:

Ասով Աստուած երկու ամենիմասա վախճաններու կը հասնի: Մեղաւորին ունեցած ինչ եւ իցէ երկրաւոր յաջողութիւններն իրեն ձեռքը թող տալովը, անոր այն փոքր բարեգործութիւններն ալ կը վարձաւորէ, զորոնք իր այնչափ շարադարձութեանց հետ խառնած է. որովհետեւ երկրիս վրայ անկարելի է, որ մէկը միտակ շարիք գործած ըլլայ: Բայց ետքը իր արգարութիւնն ալ կը փառաւորէ՝ յախաննական պատժով պատժելով զանիկայ, որ իր յանցանքներովը պատժոյ արժանի եղած է:

Ասոր համար ով որ աս բաներն ազէկ կը մտածէ, անօրէնին երկանկութիւնը տեսած ասին՝ չէ թէ միայն շինախանձիք, հապա սասկումն կը սառի կը մնայ: Տիրապետող մը, որուն ամեն դաւերն ու խաբէութիւնները կը յախողին, կին մը՝ որ զեղխութիւններով անուանի եղած է, անտառակ մը՝ որ իր աղտոզութեանց մէջ թաղուած է, գառաւոր մը՝ որ արգարութիւնը ծախելով կը հարսանայ, աղանդաւոր մը՝ որ իր նենգութիւններովը կը յառաջանայ, աէրութեան պաշտօնեայ մը՝ որ անիրաւութիւն անիրաւութեան վրայ զիգելով՝ պաշտօնին մէջ մնայ, որպիսի եւ իցէ մեղաւոր մը՝ որ իր ամբարշտութիւններովը կը յղփանայ, ասոնց ամեն մէկը մեզի մէջմէկ թշուառներ պէտք է որ երեւան, որոնց վրայէն գժոխքի հաս կը բարէ եւ իրբեւ գառապարտեալ մեր մէջը կ'ապրին ու կը պաշտին:

Ասոնց բանն յախող է. ուրեմն Աստուած զիրենք յախաննական վրէժիւնգրութեան պահած է: Բաներնին յախող է. ուրեմն Աստուած իրենցմէ հեռացուցած է ամենէն զորաւոր միջոցը զիրենք զարձի կոչելու: Բաներնին յախող է. ուրեմն որէ որ աւելի կը հաստատուին մեղութեանց լարժուն նամբուն մէջ, բաներնին յախող է. ուրեմն ետ պիտի չիկնան մինչեւ որ գժոխքին յառակը հասնին: Ալ թող նախանձի ով որ կ'ուզէ, գայթակղի ով որ կրնայ, ասիկա անիրաւութիւն է ազազակէ ով որ սիրա ունի. ինչու որ անոնք՝ որոնց հաստարը զեւ կենդանի է, այսպիսի յաջողութիւնը միշտ Աստուծոյ արգարութեան ամենէն ստիպի գործքը կը համարին, որով մեղաւորին հետ կը վարուի:

Ես իմ կողմանէս իմ ընթերցողներուս համար սիրելի շնորհք կը խնդրեմ, որ Աստուած զիբեմք իր սղորմութեամբն ազատ պահէ ամեն մեզքերէն. բայց թէ որ մեծ զժախտութեամբ՝ մեզաց մէջ ինկած են, դանկ թող չտայ որ յաջողութիւն դանեն, եւ զիբեմք ի ժամանակի խառն պատժելով, իր զթութեամբք՝ յախտնականութեան մէջ իբենց խնայէ :

Փ Լ Ո Ւ Խ Բ .

Աստուածային արդարութիւն :

Ա . Ի՞նչ յանցանք ունին այնչափ աստուծոց մերսութեան մեռնող մանկանք , որ զժոխքի դատապարտութիւն : — Բ . Ի՞նչ յանցանք ունին այնչափ հեթանուներ, որոնց հաւատք յարգուած չէ : — Փ . Ի՞նչ յանցանք ունին այնչափներք՝ որ հերետիկոսութեան մէջ կը ծնանին :

Աստուածային նախախնամութիւնը երկրաւոր բաներու անասութեան մէջ արանայէն ետքը, շատ անգամ Աստուածային արդարութեան դէմ կը յարձակին մարդիկ, իբրեւ թէ Աստուած երբեմն կը պատժէ զանոնք՝ որ իբենց աչքին առջեւ ամենեւին այնպիսի պատժոց արժանի չեն երեւար: Աս զժուարթութիւնը զխաւտարար յառաջ կը թերեմ կասկաչաներուն, հերձուածողներուն, բազարականներուն եւ կամօղիկէ եկեղեցիէն բաժնուած ուրիշ մարդիկներուն յախտնական փրկութեան նկատմամբ: Աս խնդիրը շարժողները՝ փնտկ ամբարիշտները չեն, որոնք կը հայհոյեն՝ ինչ որ չեն գիտեր. հասցա կը դանտին նաեւ ազգիներուն մէջէն ալ անոնք, որոնց բազմաքի բան մըն է ասոր վրայ շատաստութիւն ունենայ՝ իբենց զիբութեան ու մխիթարութեան համար:

Ի՞նչ յանցանք ունին, կը հարցընեն նախ ամենքն ալ, այնչափ հեթանուները՝ որ կը գողտողտան, թէ որ փնջի- հեթանու ու անտարան իբենց տարաշէտ է, եւ ի՞նչ թէ իբենց հորժը-րունց տարաշէտ էր, շունի- հրժեշտին: Ի՞նչ յանցանք իբնոյ քրիստոնէի քրիստոնէի տղոց վրոյ՝ որ ասանց հրտա-թեան կը փռանին. ինչո՞ւ զիտ՝ որ գողտողտան:

Ա . Աս ետքի զժուարթութենէն սխաւելով ասիկա կը ծնանի ասանց հրտա-թեան փռնող տղոց վրոյ եկեղեցւոյ ունեցած վարդապետութիւնն իմանալու եզանակէն:

Արդ աս աղաց զատասպարտութիւնն ի՞նչ բանի վրայ կը կայանայ: Միթէ ասանք հոյս բացին մէջ կը նետուին կամ շարշարաններուն մէջ կը ձգուին: Սուրբ եկեղեցին զմեզ երբեք պարտաւորած չէ այնպիսի վարդապետութիւն մը ընդունելու, կ'ըսէ Պաւլոս: Եկեղեցին մեզի կը սորվեցընէ թէ այն աղարը չեն համերկ երանութեան՝ որ Աստուծոյ երջանկացողիչ անասութեան վրայ կը կայանայ. բայց երբեք չխորհեցը-

ներ որ անոնք շարշարանքներու ասի իցնան: Մանաւանդ թէ սրբազան փարզապետներուն մեծ մասը կը յանդիմանեն յանի մը անդգոյշ փարզապետները, որոնք համարձակած են այսպիսի փարզապետութիւն մը քարոզելու. ասոր ներհակ հասարակորէն կը սորվեցընեն թէ այն ազայ, թէպէտ եւ երջանկապաշտի տեսութենէ զրկուած են, այսու ամենայնիւ այնպիսի գուարթ եւ բախտուոր կենաց սիմակի մը մէջ կը գտնուին՝ որ իրենց համար շատ լաւ է այնպիսի եղանակաւ գոյութիւն ունենալը, քան թէ ամենեւին չունենալը:

Թէ այն ազայ երջանկապաշտի տեսութիւն պիտի չունենան, ասիկա անանց մտքին մէջ գծուարութիւն մը կը ծնանի, եւ իրենց շատ խիտ կ'երեւայ, որ այն մանկիկները, որոնք ամենեւին ներգործական մեզաց ընդունակութիւն չունին, սրբապետութեան փառքէն մերժուելու պարտաւոր ըլլան, միայն աս պատճառաւ՝ որ սկզբնական մեզքն իրենց վրայէն ընկուած չէ. բայց թէ աս եւ թէ ուրիշ ասոր նման գծուարութիւնները՝ որ կրնան յառաջ բերուիլ, շքեղ եղանակաւ մը լուծելու համար, շատ լաւ կ'ըլլայ մեկ յանի նշանարտութիւններ նորէն յիշատակել: Յատկանակաւ երջանկութիւնն է: Ազգափառ փարզապետութիւնը կ'ըսէ թէ Աստուծոյ երես առ երես տեսութիւնը, Աստուծոյ երանացոյցիչ ստացումն է: Ասիկա մարդու ընական սիմակն է: Ոչ երբեք, ոչ բոլորովին ընականէն վեր կամ գերընական սիմակ մըն է, որուն կարելի չէ հասնիլ առանց բոլորովին գերընական սիմակութեան մը: Արդ՝ սիմէ Աստուած անիրաւութիւն ըրած կ'ըլլայ իր արարածին, եթէ զանիկայ այն սիմակին յիշարձացընէր: Ոչ երբեք ի յատկան: Գուցէ Աստուած, որինակի համար, անիրաւութիւն կ'ընէ քարերուն, իրենց կեանք շապտօք՝ ինչպէս առնկերուն կաւ սոյ, եւ կամ զգացում մը զանալօք՝ ինչպէս կենդանիներուն կը շնորհէ: Ոչ իրացընէ: Երբ որ եակի մը կաւ սոյ ան ամեն բան՝ որ անոր սեւզահան է իր կարգին համեմատ, որուն մէջ զրուած է, Աստուած արգէն բուական ըրած է: Բայց առ խորհրդածութեան նայելով, ինչ կրնար ըլլալ այն երանութիւնը, որ մարդու պատշաճաւոր կրնար համարուիլ, եթէ գերընական սիմակի մը բարձրացած ըլլար: Պէտք էր՝ պարզապէս ընական եւ իր զգայարանքներուն ու բանաստեղծութեան պատշաճական երանութիւն մը ըլլալ, եւ ասիկա ընդարձակ հաստացում մը կ'ըլլար մարդկան Աստուծոյ համար ամեն ըրածներուն: Եւ ոչ ալ խոտութիւն կամ անիրաւութիւն մը կրնար ասոր մէջ տեսնուիլ, ինչու որ Աստուած իրենց արգեանց համեմատ պատշաճաւոր փարձք մը տուած կ'ըլլար: Օրինակի համար իշխան մը կ'ուզէ իր երկու հասարակի մասաները փարձատրել, եւ ինչ կ'ընէ: Սեկուն շափէ գաւթ փարձք մը կաւ սոյ, սինքն իր թագաւորութեան բարձակից եւ ընկեր կ'առնու: մեկային ալ իր

վարկը կու տայ մինակ իր արգիւնքներուն համեմատ, եւ ի-
 րեն զանազան գաւառներ եւ փոռաւորութիւններ կը շնոր-
 հէ: Արդ՝ անիրաւութիւն ըրած կ'ըլլայ երկարագ ծառային,
 երբ որ իրեն վայելածը շնորհելէն ետքը, առաջին ծառան ան-
 համեմատ աւելի մեծամեծ պարգեւներով կը լեցընէ: Ասիկա
 ոչ ոք կը յանդգնի հաստատել: Բայց առ է՝ որ մեր խնդրոյն
 մէջ ալ կը տեսնուի: Աստուած՝ մկրտութեամբ զերբնական գի-
 ճակի մը բարձրացումներն արտաքայ կարգի եղանակաւ կը վար-
 ձարթէ, այս ինքն է երանացուցիչ տեսութեամբ, իսկ առանց
 մկրտութեան մեանոզ ազոց թուական կը համարի իրենց բնու-
 թեան պարզապէս պատշաճաւոր գիճակ մը շնորհել, որ է
 բնական բարեքներու մասնակցութիւնն ու Աստուծոյ բնական
 ծանօթութիւնն ու սերը: Մէ--ջին ընդ ն'ա (ընդ Տեառն) հ-
 զոքոյն--սիտի--մի բնական բար--թի--անց, այնպէ--ի՛ն՝ զի է-
 լույսի վրէ ի ն'ա կարգին բնական ծանօթութիւն--մի է-
 սիրով, կ'ըսէ Ս-
 Թոփմաս:

Բայց, կրնայ ըսել մէկը, իրենք ալ պիտի կրնն ճանչ-
 նալով թէ որպիսի բարեքէ զոհուած են: Առ ալ անդի շու-
 նի, կը պատասխանէ Ս. Թոփմաս, ինչու որ թէպէտ իրենք
 ընդհանրապէս պիտի ճանչնան թէ ինչ է երանութիւն, բայց
 թէ ինչ է երանացուցիչ տեսութիւնը, ասիկա չեն կրնար
 ճանչնալ: Ճանալին վերան--թիւն շնորհում--ըն ըտ հասարակ
 իմանալոյ, է- ոչ ըտ մանասոյնն, ուտի եւ ասոր համար ալ
 իրենց զոհման պատճառաւ ցաւ պիտ'որ չզգան, է-ան այն-գի
 ին՝ ոչ ցա-ին ըտ ի-ր-ս-ս-ն:

Բայց իրենց երանութիւնը մինչեւ մ'ը կը հասնի: Ասի-
 կայ ոչ ես եւ ոչ ուրիշ մը կարող է քեզի ըսել, ինչու որ
 Աստուած շահնեցաւ ասիկայ մեզի յայտնել: Ս. Թոփմաս՝ որ
 այնպէս զգուշաւոր է վճիռ տալու մէջ, կը հաստատէ թէ աս
 ազաւ կրնան ունենալ Աստուծոյ ծանօթութիւն եւ սեր պարզ
 բնական կարգի մէջ, եւ կրնան վայելել ան տեսակ բարեքները՝
 զորոնք Աստուած իրենց շնորհած է. բայց ասկից աւելի մեկ-
 նութիւն մը չիտար: Արիչ իմաստուն աստուածարաններ՝ աս
 խնդրոյն մէջ եկեղեցւոյ տուած ազատութեամբը վարուելով,
 քիչ կամ շատ հաւանական կարծիքով կը քննեն, թէ ինչ
 կրնայ ըլլալ այն ազոց երանութիւնը: Ոճանք՝ Իրկիոյ, Գա-
 զարթնոյ, Մոլինա, Սալմերոնէ աստուածարաններուն հետեւ-
 ելով, կը համարին թէ բաշտութիւն մարտուած եւ զեղեցկացած
 երկրիս վրայ պիտի բնակին: Ոճանք Ս. Բոնաւենդուարայի եւ
 Պեյլարմինտի հետ կը սորվեցընեն թէ ամենեւին ցաւ պիտ'որ
 չզգան, զարձեալ ուրիշները Սփանարագոյի հետ կ'ըսեն թէ
 Ա-տ-ս-ն-ը բնական սիրով երջանիկ եւ խաղաղ կեանք մը պիտ'որ
 ունենան: Այս ամենայն ինչպէս որ ըլլայ, ստոյգ որ Ս. Եկե-
 ղեցին երբեք զմեզ չիպարտաւորէր հաստատելու, թէ զգայական
 պատիժ մը կը կրնն, մանաւանդ թէ սրբազան վարդապետները

կը սորվեցընեն, որ թէեւ զերբնական երանութենէ զհուած ըլլան, այսու ամենայնիս բնական երանութեան մէջ են:

Եթէ առ առանկ է, Աստուած իրենց ինչ անիրաւութիւն ըրած կ'ըլլայ, երբ որ իրենց մեծագոյն եւս բարիքներ չի պարգևեր: Երանացուցիչ տեսութիւնն այնպիսի ձրի բարիք մըն է, որ եթէ Աստուած մկու մ'ալ խառաացած չըլլար, մարդիկ չէ թէ միայն չէին կրնար պահանջել, հապա եւ ոչ կրնային ճանչնալ: Ուրեմն ինչ իրաւունք ունին: Եւ եթէ իրաւունք չեն կրնար ունենալ, Աստուած իրենց զոյճմ' մը կ'ընէ՝ թէ որ կը զլանայ: Գիր որ իշխան մը ազբասի մը ընորհչք ըրած ըլլայ, որ իր պաշտօնն մէջ ճաշէ, առ ազբասը կրնար համարակիչ տրամբել թէ ինչու նոյն իսկ իշխանին հետ սեղանի շինտար: Թէ որ առաւանձեանութիւնը երբեք պարտք մը չիկրնար ըլլալ, թէ որ չափաւոր կերպով բարեբարութիւն ընեն անիրաւութիւն չիկրնար սեպուիլ, երբեք առաւանձայն վարժունքն ալ չիկրնար ամբաստանուիլ:

Բ. Հող-կող-շրմէշը: Կապալաններուն նկատմամբ ալ Աստուած ամենեւին անիրաւութիւն մը չ'ընէր: Միտքդ բեր առ նիսիսիս վրայ քանի մը կարեւոր նշմարտութիւններ:

Ունենէն առաջ հաւատալի չէ, թէ ան ամեն ազգերը՝ որ Հեթանոսի անունով կը նշանակուին, մինակ կապալաններէ բազկացած ըլլան. ինչու որ թէեւ նոյն մուշրութիւնը խիստ շատերը գրաւած էր, այսու ամենայնիս իրենց մէջ չէին պակտեր անոնք ալ, որ նշմարիտ Աստուծոյ ծանօթութիւնն ունէին. եւ ասոր փարձն ուննք Յովրայ եւ իր բարեկամներուն, նոյնպէս աւետարանի հարիւրապետին վրայ, եւ հաւանականագոյն է թէ ինչպէս ասանք, այսպէս ալ հեթանոսներուն մէջ ուրիշ շատերը նշմարիտ Աստուծոյ կը հաւատային, որոնք կամ հին աւանդութիւնները պահած էին, կամ աշխարհքիս այնչափ կողմերը ցրուած Հրեաներէն սորված էին, եւ կամ իրենց տրուած բնական մտաց լոյսն ազեկ գործածելով՝ անսնուած բաներէն շտեմտածներուն խելք հասցուցած էին, ինչպէս սուրբ Գիորջը կը զրուցէ:

Երկրորդ՝ կապալանութեան մէջ ծնածներն ալ Աստուած անանկ թող տուան է, որ ամենեւին փրկուելու միջոցներ ունեցած ըլլան: Այլ երբեք: Ուրիշ բան է ըսել՝ թէ լուսնեցան այնպիսի առաւանձեանով՝ ինչպէս մէկ քանի ժողովուրդներ ունեցան, եւ ուրիշ բան՝ ըսել թէ ամենեւին լուսնեցան ըլլան այն միջոցները՝ որ բոլորովին հարկաւոր են: Երբեք եզան չէ որ նաեւ իրենց մէջէն մկը՝ առանց իր յանցանքին գառապարտուած ըլլայ: Նախ առաջին՝ հեթանոսները զԱստուած ճանչնալու հարկաւոր ընորհչքն ունեցած են, եւ այնպիսի չափով ունեցած են՝ որ զինքը ճանչնալէն ետքը կարող ըլլան նաեւ զինքը փառաստրել: Թէ որ առ ընորհչքն ունեցած ըլլային, որդէն եւ ոչ իսկ կը մեղանչէին իրենց կու-

պաշտութեան մէջ, ինչու որ մեզք չի կրնար ենթադրուիլ՝ ուր որ մեզքի ծանօթութիւն եւ անկից հեռանալու ազատութիւն չկայ:

Ասոր համար եթէ կապալանները հաւատարիմ գրանուելու ըլլան Աստուծոյ իրենց տուած շնորհքին, Աստուած ալ չէ թէ իրենց արգեանց, հապա իր հաւատարմութեան համար կը պարտաւորի զիրենք յետագայ շնորհքներէն չզրկել, որ հարկաւոր են փրկութեան հասնելու: Այսու ամենայնիւ չի գաղտնիք զիրենք իր ծանօթութիւններովը լուսաւորելն, իր շնորհքներովը զօրացնելն, որպէս զի միշտ աւելի եւս յառախանալով՝ զինքն ամէն բանէ վեր սիրելու եւ վերջապէս մեզքերնուն վրայ օգտի զղջալու հասնին:

Բայց գիտե՛ք, կ'ըսեն, թէ Վրաս-Ռի-նն է-է Յի-սուս-Քրի-ստո՛ս յա-ս-ս-ս-ս-ս-ս-ն Մի-Ն-դ-դ-ն հ-ս-ս-ս-ս-ս-ս, հ-ս-ի-ս-ս-ս-ս է փրկ-ութեան, ասիկա ինչպէս կ'ունենան:

Աս ընդգիմարանութիւնն ալ զքեզ չփախցընէ. ասիկայ ամենեւին փրկութեան ճամբան չի ցոյցեր՝ հաստատութեամբ փրկուիլ ուզողին: Ինչու որ սրբազան վարդապետները նոյն նիւթին վրայ սա խորհրդածութիւնը կ'ընեն. Աստուծային Մի-Ն-դ-դ-ն վրայ խօսելով, կ'ըսեն թէ Աստուած շատ բուն զանկիս պայծառութեամբ յայտնած է, ինչպէս Յովքայ, որն որ կ'ըսէ. Գի-տ-ի՛ թէ է՛ փրկել-ի ն-դ-ս-ն է՛: Իսկ եթէ յայտնած չըլլայ, այսու ամենայնիւ իրենք աստուածային Մի-Ն-դ-դ-ն նկատմամբ բացառապէս հաւատքն ալ չէ նէ, գտնէ լուսնային ունեցած են՝ աստուածային նախախնամութեան մէջ, հաւատալով թէ Աստուած պիտ'որ փրկէ զմարդիկ ան եղանակաւ, որ իրեն հանդ է: (Ս. Թովմ') Իսկ մկրտութիւնը՝ թէպէտ եւ ամենահարկաւոր է, բայց հարկ չէ որ իրօք ընդունուի, բաւական է որ բազմանքով եղած ըլլայ. եւ ուր որ հարկաւոր ըլլան անյազմելի ապիտակութեամբ չի գիտցուիր, ինչպէս կը հանդիպի հեթանոսաց մէջ, կը պարտնակուի նոյն բազմանքն այն սիրայ ներդարմութեան մէջ, որով զԱստուած ամէն բանէն վեր կը սիրեն: Աս պատճառաւ նաեւ հեթանոսները, թէպէտ եւ մեր ունեցած ամէն առատ միջոցները չունենան, սակայն անոնցմ ապիպէս զրկուած չեն՝ որ եթէ ունեցածնին հաւատարմութեամբ գործածեն, կարող ըլլան փրկուիլ: Մէկ խօսքով Աստուած ամէն ժամանակ զմարդիկ այնպիսի եղանակաւ կը նախախնամէ, որ կարող ըլլան զինքը ճանչնալ, եւ ճանչնալով՝ փառասորել, եւ երբ որ իրենք իրենց կողմանէ կրցածնին կ'ընեն, Աստուած՝ որ իրօք ամենուն փրկութիւնը կ'ուզէ, իրենց չի կրցածը վրան կ'անելլընէ:

Գ. Բազ-ս-ս-ս-ս-ս-ս-ն է-է Վրաս-Ռի-նն նկատմամբ աւելի զիւրին է պատասխանը: Ինչու որ մի-թէ իրան է ունեց եմթաղածը, թէ Ս. Եկեղեցին վարդապետէ որ ամէնքն ալ

անդարմանելի կերպով դասապարտուին: Չէ. Ս. Եկեղեցին կը սորվեցընէ թէ ճշմարիտ եկեղեցիէն զուրս փրկութիւն չկայ, բայց այնպիսի մայրով՝ որ անոնց կարծածէն տարրեր է: Երկու եղանակաւ կրնայ մէկը կամ յայնչեկ եկեղեցիէն զուրս զրանաիլ: Մէյ մը զուրս կը գտնուի, վասն զի հերեւակոսութեան կամ հերձուածոց մէջ ծնած է, առանց իր յանցանքին: Մէյ մ'ալ զուրս կը գտնուի, վասն զի ինք իրմէ հերեւակոսութիւն կամ հերձուած մը ընդունած կ'ըլլայ: Ս'ով որ գտնախտութեամբ մուրթութեան մէջ ծնած է, յանցասոր չէ ցորչափ ի բարի հաւատս անոր մէջ կը մնայ, այսինքն է՝ ցորչափ որ ծանր կասկած մը, մտազիր կասկած մը չ'ունենար անոր աւանդած վարդապետութիւններուն վրայ: Երրչափ որ ի բարի հաւատս է, Ս. Եկեղեցին զանկիս իրմէ նիւթապէս բաժնուած կը համարի եւ շխարվեցընէր որ առ բանիս համար փրկութեան ծամբէն զուրս եղած ըլլայ: Աս զէպոսթոս մէջ բողոքականն աւ հերձուածողը կրնայ եւ պէտք է գտնէ այնչափ ընել որչափ որ ի բարի հաւատս կը հաւատայ թէ պարտասոր է ընելու: Եւ որովհետեւ մկրտութեան օրինասոր գտնէն մտած է, որովհետեւ գտնէ հաւատոց ամենէն պիտասոր բաներուն վրայ ծանօթութիւն ունի, եւ որովհետեւ միայն անշաղկեչի տղիտութեամբ չ'ընդունիր ուրիշ յայտնուած ճշմարտութիւնները, անոր համար եթէ ձեռքն ունեցած միջոցները գործածելու ըլլայ, կրնայ ինքն ալ փրկութեան հասնիլ:

Ստոյգ է՝ որ առ միջոցներն իրենց համար այնպէս առաւ շին, ինչպէս ուղղափառներուն տրուածները, ստոյգ է, որ բողոքականը զլիստորարար ոչ տղաշխարսութեան եւ ոչ ամենասուրբ հաղորդութեան խորհուրդներն ունի, որոնցմով այնպէս զիւրաւ մեզաց թողութիւն եւ աստուածային շնորհքները կ'ընդունինք, այսու ամենայնիւ երբ որ անշաղկեչի եղանակաւ առանց հարկաւորութիւնը չիգիտեր, կրնայ անոնց տեղը լեցընել՝ ան եղանակաւ ինչպէս ուղղափառք կ'ընեն վերջին հարկաւորութեան աստե՛ն՝ երբ խոստովանահայր չիգրանաիլ, ինք զինքը մեզացը կատարեալ զղջման եւ միանգամայն աստուածային կատարեալ սիրոյ շարժելով, որով որ Աստուած ամեն բանէն վեր կը սիրուի, եւ այսպէս մեզաց թողութիւն եւ փրկութիւն գտնել: Մանաւանդ թէ մենք ուղղափառքս առ վարդապետութեան վրայ հիմ գնելով, կը յուսանք որ մեր սիրելի՛ բայց գտնախտութեամբ մեզմէ բաժնուած եղբարց մէջէն շատերը, որ մը մեզի հետ պիտ'որ միանան ի հայրենիս, որովհետեւ իրենց բաժնուածը նիւթական է: Բայց ասիկա ընելու համար արգեօք հարկաւոր եղած շնորհքն ունին: Ունին անտարակոյս, վասն զի՛ ինչպէս որ ամեն մարդ ցորչափ որ կենդանի է, պարտական է Աստուած յուսալ եւ զԱստուած սիրել, եւ ինչպէս որ աստուել եւս պարտական է նոյնն ընել՝ երբ որ իր վերջին ժամը կը հասնի, զորն որ յայտնի

է թէ առանց աստուածային շնորհաց շիկրնար ընել, այսպէս ալ հարկ է՝ որ նաեւ այս գործքերուն համար հարկաւոր շնորհքներն ունենան: Ապա թէ ոչ՝ կը հետեւէր թէ մարդս մեզք մը գործելու կարողութիւն ունի, բայց չունի կարողութիւն անկից հեռանալու, որն որ անհանձար մտածմունք է եւ աստուածային բարութեան գեժ հայհոյութիւն:

Բայց թէ որ հերձուածողն ու բողոքականք կատարեալ գիտութեամբ եւ իրենց կամօքը՝ հերեւակոտութիւնք կամ հերձուածողութիւնն ընդունած են, եւ կամ շար կամ քով, այսինքն՝ մուրումնեան մէջ ըլլալու ծանր եւ խոհական տարակուսանքով, նոյնին մէջ կը մնան, ան ասե՛ն Աստուած ի՞նչ յանձնէք կ'ունենայ, թէ որ զիրենք կը գտաւայարակ էրր որ իրենք նախնայած նշմարտութիւննին կը մերժեն, կամ շին փնտաւր նոյն նշմարտութիւնք, երբ կ'իմանան թէ չունին: Ան ասե՛ն իրենք են՝ որ աշուրնին այն լուսոյն գեժ կը դռցեն, որով Աստուած զիրենք կ'ուզէ լուստարել, ան ասե՛ն հաւատակ կ'էլլեն իրենց խղճմտանոց խայտերուն, ան ասե՛ն ամենեւին հոգ ըրած շին ըլլար ամենահարկաւոր նշմարտութիւններն իմանալու, ինչպէս են Աստուծակ յայնմտածներք, եւ այսպէս յանձնար կ'ըլլան ամենածանր մեղաց, եւ պէտք չէ զարմանալ եթէ Աստուած զիրենք կը գտաւայարակ իրրեւ անհաւատարիմ եւ ամենամեծ մեղաւորներ:

Անկից կ'իմացաւ թէ ինչպէս պէտք է ըմբռնել այն գծիւք, որով կը հաստատուի թէ Եկեղեցիէն Գ--Գ թիւ--Թիւն Վոյ, Նոյն խօսքը կը նշանակէ թէ անոնց համար փրկութիւն չկայ, որոնք եկեղեցիէն զուրս կը մնան, թիւն--Ը կամ զանէ ծանրապէս Գ--Գ--Գ--Գ--Գ, որ զուրսն են, ուր որ Գ--Գ--Գ շին համարուիք ան գիպուածներուն մէջ որ միայն Ի--Թ--Գ--Գ Գ--Գ--Գ են: Եթէ առ այսչափ պարզ նշմարտութիւնները ծանօթ ըլլային, կը զազրէին թէ Աստուծոյ գեժ եղած ծանր հայհոյութիւնները, եւ թէ այն անիրաւ զրկարտութիւնները՝ որով սուրբ եկեղեցին կը վատահամբաւի:

Բայց ասով մեր պարտականութիւնք չինուաղիր աւելի եւս շնորհակալ ըլլալու Աստուծոյ մեզի ըրած անգին եւ ամենամեծ բարերարութեան համար, որ զմեզ կաթողիկէ ուղղափառ եկեղեցոյ գիրկը գրած է: Ինչու որ թէպէտ եւ ստոյգ է թէ այլակրօններու մէջն ալ ի բարի հաւատս գրանուողք, ինչպէս մեկնեցինք, փրկուելու փնձակի մէջ է, այսու ամենայնին շիկրնար ու բացուիլ որ այնպիսին շատ վտանգաւոր փնձակի մէջ ալ է: Մէկ կողմանէ կրնի վրայ գրուած այնչափ գիրքերը, այնպէս յանախ ուղղափառաց հեռ ունեցած յարաբերութիւննին, Հռոմէական եկեղեցոյն տարածած լոյսը, եւ օրէ օր աւելի անող այնչափ մուրումնութիւնները՝ որոնց մէջ կը գլորին բողոքականները, զիրաւ տարակոյսներ ու կասկածներ կը ձգեն իրենց մտքին ու սրտին մէջ, եւ այսպէս կը

զայցրի բարի հաւատարմ' որ ըսինք: Մեկուշ կոչմանն ալ այս լուսաւորութեան ետեւէն երթեալը: Հարկաւոր եղած ջննութիւններն ընելն ու ետքէն նանչցուած ճշմարտութիւնն ընգուանելը՝ իրենց միշտ ծանր կու գայ, եւ միշտ կը պահանջէ մարդկային նկատմանց յազմեղ ըլլալ, այսպիսի ծանրակշիռ նիւթի մէջ անմին սերն ուրանալ, աշխարհքիս հազար ու մի փախերը սուրի տակ առնել, եւ Աստուծոյ հաւատարիմ մնալ, որ ամենուն համար հասարակ բան չէ. եւ ասոր համար է որ շատ անգամ մարդկային կիրքերը կ'արգելուին իրոք ընգուանելու զանկիս, որ ստաց կը նանչցուի: Ասոր ներհակ մեք' առանց այսպիսի դժուարութեանց յազմելու պարտաւորութեամբ ըլլալու: Աստուծոյ աննառ եւ աստուածային սղորմութեամբը, արդէն ճշմարտութիւնը ստացած ենք, եւ կարող ենք շատ մեծ գիւրութեամբ յախաննական փրկութեան համել:

Բաց ակից՝ թեպէտ ճշմարիտ է թէ այլակրօններու մէջն ի բարի հաւատա ըլլողները կրնան փրկուիլ՝ հաւատոյ դաւանութեան կոչմանն մտածելով. այսու ամենայնիս փրկութեան համնելու համար նաեւ բարաց լուսութիւն կ'ուզուի, որ ըսել է՝ ծանր մեղքէ փախչիլ կամ մեղաց վրայ կատարեալ զգիտմն ու աստուածային սեր առնելու: Արդ՝ այս ամենայն եւ ոչ մեզի՝ ուղղափառացս՝ համար գիւրին բան է, թեպէտ եւ շատ մեծազոյն սցնութիւններ ունինք, զորոնք իրենք լուսին. որ է զզխալու եղանակին վրայ ճիշդ հրահանգներ. հաւատոյ, յուսոյ եւ սիրոյ ներդրմութիւններն ընելու պարտաւորութիւնը. ունինք պատարագին մեծ զոհը, որն որ մեզի այնպիսի սքանչելի շնորհքներ կը պարգեւէ. ունինք գիւրութիւն կարգնցուցած շնորհքնիս նորէն ստանալու Ապաշխարութեան խորհրդով. պատրաստ ունինք Ամենասուրբ Կուսին ու սրբոց բարեխառութիւնը, զորոնք մեզի սցնութեան կը կանչենք. ունինք ամեն շնորհքները՝ զորոնք Ս. Եկեղեցին կ'ընգուանի, իր պաշտամանց, արարագութեանց եւ ազօթից մասնակից ըլլողներուն համար. վերջապէս ունինք նոյն իսկ ամեն բարիքներու ազդիւրը՝ աստուածային Ս. Հաղորդութիւնը, որուն հետ միանալով քաջաչեքութիւն կը ստանանք մեր կրից զեմ պատերազմելու, զորութիւն եւ հոգի կ'առնուիր բարին գործելու, առաքինութեան եւ զերջմական կենաց ետեւէն երթալու: Արդ՝ թէ որ մեք' այսչափ սցնութիւններ ունենալովնիս ալ, մեր անմին վրայ կը զգանք թէ մեր սկիւրութեանն սրշափ ծանր կու գայ ազնկ ապրիլը, զուն քեզմէ մտածէ թէ ինչ պիտ'որ ըլլայ բողոքականներուն համար, որոնք այս միջոցները լուսին: Ապա ուրեմն սրշափ գիւրին է՝ որ հաւատոյ պակասութեան համար չգատարարուողը, բրիտանական վարաց պակասութեան համար գատարարուի:

Եւ աս կ'ըսենք՝ առանց յիշելու այն աւելի թշուառ

բազմաբանները (որ այնչափ ալ շատ են), որոնք միշտ աւելի եւս Յիսուս ֆրիստուսին եւ անոր եկեղեցիին հետամարտի, ամենայն շարեաց խորունկ փոփոխ մէջ ինկած են, զարհուրելի բանաւորականութեամբ ֆրիստուսի Տեառն մերոյ Աստուածութիւնն ու բոլոր յայտնութիւնն ու բանալով: Ասոնք անուամբ բազմաբան են, բայց իրոք բոլորովին հեթանոս են, որոնց ուրիշ փիմակ մը չիսպասեր, բայց միայն ան անօրէն մասնիշնչութեան փիմակը՝ որոնք նոյն իսկ կենաց Յուսոյն ու բացան: Ասկից ամեն մարդ կրնայ տեսնել, թէ արդեօք այն թշուառները ճշմարտութեան բերելու համար ետանդնիս պետք է քիչնայ, կամ թէ մենք մեր ամենաբարեբար Աստուծոյն քիչ շնորհակալութիւն պիտ'որ ընենք, որ իր անձնաւելի սղորմութեամբը զմեզ Մեր մերը սուրբ Եկեղեցւոյ գոզը դրած է:

Աս ամեն ըսածներեկ, կրնայ ըսել մէկը, կը հետեւի միշտ թէ Աստուած անշունչ - Ի- - - Ի- - - կ'ընէ, երբ գտնէ անանց աւելի առատութեամբ շնորհք կու տայ, քան թէ ուրիշներուն: Աս ասոր թնչ պատասխան պիտ'որ տամ: Եթէ զԱստուած ակնասու կը կոչես, զիսն զի մկու մը աւելի առատութեամբ իր շնորհքները կը պարզուէ՝ քան մկալին, իրաւունք կու տամ քեզի, թէ այնպէս է: Այո, Աստուած անանց աւելի առատ շնորհք կու տայ՝ քան թէ ուրիշներուն: Բայց թնչ, կ'ուզե՞ս որ Աստուած՝ ամեն էակներու արարիչն ու ցերեպոյն Տերը՝ լուսննայ ան ազատութիւնը, զորն որ գուն՝ երկրի անարդ որդի քու անձինդ համար կը պահանջես: Գուն կը համարիս որ իրաւունք ունիս մկ ազքատին աւելի բարիք ընելու՝ քան թէ մկալին, աւելի սա կարգի մարդիկներուն՝ քան մկալ կարգիներուն: Գուն ալ անձինքներու ակնասու չե՞ս, որ այնչափ ազաւորներուն մէջն՝ մէկը քեզի ծառայ, արուեստասոր, փառասական, սան հոգարարու կ'ընարես, եւ ոչ մկալները: Երբ որ ուրիշներուն իրական փեսա մը տուած չես, միշտակ քեզի աւելի հանելի եղող անձինքն ընարելուց համար՝ ուրիշներուն անիրաւութիւն մը ըրած չես համարուիր: Աս Աստուած՝ որ քեզմ շատ սարբեր եղանակաւ գերազայն, բացարձակ, ընդհանուր, անկախ, ամենասուրբ եւ ամենիմաստ սեր է, չիկրնար արդեօք մկու մը մկալին աւելի պարզուներ շնորհել, մէկը մկալին աւելի սիրել: Այո թնչ անհամար եւ սղանդակ մտածութիւն է:

Ասկից զատ՝ մեր մէջ անձանց ընարութիւնը գրեթէ միշտ անկատարութեամբ խառն է, բայց Աստուծոյ գրայ այնպէս չէ: Երբ որ մենք մեր նմաններին անանք աւելի կ'ընարենք՝ քան մկալները, շատ անգամ մարդկային նկատմունքներէ, անկարգ սերէ կամ անկարգ հակառակութեան մը կը շարժինք: շատ անգամ ընարութիւննիս կ'ընենք, եւ ձգելով այնպիսի անձինքը՝ որոնք աւելի իրաւունք կրնան ունենալ մեր ընարութեան գրայ, եւ կամ աւելի մեր կիրքերուն՝ քան թէ մեր բա-

Նաւարութեան ձայնին շնորհ: Բայց Ղատուած՝ որն որ յան-
ասահմանս արգար եւ սուրբ է, պայպիսի անկասարութիւններ
չեն կրնար գտնուիլ: Եթէ ինք աւելի մկը կ'ընարէ՝ յան թէ
մկալը, անասահման իմաստութեամբ ու անասահման ուզու-
թեամբ կը գործէ: Ինք իր ամենակարողութեան մէջ իրաւունք
ունի սասնկ գործելու, իր իմաստութեան մէջ իր զարեանն
ունի, որուն համար սասնկ կը գործէ, եւ իր բարութեան մէջ
եղանակը գիտէ պատշաճօրէն սասնկ գործելու: Աս միակ կը
պահուեր՝ որ մարդս յանդգնէր զՂատուած իր եղանակներուն
պարասարելու եւ զՂատուած իր շափուք շափելու:

Պ Լ ՈՒ Խ Պ

**Աստուծոյ Պիտութիւնը, Նախասահմանութիւնն ու
Բարութիւնը:**

Ա. Աստուած գիտէ թէ պիտի փրկուի՞մ ես: — Բ. Ար փրկուի՞մ թէ
որ նախասահմանած եմ: — Պ. Աստուած բարբ է: — Գ. Աստուած
փէժիմդիր չէ:

Ա. Արգարութենէ ետքը նաեւ սաստանային պիտու-
թիւնը, անմեք իրենց հակառակութեան նիւթ կ'առնեն, ու
բոլ թէ իրենք գիտենք եւ թէ ուրիշները կը չգիտեն:
Ասանց շարժիչն է այն իմաստակական խօսքը թէ Աստուծոյ
Աստուած արդէն պիտի է, որ պիտի իջնուին արդեօք, Ինք ար-
դարարդի: Արեւն փրկուելու համար աշխատելէն ինչ
կ'եղի: Ար կողմն որ գառնաս, ան պիտ'որ ըլլայ՝ ինչ որ Աս-
տուած տեսած է:

Աս իմաստակութեան ուզգակի պատասխան տալէն
յառաջ, ես ալ նման հարցմունք մ'ունիմ ընթերցողիս: Աս-
տուած ստուգիս արդէն պիտէ թէ զուն պարտուան օրս կե-
րակորդ պարաստուած պիտ'որ գտնես, թէ պիտ'որ չգտնես:
Ինչ պէտք է ուրեմն սասկ ծախել, հրաման տալ եւ խո-
հակերդ աշխատողնէլ որ եփէ պարաստէ: Նմանապէս Աս-
տուած ստուգիս կը տեսնէ որ զուն երբեք կարող պիտի ըլ-
լնա չիչ մը սասկ մկ գի գնել, թէ միշտ սասնկ խեղճ պի-
տի մեաս: Ինչ քանի կը ծառայէ ուրեմն այդչափ հնարքնե-
րու, զաշխիքներու, առուտարի մկ կեանք փնայքները սասկ
գիգելու համար, երբեք Աստուծոյ տեսածեն աւելի քան մ'ըլ-
լալիք չունի: Ինչ պատասխան կու տայիր արդեօք աս հարց-
մունքն ընողին: Թէ եւ պարաստ պատասխան մ'ալ չունե-
նաս, պիտ ամենայնիս սչ խոհակերը տնեզ կը հանես, սչ ալ
առուտարդ կը զազրեցընես: Արեւն ինչուն նոյնը չես ընեք
հոգւոյդ փրկութեան գործողութեան մէջ ալ: Ինչուն ամենայն
փութով ստոր հոգ չես տանիր, իբր թէ միայն քեզմէ կախում
ունենար:

Բայց գիտնաւ որ Աստուծոյ՝ իր անսահման իմաստութեամբն ամեն բան յառաջագոյն ակննելը, արդեւք մը շիգներ նշխերուն նաեւ մեր ազատ կամքէն կատարելապէս կախուած ըլլալուն: Թե որ խառն բազմութեամբ լիցուած հրապարակի մը մէջ բարձր պատշաճամբ վրայ գտնուելով վար նայելու ըլլաս, ինչ կը տեսնես: Ոմանք վաճառքնին կը ծախեն, ոմանք կը գնեն, ձիեր՝ որ կը վազեն, կանայք՝ որ կը կուսին, ազապ՝ որ կը խազան, անարգ մարդիկ՝ որ կը հայհոյեն, եւ ասոնց նմանները: Արդ՝ ինչ որ հմտեղս կ'ըլլայ՝ գուն ստուգիւ կը տեսնես. բայց անոր պատճառը չես: Միթէ քու տեսնելուդ համար՝ անանք իրենց ազատութիւնը կորսընցուցին իրենց գործողութիւններն ընելու կամ չընելու: Ոչ երբեք: Քու տեսնելդ անոնց ազատութեան վրայ ազդեցութիւն չունի: Արդ, միտ գիր, Աստուած իր անսահման իմաստութեամբն այնպիսի աչք մ'ունի, որուն անջեւք բաց են բոլոր անցածները, բոլոր ներկան եւ բոլոր գալիքները, եւ բոլորն ալ իրենց ամենամանր պարագաներովը: Բայց ինչ: Ինչքն է արդեօք պատճառ ան բաներուն՝ զորոնք մենք կը գործենք կամ կը խօսինք: Անտեսին: Ինք թող կու տայ որ գործենք ու խօսինք ան ազատութեամբ, զորն որ մեզի տուած է. չէ թէ մենք կը գործենք՝ վասն զի ինք ամեն բան կը տեսնէ, հասպա մենք կը գործենք, եւ ինք գործածնիս կը տեսնէ:

Ասկից մեր մասնաւոր խնդրոյն անցնելով, առ կ'ըսեմ քեզի թէ մեր փրկութեան նկատմամբ ըրած գործքերնիս Աստուծոյ տեսնելը՝ ամենեսին ոչինչ եղանակաւ կ'արդելու մեր գործողութիւնը: Թե որ ես աստուածային սրէնքը կը պահեմ, թէ որ ես չեմ մեղանշեր, կամ թէ մեղացս ապաշխարանքը կը քաշեմ, Աստուած կը տեսնէ որ կը փրկուիմ: Թե որ կը մեղանշեմ, թէ որ մեղաց մէջ կը խառանամ մինչեւ ի մահ, Աստուած կը տեսնէ որ կը դատապարտուիմ: Աստուծոյ իմաստութիւնն ամենայնապէս հայելոյ մը պէս է, որուն մէջ բոլոր ըրածս եւ ընելիքս ներկայացած է. բայց սով է պատճառը, որ աւելի աս բանը՝ քան թէ մեկալը ներկայացուած է: Աս բանս իմ ազատութեանս ձգուած է: Կամանապէս մարդս առ աշխարհքիս մէջ գուտնի մը կը նմանի, որ թեաւարձի մէջ խաղ մը կը ներկայացընէ: Ժողովուրդն ինչ կը տեսնէ, ան միայն եւ այնչափ միայն, ինչ որ գուտնիը կը նկայցընէ: Եւ թէ պէտ Աստուած իր անսահման իմաստութեամբը՝ վարագուրին բացուելէն յառաջ ալ կը տեսնէ, պատ ամենայնիս ներկայացուած խաղն երբեք ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ան ինչ որ մարդը, որ գուտնն է, կը ներկայացընէ:

Ի. Ասով նաեւ նախասահմանութենէ յառաջ բերուած գծարարութիւնն ալ լուծելու նամբայ կը բացուի: Թե որ նախասահմանս իմ, կ'ըսեն ոմանք, կը գրտիմ. Թե որ չիմ, ինչ որ ընելու ըլլիմ, որոյդ զիտի գործողութիւնս: Սուս է եւ տ-

մնաստու : Ինչու որ Աստուած նախատահանելով ինչ ըրած է : Արքիշ բան չէ, բայց եթէ իր վճռովը վաւերացուցած է ան զորն որ տեսած է թէ գուն չու ազատութեամբդ պիտ'որ ընես : Եթէ տեսաւ որ գուն՝ չու ազատ անձնիշխանութիւնդ եւ իր քեզի տուած շնորհքները գործածելով, մինչեւ վերջը սուրբ կեանք մը պիտ'որ անցընես, ինքն ալ ան ստեղծ զնակց որ փրկութեան հասնիս : Ասոր ներհակ եթէ տեսաւ որ շար պիտ'որ գործես եւ մինչեւ մահ պիտի գործես, թէ չու անձնիշխանութիւնդ եւ թէ իր շնորհքները շարաշար գործածելով, ինքն ալ ան ստեղծ որչեց զքեզ թողուլ որ կորսուիս : Բայց ան եղանակաւ, որ իր՝ ըլլալիքները տեսնելը, իրերուն ըլլալուն պատճառ չէ, մանաւանդ թէ ինք կը տեսնէ՝ վասն զի իրերը կ'ըլլան, ինչպէս վերը մեկնեցինք : Ասանկ ալ Աստուծոյ վճիռը պատճառ չէ որ գուն բարին կամ շարը կը գործես, եւ սասով երկինքը կը վաստակիս կամ կը կորսցնեցնես. բայց իր տեսնելը՝ որ գուն բարին կամ շարը կ'ընարեիր, պատճառ է, որ կամ անարդուած կամ նախատահանուած կ'ըլլաս :

Եւ մկը չըսէ որ չեմ կրնար իմանալ թէ ինչպէս տառուածային վճիռներն անտալ կ'ըլլան, երբ որ մեր ձեռքն է այն վճիռներուն կատարուիլը կամ չկատարուիլը : Ինչու որ աս գծուարութիւնն այնչափ զորութիւն ունի նկատմամբ հոգւոց փրկութեան, որչափ որ ունի մարմնաւոր առողջութիւնը ստանալու, կեանքը պահելու, յաղթութիւն ստանալու եւ ուրիշ ամեն պատահարներու մէջ, զորոնք նոյնպէս Աստուած յառաջուրն կը տեսնէ մեր անձանց վրայ. բայց այնպիսի եղանակաւ յառաջուրն կը տեսնէ, որ միշտ մեր ազատ անձնիշխանութենէն կը կախուին : Արդ աս ամեն բնական պատահարները՝ թեպէտ եւ երկինքը գրուած են, բայց կը հաւատանք որ ասոնք մեր ջանքէն ալ կը կախուին, եւ աս պատճառաւ ալ առողջանալու համար զեզ կ'առնենք, սպրեկու համար կերակուր կ'ուտենք, յաղթելու համար կը պատերազմինք : Ասանկ ալ զերբնական կարգի մէջ, թեպէտ եւ մեր փրկութիւնն երկինքը գրուած է, այսու ամենայնիւ պէտք ենք հաւատալ թէ նաեւ մեր գործքէն ալ կախում ունի, եւ ասոր համար պէտք ենք ազգթել, հոկել, սաստուածային օրէնքները պահել :

Եւ ինչպէս ոչ որ կը զանուի, որ խելքը մտածելով՝ առողջութեան, կենաց, յաղթութեան կորուսան անոր վրայ չնդէ, որն որ զանոնք ստանալու համար փոյթ տարած չէ, ըսելով թէ արդէն այն կորուսան երկինքը գրուած էր. այսպէս ալ հոգւոյն փրկութեան կորուստը բոլորովն անոր յանցանքը պէտք է համարուի, որն որ նոյն պատճառանքներով հոգւոյն փրկութեան հարկաւոր միջոցներն ի գործ գրած չէ : Ասանց ամենան վերջին պատճառն աս է, թէ ինչպէս երբ որ Աստուած վճռած է մեզի մեր առողջութիւնը տալու, վճռած է նոյնը տալ պատշաճ միջոցներով, այսինքն՝ ան զեզերով որ

յարմար են. այսպէս ալ մեր յաւիտեանական փրկութիւնը վնասած տակն՝ այն միջոցները կը գիտէր, զորոնք պէտք ենք ի գործ գնել այսպիսի բարձր վախճանի մը հասնելու:

Բայց թէ ըստ պատահման այս ամէն պատճառները բուսական շրջան քեզի՝ զքեզ հանգչեցընելու աս նիւթիս մէջ, աս մէկալ ճամբան բռնէ, նորէն յիշէ քանի մը հաստատուն ճշմարտութիւններ, որոնցմէ կրնաս լի եւ կատարեալ միտմարութիւն ստանալ: 1. Ինչպէս որ ըլլայ տատուածային նախասահմանութիւնը, միշտ ճշմարիտ է եւ ճշմարիտ կը մնայ թէ Աստուած անկեղծ կամք ունի զքեզ փրկելու, եւ աս իր կամքն ամենայն պայծառութեամբ յայտնեց, երբ որ մեռաւ՝ չէ թէ մինակ ամենուն համար ի հասարակի, այլ նաեւ ամէն մէկերնուս համար ալ մասնաւորապէս: Ասոր համար երեւակայութիւնդ ինչ որ ալ միտքդ ձգելու ըլլայ, զուն կրնաս եւ պէտք եւ ըսել Աստուծոյն ըսածը թէ Երեսու Քրիստոս քեզի եւ յուր փրկութեանդ համար մեռաւ. Ասն ի՞ եւ իսն ինչ էրիւթեան: 2. Երեսու աս անկեղծ կամքով՝ որ ունի զքեզ փրկելու, քեզի առատութեամբ ան ամէն միջոցները տուած է, որոնք հարկաւոր են քեզի՝ այն բարձր վախճանիդ հասնելու: Շնորհած է քեզի ներքին շնորհքներ, տուած է արտաքին շնորհքներ, որոնց եթէ ձեռքեզ եկածին չափ գործակից ըլլաս, կը փրկուիս: 3. Բոլոր նախասահմանութեան խորհուրդը, թէ պէտ է քեզի անիմանալի ըլլայ, քեզմէ ամենեւին շիփերցըններ քու ազատութիւնդ, զորն որ Աստուած քեզի տուած է բարին գործելու եւ շարէն փախչելու համար: Ասանկ կ'ապահովցընէ զքեզ սուրբ Գիրքը, ասանկ՝ Ս. Եկեղեցւոյ վճիռները, ասանկ՝ ուզիղ միտքը, որն որ կ'ըսէ թէ այլունդակութիւն է պատիւ տալ մէկու մը ըրած յանցանքին համար, թէ որ կարողութիւն չունի ան յանցանքը չընելու, ինչպէս նաեւ այլանդակութիւն է պարզեաներով վարձատրել մէկը, որ բարի գործք մը կ'ընէ, երբ որ չէր կրնար նոյնը շարժել: Ա երջանակես ցորչափ կ'ապրիս, միշտ կրնաս Աստուծոյ օգնութեամբը հոգիդ փրկել. որովհետեւ ցորչափ որ պարտաւորութիւնդ կը տեսէ մինչեւ ցմահ հաւատարու, յուսարու եւ զԱստուած ամէն բանէ վեր սիրելու, հարկ է ըսել որ մինչեւ ցմահ ալ կարողութիւն ունիս աս պարտաւորութիւններդ կատարելու, եթէ մէկը չ'ուզեր խելագարութեամբ հաստատել, որ կարելի է առանց մեղքի չհաւատալ, չյուսալ եւ զԱստուած չսիրել, ինչպէս որ կրնար պատահիլ՝ եթէ Աստուած բուսական շնորհք տուած չըլլար: Աս սկզբունքներն ու զգափառաց մէջ անտարակուսելի ըլլալով, բուսական են հաւատացեալներուն ամենէն վախճաններն ալ իրենց որպիսի եւ իցէ խոստովենէն հանգարանցընելու. իսկ անպարիշտներուն մէջէն ամենէն անամոթներուն թերանն ալ բոլորովին գոցելու:

Գ. Ա երջանակես ուրիշ տատուածային յատկութիւն մ'ալ

կայ, որ (սփ կրնար կարծել) շատերուն մաշտութեան պատ-
ճառ կու տայ: Աս յատկութիւնն է աստուածային ամենա-
քաղցր բարութիւնը: Ինչպէս սարգեօրը թոյն կը քաղեն մի եւ
նոյն ծաղիկն՝ աւտի որ մեղաները մեզր կը ծծեն, սչսպէս
քանի մը անօրէններ աւելի համարձակութեամբ մեղանշելու
աւտիմ կ'առնուն նոյն բարութիւնը, որն որ այնչափ բարիները
մեղքեն կը հեռացընէ: Չիւշլիբ, կ'ըսեն ամպարշտութեամբ,
չիւշլիբ ոյն անհասն ուշուսնիւն՝ որ Բիւշտտտտտտտտտ
մի Բիւշտտտտտտտ չ'անտտտտտտտ, Ատտտտտտտտ իտի չ'տտտտտտտ,
Ատտտտտտտտ իւ իւշտտտտտտ, Կտտտ իւ Բիւշտտտտտտտտտտտտտտտտտտտ
կը Բիւշտտտտտտտ Կտտտ իւ Բիւշտտտտտտտտտտտտտտտտտտտտտտտտտտտ
Աս խորհուրդներն ունին, չէ թէ իրենց գիրենց շարտելու որ մեղ-
քերնուն վրայ զգլան եւ մյ մ'ալ չմեղանշելու համար հաս-
տատուն կամք ունենան. հապա բոշտտտտտտտտտտտտտտտտտտտտտտտտտ
աւ խորհուրդները կը տածեն իրենց անհամոյ եզոզ գտտտտտ
վախը սրտերնէն հեռացընելու, մեզքի մէջ աւելի հանգստու-
թեամբ թաթխուելու, եւ խղճմտանքին թմրեցընելու հա-
մար: Արգ՝ կ'ուզենք քննութիւն մ'ընել ասանց՝ որ աստուա-
ծային բարութիւնն սչսչափ կը գտվեն եւ որանց գտվեանն այն-
չափ բարձր կը հնչէ մեղաւորներուն յերանը:

Աստուած բարի է, սչս. բայց արգեօք միայն բարի է:
Աս մտածութիւնը չէ թէ միայն հերեօտիկոսութիւն է, հապա
միանգամայն խելագարութիւն: Աստուած արգար է, մանաւ-
անդ թէ նոյն իսկ արգարութիւն է. սարք է, մանաւանդ
թէ նոյն իսկ արքութիւն է. Աստուած մաքուր է, մանաւանդ
թէ նոյն իսկ մաքրութիւն է. եւ իր աշուրները չեն կրնար
անիրաւութիւն մը տեսնել, իր սիրտը չիկրնար զանիկա տա-
նիլ, եւ իր անասհման կատարելութիւնները զինքը կը պար-
տաւորեն իր բոլոր զօրութեամբը զանիկա ասելու: Ասոր հա-
մար թէ որ անմիջապէս մեղաւորը չխայտտեք, թէ որ աշ-
խարհքիս երեսէն մեզքն իր կայծակներովը չիճիկեր, միայն ա-
նար համար է վասն զի կը սպասէ որ սպաշխարութեամբ ա-
սոր ճարը գանէ իր սրտին մէջ մեզքին տեղի տուողը:

Թէ որ ասանկ չըլլար, Աստուած բարի չէր ըլլար,
հապա տգուշ, եւ մարդկային անօրէնութիւններուն մեղաւ-
կից կը սեպուէր: Կուզեն աս բանս տեսնել: Եկուր, միս զիբ
ան գտվեաններուն զօրնք հօր մը պիտի տամ: Ասիկա քանի մը
որդիբ ունի, որանք անհնազանդ, անխրատ, լիբր աղաք են.
Իրենց հօրը գլուխ չեն ծուր, իրենց մօրը վրայ կը խնտան,
գրացիներուն հազարուակի թշնամանք կ'ընեն եւ բոլոր թաղին
գոյթակցութիւն կու տան: Բայց իրենց հայրն այնչափ բարի
է, որ ամենեւին սիրտը չէբաշեր որ զիրենք յանդիմանէ եւ
պատտէ. միշտ բաւական կը համարի զիրենք սիրով խրատել,
աղաչել եւ պաղափել. բայց Աստուած չնէ որ մեզքը պատ-
ժոյ մը մերձեցընէ, թէպէտ եւ անմեք ամենեւին իր ըսածները
մտիկ չեն ընէր: Կոյնպէս քաղցի մը մէջ գաստար մը կայ,

որն որ արգարութիւն ընելու գրուած է: Բայց առ քաղաքը գողերով, մարդասպաններով, արիւնդակներով, շարագործներով, կատարածներով, սպանութիւններով լեցուն է: Դատարն առ գիտե, մանաւանդ որ յանցարորներն ալ կը բռնուին, առկէր կը բերուին: Բայց ինչ կ'ըսես: Դատարն անանկ բարի է՝ որ ամենեւին չ'ուզեր մեկը պատժել: Շատ շատ, սիրով կը խրատէ յանցարորը եւ կը թողու իր ազատութեան՝ որ երթոյ խաղաղութեամբ: Արդ՝ ինչ կը կարծես դուն առ դատարն եւ առ հօրը բարութեան վրայ: Ո՞վ որ խելքը գեռ չէ թառցած, պէտք է ըսել թէ ան հայրն ապուշ մեկն է, անմիտ մարդ մըն է, թէ ան դատարն եղած ամեն անօրէնութիւններուն մեղսակից է, որ իր պատճառաւ կ'ըլլան: Շատ աղէկ: Բայց նոյն անասկ գովեսար չէ՞ մի, զոր գմանք Աստուծոյ կու տան: Եթէ իր բարութիւնը երբեք պատժելու չըլլար, եթէ իր սպանաբլքները պարտոյ խօսքեր ըլլային, եթէ իր կայծակները մինակ օդի շառաչին մը ըլլային, ըսէ ինձի, ասկից ետքը իրմէ վախճալու առիթ մը կը մնար մեզի: Անոնք՝ որ Աստուծոյ այսպիսի գովեստ կու տան, զինքը չեն պատուեր, հապա զարհուրելի եղանակաւ կը թշնամանեն:

Եթէ Աստուած այնչափ բարի է որ փոյթ չ'ընէր մեր ըրածներուն, ինչո՞ւ ուրեմն օրէնք տուած է, ինչո՞ւ այնչափ պատուէրներ գրած է: Աւերջին ատօմանի ծաղրական եւ անհամեմար գործք մըն է, յորգորել եւ տարիւել այնպիսի բանի մը՝ որ ամենեւին պիտանի չէ: Բաց ասկից՝ այնչափ սպանաբլքներ, այնչափ պատիժներ վրան աւելցընելն ինչ բանի կը ծառայէ: Ո՞հ. Աստուած ալ ասանկ պարտոյ խօսանջ մըն է եղեր, ինչպէս մեր արդունքս, որ այնչափ աւելի նայներնիս կը բարձրացընէնք, որչափ որ զմեզ աւելի սկար կը զգանք խօսքերնիս բանելու:

Ս. Գիբրին՝ Աստուծոյ բարութեան վրայ տուած գովարարը, երբեք իր անսահման արգարութեան չ'իրաճուիր: Արդ-դ է- - - չէլ է- Տէր: Տէրն մեր, այո՛, բարի է, քաղցր է. բայց միանգամայն արգար է, միանգամայն ուզիղ է: Բարի է, եւ բարի ըլլալուն համար էր՝ որ Մարգեղութիւնն յանձն առաւ եւ մեզի համար խաչին վրայ մեռաւ. բարի է, եւ բարի ըլլալուն համար մեզի անթիւ շնորհքներ կը մատակարարէ մեր փրկութեան համար. բարի է, եւ բարութեանը համար նաեւ մեր մեղանչելէն ետքն ալ մեզի թողութիւն շնորհելու պարտաւ է. բարի է, եւ բարութեանը համար՝ թէ որ զինքը սիրելու ըլլանք, մեզի յաւիտենական վարձք պատրաստած է: Այս ամենայն ամենաճշմարիտ է. բայց իր բարութիւնը զինքը չ'կայրցընէր, իրեն ապշութիւն չ'տար, եւ ոչ ալ զինքը մեր անօրէնութիւններուն մեղսակից կ'ընէ: Բարի է, այսու ամե-

նայնիւ հաղարարս որ պատուիրանազանց հրեշտակներուն համար մասնաւոր դժոխք մը ստեղծեց եւ զիրենք մէջը նետեց: Բարի է, բայց ազգերն ու ժողովուրդները կը կործանե՛րք անանց մեղքերուն շփոթ լեցուած կ'ըլլայ: Բարի է, պսու ամենայնիւ երկրիս վրայ իր առանձնական եւ հրապարակական պատիժները կը խաւրէ: Բարի է, եւ շատ անգամ մեղաւորը՝ մեղանշելու ատենը՝ կը պատժէ: Բարի է, բայց զանոնք ամենքը դժոխք թափեցին եւ չեքաշուիր, որոնք մահուանէ յառաջ իր արգարութիւնը շահաւեցուցին: Ինչպէս որ մեղաւորներուն այնչափ բազմութիւնը զինքն իր դահուան վրայ շեռատանեցըններ, այսպէս ալ ամենեւին չինքը չեն շարժեր անօրէններուն կեղծաւոր գովեստները՝ որ իր բարութեան կու տան, որպէս զի ստով իր ստակալի արգարութեանն պատասպարութիւն:

Գ. Բայց ան ատեն, կ'ըսեն քանի մը անմիտներ, Աստուծոյ լիբերալութիւնն ընդէն ինքն ինքն չէր լինելու: Իրան կ'ըսես: Մեզի պէտ անարգ արդերուն կը վայլէ զինքը թշնամանել եւ ամեն տեսակ անարգութիւններով զինքը զրգռել, եւ Աստուծոյ չիմացելք իր պատիւը պահել: Քիչ մը միտ զիր բերնեզ ելածին, երբ վրէժխնդրութեան վրայ կը խօսիս, եւ երբ որ զանիկայ Աստուծոյ ալ կու տաս: Մեզի պէտ ողորմելի մահկանացուներուն՝ շատ պատճառներու համար առանձնական վրէժխնդրութիւնն արդեւում է. ինչու որ երբեք նշգրի չենք կրնար ծանշնալ մեզաց ստախմանը, որով մեր մերձաւորը կրնայ յանցարոր ըլլալ: որովհետեւ արեւիս զիտաւորաբար անոր սրտին մէջ կը կայանայ, զորն որ միայն Աստուած կը տեսնէ: Մեզի արդեւում է, վասն զի իշխանութեան տեսչական մէկ վարձագրութիւնն է, զորն որ առանձնական մարդ մը ուրիշ առանձնականի մը վրայ չիկրնար բանեցընել, որովհետեւ չունի այն իշխանութիւնը: Մեզի արդեւում է, վասն զի մեր կիրքերը՝ որ վրանիս կը տիրեն, մեր անձնական զատիս մէջ մեր զատաստանը կը շփոթեն: Մեզի արդեւում է, վասն զի Աստուած մեր կատարելութեան համար կ'ուզէ որ նմանինք մեր Յիսուսին հեղութեան ու սիրոյն, եւ վասն զի ուրիշ ծանր պատճառներ կան, զորոնք անզը չէ հաս մտերամանս յառաջ բերելը: Աս ամեն պատճառներուն համար մեր մէջ առանձնական վրէժխնդրութիւնը յանցանք է, պակասութիւն է: Բայց նայնը չիկրնար ըսուիլ Աստուծոյ բարձրութեան նկատմամբ: Ծանցանքը՝ մեծ անկարգութիւն մըն է, վասն զի կ'եղծանէ Աստուծոյ յաւիտենական օրէնքը, եւ պէտք է որ սաս դարման ժ'ըլլայ: Ամեն անգամուն՝ որ մարդ սաս ծարը չիզանէր՝ կամաւորապէս քաւելով կամ ըրած անիրաւութիւնը եւս կանչելով, հարկ է որ քուտի բանութեանք, եւ Աստուած՝ որ ամենայն կարգի ու կանոնի սահմանիչն է, կը պարտաւորի սուրանիս վրայ իր ձեռքը դնել: Ինք թէ յանցանքին եւ թէ ու

նոր պարագաներուն կատարեալ ծանօթութիւն ունի. ուստի եւ անասանան ուղղութեամբ նոյնն ի գործ կը գնէ: Ինչ գերագոյն իշխանութիւնն ունի, ուստի ուրիշ բան չ'ընէր, բայց եթէ իր իրաւունքը կը բանեցընէ: Իր վրայ կրօն վրագոժմունք ոչ կայ եւ ոչ ալ կրնայ ըլլալ: ուստի եւ վերջին հանգարտութեամբ կը գտակ. կը պատժէ յանցանքը, վասն զի յանցանքին պեղութիւնն ու իր անհուն արգարութիւնն անանկ կը պահանջեն:

Ոչ որ ուրեմն ինչ զինքը խաբէ՝ զԱստուած մինակ բարի կարծելով, ինչու որ ասով ինչ զինքը վտանգի մէջ կը գնէ զԱստուած մինակ արգար գանձելու: Ազէկ կ'ըլլար՝ եթէ աս բանիս միտ գնէին երկու տեսակ մեղաւորներ: Անոնք՝ որ ազէկ գէշ անասորեր կը գործեն՝ Աստուծոյ բարութեան վրայ անխոհեմութեամբ յուսալով: Աստուած՝ իր ողորմութենէն կը պարտաւորի պայտօտ անօրէնները պատժելու, որպէս զի աշխարհքիս վրայ շահատառտի պայտօտ զարհուրելի սկիզբ մը, թէ որչափ աւելի Աստուած բարի է, այնչափ ալ աւելի մեկը կրնայ յանգրելիլ զինքն անարգելու: Երկրորդ կարգի մեղաւորներն անոնք են, որոնք յամառութեամբ բարիներուն գէժ պատերազմի ելած են, զանոնք կը նուաճեն, զանոնք ոտքի տակ կ'առնեն, զանոնք կը յափշտակեն եւ զանոնք աշխարհքիս երեսէն կը ընկն, վասն զի անոնք ամեն նեղութիւն համերթութեամբ կը կրեն: Իրաւ է, հիմայ բարիները շեն կրնար եւ ոչ ալ պետք են վրէժխնդրութիւն ընել. բայց որ մը պիտի գայ, որ ամեն մարդկային կիրքերէն ազատ եւ միայն արգարութեան պարզ սիրոյն համար՝ ձեռքերնին երկինք պիտի վերցընեն եւ ազազակեն, ինքրէն զէրէն ոչեան հոռոյ՝: Եւ Աստուած՝ որ վրէժխնդրութիւնն իրեն պահած է, անոնց ձայնին պիտի լսէ եւ կատարէ, եւ ամենուն պիտի ցուցընէ թէ իր բարութիւնը զինքը չ'արգելուր յանցանքը պատժելէն, ինչպէս անօրէնները կը պահանջեն, եւ ոչ ալ իր արգարութեան հակառակ է վրէժ ինդրել այն անարգութիւններուն համար, որոնք իր ծառաներուն անուսովն իրեն եղած են:

Պ Լ Ո Ւ Խ Պ

Կրօնք :

Ա. Ամեն կրօն ազկ է: — Բ. Եւ ամեն կրօն կը յարգեմ: — Գ. Կ'ուզես որ զժոխք երթան անոնք ամենքն ալ, որ քեզ պէս ըն ծառներ:

Աշխարհքիս վրայ խիստ քիչ մարդ կայ, որ համարձակի ուրանալ թէ ինչպիսի որ ըլլայ կրօն մը հարկաւոր է: Ինչու որ երբ ընդունուած ու ամենէն ծանչցուած է թէ Աստուած մը կայ.

ամեն մարդ կը տեսնէ որ իրեն պաշտան մը մատուցանելը չի-
կրնար զբացուիլ: Այսու ամենայնիւ անոնց թիւն ալ քիչ չէ,
որոնք չեն ուզեր առաջ Աստուծոյ ան պաշտանը՝ զորն որ ինք
պահանջելու իրաւունք ունի: Եւ որպէս զի ապահովութեամբ
կարող ըլլան շնորհակցիլ Աստուծոյ, յարգ մը տուած են այն
սկզբունքներուն, որոնք եթէ անգամ մը իրրեւ ճշմարիտ ընդ-
ունտուելու ըլլան, հազարուակի անկարգութիւններու դաները
կը բանան: Սկսինք գլխաւորէն: Ամեն կրօն բարի է, կ'ըսեն.
ուստի ի՞նչ պէտք է այնչափ գլուխ յոգնեցընել՝ այնչափ այն-
չափ կրօնական խնդիրներու եւ փնտրանութիւններու վրայ: Մինակ շահագործողներն են, որ առ ճշմարտութիւնը չեն
ճանչնար, եւ կը պահանջեն որ ամէնքն ալ իրենց աչքովը
տեսնեն ու մտածեն:

Աս զեղեցիկ սկզբունքները շատ անգամ եւ ստեղծ կը
լսեա հրապարակներու մէջ, եւ երբեմն փնջիւս այնպիսի անուանի
անձինքներէ, որ հրաշք մը համարելու է՝ եթէ նոյն սկզբունք-
ներն այնպիսի ծանր անօրէնութեան տեղ զնելու ըլլա՞ս
ինչպէս որ են: Իսցց քննեք քիչ մը:

Ա. Աճն կրօն ուղի է: Աս առաջարկութեան մէջ կը
պարունակուի աշխարհքիս վրայ ամենէն մեծ ու ծանր անօր-
նութիւնը գործելու թողլտուութիւն մը: Ասան զի ի՞նչ է
անօր նշանակութիւնը: Կը նշանակէ թէ որ եւ իցէ աւելոր-
գապաշտութիւն, որ եւ իցէ կառապաշտութեան գործք, որ եւ
իցէ մուշտութիւն՝ զորն որ մարդս կրնայ ունենալ Աստու-
ծութեան վրայ, այնչափ ազէկ է, որչափ ազէկ կրնայ ըլլալ
նոյն Աստուծութեան ընծայուած ամենէն մարտի պաշտանը:
Կրօնք են Հրեաներուն, Արամաններուն, Իրաքացիներուն, Սէն-
տուիչի ժողովուրդներուն կրօններն ալ, որոնք զՅիսուս Քրիս-
տոս կ'ուրանան, կամ Պուսային, Շիաքքային եւ կամ ու-
րիչ կուսքի մը երկրպագութիւն կ'ընեն: Թէ որ ամեն պաշ-
տան բարի է, ըսելու է որ մուշտութիւն ու ճշմարտութիւն,
Աստուծոյ պատիւն ու անարդութիւնը, զինքը ճանչնալն ու
չճանչնալը, զինքը պաշտելն ու կուսքերու առջեւ սատա-
նաները պատուելը՝ մէկ բան է: Ասկից աւելի ի՞նչ պղնձագակ
բան կրնայ ըլլալ:

Ինչու ուրեմն Աստուած հին օրէնքին մէջ այնչափ պա-
տուիրաններով կառապաշտութիւնն արգելեց: Ինչու այնչափ
սպանաւորքներ ըրաւ առ յանցանքը գործողներուն: Ինչու
այնչափ պատիւներով կառապաշտաները պատեց. ինչու ընկեց
այնչափ ազգերը՝ որ կառապաշտութեան ետեւէ կ'երթային:
Ինչու այնչափ զգուշութիւններով պատասպարեց իր ժող-
ովուրդը, որ առ անօրէնութեան մէջ լիցնայ: Հիմա նոր յայ-
անտուեցաւ արգելար ամեն կրօնին ազէկ եւ ամենուն ալ մէկ բան
ԲՈՒՊԸ:

Հրեից ժողովուրդը Յիսուսի Քրիստոսի աշխարհք գա-

լեն յառաջ կրան մը ունէր, որն որ ճշմարիտ կրան էր, վասն զի կը ճանչնար միակ ճշմարիտ Աստուածը, նաև աղէկ կրան էր, վասն զի նոյն իսկ Աստուծոյ ուզած ու յայտնած սուրբ պաշտամունքներովը զինքը կը պատուէր: Թէ որ ամէն կրան աղէկ էր, ինչո՞ւ ուրեմն ինքն Քրիստոս եկաւ նոյնը փոխելու եւ ընկելու համար: Թէ որ Աստուծոյ առջեւ ամէն կրան մէկ էր, առ փոփոխութիւնն ընելու պատճառ մը չկար:

Բայց գուցէ կ'ուզեն ըսել թէ գտնէ ան կրանները՝ որոնք եզանակաւ մը զՅիսուս Քրիստոս կը ճանչնան, ամէն ալ աղէկ են: Թէեւ իրենց առաջարկութիւնն պայտէս շափաւս բերու ալ ըլլան, անանկով ալ ասիկա առի՞ ըսածներնուն պէս ամբարիշտ եւ պշտանգակ խօսք մըն է: Ինչու որ ո՞վ չի գիտեր թէ բողոքական ազանգները հազար ու մէկ կողմնակցութիւններու բաժնուած են:

Ան վարդապետութիւնները՝ զորոնք նոյն բողոքականներն ի սկզբան պնչափ սատակութեամբ կը պաշտպանէին, հիմայ գրեթէ ընդհանրապէս կը մերժեն: Ինչ որ Լուսերականք կ'ընդունին, նոյնը կալուխականք կը մերժեն. ինչ որ կալուխականք կը գաւանին, նոյնը Սկոզացիք կ'ուրանան. ինչ որ Սկոզացիք կը խոտազանին, նոյնին հակառակ են Անգղիականները. ինչ որ Անգղիականները կը պաշտպանեն, անոր դէմ՝ կը պատերազմին Ալլաղանգները¹, եւ պայտէս գնա յառաջ: Այսօրուան որս ամէն մէկ ազանգ իր հանգստակն ունի, որ եթէ վաղը հիննալու ըլլայ, վաղը կը փոխուի: Ըսկից կը հետեւի որ երբ որ ոմանք մէկ վարդապետութիւն իրրեւ Աստուծակ յայտնուածքճշմարտութիւն կը համարին, մեկանոնք նոյնն ամենեւին յայտնուած չեն համարիր: Այս ամենայն անտարակուսելի է: Աւրեմն ինչ է ան ըսածնին՝ թէ առ ամէն կրանները հաստատրապէս աղէկ են, ըսել է թէ այն ալ, ոչն ալ հաստատրապէս աղէկ ու ճշմարիտ են: Ինչպէս ըսենք, օրինակի համար, աղէկ է ուղղափառներուն հետ խորանին վրայ ամենասուրբ Հաղորդութեան երկրպագութիւն ընելը, բայց նոյնպէս աղէկ է նոյն երկրպագութիւնն ընելով՝ կառապաշտութեան գործք մ'ընելը, ինչպէս կը մտածեն կալուխականք, աղէկ է մեղաց արձակում առնելն ապաշխարութեան խորհրդին մէջ, ինչպէս կ'ուզեն ուղղափառները, եւ միանգամայն աղէկ է վրան ձիմաղիլ խնայել, ինչպէս կ'ընեն Անգղիականք, աղէկ է Քրիստոսի՝ իրրեւ կենդանի ու ճշմարիտ որդւոյն Աստուծոյ երկրպագութիւն ընելը, ինչպէս կամօղիկէ եկեղեցւոյ հետ շատ ազանգներ կ'ընեն, եւ աղէկ է զինքը պարզ արարած մը կարծել, ինչպէս կ'ընեն Սոկինեաններն ու Միանմանականները²: Բայց ինչ բաներ են ասանք: Յայտնապէս զՅիսուս Քրիստոս ծաղիկ, վրան խնայել է, ինչու որ գործքով ըսել է թէ կամ Յիսուս իր յայտնութեամբը շարովեցուց ինչ

¹ Dissidents. — ² Unitaires.

որ կուզէր որ մենք հաւատանք ու կատարենք, կամ թէ թէկուտ եւ յայտնեց, բայց չկրցաւ մարդկան խօսք հասկըցընել, եւ կամ վերջապէս ամենեւին ոչ հոգ եւ ոչ փոյթ ունի թէ իր հետեւողներն ինչ կը հաւտան կամ կը գործեն։

Թէ ասիկա որչափ նախասինք է Յիսուսի եւ որչափ ըստ ինքեան ծանր ամպարչութիւն մըն է, կրնայ իմացուիլ այն մեծ հոգաշողութենէն՝ որ Յիսուս ունեցաւ զմեզ ճշմարտութեան մէջ կրթելու։ Աստուծոյ միածին որդին, կ'անցնի անասման հեռաորութենէ մը՝ որ զմեզ իրմէ կը բաժնէր, կու գայ մարդ կ'ըլլայ, մեր մարդկային բնութեանն երեւնալով՝ կը քարոզէ, կը սորվեցընէ եւ կը հաստատէ ճշմարտութիւնը, Եկեղեցի մը կը կանգնէ, այս եկեղեցին աւանդապահ կը զնէ իր վարդապետութեան, իր Հոգին անոր կը պարզուէ անոր կը խոստանայ իր ներկայութիւնն ու օգնութիւնը մինչեւ աշխարհքիս վերջը, որպէս զի մաշտութեան մէջ չկնայ։ Աստուծոյ որդին իր առաքեալները բոլոր աշխարհք կը խրկէ, որպէս զի այն ճշմարտութիւններն աւետարանեն, զորոնք ինք անմամբ քարոզեց, եւ ամէն տեսակ հրաշքներով, շնորհքներով ու առաքինութիւններով կը հաստատէ, եւ իր հաւատացեալներուն սուրբ արեամբը կ'ամբացընէ։ Ինք այնչափ բան ընելէն ետքը՝ որ մարդիկ կարող ըլլան իր վարդապետութիւնները ժառանգել, հիմայ զուրս կ'եկնն աս նոր ուսուցիչները, եւ կատարելութեան մեծ գազանիք մը գտածի պէս՝ կը սորվեցընեն մեզի որ Քրիստոսի ամենեւին հոգը չէ թէ ուրիշներն ինչ կը հաւատան կամ ինչ կրօնք կը գործածեն։ Բայց թէ որ ասիկայ աստուածային վարդապետութիւնը ծաղրել չէ նէ, հաւատա ինչ է։

ՉՔրիստոս այսչափ ծաղրելէն ետքը՝ կը սկսին նաեւ բոլոր Եկեղեցին ծաղրել։ Ինչու որ Քրիստոսի կանգնած աստուծոյն զէմ հակառակ աստու մը կը կանգնեն, անոր սորվեցուցածին՝ ուղղակի հակառակը կը սորվեցընեն։ Եւ ինչպէս չէ, թէ որ ամէն կրօն ազգի է, ուրեմն ոչ ամենեւին հերետիկոսութիւն չկայ, բայց Առաքեալը հերետիկոսութիւնը մարդասպանութեան եւ շնութեան հաւատար կը զնէ՝, կ'ուզէ որ հերետիկոսը հաւատացեալներէն մերժուի, եւ կը հաստատէ թէ հերետիկոսներն արքայութեան ժառանգ չեն կրնար ըլլալ։ Թէ որ ամէն կրօն ազգի է, Ս. Յովհաննէս առաքեալ անիրաւութիւն ըրած է, թէ հրաման տալովք որ հերետիկոսը սուն չընդունուի եւ թէ չուզելովք հրապարակական բաղնիքը սաք կտակել, ուր կերթնիմոս հերետիկոսապետը կը գանուէր, ինչպէս կը վկայէ Ս. Իրենէոս։ Թէ որ ամէն կրօն ազգի է, Առաքելոյն բոլոր ասուած խրատները ծիծաղական են, որ կը պատուիրէ հաւատքի աւանդն անարատ պահել եւ հաւատոյ նիւթերու վրայ խօսելու աստն ճշտութիւն

բանեցրնել, պարսպ բաներ են նաև Եկեղեցւոյ բոլոր փոյթն ու խմբքը, որն որ իր հաւատացեալները կը պատե՛կ հաւա-
այ բաներու մէջ նորութիւններ խոթելնուն համար: Թէ որ
ամեն կրօն ազէկ է, անօգուտ էին այնչափ ժողովքները, այն-
չափ մրցութիւններն որ եզան հերետիկոսներուն զեմ Եկե-
ղեցւոյ առաջին զարերէն մինչև մեր օրերը: Թէ որ ամեն կրօն
ազէկ է, խենթ էին այնչափ եպիսկոպոսներ, այնչափ քահա-
նաներ եւ այնչափ հաւատացեալներ, որոնք այնպիսի զան
բանաարկութիւններ եւ այնպիսի անգութ մահեր կրեցին Ա-
րթանոսներուն, Նեստորականներուն, հերետածողներուն եւ
կամ ուրիշ հերետիկոսներուն զեմ ուղղափառ ճշմարտութիւնը
պաշտպանելուն համար:

Կը հաւատան արգեօք: Թէ որ ամեն կրօն ազէկ է, չէ
թէ միայն անօգուտ բան է եպիսկոպոսներուն հսկողութիւնը,
քահանայից՝ արգեցրնելու եւ կրթելու խմբքը. հապա նաև
անօգուտ է Եկեղեցւոյ հիմնարկութիւնը, Հոգւոյն արդյ ներ-
կայութիւնը եւ Յիսուսի բոլոր զործքերը. ինչու որ իր աշ-
խարհք զալէն յառաջ արդէն կրօններ կը զանուէին: Վեր-
ջապէս թէ որ ամեն կրօն ազէկ է, բողոքական եկեղեցական-
ներուն քարոզութիւնն ալ պարսպ է, պարսպ է նաև ան-
հաւատներուն ազազակները: Ինչու որ թնչ բան կայ, որ ա-
նոնք անանկ ետեւէն ինկած են՝ ուղղափառները կամ բողո-
քական եւ կամ անհաւատ, անասուած, բնակրօն, եւ որ մէկն
ըսեմ, ընելու: Թէ որ ամեն կրօն ազէկ է, իրենք բան չեն
վաստակիր ուղղափառներն իրենց ձգելով, եւ ուղղափառներն
ալ բան չեն կորսնցրնելք ուղղափառ ըլլալովին, ինչու որ
ուղղափառութիւնն ալ կրօն մըն է, եւ ամեն կրօն ազէկ է:

Ասկից ամեն մարդ կը տեսնէ թէ ինչպէս առ պլանդակ
սկիզբը նաև բանասորութեան եւ մարդուս ուղիղ զգածման
ամենածածնք նախառինք մըն է. ինչու որ յիմարական եւ մո-
լեկան բան է մտքէն ալ անցրնելը, թէ այնչափ անչափ ազ-
պեր ամենքն ալ խարուած ըլլան, որ իրենց եռանդովը, զործ-
քերովն ու մինչև նաև կրօնի համար պատերազմի ելլելով
իրենց համոզումը ցուցուցին թէ ամեն կրօն ազէկ չիկրմար
ըլլալ: Եւ իրացրնէ եթէ ճշմարտութիւնն ըստ ինքեան մե-
կէն աւելի չէ եւ չիկրմար ըլլալ, եթէ Յիսուս Քրիստոս մինակ
մէկ յայտնութիւն տուաւ, եւ եթէ մինակ ան է ճշմարտը
զորն որ ինք արգեցուց, ուրեմ հարկ է ըսել թէ մէկ է ճշ-
մարտութիւնը եւ մէկ միայն է ազէկ կրօնը:

Բ. Ի՞նչ կը նշանակէ ուրեմն այն խօսքը Եւ-
նիք յարթիմ: Գործնականապէս կ'ուզէ ըսել՝ ես եւ ոչ մէկ կրօն
ճշմարտ կը համարիմ, կամ զամենքն ալ երկրայական կը
համարիմ, եւ կամ այնպիսի խնդրոյ մը տեղ կը զնեմ, ու-
րան լուծում տալը՝ շատ մեծ հոգ մը պէտք չէ ընել: Ա-
ռաջինը՝ բոլոր աստուածային յայտնութիւնն ու բանալ է,

խմատակութիւն մը համարիչ է ան ամեն փաստերն ու ցոյցերը՝ որոնցմով մինչեւ հիմայ ազգերն ու իշխանները, պարզամտներն ու խմատունները շարժեցան եւ յորդորեցան քրիստոնէութիւնը գրկելու: Երկրորդը ուրաջազութեան կերպական գործք մըն է, վասն զի սվ որ իր հաւատքին վրայ կը տարակուսի, արդէն անհաստատ է, ինչպէս յայտնի է: Վերջապէս երրորդն ալ ըսել է թէ ինչին ու նուազան ընն է մարգուս Աստուծոյ վրայ ճշմարտութիւնն իմանալը, թէ հոգ ընելու շարժեր ան բանը՝ զորն որ Աստուած մը այնչափ ծանր եւ հարկաւոր համարեցաւ որ մինչեւ երկինքէն իջաւ նոյնը ստրկեցընելու, եւ վերջապէս ըսել է թէ բանի մը տեղ դնելու չէ մարգուս իր վերջին վախճանին համարիչ: որուն կը դիմ կրօնը:

Աս եզանակաւ խտաղներէն ու ծաղրողներէն ոմանց վրայ, փիլիսոփայական բարձրութեան եւ մարգասիրական ներազամտութեան կերպարանք մը կը տեսնուի, որով ամեպրիչաները ան պարեննկոտութիւն մը կը ցուցընեն. բայց այն ամենայն երեւոյթ մըն է, ուրիշ բան չէ. ինչու որ չկայ բան մը՝ որ ուղիղ եւ ազնի փիլիսոփայութեան եւ ճշմարիտ մարգասիրութեան այնպէս հակառակ ըլլայ, ինչպէս ամեն կրօններուն նկատմամբ այն յիմարական յարգութիւնն ունենալը: Ամենէն աւելի եւ ամենէն յառաջ փիլիսոփայութիւնն ասոր հակառակ կ'ըլլէ. ինչու որ մեր լուսած է երբեք որ ճշմարիտ փիլիսոփայ մը ստրկեցուցած ըլլայ՝ թէ ինք հաւատարմակէս կը յարգէ ամեն իրարու հակառակ վճիռներն ալ: Եթէ փիլիսոփայութիւնը ճշմարտութեան քննութիւնն է, անիմանալի բան կ'ըլլայ, թէ ինչպէս մուշրութեան մէջ հանդիւրը, կամ որ շարագոյն է՝ մինչեւ մուշրութիւնը յարգելը, փիլիսոփայութեան գործք մը կրնայ ըլլալ: Բայց աւելի եւս հակառակ է ճշմարիտ մարգասիրութեան: Ինչու որ ստույգ է՝ ճշմարիտ մարգասիրութիւնը մուշրեալները շանարգել, իրենց կարեկից ըլլալ, զիրենք սիրել կը ստրկեցընէ. բայց երբեք ստրկեցուցած չէ որ հանգարտութեամբ մուշրութեան ասնելու է: Այսու ամենայնիս աս կը նշանակէ այն հաշակաւոր խօսքը: Ես — Կէն կ'ըն կ'ը յարգէ՞մ ըսելը՝ կը նշանակէ, ես կը յարգեմ ան կրօնն ալ, որ դիտեմ ստուգիւ թէ չի կրնար ճշմարիտ ըլլալ, որովհետեւ ճշմարտութիւնը չի կրնար ամեն իրարու հակառակ տառաբարկութիւններու մէջն ալ գրտնաւիլ: Եթէ ըսելու ըլլայիք, կը դիտեմ ամեն մուշրեալներուն վրայ, զանոնք կը սիրեմ, եւ խաւարի մէջ մնացած ըլլալուն համար իրենց շարիք չեմ ուզեր, չէ թէ միայն իրրեւ մարդ՝ սլլ նաեւ իրրեւ ուղղափառ կը խօսէիք, որուն յառակութիւնն ու նշանն է, ինչպէս Ս. Օգոստինոս կը գրուցէ. մուշրութենէ գարջիլ եւ մուշրեալներուն կարեկից ըլլալ: Բայց ըսել թէ ես իրենց մուշրութիւնները, իրենց յիմարութիւնները, իրենց

սխալմունքները կը տեսնեմ ու կը յարգեմ, բայց որովհն ապշու-
 թիւն եւ անօրէնութիւն է: Ապշութիւն մըն է, վասն զի
 ըսել է թէ դուն կը յարգես ան բանը՝ որն որ աշխարհքիս
 վրայ յարգելու բան չէ, այս ինքն է՝ ստութիւնը. անօրէնու-
 թիւն մըն է, վասն զի յայտնի կը քարոզես թէ յարգ ունիս
 ան բանին վրայ՝ զորն որ Աստուած անսահմանաբար կ'ատե
 եւ կ'ուզէ որ աշխարհքիս երեսէն ընկուի:

Արդ՝ երբ որ ասկից ետքը առիթ ունենաս լսելու մե-
 կեն որ կը հաստատե պարծենալով մը թէ ամեն կրնն ազեկ
 է, թէ ինք ամեն կրնններն ալ կը յարգէ, դուն այնպիսին դը-
 խեն մինչեւ ասք ազեկ մը զիտէ: Եթէ կը տեսնես որ ան մեծ
 ազաքներէն մէկն է, որն որ ազատ մտածող մարդ երեսալ ու-
 զելով, բերնէն դուրս կը թափէ ան վճիռը՝ զորն որ ինքն ալ
 չի հասկընար, դուն՝ իր վրայ սրտանց ցուակցելէն ետքը, եթէ
 կրնաս՝ զինքը իրատե: Իսկ եթէ կը տեսնես որ ան սաստիկ
 անօրէններէն մէկն է, որոք այսպիսի վճիռները դուրս կը հա-
 նեն՝ ճանչնալով անոնց բոլոր ներքին թոյները, ան ասեն իրեն
 դեմ զարնիր՝ իրբեւ թուժաւոր օտի մը դեմ, երեսէն զիմակը
 վար առ, եւ անանկ իսպառասկէ, որ անկից ետքը մէյ մ'ալ
 չյանգզնի առջեւ զի իրտոփայի մը պէս երեսալ, զԲիսուս նա-
 իստակու եւ անոր արեամբը գնուած հոգիները կորսընցընելու
 համար:

Գ. Կ'ազն'ն որ, կ'ըսեն, գի-ի-ի երթան ան-ն-ն սկիւն ու
 որ թեզ պի- շին հոտներ: Ընթ երցող, աս դժուարութեան վերը
 պատասխան տուի, յայտնի ցուցընելով թէ մէկը դժօրք չե-
 թար՝ եթէ չուզէ, ինչու որ Աստուած իր նախախնամութիւնը
 ոչ հեթանոսաց եւ ոչ հեթանոսաց վրայէն կը պակեցընէ:
 Հոս բուսական կը համարիմ հարցմանդ զիմացն ուրիշ հար-
 ցում մ'ընել: Դուն ինծի կը հարցընես. Կ'ուզես որ դժօրք
 երթան անոք ամենքն ալ որ քեզի պէս չեն մտածեր: Ես ալ
 քեզի ասոր դեմ կը հարցընեմ. Կ'ուզես որ արքայութիւն եր-
 թան մարդիկ, ինչ որ ըլլայ իրենց մտածութեան եզանակը,
 Իսկ ան ասեն Որդին Աստուծոյ ինչու աշխարհք եկաւ, զորն
 մը հաստատեց, ինչու մէկալ կրօնները ընկեց, ինչու այնչափ
 յայտնի կերպով հրատարակեց, թէ իրեն չհաստատեցողը
 պիտ'որ դատապարտուի: Ո՛հ, այնչափ օրէնքներ կու տար ար-
 դեպ, այնչափ պատիժներ կը սպանան, եւ որ անկի մեծ է,
 մեզի ուսուցիչ ըլլալուն համար այնչափ նուաստութիւններ
 յանն կ'առնէր, կը կրէր, որպէս զի ամենուն ալ իրաւունք
 սայ ուզածնին ընելու: Ասոր ինչ կ'ըսես: Ուզո՞ւմաս հա-
 տալքն ամենուն կը սորվեցընէ որ Աստուած անկեզնութեամբ
 ամենուն փրկութիւնը կ'ուզէ, բայց կ'ուզէ որ իր ցուցու-
 ցան ճամբով փրկութեան հասնին, եւ եթէ աս չեն կա-
 տարեր՝ երբ որ կարող են, ստուգիս այնպիսիները պիտ'որ
 դատապարտէ: Մեկ դեպք մը մինակ կրնայ զերեւը աստուա-

ձային արդարութեան կայծակներէն պահել, որ է՝ այն ազի-
տութիւնը, որուն մարդ չի կրնար յազմել՝ կասկած մը չունե-
նալով. բայց աս գիտութեանն մէջ, ինչպէս ըսինք. Աստուծոյ
սգնութիւն կը գտնեն, նախ՝ որ կարող ըլլան ընել ինչ որ
իրենց գտնուած վիճակին մէջ կարող են ընել, եւ ետք՝ որ կա-
րող ըլլան ընել նաեւ ան բաները՝ որ հիմա չեն կարող. բայց
Աստուծոյ զԱյլազգին շիփրկէր՝ Այլազգի ձգելով, եւ ոչ ալ
կուսապաշտը կը փրկէ՝ կուսապաշտ ձգելով, հասցա իր շնորհքով
զանիկա կը բերէ նշմարութեան՝ որն որ փրկութեան հար-
կաւոր է, եւ ով որ աստուածային շնորհքին կ'անուայ, փրկու-
թեան կը հասնի, ով որ կը հակառակի եւ անհաւատ կը մնայ,
ողորմելարար կը կորսուի: Աստի որոնք որ կը կորսուին, ա-
նոր համար զժոխք չեն երթար՝ վասն զի մեզի պէս չեն մտա-
նէր, հասցա անոր համար՝ որ անհաւատարիմ կ'ըլլան ան
շնորհքին զորն որ կ'ընդունին, անոր համար՝ որ իրենց յանցան-
քով չեն կրնար շիտակ մտածել, ինչպէս որ պէտք են մտածել:

Եւ ոչ ալ տարակուսի տակ ձգելու է աս վարդա-
պետութիւնը՝ ոչ ապուշ կարեկցութեան, ոչ շինծու զգայա-
կանութեան եւ ոչ կեղծուպատիր մարդասիրական գիծոյ մը
համար: Աստուծոյ՝ որ զմարդիկ ստեղծեց, որ զանոնք փրկեց,
մեզմ քիչ մը աւելի կը սիրէ զանոնք. եւ եթէ ինչն ասանկ
զբան է, մեզի շիջար իր կարգապարտութիւնները նորոգել, եւ
իր նախախնամութեան տեղը մեր կարճ տեսութիւնները գնել:

Այսու ամենայնիս կ'ուզեն տեսնել թէ ո՞ր կը ասանին
կը հասցընեն այս զգայական տեսութիւնները: Քանզեւու,
կործանելու Յիսուսի Քրիստոսի զորքը երկրիս վրայ, եւ
ամեն մաշտութիւններու զաները բանալու: Իրօք ալ զուն կը
հաստատեն թէ Աստուծոյ չի կրնար գառապարակել զանոնք՝
որոնք մեզի պէս չեն մտածեր, եւ աս խօսքս կը ասանիս կը
յարմարցընեն բողոքականներու, Հերետիկոսներու եւ անոնց
վրայ՝ որոնք զոնէ ծանօթութիւն մը ունին Յիսուսի Քրիս-
տոսի. բայց մի կրնայ արգելուլ ուրիշի մը, որ ասիկայ Այլ-
ազգիներուն եւ կուսապաշտներուն վրայ ալ՝ շտարածէ: Եւ
ինչո՞ւ անոնք պիտի շիփրկուին: Անգամ մ'որ աս սկիզբը կը
հաստատուի եւ սիրտը կարեկցութեամբ կ'ընդարձակի, անի-
մանալի բան մը կ'ըլլայ, թէ ինչո՞ւ համար փրկութիւնը Բա-
նասրականներուն, Ամնաստուածեաններուն, Անաստուածնե-
րուն վրայ ալ պիտի շտարածուի, որովհետեւ անոնց յանցանքն
ալ աս է՝ որ զԱստուծոյ իրենց եղանակաւ կը պատուեն: Ստու-
գիս անպարտիչաւ ալ պէտք չէ որ գառապարտուին, ինչու որ
անոնք ալ միայն անոր համար յանցաւոր են՝ որ մեզի պէս չեն
մտածեր: Աւելի բացայայտ ըսեմ. Ներսէս, Յուզայ, նոյն իսկ
զժոխքին սատանաներն ի՞նչ ըրին: Իրենց ուզածին պէս մտա-
նեցին, ուրիշ բան չէ: Թէ որ կարեկցութիւնն է, որ որեւէ
պիտ'որ ապ, յայտնի բան է՝ որ ալ քրիստոնէութիւնն անո-

գում է. ինչու որ ամեն մարդ՝ որ իր ուզածին պէս կը մտածէ, հաստատարուէս իր սուսուց ունի փրկութեան: Սիրելի ընթերցող, ասիկա սլլանդակութեան վերջին նայրն է: Աստուած ճշմարտութիւն է, արգարութիւն է, սրբութիւն է. մինակ ուղորմութիւն չէ: Յիսուս Քրիստոս յայտնի ըսաւ. Ո՛վ ոչ ինչի՛ն է հաստատայ -- էլ ճիշտ--ի, էլ խիստ--ի. է-- ո՛վ ոչ լին--տար, էլ քոտոզոտ--ի. եւ հարկ է՝ որ ասանկ ըլլայ: Աստուած ըսաւ. Աստուծոյ հաստատի անորելի է Աստուծոյ հոգոյ ըստ. ուրեմն հաստայ կ'ուզէ: Աս վարդապետութեան համաձայն՝ նոյն Աստուծոյ հերտիտիտ--իւնը մարդաստանութեան եւ ընտելեան կարգը գրաւ, եւ հաստատեց թէ ով որ աս հերետիկոսութեան յանցար կ'ըլլայ, երկնոյ ուրախութիւն չի առնէր. ուրեմն յայտնի է թէ այնպիսին արքայութենէ գաւթ պիտ'որ ձգուի: Աս եւ սուրբ գրոց ուրիշ անթիւ վճիռները, Ս. Եկեղեցոյ հեղինակութիւնը, բոլոր Ս. Հարց ասանդութիւնը մեզի կը ստուգեն թէ Յիսուսի Քրիստոսի ճշմարտ հաստարէն գաւթ փրկութիւն չկայ: Բաւական չէ ուրեմն ճշմարտութեան մէջ ըլլալ կարծելն ու մտածելը, երբ որ պարտք կայ ու միջոց տրուած է անանկ շմտածելու:

Եւ եթէ ասիկայ ամեն մարդու համար է, եւ եթէ անհաստաներն ու հերետիկոսները պարտական են կրցանին ընելու, որպէս զի կամաց կամաց մինչեւ ճշմարտութեան հասնին, ինչպէս պիտ'որ արգարանան Ապղերեանները, ամպարիշտները՝ որոնք մեր մէջ կ'ապրին: Ասոնք կը մերտեն ու կ'ուրանան քրիստոսութիւնը՝ զորն որ ընդունած են. կը մերտեն, որպէս զի իրենց սրտին ապականութեան ետեւն ենթան. կը մերտեն, թէ եւ իրենց խիղճը զիրենք կը խայթէ. եւ կը մերտեն՝ սոսկալի կերպով անարգելով զայն Փրկիչը՝ որ իր ուղորմութեամբը զիրենք լուստարած էր. եւ ետքը կ'եղեն կը պահանջեն որ ինչպէս որ ըլլայ՝ աստուածային բարութիւնը զիրենք փրկէ: Թող սպասեն, որ Աստուած փոխէ իր կարգադրութիւնները, իր խօսքերը սուս հանէ, եւ ասնու իր սպասնալիքները, եւ արքայութեան դռները բանայ ու ընդարձակէ, որ չգիտի իրենց ընկերութենեն: Ո՛վ անամտ թէ եւ չիր պահանջմունք ընչին որպերու, որոնք կարծես թէ որ իրենք զիրենք Աստուածութեան հարկաւ կը համարին: Երանի թէ ամեն մարդ համազուէր, թէ մահապարտ յանցարի մը սցում չ'ըներ ուրիշ մահապարտի մը կարեկցութիւնը, երբ որ գատարը կը յայտնէ թէ չ'ուզեր կարեկցութիւն բանեցընել:

Կրօնք :

Ա. Ազգափառները չհանդուրժող են : -- Բ. Սեր լանին :

Նախընթաց գլխուն մէջ ըստանինս ոմանց առիթ կու տայ ըսելու որ ուզգափառք չհանդուրժող են . եւ որովհետեւ հիմակուան առեկն չափաւորութեան, խոհեմութեան, մարդասիրութեան ցոյց տայլ՝ նորանեւութիւն մըն է, առ ամբաստանութիւնն ալ ուզգափառաց զէմ սաստիկ խայթող բան մ'եղած է, զորն որ ամէնքն ալ կ'ուզեն իրենց վրայէն նետել : Այսու ամենայնիւ զուն շատ մի խոտփեր, մանաւանդ թէ փայթ տար որ իմանաս, թէ Բնչ է ուզգափառաց չհանդուրժողութիւնը, որուն մէջ գուցէ ասելի պարծանաց եւ պատուոյ նիւթ կը գանեա, քան թէ ամշնայու եւ խոտփութեան :

Ա. Աւղղութեանը չհանդուրժող են . կ'ըսեն նախ, երբ որ կ'ընէ իւր իւրս ՎՅԱՅ : Բայց միտ զիք եւ տես, որ աս ամբաստանութիւնն ընողները բողոքականներն են եւ կամ բողոքական հանդուրժողութեան վրայ մեծապէս զարմացողները, զորն որ մեր մէջն ալ կ'ուզեն անկել : Ինչ որ է նէ, զուն ալ ամէն բանէն յառաջ կամացուկ մը եւ մտերմութեամբ հարցուր իրենց թէ իրենց քովն աս հանդուրժողութիւնն Բնչ վիճակի մէջ է . թող ըսեն մէյ մը քեզի, օրինակի համար, ազ հանդուրժող Անգղիացիները թէ երեքհարիւր տարի Անգղիայի ու Սկոտլանդի եւ գլխաւորաբար Իռլանտայի ուղղափառներուն հետ Բնչպէս վարուեցան, Բնչպէս պահեցին նոյն հանդուրժողութիւնն իրենց խօսքերուն, օրէնքներուն եւ ազատութիւններուն մէջ : Ըսէ մէյ մը իրենցմ թէ արդեօք ըստ պատահման ուղղափառաց նկատմամբ ամենեւին օրէնք հանած չեն : Ըսէ իրենց որ քու շինութեանդ համար համարձակ խօսին : . . . Կեղծաւորներ : Գեա կը յանդգնին հանդուրժողութեան վրայ խօսելու, երբ իրենց օրինաց գիրքերը՝ հարստահարութիւն, կատարած, տուգանք, յափշտակութիւն, ամեն տեսակ սպանութիւն կը ընէ ամբողջ ժողովրդեան մը զէմ, որուն ամենամեծ յանցանքն աս միայն է, որ կ'ուզէ հաւատարիմ մնալ իր հարց եւ բոլոր քաղաքականացեալ աշխարհքիս կրօնին մէջ, եւ երբ իրենց պատմութիւնը Հենրիկոս Ը.ին, Եղուարդ Զ.ին, Եղիսաբէթի, Քրոմուելի եւ Նորսի եւ ուրիշներուն գործքերն աշխարհագոյժ կը հրատարակէ : Թող ըսեն քեզի Գեանի եւ բողոքական նահանգներուն Հելուտափայտները (Չուիցցերացիները) մինչեւ աս վերջին տարիներս ալ հանդուրժողութիւնն Բնչպէս իմացան ուզգափառ նահանգներուն զէմ : Թող ըսեն քեզի Բնչպէս ասորուան օրս կ'իմանան հանդուրժողութիւնը Շուեաի, Տանիմարքայի, Նորուեգիայի

Լուսերահանները : թե՛ որ զուգըգտա կրօնը սրով եւ հրով քննելին ետքը, իրենց պաշտամունքն ուղղափառութեան զե՛մ բանական օրէնքներով հաստատած չեն նե՛, ան ասեն թող զլուսի վերջընեն եւ շանդուրտողութեան վրայ խօսին, եւ մենք իրենց ամբաստանութիւնները լսենք : Իսկ եթէ իրք բոլորովին տարրեր է, եւ իրենք չեն կրնար երեք դարերու պատմութիւնը քննել, եւ բոլոր լրացիրները մեզմ պահել, ան ասեն երես չունին ամենեւին շանդուրտողութեան վրայ խօսելու :

Բայց ասելի ուղղակի պատասխան տալու համար, մտածե՛ որ երկու մարդ կրնայ խնացուիլ մէկու մը կրօնի նկատմամբ շանդուրտող ըլլալը . կամ որ կը հաշտե՛ զուրիշը՝ որն որ իրեն պէս շիտաւներ, եւ կամ որ խօսքով վար կը զարնե՛ եւ խօսքով կը հակառակի անոր՝ որն որ իրմ տարրեր կը սորվեցընե՛ : Առաջին եղանակաւ շանդուրտողութեան վրայ վարք՝ պատշաճութեամբ անզը մէկ քանի բան կը խօսիմ, երկրորդ եղանակին վրայ հոս խօսք մ'ունիմ ըսելու :

Ուղղափառները լին կրնա՛ր քանի, ո՛ր -- ի՛նչ ՚ն իրենց իրենի հակառակի, եւ -- ի՛նչ ՚ն շարժեն -- մին -- ուղղութիւնը՝ ո՛ր իրենց -- Գրեւորած են : Եւ դուն, ո՞վ ընթերցողդ, շատ պարզամիտ պէտք էիր ըլլալ որ ասոր վրայ զարմանայիր : Շատ քիչ ճանչցած պիտ'որ ըլլայիր, չե՛մ ըսեր ուղղափառ կրօնի բնասորութիւնը, հապա՛ նաեւ մարդուս բնութիւնը, թե՛ որ կարող ըլլայիր ասոր հակառակը կարելի կամ պարտաւորիլ կարծել :

Աշխարհքիս վրայ մարդ չի գտնուիր, որ շանդուրտող չըլլայ, երբ կը համարի թե՛ թեք ճշմարտութիւն մը ստացած է, եւ եթէ կ'ուզես համոզուիլ, ես յաննն կ'աւանում ասիկա յայտնապէս խտտազանել տալ նոյն իսկ ընդհանուր հանդուրտողութեան ամենե՛ն եռանկնստ պաշտպանին ալ : Քու առջեւդ անոր հարցափորձ ընե՛մ : Տէր, շնորհք ըրէ, ըսէ ինձի, եթէ մէկը զայ քու քաղքիդ մէջ նոր պաշտամունք մը հաստատել ուզէ, որն որ մարդկան զոհերով կը կատարուի, թող կու տան, կը հանդուրտեն որ ասանկ բան մը գրուի : Պատասխան կու տայ . Չէ, ստուգիւ չէ : Ինչո՞ւ : Վասն զի ասիկա ծանր յանցանք մըն է, եւ ծանր յանցանք մը թող տալը կարելի չէ : Ուրեմն դուն շանդուրտող մէկն ես, ուրիշին խղճմունքին վրայ բանութիւն կ'ընես, ծանր յանցանքի մը պէս մերժելով ան բանը՝ որն որ այնչափ հին ժողովուրդներուն կարծեաց նայելով եւ հիմակում այնչափ ժողովուրդներուն կարծեաց համանայն՝ Աստուածութեան արժանաւոր յարգութիւն մըն է : Ի՞նչ իրատւնքով ուրեմն կ'ուզես որ քու խղճմունքդ անտոյ խղճմունքին վրայ սիրապետէ : Ինք աս պատասխանը կրնայ տալ, որ իր շանդուրտողութիւնը մարդկութեան բարւոյն համար է : Լաւ է, այնպէս ըլլայ . բայց մ'ուրանար ուրեմն որ կրնայ պատահիլ զեւզք մը, որուն մէջ կրօնի մը նկատմամբ շանդուրտողութիւն ցուցընելը՝ քեզ

դարձրտ մը եւ իրաւասնէ մը կ'երեւայ: Բայց թէ որ պայպիսի անազորոյն կրօնը կամ պաշտամունքը կը հալածես, թող կուտան որ գոնէ հրատարակուի եւ վարդապետուի թէ մարդ զոհեցաւ սուրբ եւ փրկարար գործք մըն է: Աստուան շնորհնչու որ առիկա մարդասպանութիւն սորվեցընել է: Շատ աղէկ. բայց ահաւասիկ զարնեալ վարդապետութիւն մ'առնեազ կ'ելլէ: զորն որ շես կրնար հանդուրժել եւ թող տալ:

Երթմանք յառաջ: Անտարակոյս կը նանչնաս ան զոհերը՝ որոնք ասեմն մը Սիրոյ շատուածուհոյն կը նուիրուէին. եւ ան անթափաց պաշտօնը՝ որ անոր կը մատուցուէր Բարեւունի եւ կարնթոսի մէջ: Արդ թէ որ ասոր նման պաշտօն մը մեր մէջը նորէն ծնանելու ըլլայ, քեզի թնչպէս կ'երեւայ, կրնայ թող արուիլ: Աշ երբեք. ինչու որ պարկեշտութեան օրինաց զեմ է: Բայց գոնէ թող կու տայիր որ սորվեցընեն այն ուսմունքը՝ որուն վրայ հիմնուած է նոյն պաշտօնը: Ասալ չէ, նոյն պատճառին համար: Արեւմտ աս ալ ուրիշ զեպք մըն է. որուն մէջ գուն պարտ է իրաւասնէ կը համարիս շահանդուրժող ըլլալ եւ բանութիւն ընել ուրիշին խղճմունքին վրայ: Եւ ինչո՞ւ համար, վասն զի քու խղճմունքդ քեզի ասանկ կը պատուիրէ:

Աւելի եւս յառաջ երթմանք: Երեւակայէ որ տաք զլուխ մէկը, որ Ս. Գրոց ընթերցմունքներովն ալ աւելի եւս բարբառուած ըլլայ, ուզէ նոր քրիստոնէութիւն մը հիմնել՝ Մատաթիա Հարլէմի կամ Եովհաննէս Լայսենի հնարած կերպովը, եւ արդէն սկսած ըլլայ տարածել իր վարդապետութիւնը, մարդիկ զլուխը ժողովել, եւ ժողովրդեան մէկ մասն ալ իր կողմը ձգած ըլլայ: Կարելի բան է հանդուրժել, աչք գոցել պայպիսի նոր կրօնի մը: Ստուգիւ չէ. վասն զի աս թշուառները կրնան նորոգել Քրիստոսի գարուն եղեւնագործութիւնները, երբ Գերմանիայի մէջ կրկնակնունքներն աւան ստացուածքի սեպհականութիւնը սաքի տակ աննելով, հրամանաւ Բարթրեւոյն աննայն կարգաւորեալ ու հաստատեալ իշխանութիւնը կը կործանեն: Երկրի տէրերը կը սպաննեն, եւ ամեն կողմ մահ եւ ապականութիւն եւ տէր կը տարածեն: Շատ լուս, զասոնք սաննելը՝ չէ թէ միայն արգարութիւն, այլ նաեւ սէր եւ խոհեմութիւն է: Բայց ո՞ր կը մնայ ուրեմն այն ընդհանուր հանդուրժողութեան այնչափ պայծառ, այնչափ լուսաւոր, այնչափ արգար ըստած սկիզբը, զորն որ առնեազ ելած ամեն մէկ զրպուանին մէջ իրաց արպիտութենէն ստիպուած կ'ուրանաս ու կը մերժես: Գուցէ կը զուցես որ տէրութեան սպահովութիւնը, ընկերութեան բարեկարգութիւնը եւ հասարակաց բարոյականութիւնն ասանկ կը պահանջեն: Բայց ան ասեմն եւ ալ քեզի կը զուցեմ, թնչ տեսակ սկիզբ է աչ քու սկիզբդ, որ այնչափ սակայ եւ այնչափ առիթներու մէջ ու ամեն անգամ բարոյականութեան

և կարգի եւ հասարակաց ազահոգութեան գէժ կ'եղէ :
Ազա ուրեմն ամենայայտնի բան է, որ ազ սկիզբն սլլանդա-
կութիւն մըն է, ինչ որ ալ ասոր գէժ ըսեն ու ազազակեն
ան քու երեւելի գիտնականներդ :

Հիմա՝ ասիկա մեր գէպքին յարմարցընենք : Ի՞նչ կը
հաւատանք մեր ուղղափառքս : կը հաւատանք որ կրօնի
նկատմամբ ճշմարտութիւնը ստացած ենք, կը հաւատանք որ
գլուխնիս ամենածանր շարիքներ կու գան աշխարհքիս վրայ
եւ աւելի եւս յախտնականութեան մէջ, եթէ թող տալու
ըլլանք որ սա ճշմարտութիւնը մեր մէջը եղծանի. կը հաւա-
տանք որ մեկալ ամեն գաւաններնոր՝ այնչափ աւելի ճշմար-
տեն կը հեռանան, որչափ աւելի մեր հաւատքեն կը խոտորին.
եւ այս ամենայն կը հաւատանք՝ հաստատուելով մտաց հեղի-
նակութեան եւ հաւատոյ անդրոճելի հիմերուն վրայ, այնպէս
որ պատրաստ ենք ամենէն սաստիկ տանջանքներով մեր ե-
րակներուն բազանդակ արիւնը տալ : քան թէ մեր հաւատքին
մէկ մասն ուրանալ : Արդ սա մեր սրտին համոզմամբը՝ կըր-
նանք երբեք համբերել, որ ուրիշ մը մեր ուղղափառ կաթա-
ղիկէ ճշմարտութեան գէժ յարմակի եւ մեզմէ կամ մեր ազ-
գականներեն եւ կամ մեր հայրենիքեն ընկել ուզէ :

Մաշտոտութիւնը հանգարտութեամբ հանդարտելու հա-
մար՝ պէտք չէ մարդ ըլլալ, կամ մարդկան ամենէն անարգն ըլ-
լալու է : Իսկ այսպիսի ծանր նիւթի մը մէջ ինչպէս է կրօնը,
մաշտոտութեան հանդարտելու համար՝ հարկ է անբան անասուն-
ներուն կարգն անցնիլ եւ սասանաներուն ընկերակից ըլլալ :

Մարդուս բնութիւնն՝ ինք իրմէ կը պահանջէ որ ով որ
ճշմարտութիւնը ստացած է, թող չտայ որ նոյնը մաշտու-
թեամբ միմեանց : Մատենամատիկոս մը երբեք չիկրնար հաւանիլ
որ սա կամ ան առաջարկութիւնը ճշմարիտ չհամարուի, երբ
որ ինք իր ուսմամբն անոր ստուգութիւնն իմացած է : Բնա-
գէտ մը երբեք չիհաւանիր որ տարակուսի տակ ձգուի այն
փորձը, զորն որ ինք փորձած ու հազար անգամ կրկնած է : Ի-
րաւագէտ մը երբեք չիկրնար լսել որ օրէնքի մը գոյութիւնը
տարակուսի տակ ձգուի, երբ որ գիտէ թէ օրինաց մասնինն
մէջ արձանագրուած է : Մանաւանդ թէ եւ ոչ արուեստաւոր
մը յաննն կ'աւնու երբեք անաւալ աշխարհքիս ամենէն գիտուն
մարդուն ըսածին, թէ ճշմարիտ չեն այն կանոնները, զորոնք
ինք ամեն օր իր գործատան մէջ կը գործածէ : Եւ ուղղափա-
ռութիւնը, որն որ ճշմարտութիւնն ունի եւ Աստուծմէ ընդ-
ունած է, կրնայ զանիկայ ամեն տեսակ մարդկային ցնորքնե-
րով ազակեղել եւ ապականել, իրրեւ առասուկել մը կամ շն-
ծու բան մը :

Ասլլանդակութեան վրայ ամբարշտութիւն ալ կ'աւել-
նար, ինչու որ ուղղափառ մը ստուգիւ գիտնալով որ այն գաւ-

անութիւնները թէ իր եւ թէ իր ընկերաց փրկութեան միջոցներն եւ մինակ միջոցներն են, եթէ ուրանալու կամ ասարհուստի ասկ ձգելու ըլլայ. չէ թէ միայն իր անին միաս, այլ նաեւ իր մերձաւորներուն ալ ծանր մասնութիւն ըսած կ'ըլլայ: Ի՞նչ կ'ըսէիր անոր՝ որ արանիէր կանչուըրտեր՝ թէ ինչու թող չեն ասր որ ազատութեամբ սուր, ատրճանակ, թոյն ծախտի, եւ ազազակեր թէ մարդու ազատութիւնը վերցուած է. թէ ասիկա բանութիւն է եւ թէ ալ քաշելու բան չէ: Կ'ապշէիր կը մնայիր: Հասցա չե՞ն զարմանար անոր վրայ՝ որ կը պոսայ կը կանչէ թէ թող չեն ասր հաւատալեալ հոգիներէն գողնալու հաւատոյ նշմարութիւնները, փրկութեան միջոցները, ազէկ ապրելու օգնականները, ազէկ մեռնելու նպաստները, շնորհաց օգնութիւնները, արքայութեան եւ յաւիտենականութեան յոյսերը: Թէ որ ուզգափառները չհանգուրծող կանչուող՝ բացայայտ ըսելու ըլլար թէ ոչ Աստուծոյ, ոչ կրօնի, ոչ անգիի աշխարհքի, ոչ արքայութեան, ոչ գժօխքի կը հաւատայ, մարդ կրնար իմանալ թէ ինչ է ըսածը. բայց երբ որ նոյն խօսքն ըսելու ըլլայ քրիստոնէսոյ մը, ուզգափառ մը, որն որ Յիսուսի Քրիստոսի յայտնութեան հաւատալ կը գաւանի, ասիկա շնկնուելու բան մըն է:

Բ. Բայ ի՞նչ է՞ ի՞նչ է՞ հանգուրծողութիւն չէ՞ր պահանջեր: Հասցա՛: Բայց ըսէ ինձի, ի՞նչ է սերը: Անտարակցս սերն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ընկերին բարի բաղձալ. ինչպիսի որ ըլլայ պատմաւը՝ որուն համար որ բարին կը բաղձացուի, որովհետեւ հոս նոյնք քննելու տեղը չէ: Արդ թէ որ կրնը մարդու ամենէն մեծ բարիքն է, եւ ասոր ներհակ անկրօնութիւնն իր ամենէն ծանր շարիքը, ինչպէս կրնայ սեր կուշուիլ այն հանգուրծողութիւնը՝ որն որ թողլ կու սայ որ մարդ իր կրօնէն զրկուի եւ անկրօնութեան անգուճը կարծանի: Այսպիսի գառաւասան մ'ընելու համար՝ պետք էինք բանաւորութիւննին այն աստիճանի կորսընցուցած ըլլալ, մինչեւ լցար՝ խաւարին հեռ, նշմարութիւնը՝ մուրթութեան հեռ փոխելնը: Մուրթութեան չենք հաւանիր եւ մեզմ կը հեռացընենք, ուրեմն սեր չունինք: Այլ ալ բարբառին ասոր հակառակը: Մուրթութեան չենք հաւանիր, ուրեմն կարելի եղածին չափ մեծ սեր կը ցուցընենք: Սեր ունինք մուրթեալներուն վրայ, որովհետեւ ժամանակին՝ իրենց մուրթութիւններուն վրայ ազգաբարբութիւն ըլլալով, կրնան գառնալ: Ով որ կոչի մը՝ փոսի մը մէջ զլորելու վտանգը կ'ազգէ, ան ազգեցութեամբ՝ մեռքէն եկածին չափ՝ զինքն ազատած կ'ըլլայ. այսպէս ալ ուզգափառ մը երբ որ մուրթութեան ետեւէ գացողի մը ազգ կ'ընէ, իր կողմանէ զանիկայ ազատած կ'ըլլայ:

Սեր ունինք նաեւ անոնց, որոնք գեռ նշմարութեան ծանրուն վրան են. վրան զի ով որ ժամանակին՝ կրնի կայ կը պոսայ, անիկայ գրացիները կրակէն կ'ազատէ: Սերը՝ միայն

սուս սկզբունքներ սերմանողներուն պիտի չունենանք, սէրը՝ զմեզ չխարտարեր որ զիրենք շարանցընելու համար, որ պիտի եւ իցէ մնաս մը կրենք, մանաւանդ թէ՛ եթէ մեր սէրը կարգաւորեալ է, պէտք է որ նախ մեր եզրարց վրայ ցուցընենք, չէ թէ միայն խօսքով, այլ եւ գործքով ցուցընենք, մեքերնէս եկածին չափ՝ զիրենք պահպանելով եւ ազատելով այն սոսկալի շարէն՝ որ է անկրօնութիւնը, որն որ ամեն շարիքներէն աւելի զարհուրելի է, որովհետեւ յախտենալիս է՝

Աւելցուր ասոնց վրայ թէ երբ որ կրօնական մելորութեան վրայ խօսք կ'ըլլայ, Սուրբերն ու վարդապետները եւ եկեղեցւոյ Հարքը ամենքը մէկ բերան կը յանձնեն ու կը յորգորեն որ ամենեւին եւ երբեք մշմարտութիւնը չծածկուի։ Եւ ասոր պատճառը շատ տեսակ է։ Ինչո՞ւ պարտականութիւն ունինք հաւատքնիս խոստովանելու, եւ զուս ու մաքուր խոստովանելու՝ ինչպէս որ սուրբ Եկեղեցին մեզի կը յայտնէ՝ Առե՛ն ու թող ապա՛ր՝ որ մեր առջեւ մեր կրօնին դէմ խօսուի, հաւատքն ուրանալու մէկ տեսակն է։ Պարտական ենք բոլոր սրտով զԱստուած պատուել, ո՛ր կը մեայ ուրեմն Անոր պատիւը, եթէ մենք համբերութեամբ տանելու ըլլանք որ մէկը մեր առջեւ զինքը հայհոյէ՝ իր հաւատքն ուրանալով։ Պարտական ենք մեր ընկերը մեզի պէս սիրել, ո՛ր կը մեայ մեր սէրը՝ եթէ թող կու տանք որ անհաւատութեան մահառիթ թոյնն անոր սրտի առանց մեր կողմանէ բոլոր մ'ընելու։

Թէ որ ընկերին առ բարիքն ընելու համար՝ հարկ կ'ըլլայ մեր հակառակելովք մեր մելորած եղբայրները վրտացընել յանցանքը որոնն է։ Ինչո՞ւ զմեզ հոն կը հասցընեն ու ասոր կը պարտաւորեն։

Վերջապէս որովհետեւ այնչափ սէր եւ հանգութեղութիւն կը քարոզեն մեզի, դէլ չէին ընել, թէ որ քիչ մ'ալ որինակ սային։ Ինչո՞ւ ասոր ներհակ՝ ամեն նաեւ անպատշաճ կերպերով մեր մէջը կը մանեն, երբ մենք իրենց ետեւն չենք իյնար։ Ինչո՞ւ մեր քաղաքներուն, մեր ընտանիքներուն մէջ կրօնական աւրամայնութիւն կը ձգեն։ Չհանգութեղութիւն, սիրոյ պակասութիւն կը պտան, եւ ետքը գրգռեր ու տեսարակներ կը տարածեն, որոնք մեր հոգւոյ խաղաղութիւնն ու հանգարտութիւնը կը կոզուպեն, գիշեր ցորեկ մեր կարգաւորութիւններուն դէմ կ'ազդուակեն, մեր եկեղեցւոյ զխոյն դէմ իրենց թոյները կը թափեն, մեր յարգելի քահանաներուն դէմ ատելութեան լեզին կը հեղուն, ամեն որ մեր սուրբ խորհուրդներուն դէմ կը հայհոյեն, մեր նշանապան եւ բարեխոս սուրբերը կը մազընն, մեր աստուածապաշտութեան եւ վերսկզբանցութեան գործքերուն վրայ կը խնտան, եւ այս ամենայն՝ այնպիսի թշնամանքներով, կատաղութեամբ եւ սխալալութեամբ կ'ընեն, որ կարծես թէ փոքերնին հազար աստանայ մտեր, զիւսհարեր են, եւ ետքը՝ թէ որ մէկը պատասխան

տալ եւ իր հաւատարմ պաշտպանել ուզէ, եւ եթէ քիչ մ'ալ ետանդով եւ բորբոքմամբ խօսի, ան առեմն երեւմին կախած ու ձեռուքնին կուրծքերնուն վրայ դրած, վերսնուանդ կերպարանքով մը՝ Նճար-հիւսն-նիւն զեմ կ'ազազակեն, «եբ կը քարոզեն: Ինչպէս սիրելի են աս հանգարտազուստեան եւ սիրոյ նոր առաքեալները: Եթէ իրենց համար ըսելու ըլլանք որ նայներնին զեղեցիկ, բայց երգերնին թոյն է, իրաւունք չունինք: Թող ուրեմն անգամ մը աներնին նախն, եւ կամ աս գիւցազնական առաքինութիւններն ուրիշ տեղ երթան քարոզեն: Բայց դուն, ո՞վ ընթերցողդ, մի խարսխր, այնչափ պարզամիտ մ'ըլլար, որ այնպիսի առաքինութիւններու ծանօթանաս եւ ընդունիս. եւ ամենայն փութով մերժէ այն անբարիշտ սկիզբը թէ «մն կ'ըն «չի է, թէպէտ եւ սիրոյ զիմուկաւ կեղծաւորած առջեւդ ելլէ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ.

Կրօնական անտարրերութիւն:

Ա. Գրքնական անտարրերութիւն ինչ է: — Բ. Անկի յամսի ուր կը գտնուի:

Նախընթաց զլսուծ մէջ մերժուած երկու սկիզբները գրքնական գիտում մը ունին, որ է՝ կրօնական անտարրերութիւնը. եւ անոր համար անգամ մ'որ անոնք մերժուած կ'ըլլան, ասոր առջեւն ալ դռները կը գոցուին: Այսու ամենայնիս որովհետեւ գրքնական անտարրերութիւնը, առանց տարակուսի այն վէրքն է, որ հիմնական մարդկային ընկերութիւնն ամեն բանէն աւելի կը տառապեցընէ, անոր համար ուղղակի ասիկա ալ աշքէ անցընելն անօգուտ չէ:

Ա. Ինչ է կ'ընէ Նիւտոնի գրքնական անտարրերութիւնը: Նայե՛ք կերպարանքի տակ որ կ'ուզես, պէտք է որ միշտ արտաքոյ կարգի սլշանդակ բան մ'երեւայ քեզի: Ամենէն աւելի իրեն հանդական է՝ փիլիսոփայական կերպարանքի տակ երեւալ, որովհետեւ անտարրերն ուրիշներն շատ զերազանց եւ ռամկէն անհամեմատ աւելի շուտաւորում խելքով մարդ մը կ'ուզէ երեւալ: Արդ փիլիսոփայութեան մէջ անտարրերութիւնն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ սլշանդակութիւն մը: Ինչու որ կրօնը՝ առ Աստուած սիրոյ եւ մեծարանքի բովանդակութիւն մը ըլլալէն զտա, նաեւ բազմութիւն ճշմարտութիւններու յայտնութիւն մըն է, Աստուծոյ եւ մեր նկատմամբ, հիմնական եւ ապագայ կենաց նկատմամբ, թէ աս եւ թէ անդիի աշխարհքին ճշմարիտ բարիքներուն եւ ճշմարիտ շարիքներուն նկատմամբ: Արդ՝ ինչ կը նշանակէ կրօնի մէջ անտարրեր ըլլալը: Կը նշանակէ անհոգ եւ անփոյթ ըլլալ

այնպիսի ճշմարտութեանց նկատմամբ, որոնք ըստ ինքեան ամենէն ազնուական, եւ մարդու ամենահարկաւոր են: Աս ճշմարտութիւններուն վրայ նոյն իսկ տարակուսիչն ալ ազնուական մտաց մահ է. իսկ ասանց անհոգ ըլլալն անբանութեան եւ ապշութեան ցոյց մըն է: Աս փիմակին հասնելու համար՝ մարդ այնպէս զգայականութեան մէջ թաթխուած եւ նրբութեանութեան մէջ ընկզմած պէտք է ըլլալ, որ երբեք մտածած չըլլայ այնպիսի ազիտութեան գեշութիւնը, եւ ոչ ալ աս ճշմարիտ բաներուն ծանրակշռութիւնն իմացած: Հարկ է որ գործքով ինք իրեն ըսէ, թէ ամենեւին հարկաւոր բան մը չէ գիտնալը թէ աստիճան մասնահոգի մը ունինք, չէ նե՛ մենք ալ անասուններու պէս ենք: Թէ Աստուած մը անմասն իստած է, չէ նե՛ մեր մի միայն առաջնորդը մեր տկար խելքը պէտք է ըլլալ: Թէ անգրի աշխարհք՝ ամենեւին վախճալու բան մը չունինք, չէ նե՛ վախճալու բան ունինք: Թէ իրաւ է, որ որ մը հրեշտակներուն հետ երկնից բնակիչները պիտ'որ ըլլանք, չէ նե՛ ան ոչնչութեան պիտի գառնանք՝ ուսկից ասեղծուած ենք: Այսպէս յառաջ գնա եւ ըսէ ան ամէն բարձրագոյն ինդիքներուն վրայ, որոնք թէ մեր մարդկութեան եւ թէ նոյն իսկ աստուածութեան հետ յարաբերութիւն ունին: Արդ եթէ այնպիսի մէկը՝ որն որ այս ամենայն բանի տեղ չի գնէր, փիլիսոփայի անունն ու պարծանքն ունենալու արժանի կը համարուի, ան ասե՛ն՝ Յաստ բարով պէտք է ըսել փիլիսոփայութեան ի յախտեան:

Բայց չէ թէ միայն փիլիսոփայութեան նկատմամբ, հապա նաեւ հասարակաց զգածման նայելով ալ կրճական անտարբերութիւնն այլանդակ բան մըն է: Փիլիսոփայ ըլլալ հարկաւոր չէ, որպէս զի մարդ իմանայ թէ ոչ ոք կրնայ անտարբեր մնալ ան բաներուն մէջ, որոնցմէ կախուած է իր մէկ ծանրակշիւ գործքը: Յանուակեր մը՝ որն որ անտարբեր կենայ այնպիսի գառի մը նկատմամբ, որմէ կախում ունի իր ընտանեաց պահպանութիւնը, գորապէս մը՝ որն որ անտարբեր կենայ պատերազմական գործողութեան մը նկատմամբ, որմէ կախում ունի բոլոր պատերազմին յաջողութիւնը. իշխան մը որն որ անտարբեր կենայ գինքը գահին վրայ հաստատուն պահել եւ կործանել կրցող զեւթի մը նկատմամբ, այնպիսի էակներ են, որ մարդկային հասարակ բնութենէն զուրս ելած են եւ շտեմուած ապշութեան մէջ ինկած: Բայց կրճական անտարբերութիւն ընողը՝ ասելի գեշ է. ինչու որ այնպիսի բարիքներու նկատմամբ անտարբեր է, որոնց ծանրակշռութիւնը վերի ըստածներէն անհամեմատ ասելի է, թէ որ ճշմարիտ կը համարիս, ինչպէս որ ամենաճշմարիտ բան մըն է, թէ կրճար մէկ կողմանէ մարդուն եւ մէկալ կողմանէ Աստուծոյ կցած է, մէկ կողմանէ ժամանակին, մէկալ կողմանէ յախտնականութեան սահմանակից է: Ասոր համար՝ եթէ կրճի

գրայ խօսուածն անառայց ալ ըլլար, կամ թէ իր հիմն ամենա-
 թեթեւ բան մ'ալ ըլլար, ամեն խելք անեցողն ալ կը տես-
 ներ թէ պէտք է ասոր գրայ մանրամասն, փութաջան, խո-
 բունի եւ հաստատուն քննութիւններ ընել, մինչեւ որ նշմար-
 տութեան հասնուի: Արդ՝ ինչ պէտք է ըսել ան մարդուն
 ապշութեան գրայ, որն որ ամենեւին հոգ չ'ընէր կրօնի նկատ-
 մամբ, որն որ աշխարհքիս ամենէն նշմարու իմաստուններուն
 վիպութեամբը՝ այնպէս հաստատուն հիման գրայ կեցած է:
 Ասիկայ անանկ սլլանդակութիւն մըն է, որ՝ ինչպէս ամեն
 մարդ կը տեսնէ, սահման չունի, եւ մինակ ամբարշտութեան
 հաստատ է՝ որ իր մէջ կը գտնուի:

Ասան զի կրօնը՝ միայն մարդու բարիքը չէ, (ազնի միտ
 դիր, ընթերցող,) այլ նաեւ զխաւարարար Աստուծոյ իրա-
 ունքն ալ է: Թէ որ կրօնը մեզի բարիք մ'ալ չ'ապագործեր,
 ոչ մեր ներկայ կենաց միտարութիւնն ըլլար եւ ոչ ալ ան-
 զիի աշխարհքին երանութիւնը, մանաւանդ թէ մարդու հա-
 մար ուրիշ բան չ'ըլլար՝ բայց ամենածանր զոհ մը, այսու ա-
 մենայնիս մեզի անհրաժեշտ պարտաւարութիւն մըն էր, որով-
 հետեւ Աստուած իրաւունք ունի մեզմէ նոյնը պահանջելու:
 Ետընով որ Աստուած մարդու եւ ընկերութեան արարին է,
 եւ թէ մէկուն ու թէ մէկային ուղղիչը, գերազայն եւ բացար-
 ձակ տէրը, ցորչափ որ ամենակարողութիւնը, արդարու-
 թիւնը, իմաստութիւնը, նշմարտութիւնը, սրբութիւնը, ան-
 սահման բարութիւնը, իր յասկութիւններն են, մեր պարտքն
 է զինքը մեծարել, զինքը ճանչնալ, զինքն օգնութեան կան-
 չել, իրեն շնորհակալ ըլլալ եւ զինքը պաշտել: Իր ամեն մէկ
 յասկութիւնը՝ մէկ մէկ անլուծանելի կապեր են, որ զմեզ իրեն
 հետ կը կապեն, եւ իր կրօնը մեզի պարտք մը կ'ընեն: Ասոր
 համար Աստուծոյ եւ իր իրաւանց անաարքեր ըլլալովնիս՝ գործ-
 քով իրեն կը զրուցենք, թէ ամենեւին բանի տեղ չենք գներ
 ոչ զինքը պատուելու համար իրեն զառնալինս, եւ ոչ իր երե-
 սին կանակնիս զարժնննինս, եւ իրեն հանդական, իր հրամայ-
 ան ու իրեն ընդունելի եզրղ գործքն ըրեր ենք, թէ անոր
 ներհակ իրեն շուղած, անարգած, մերժած գործքն ըրեր ենք,
 ամենեւին հոգեբնիս չէ:

Աս բանիս անսխառնութիւնը զգալի եղանակաւ կրնաս
 իմանալ, եթէ աշխարհքիս մէջ պատահած նման գեղարք մը
 քով գնելու ըլլաս: Երեւակայե փեսայ մը, որն որ իր հարսին
 ըսէ որ ինք անաարքեր է թէ իրեն հետ եւ թէ ո՛ր եւ իցէ կնոջ
 մը հետ ապրելու, երեւակայե որդի մը, որն որ իր հօրն ըսէ
 թէ կը յարգէ զինքը, բայց այնպէս՝ ինչպէս ո՛ր եւ իցէ մարդը
 կը յարգէր, երեւակայե հոգատակ մը, որն որ ըսէ թէ իրեն
 համար նոյն բանն է՝ իր իշխանին կամ անոր թշնամոյցն հա-
 զանդիլը: Աս ամեն անաարքերութիւնները քեզի թեթեւ յան-
 ցանքներն կ'երեսան: Ինչպէս. հօր սէրն օտարականի սիրոյն,

իշխան մը իր թիւնաւոյն, անասին մը հրապարակական կեով մը հետ հաւատար կրնայ ըլլալ: Բայց միմէ գուն ազ կրնա- կան անտարբերութեամբ յանտահման շարագոյն գործք մը շէն ընէր, երբ որ մի եւ նոյն սերը կ'ունենան քրիստոսի ան- արատ հարսին՝ եկեղեցւոյ, եւ սասանայի ժողովոյն (սինակո- կոսին) հետ. երբ որ անանկ կը յարգեա Ղուսերի, Կալուփի, Զուփնիկոսի եւ շեմ գիտեր ուրիշ որչափ ազանդներու գար- շեջի վարդապետութիւնները, ինչպէս կը յարգեա առաքեալ- ներուն, նահապետներուն եւ մարգարէներուն վարդապետու- թիւնները. երբ որ մէկ իրծուքի մէջ կը զնեա ուղղափառ ե- կեղեցւոյ ամենասուրբ գործողութիւնները, եւ ջնօրեալ զլուսի- ներու մարդկային գիտերը. եւ քու վարքովք կը խոստովանիս թէ ամէն բան քեզի անտարբեր է, քեզի համար ամէն բան մէկ է: Ասիկա այնպիսի անօրէնութիւն մը չէ՞, որուն յատկը երբեք չէ տեսնուած:

Եզան ոմանք՝ որ առ խորհրդածութիւնն ըրին, թէ ազ ողբալի անտարբերութեան մէջ քրիստոնէութեան եւ Յիսուսի քրիստոսի կատարեալ ուրացութիւնը կը պարունակուի. բայց կրնային աւելցնել թէ գործնական անատուածութիւն մը կայ: Քրիստոնէութեան բուրբոսին ուրացութիւնը յայտնի բան է: Վասն զի ով որ կը հաւատայ թէ ամէն կրօն ազնի է, չի- կրնար հաւատալ թէ Աստուածային յայտնութիւն մը կայ. եւ կամ եթէ յայտնութիւն մ'եղած ըլլալուն հաւատալու ալ ըլլայ, չիհաւատար որ հարկաւոր է նոյնը նանչնալ, եւս ա- ստուել նոյնն իրաւացի համարել. ապա թէ ոչ՝ անտարբեր չէր կրնար ըլլալ: Եթէ զինուոր մը ըսելու ըլլայ թէ իրեն համար նոյն բան է կառի մէջ մտնելն ու վրանին տակ նստիլը, յայ- տնի կը ջուջընէ թէ կամ զօրապետեն հրաման առած չէ, կամ թէ չիհամարիր որ պարտաւոր է հազանդելու անոր հրամաններուն. նոյնպէս ալ որպէս զի մէկը կարող ըլլայ ը- սել թէ առ կամ ան կրօնը դաւանելն անտարբեր բան է, հարկ է որ համոզուած ըլլայ թէ կամ քրիստոս ասոր վրայ ամենեւին պատուիրան մը տուած չէ, եւ կամ թէ իր հրա- մանները զմեզ չեն պարտաւորեր: Արդ՝ այսպիսի համոզում ու- նենալը՝ քրիստոնէական հաւատքը ստուգիւ մերժել, յայտնա- պէս ուրանալ է, որովհետեւ սաստուածային յայտնութեան նշմարութիւնը բուրբոսին կը մերժէ:

Բաց ասկից՝ ըսի միանգամայն թէ գործնական անատ- ուածութիւն մըն է: Եւ ինչպէս չէ: Ով որ ամէն կրօններն ալ հաւատարապէս ազնի կը համարի, եւ ոչ մէկուն վրայ հարկաւոր եղած յարգը կ'ունենայ, ստաի նաեւ անոր գոր- ծազրութիւնն ինչպէս որ պատշաճ է չիկրնար յանձն առնուլ, եւ ոչ ալ գործազրութեան մէջ զիմացն ելլող զժուարու- թիւններուն յաղթել: Լազի կը յաջողի կրօնի գործազրու- թիւնը՝ երբ համոզուած կ'ըլլանք անոր նշմարութեան վրայ:

և մարտնչիս կը զնենք թէ առանց անոր փրկութիւն չկայ. այնչափ մեծ է արդեւրք՝ զորն որ մարդկային կիրքերը, կենաց զրազմունքներն ու մեր տկարութիւնն առջնելիս կը հանեն: Մտածէ հիմա թէ շահանգուած միայն ու յօժարութիւն չունեցող սիրաբ կարող է սյուսիս աշխատաւոր գործք մը յաջողընել: Ասանկ կարծիք ունենալը՝ ինք զինքը կամայ խաբել է:

Եթէ հարկ ըլլար առ բանիս վրայ խաբելութեան շուքն ալ ցրուել, կրնայինք փորձառութեան դիմել, որն որ խնդիրն իր պայմառութեան մէջ կը ցուցընէր թէ նշմարիտ անտարբերն ամենեւին եւ ոչ մէկ կրնն մը կը գործադրէ: Ոչ բողոքականութիւնը, ինչու որ կրօնի այն ուրուականն ալ ի գործ զնելու համար՝ հարկաւոր է վտահաւթիւնն ունենալ անոր մէջ նշմարութիւնը գտնելու: Իրոք ալ՝ իրաւամբ առ գիտազութիւնն եղած է, թէ իրենց մէջէն անոնք՝ որ զեռ գրական պաշտամունք մը կը պահեն, եղանակաւ մը հեղինակութեան կամ նօխութեան վրայ հիմնընին գրած են, եւ որե օր աւելի կը հեռանան հաւատալէն թէ ամեն կրօնն ազէկ է: Ոչ ալ ուղղափառութիւն կը գործադրէ. ինչու որ ասիկա՝ ինչպէս վերն ըսինք, անտարբերութեան սկիզբը յայտնապէս կը գատապարտէ: Կը մնայ ուրեմն որ գործնականապէս առանց կրօնի ապրի:

Ասոր ալ վերջին հետեւութիւնն առ է: Անտարբերն ան լսեանուած հրէշն է, որ անանկ կ'ապրի երկրիս վրայ, իրրե թէ Աստուած եղած ըլլայ: Երեւելի աստուածարան մը որ մը լսելով որ իրեն մօտ եղողներէն մէկը կը պարծէր իր անաստուած ըլլալուն վրայ, առջնէն անցառ կեցառ, եւ սկսառ գլխէն մինչեւ ոտքը կրկին եւ կրկին անիկայ գիտել: Ամպարիշտն այնպէս մտազրութեամբ զնուելուն վրայ զարմանալով, հարցուց Աստուածարանին թէ իր վրայ ի՞նչ նոր բան կը գտնէ, որ այնպէս խորունկ մտազրութեամբ կը գիտէր: Երբեք, պատասխանն ասուառ մկալը, պատահած չէր որ գիմնացս ելլէր ու տեսնէի ան զազանք՝ որ անաստուած կը կոչուի. կ'ուզեմ ասով առ անզամուռ ամեն ժամանակի համար կշտանալ: Արդ թէ որ սյուսիս այլանդակ հրէշ մըն է Աստուծոյ գոյութեան շահատուցողը, ինչպիսի հրէշ պէտք է ըլլայ անիկայ, որ կը հաւատայ թէ Աստուած կայ, սյուս ամենայնիս զանիկայ իմանչնար, չիպաշտեր եւ անոր ամենեւին յարգութիւն մը չ'ընծայեր:

Բայց առ է անտարբերին որպիսութիւնը: Անտարբերը կրնայ սահմանուիլ, էակ մը՝ որ երկնից հեռ հազարզակցութիւն չունի, էակ մը՝ որուն համար Աստուած իրրե թէ չկայ, էակ մը՝ որ անզազար շնորհքներ կ'ընդունի, բայց ամենեւին շնորհակալ ըլլալու զգածմունք չունի: Իմացականութիւն մը ունի, զորն որ երբեք չիգարնըներ անոր՝ որմ նզյնն ընդունած է, սիրա մը՝ որն որ երբեք չիթնդար անոր համար՝

որ զանեկա իր կուրծքը դրած է. կեանք մը ունի, բայց շինանշար այն ձեռքը՝ որ զանեկա կը պահպանէ. կ'անարգէ հազար ու մէկ սյրանդակութեամբ իր Տէրը, եւ ամենեւին զղջեան հասաչանք մը անոր շրջուցքներ:

Անաստուածին մէկն ազնուական ընկերութեան մը մէջ մէկ քանի տիկիներու քով կը պարծէր թէ ան պաշտօնին մէջ մինակ ինքը կայ՝ որ Աստուծոյ շահաւասար: Տան տիկիներն այսպիսի անամօթ լըրութեան վրայ ստեղծելով, իրեն պատասխան առաւ թէ իր պաշտօնն մէջ ուրիշներն ալ կան, որ նոյնպէս չեն հաւատար: — Եւ որո՞նք են: — Շներս եւ ձիերս, պատասխանն առաւ անմիջապէս տիկիներ. միայն թէ ան խեղճ անասունները, թէ եւ զԱստուած շնանշարու զրգարախօսութիւնն ունին, բայց դո՛ւն աս խելացութիւնն ունին, որ ասոր վրայ չեն պարծիր: Արդա՞ր պատասխան. բայց բաւական չէ անասրերի մը համար: Ինչու որ եթէ զԱստուած շնանշարը՝ զԱստուած շպատուէ նէ, ասիկայ կրնայ ըմբռնուիլ. բայց միք կը զանուի անիկայ՝ որ կը խոստովանի թէ զԱստուած շպատուէր, զորն որ կը ճանչնայ: Արի՞շ տեղ չկայ՝ բայց եթէ դժոխք, եւ ոչ ուրիշ էակ մը՝ բայց եթէ սասանան:

Բայց անտարբերն՝ իրր թէ այս ամենայն բաւական եղած չըլլայ, թշնամանքներուն վրայ՝ ծաղրելն ալ կ'աւելցընէ: Ասան զի ինք՝ որ դատապարտուած հոգիներէն աւելի կրօնք չունի, պարզամիտներուն առջեւ ծանրաբարոյ, խելացի, կրօնական բաներու մէջ եկեղեցւոյ վարդապետներէն աւելի ընդարմակ տեսութիւններ ունեցող մ'երեւնալ կ'ուզէ, եւ այնպէս կը ձեռացընէ իրր թէ հասարակ մարդիկներէն տարբեր չգտնուելուն պատճառն ան է՝ որ այսպէս կը պահանջէ փիլիսոփայութիւնն ու ճշմարտութիւնը:

Քարդուսն մէկը՝ որն որ բոլոր կենացը մէջ ամենեւին գեշն աղէկէն չէր զանազանած, անիրաւ, յափշտակող, անասակ եւ բոլոր քաղաքին գայթակղութիւնն եղող մէկն էր, կենացը վերջին ժամուն՝ ուզած էր կրօնաւորի զգեստ հագուիլ ու անով թաղուիլ: Բարի մարդ մը՝ որն որ ասոր մահը չէր լսած, թաղելու տարած ասեննին՝ գիտիին հանգիպելով, զագազին մտակցաւ, եւ երբ որ մերձաւորներէն իմացաւ ո՞վ ըլլալը, վրայի հասա լաթերը գիտելով, Ո՛հ սէ, ըսաւ, Ինչպէս աղէկ գիմակաւորուեր է: Այ՛ թշուառական, Աստուած գիմակին տակէն ալ մարդը կը ճանչնայ: Արդ՝ դուն ալ նոյնն ըսէ անտարբերներուն համար: Թող կեղծաւորին փիլիսոփայութիւն, մտաց բարձրութիւն, ժամանակիս հոգւոյն համանայն կրօնասիրութիւն, կամ ինչ որ կ'ուզեն. Աստուծակ չեն կրնար ծածկել իրենց անաստուածութիւնը:

Միայն թէ որպէս զի նաեւ քու աչքեզ ալ չփախչին, եւ դուն, ո՞վ ընթերցող, կարենաս գարջիլ եւ զգոյշ կենալ:

Համարումք առջեւ կ'ուզեմ նկարել անտարբերին պատկերը, եւ ցուցնել թէ իր խնն առ-տըլ-դի-ս-ւ-ր իջ Գնի:

Կրօնի մէջ անտարբերն ան է, որն որ փոխափայտութեան պատրուակով, ոչ ուղղափառութիւնը բողոքականութենէն վեր կը գնէ: ոչ բողոքականութիւնը հրեութենէն, ոչ ալ հրեութիւնը բութեականութենէն, եւ (ինչպէս կը պարծի) այնչափ յարի ի-տ-ի Բրամանին ու Սենտաիշեանին, որչափ քրիստոնէին եւ ուղղափառին:

Հաւատքի մէջ անտարբերն ան է, որն որ իր բարձրութեան ակտիւն վրայէն եւ իր խնամութեան երեքուստնիէն զեպ ի վար նայելով, ուղղափառաց յիմարութեան վրայ կը ցուակցի, որանք իր ըսածին նայելով, ի-տ-ս անհաշար-բակն են, որովհետեւ լին զիտեր ընդունիլ, ինչպէս ինք իր սրտին մէջ կ'ընդունի, ավն կրօնները՝ քրիստոնէութենէն մինչեւ անաստածութիւն:

Հաւատքի մէջ անտարբերն ան է, որուն երբեք կրօնական պաշտաման գործադրութեան մէջ նեղի մտնելը չես տեսներ: Պատարագի կ'երթայ, թէ որ պատշաճութիւնն անանկ կը բերէ. չ'երթար՝ թէ որ առանց անոր ալ կ'ըլլայ: Կրօնի վրայ յարգութեամբ կը խօսի, թէ որ զիմացինին բնաորութիւնն անանկ կը պահանջէ. կը հայհոյէ անհաւատի մը պէս, թէ որ այնպիսիներու քով կը գանձի, որոնց առջեւը հայհոյելը պարծանք է: Ինչ գործք որ գործէ, երբեք ըսածը արտանց չիգործեր:

Հաւատքի մէջ անտարբերն այնպիսի էակ մըն է, որն որ իր գաւանդքին բոլորովին հակառակ՝ ուղղափառութեան անանկ ներքին ընդդիմութիւն մը ունի, որ որչափ ալ ծածկել ուզէ, կարող չէ: Եթէ քահանայութեան եւ աշխարհական իշխանութեան մէջ տարաձայնութիւն մ'ելլէ, բոլորովին սուրբ զայրացմամբ մը կը բորբորի, եւ շուտ մը կը վնակ թէ կզերն իրաւունք չունի, թէ եպիսկոպոսները շափէն աւելի պահանջում կ'ընեն, թէ քահանայապետը յափշտակիլ մըն է, թէ Եկեղեցին իր պաշտօնը չիմանչնար: Եթէ եկեղեցական բաներու վրայ խօսելու ըլլաւ, ավն բան իրեն ձանձրալի կու գայ՝ ավն բան իր բարկութիւնը կը գրգռէ: Չիկրնար լսել ոչ եկեղեցւոյ, ոչ պաշտաման, ոչ կրօնաորի ոչ կուսանի անունը՝ առանց տաղակութեան, եւ առանց իր կ'նոջ խօսքերն ու թշնամանքներն անանց զեմ արձակելու:

Հաւատքի մէջ անտարբերն անանկ մարդ մըն է, որ ինչպէս իր հակառակութիւններն ունի, ասանկ ալ ունի իր միտումները. բայց աս վերջինները բոլորովին պլազանդներու եւ անհաւատներու վրայ են: Իր ուղղափառաց մէջ բան մը չիգաներ, որ ազէկ ըլլայ. իսկ բողոքականաց երկիրներուն մէջ եղած ավն բան ավնազուտ ակի կը համարի: Անգղիայի մէջ կը գտէ . . . ան Անգղիայի մէջ . . . ոչ Անգղիայի մէջ . . . Է՛հ

Անգղիայի մէջ . . . Ան օրէնքները, ան սովորութիւնները, ան քաղաքականութիւնը : Մեր մէջն ամէն բան հինգամ ցնցուած է, կ'ըսէ . հոն Անգղիա բոլոր ութը երանութիւնները կը գտնուին : Էւ ինչպէս նիւթական բաներուն, ասանկ ալ անձանց մասնաւոր սեր ունի : Իրեն համար ուրիշ մեծ մարդիկ չկան աշխարհքիս վրայ . բայց եթէ անոնք՝ որոնք հաւատքի մէջ նախապաշարեալ չեն : Եկեղեցւոյ ամէն թշնամիները մեծ մարդիկ կը համարի, անցեալ դարուն փիլիսոփաները մեծամեծ անձանց տեղ կը զնէ, հիմակուան օրէնագէտներն ամենամեծ մարդիկ կը սեպէ, եւ եթէ աշխարհքիս շորս կողմը կրակ ալ ձգած ըլլան, բուական որ քիչ մը Եկեղեցին շարչրկած ըլլան, իր աշքին առջեւը գիցազունք են :

Բ. Ասիկա է քիչ շատ անտարբերի մը ներքին բնաւորութիւնը : Բայց եթէ նաեւ գիտնալ ուզես թէ ուր դրած է իր բոյնը, պատասխան կու տամ թէ ան ամէն երկիրներուն մէջ՝ որոնք ժամանակիս հողւոյն Բորն-Բորն հասած են : Ասիկց զատ՝ անտարբերները գլխաւորաբար իրենց բոյնը դրած են ու կը թոխեն քանի մը իրենց համաձայն աղէկ օգով տեղուանքը :

Ասանցմ շատերը հիմակուան համաշարաններուն մէջն ալ, թէ նստարաններուն եւ թէ ամթոռներուն վրայ կը գրանուին . անկից կը սխին իջնալ նաեւ վարժարաններու եւ ազգային կրթարաններու մէջ, ուր վարժապետները կամ կատարեալ զատ կու տան կրթնական անտարբերութեան վրայ, եւ կամ շորս հինգ ազոց հանութիւնն իրենց քաշելու համար՝ տուած դասերն են երբեմն երբեմն այնպիսի սկզբունքներով կը համեմեն, ուր ան խոշոր տղարները՝ տղայութենէ ելած ըլլալ նին ցուցնելու համար՝ կը սխին պարծենալ թէ ալ բանի մը չեն հաւատար :

Անտարբերներն իրենց բոյները կը զնեն երբեմն Ամնագիրներու, Քաղաւանդից, օրինաց գիրքերու եւ Նորագիրներու՝ մէջ ալ . նաեւ տեղերու եւ մանկարարութեան նաւերու մէջ եւ փրարութներու կտրոցին ու նշարակին տակն ալ պակաս չեն . գեղերու մէջ ալ ուր օգը մինչեւ հիմայ իրենց անյարմար էր, ըստ մեծի մասին նստարներու թոգիներուն կամ գեղափանառներու տփերուն մէջ կը ծածկուին :

Իսկ թէ որ խաւերնիս այն կատաւարութիւններուն վրայ դարձնենք, որոնք իրենց պարծանք կը համարին խոստովանութեան շնտանաւնին, ան ասեն անտարբերները նաեւ պաշտանեաներու նստարաններուն վրայ ալ անցած են . եւ մինչեւ գատաւորութեան զահերուն վրայ ալ կը տեսնուին, որովհետեւ արգէն կը գրուցեն թէ քաղաքականութիւնը երբեք այնչափ շուտով չիքալեր, որչափ ան ասեն՝ երբ կրճի կապերն իր սարին տակ ասած կ'ըլլայ :

¹ Ասանք օրինաց գիրքեր են, որ լատիներէն Pandectae, Digesta, Codices, Novellae կը կոչուին :

Խորհրդանոցով կառավարուած երկիրներու մէջ, ասանց-
մէ մընա առաւա պահեստս մը կը գտնուի ան կողմը՝ որ ծախս-
կողմեան կը կաշուի, ինչպէս որ մեծ խումբ մ'ալ կը գտնուի
ան պաշտամասերներուն մէջ, որոնք կարտաստի ինչ աւելին ծա-
ւայելչութիւն կառավարութեան որ ըլլայ, ինչ եղանակաւ կամ
ինչ պայմանաւ որ ըլլայ:

Վերջապէս պէտք է որ ըսեմ արդեօք, թէ անտարրեր-
ներու բաւական բազմութիւն մ'ալ մինչեւ կանանց ազգէն
ալ կը գտնուի, երկրորդ շրջանակներուն եւ նարքնի ծաղի-
նոց սրտակներուն մէջ: Այս, կը գտնուի թեթեւափա կա-
նայք, աւանդաւոր ազնկունք, որոնք ծանծաղամփա երթա-
սարգի մը ժպտաք եւ կամ յնքուն սիրահարի մը համար ինչ
ընդունելչաւ համար, որոնք համարձակ կրօնական անտարրե-
րութիւն կը գտնանին, բազմաւոր որ պայտասով իրենց հա-
սարներէն պնդափ աւելի բարձր երեւան, որչափ աւելի
պշտանգակ ա յանդուրն են զԱստուած անարդելչաւ մէջ:

Բայց կայ անզ մը՝ որ ազ անտարրերներն ալ չեն
գտնուիր, եւ զիսեա մը է: Ազէկ մտածէ. Մահուան անկո-
ղներ, եւ այն կենաց մէջ որ մահուանէ ետքը կու գայ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Է :

Կրօնի արտաքին պաշտամունք:

Ա. Աստուած կարա չէ արտաքին պաշտամունքներու: Բ. Աստուած
պարս մը չիտայեր մեր պաշտամունքներէն:

Նախընթաց սկզբունքին նման ուրիշ սկզբունք մ'ալ
կայ, որն որ մեծ յարգ կը գտնէ մեր օրերը, եւ առ է՝ որ կը
զրուցեն թէ Աստուծոյ բաւական է սիրաք, անիկա կարտա չէ
արտաքին պաշտամունքներու եւ հոգ շրջեր պաշտամունց ար-
տաքին ներքը, որոնք ուրիշ բան չեն, բայց եթէ՝ փաճ ա
աւելորդ բաներ, փաճ զի ինք Աստուած մեր մեծարանքներուն
կարտաստի ինչ չունի: Նախընթաց սկզբունքով կը ջանային
սարի աակ առնել առն կրօնական պաշտամունքը, ասով կը
ջանան զոնէ սննդաղքնել եկեղեցոց մէջ գործածուած արտա-
քին պաշտամունքը: Անով ազգակի կրօնի զեմ կը յարձա-
կեն, ասով անազգակի կը յարձակին, բայց գործունէութիւն-
նին ա անբարչտութիւններն բաշտովին նոյն է:

Ա. Աստուծոյ Բաւական է սիրաք, կ'ըսեն. իրեն փոխել չէ
արտաքին պաշտամունք: Բայց ստուգիւ գիտն'ն, որ բաւական
է սիրաք: Ես ասոր ներհակ ստուգ եմ որ բաւական չէ ան-
նեին, եւ իմ պատմաւա աննապարզ է. փաճ զի անխարեյի
է որ մարզն իր սիրան Աստուծոյ ընծայէ՝ առանց արտաքու-
թիւններու, ձեւերու եւ արտաքին ներքործութիւններու մի-

Ըսցնեքն ի գործ գնելու : Առաջնս տեսնել : Միտ գիր : Ի՞նչ է մարդը : Հոգիէ եւ մարմինէ բաղկացած էակ մը : Եթէ մինակ հոգին առնուս, բաժնուած հոգի մըն է . եթէ մինակ մարմինն առնուս, դիակ մըն է . պէտք է երկուքը մէկէն առնուլ . որպէս զի մարդ մը կազմուի : Արեւն մարդն այս միասորս . թեան զորութեամբն ի՞նչպէս կը գործէ : Ար գործէ ան տեսակ զործողութեամբ՝ որ թէ՛ մէկէն եւ թէ՛ մէկալէն, կամ հոգիէն եւ մարմինէն, յառաջ կու գայ : Դուն քու զրազ փորձէ, նայէ մէյ մը՝ որ կարելի՛ է թէ՛ սրտից մէջ զգածմանը մը ունենաս . եւ շուտով արասբուստ ալ շայտնես : Ատիւր զքեզ կը դունասէ, որախութիւնը կայտառալ կու ապ, բարիութիւնը բոլոր մարմնովդ կը դողացնէ, սերն երեսից զրազ հազար մզն հեռուէն կ'երեւայ . այնպէս որ թէ՛ եւ ուզես առ զգածմանը . ներքէն մէկը ծածուկ պահել, այլալլութիւնդ զքեզ կը մասնէ եւ շուզած առննդ կը յայտնէ : Ասիկայ ի՞նչ կը ցուցնէ : Ար ցուցնէ թէ մարմինն ու հոգին առ միութեան գիժակին մէջ իրարու հետ այնպէս մարան կ'երթան եւ իրարմ անանկ կախում ունին, որ չկիցնար ըլլալ թէ հասարակաց մարան գործողութիւն մը շունենան : Արդ՝ թէ որ ասիկայ մեր ամէն գործքերան մէջ կը ստուգուի, ինչո՞ւ համար պիտի շտուգուի կրօնական ներգործութեանց մէջ : Ի՞նչ . երկրաւոր բաներու համար՝ մէկ տեսակ բնութիւն, եւ երկնաւոր բաներու համար ուրիշ տեսակ բնութիւն պիտ'որ ունենանք : Տես, որ նոյն թէ՛ թեւամասնները՝ զմեզ փիլիսոփայ, իմաստուն ընելու համար՝ մեր մարդկութիւնն եղծանել կը ջանան : Ար նմանին ան տակառագործին, որ տակառ մը մարքել ուզելով, անիկայ կրակի տալէն կը սկսեր :

Բայց գնե՛ք թէ կարելի ըլլար առ բանս զլուխ հանել, եւ մարդ կարող ըլլար մինակ սրտին մէջ կրօնն ամբողջապէս ի գործ գնել, ասիկայ ընելն օրինաւոր էր : Չէ, չէ : Ինչու որ կրօնը պարտք մըն է, որն որ չէ թէ մինակ անհատ անմի մը կը վերաբերի, հապա բոլոր ընկերութեան, այսինքն՝ այնպիսի պարտք մըն է, որուն ամենքն ալ պէտք են ընկերութեամբ մասնակից ըլլալ : Օրինակաւ մը քեզի յայտնեմ : Եթէ թագաւոր մը իր մէկ զաւառին այցելութեան երթայ, բաւական է որ ամէն մէկ քաղաքացի առանձինն իր յարգութեան ներգործութիւնն ընէ : Չէ, ստուգիւ բովանդակ քաղաքը խմբովն, հրապարակական գործքերով եւ հանդէսներով զինքը կ'ընդունի եւ թագաւոր կը ճանչնայ : Եւ ինչո՞ւ : Ասան զի ան թագաւորը՝ չէ թէ միայն ամէն մէկ քաղաքացւոյն, հապա ամբողջ քաղաքին եւ ամբողջ զաւառին ալ մեծն է : Արդ՝ Աստուած չէ թէ միայն տէր է ամէն մէկ մարդու, հապա տէր եւ արարիչ է բովանդակ ընկերութեան, եւ իրաւունք ունի բովանդակ այն ընկերութեանն ճանչցուելու կրօնի ներգործութիւններով : Եւ ի՞նչպէս կրնայ առ կրօնն ի գործ գրուիլ

շնորհաւիտեր՝ առանց արտաքին գործադուխտեան: Կարո՞ղ են մարդիկ միայն մարի գործադուխտներով մէկտեղ ժողովել, ինչպէս կ'ընեն հրեշտակները, եւ իրար իմանալու համար զգայարանքներու հարկաւորութիւն չունենալ: Պուցէ ստիկա այն Պարսներուն առանձին յատկութիւնն է, որոնք «բո՛ւ իբնն ունին, թնօղ այնպէս ըլլայ: Բայց մենք Ազամայ խեղճ որդիքս, այո՛, սրտի կրօնն ունինք, բայց զգայարանաց ներգործութիւններով մէկտեղ:

Ասոր այսպէս ըլլալուն՝ արիւ ճամբով ալ կրնաս հաճազուիլ: Քեւ որ անոնցմէ մէկը գիտացոյ կ'ելլէ, որոնք փիլիսոփայական պարծենկաւորութեամբ այնչափ վեր կը բարձրացընեն «բո՛ւ իբնը, զինքը քիչ մը մէկ կողմը առ եւ քանի մը բան հարցուր: Ազնիւ բարեկամն, ըսէ իրեն մտերմութեամբ եւ առանց վնասի, այս այնչափ կատարեալ «բո՛ւ իբնը՝ որուն խորունկ գաղանկըրը դուն գիտես, գործքով ի՞նչպէս կը կատարուի: Գուն ալ զանկիս ստուգիս ի գործ կը զնեն: Շատ անգամ ի գործ կը զնեն: Գունէ երբեմն երբեմն ի գործ կը զնեն: Մի քաշուիք, ըսէ ինծի, երբեմն սրտիդ գաղանկութեան մը կ'առանձնանան, եւ այնպէս ծածուկ առանձինն Աստուծոյ առջեւ խորունկ մը կը խոնարհին, յանցանքներուդ վրայ իրեկ թողութիւն կը խնդրեն, եւ մեծաննուութեամբ մը կ'առաջադրեն որ ալ զինքը չվշտացընես: Մէկ խօսքով, գունէ երբեմն իրեն կը նուիրեն ադ քու հո՛ւ «բո՛ւ իբնը հպասակութիւնը, որն որ՛ քու ըսածիդ նայելով՝ մի միայն խոնկն է, որ Աստուծութեան խորանին վրայ պէտք է այրիլ: Հա՛յրա, անկեղծութեամբ խօսէ, անգամ մը ճշմարտան ըսէ. վերը զբուցածներուս ամենն ալ կը կատարեն, թէ ամենեւին բան մը չես ընէր: Ընթերցո՞ղ իմ, սա հարցմունքներուդ վրայ, ոմանք կը պաղին կը մեան, ոմանք երազէ մը արժընցածի պէս՝ երեսեզ վեր կը նային, ոմանք ալ մեքեղ ազատելու համար զքեզ կ'անարգեն կ'երթան: Բայց ինչ բաներ են ասոնք: Ահաւասիկ իրենց գաղանկքն առջեւդ կը գրուին:

Արտի իբնը, այսինքն՝ առանց արտաքին ներգործութեան կրօնը, անկարելի բան է, եւ այն ամբարիշտները՝ որոնք զանկիս պատուոյ հասցընել կ'ուզեն, սա բանս մեզմէ աղէկ կը ճանչնան. բայց իրբեւ պատեքազմական ճարք մը կը բանեցընեն: Շատ աղէկ գիտեն որ կրօնական պաշտամունքը բոլորովն մերթեմն անբանական բան մըն է, զիրենք մարդկութեան աստիճանէն վար կ'իջկցընէ՝ նաեւ աշխարհքիս առջեւը, որ սա բաներուն այնչափ բարակ շինայիր: Մէկալ կողմանէ ալ կը տեսնեն որ կրօն մը գաւանդը՝ նոյն կրօնին պարտքերն ընկերութեան առջեւ վրան առնուլ ըսել է, եւ ստիկա անանկ ծանրութիւն մըն է, զորն որ ուտերնուն վրայ առնուլ չեն ուզեր: Ուստի ճար մը զանկելու համար՝ անե-

Համար. Ինչու որ առանց արեւին՝ մշտնջենաւոր խաւարի մէջ
կը մնար: Երեւակացի որ ոչխարիկ մը շուգէր իր հօգուին
հարստակ ըլլալ կամ անկից կախում ունենալ, սա պատճա-
ռանքով՝ որ հօգին իրեն կարօտութիւն չունի. զան սա ան-
խելք ոչխարին չէիր բեր, թէ ինչքն է որ հարկաւորութիւն
ունի, ինչու որ առանց հօգուին՝ արածուելու համար ուր եր-
թալքը չէր կրնար գիտնալ, անտխութենէ կը մնանէր, եւ
կամ առանց պաշտպանութեան մնալով՝ գայլերէն կտար կտար
կը յոշտուէր:

Նմանապէս Աստուած՝ մեր միակ հայրը, մեր միակ
օգնութիւնը, մեր միակ ապահովութիւնն ըլլալով, ինք միայն
կրնալով զմեզ մեր ամենարարն փութնանին հասցընել, մենք
առանց իրեն՝ չենք կրնար ըլլալ եւ գործել. պետք է որ ա-
մէն առնեն իր առջեւը կենանք, որպէս զի ինչքն ալ ամէն ա-
մէն իր շնորհքները մեր վրայ տարածէ:

Ըստիկա ամէն բանէն աւելի մեզքի նկատմամբ կը տես-
զուի: Աստուած մեզի կարօտութիւն չունի. բայց մենք զինքը
մեր մեզքերովք շարաշար չենք վշտացընել: Եթէ սաղոյզ է որ
իր առած օրէնքները շատ անգամ ասքի տակ կ'աճուանք ու
կ'անարգենք, սաղոյզ է նաեւ որ յանցաւոր ենք: Արդ ո՞վ շի-
տեաներ, որ կարօտութիւն ունինք, մեծ եւ սաստիկ կարօ-
տութիւն՝ թողութիւն ընդունելու, եթէ չենք ուզեր իր
փրկութեան հանդիպել, եւ կը բազմանք որ Աստուած
մեր յանցաւորութեան շնայելով, վերջապէս զմեզ փրկու-
թեան հասցընէ: Պատաւորն անտարակցոյ կարօտութիւն չու-
նի յանցաւորին, հարուստը կարօտութիւն չունի ազրատին,
զօրաւորը կարօտութիւն չունի տկարին. բայց տկարը, ազ-
րատն ու յանցաւորը կարօտութիւն ունին իրենց օգնել եւ
պաշտպանել կրցողին: Այսպէս ալ մենք կարօտութիւն ու-
նինք Աստուծոյ, զինքը մեզի հետ հաշտեցընելու եւ մեզի
նեւաճառ եւ օգնական ընելու համար, որպէս զի իր պատիժ-
ները մեր վրայէն հեռացընէ, եւ մեր խնարհական հարստա-
կութիւնն ընդունելով՝ մեզի հետ զթութեամբ վարուի: Ա-
ստուք լսելէդ ետքը, եթէ կը յանդգնիս, զնա զարնեալ ազա-
զակն որ Աստուած մեր կրօնին կարօտ չէ:

Բաց ասկից՝ թէ եւ Աստուծոյ ամենեւին կարօտութիւն
չունենայինք, միտէ ասով կրնայինք ազատ ըլլալ մեծա-
բանքնիս իրեն ընծայելու պարտաւորութենէն: Այլ երբեք:
Աստուած մեր մեծարանքին վրայ իրաւունք ունի, եւ այնպիսի
էական ու բացարձակ ու իրեն միայն սեպհական իրաւունք,
որ ուզելու ալ ըլլայ՝ չի կրնար անկից հրատարիլ, առանց Ա-
ստուած ըլլալէն զարգելու: Կրնայ երբեք հայր մը իր հայրու-
թեան պատուէն ու իշխանութենէն այնպէս հրատարիլ, որ
յանն առնու որ որդին զինքն օրինաւորապէս անարգէ, ճեճէ
ու շարշարէ: Ասով բնութեան սուրբ օրէնքը կ'եղծանէր:

կրնայ փետոյ մը իր իրաւունքներէն այնպէս հրատարիլ, որ հաւանութիւն տայ իր հարսին որ իրեն անհաւատարիմ գըտնաի: Ասկից զարհուրելի բան մը կ'ըլլար: Կրնայ արդեօր իշխան մը իր վեհապետական իրաւունքներէն ան աստիճանի հրատարիլ, որ բովանդակ իշխանութիւնն իր հպատակներուն ձեռքը խնդու: Ետեղիս ասով բոլոր ընկերական կարգը տակն ու վրայ կ'ըլլար: Բայց խեղեկա եւ ասանք ասկնք կարող ըլլային իրենց իրաւունքներէն հրատարիլ, այսու ասկնայնի: Աստուած չէր կրնար հրատարիլ: Ինչ կրնայ արարած շատեղծել: Բայց ստեղծելէն ետքը՝ չիկրնար զանոնք իրեն շուղղել, վասն զի չիկրնար իրենց սկիզբն ու վերջն լախճանն ըլլալէն դազրիլ: Ասոր համար խէկե իրեն ասկնեւին կարտաւստիւն շունկնայինք, ինչ չէր կրնար մեզմէ պաշտօն շարհանիլ, ապա խէկ ոչ, ինչ՝ Աստուած ըլլալէն, մնք ալ արարած ըլլալէն կը զարդեինք:

Աս դիտողութիւնն ինծի ուրիշ պատճառ մ'ալ կը մտասկարարի, որն որ իր պայծառութեամբը մեկաներէն վար չիմնար: Թէ որ անկարելին կարելի համարելով, Աստուած մեզի արդեւէր որ զինքը շարտաւենք, շեմարենք, շարշտենք, մնք եւ ոչ ան ասկն կրնայինք մեր պարտքէն ազատ համարուիլ, այնչափ հարկաւոր բան է մեզի մեր կրօնն առ Աստուած: զուցէ աս խօսքիս վրայ կը զարմանաս: Բայց ինծի պատճառիս ասոր:

Թէ որ Աստուած լուսոյն պատուիրելու ըլլար՝ որ շուտաւորէ, կրակին՝ որ շուրի, լուրին՝ որ շիթի, հովին՝ որ շիթի, ծառերուն՝ որ ճիւղ, տերեւ, ծաղիկ, պատու շտան, եւ այլն եւ այլն, եթէ ասկն արարածներուն ընկան զարծողութիւնները զարդեցընելու ըլլար, աս ասկն ետկներն ինչ պատախան կրնային տալ: Աս կրնային ըսել՝ որ ասկից զիրենք ոչնչացընել է, վասն զի եթէ իրենց էութիւնն ասոր վրայ կը կենայ՝ որ նոյն զարծողութիւններն ընեն, նոյն զարծողութիւններն իրենցմէ վերջուելուն պէս, ալ անկից ետքը փոճ եւ անպտա կ'ըլլան: Արդ զիսմաս որ նոյն բանը կրնայ ըսուիլ նաեւ մարդուս վրայ՝ Աստուծոյ նկատմամբ: Մարդս ի մացականութիւն մը ունի, որն որ զԱստուած ճանչնալու համար իրեն արուած է, եւ սիրա մը ունի, որն որ զանիկա սիրելու համար իրեն արուած է, ինչպէս ծառը շինուած է արգասաւոր ըլլալու, թռչունը՝ թռչելու համար, որովհետեւ իմացականութիւնն երբեք չիհանգչիր, սիրան երբեք չիկշամնար՝ մինչեւ որ Աստուծոյ հետ շիխանան: Արդ երբ որ անգամ մը մարդուս վրայէն վերջընես իր կրօնը, որն որ միակ միտոյն է՝ Աստուծոյ հետ սերտիս կապուելու, անով զինքը կ'ոչնչացընես եւ կ'աւրես: Տես ուրեմն որչափ կը մելարին անոնք՝ որ կը կարծեն խէկ Աստուած իրենց վրայէն կրօնի պարտաւորութիւնը վերջուցած է:

Չե՞մ ուզեր յիշել ան թշնամաները՝ որ այնպիսիներն Աստուծոյ բարութեան կը հասցընեն, որն որ՝ եթէ կարելի ըլլար՝ անսահման սէր եւ ծառայութիւն կը պահանջէր մեզէ : Եւ ի՞նչպէս չէ : Չնչին բարութիւն մը զմեզ կը զմայլեցընէ. եւ Աստուծոյ անսահման բարութիւնը մեր սիրտը պիտի չշարժէ : Ստեղծական գեղեցկութեան ճանանչ մը զմեզ կը կատարէ. եւ անստեղծ գեղեցկութեան անսահման ճառագայթները զմեզ պիտի շարժուակեն : Իմաստութեան նշոյլ մը զմեզ զարմացման մէջ կը ձգէ. եւ կրնա՞նք արգեօք մեր զարմանքը զանալ անսահման իմաստութեան : Չենք կրնար արգելուլ որ մեր սիրտը սիրոյ արժանի առարկաները շփրէ. եւ կրնա՞նք արգելուլ որ շփրէ յանսահման սիրելի առարկան :

Այս ամենայն կարելի՞ է արգեօք՝ երբ նաեւ այս յանսահման բարի, գեղեցիկ, սիրելի առարկան, իր մեծամեծ բարեբարութիւնները, անպին շնորհքներն ու գորովայն սէրն այնչափ առատաձեռնութեամբ մեր վրայ կը զեզու : Բայց ի՞նչ : Միթէ Ափրիկէի ինձերէն, յովազներէն եւ յովազառիւծներէն ենք : Կուրծքերնուս մէջ սիրտ ունինք, թէ խիստ քարի կտոր մը : Այնպէս է : Կա՞մ ունեցածնուս Աստուծմէ ըլլալն ուրանանք, եւ կա՞մ հուանինք որ պէտք ենք զինքը պատուել այն ամենայն մեծարանքներով, զորանք կրանք՝ մեր սիրան ու մեր բերանը կը զնէ :

Վերջապէս թէ որ մեր կրօնական պաշտամունքն Աստուծոյ հօգը չէ, ինչո՞ւ եկաւ երկրիս վրայ զանիկայ հաստատեց : Ինչո՞ւ հիմնադրեց, ինչո՞ւ տարածեց, ինչո՞ւ այս ամենայն այնչափ փութով ու հօգացողութեամբ կատարեց : Ինչո՞ւ իր առարեաները բոլոր աշխարհքիս երեսը խրկեց : Ասոր պատասխան մը պէտք է, եւ ուրիշ կերպով չիկրնար արուիլ. բայց եթէ հետեւեալ կերպով : Կա՞մ ուրանալու է բացարձակապէս աստուածային Մարգեղութեան մեծ գործքը, կա՞մ բռնուլ է որ մեծ բանի տեղ կը զնէ Յիսուս մեր պաշտամունքը : Առաջինը սատանաներն ալ չեն կրնար յանդգնիլ բռնուլ, ինչու որ անոնք ալ խոտափանեցան թէ Յիսուս՝ Աստուծոյ որդին էր. ուրեմն ի՞նչպէս կրնայ ուրացուիլ երկրորդը :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը .

Կրօն :

Ա. Բառախօսեմ ե բարիք ընել : — Բ. Ես գաղութիւն չեմ ընել, սպանու-
թիւն չեմ ընել : — Գ. Համեստ մարդ մըն է, միայն քիչ մը կրօնի պա-
հասութիւն ունի :

Արտի կրօնէն զատ՝ ուրիշ մ'աչ կայ, որուն մեր օրե-
քը կը գիտնն շատերը, միշտ կրցածնուն չափ քրքրասունեա-
լիեան ճշմարտա գործադրութենէն փախուտա մը փնտաւելով :
Ատիկա կրնար ըսուիլ Բ-դիւ ընելու կրն : Ի՞նչ հարկաւորու-
թիւն կայ, կ'ըսեն, գլուխ ճակտեցընել ա սիրտ մաշեցընել
այնչափ ուսմունք սորվելու համար, եւ ըզեզը շորցընել՝ այն-
չափ բազմութիւ ճշմարտութիւններու խելք հասցընելու հա-
մար, որոնք չեն կրնար հասկըցուիլ. Ի՞նչ հարկ կայ այնչափ
կրթութիւններ կամ գործքեր յաննն առնուլ, որոնք ձան-
կութիւն կը բերեն, երբ որ Աստուած այնչափ քիչով կը
շատանայ : Ես Բ-դիւ չ'ընեմ, եւ Աստուած անով կը շատա-
նայ, այնպիսի բարի հայր մը՝ ուրիշ բան չիկրնար պահան-
քել իր արարածներէն : Արչափ որ անպիտան ալ ըլլայ աս իմաս-
տակութիւնը, որչափ ալ փուն, այսու ամենայնիւ անտակ մը
լիակտեւամբ մարդկիներու վրայ ազդեցութիւն կ'ընէ, եւ
զիրենք կը համոզընեն կրօնական պաշտամունքն անբող մէկ
զի մընելու : Տեսնենք հիմայ թէ ասիկայ փնտրամտութեան
մարմին կրնայ գիտնաւ :

Ա. Ի՞նչ կ'ուզեն ըսել աս խօսքով՝ զորն որ կը գրու-
ցեն թէ Բ-ուսմ ե Բ-դիւ ընել : Թէ որ բան մը կ'ուզեն ըսել,
աւ է՝ որ վարուց բարութիւնը զմարդ ամեն կրօնէ ազատ
կ'ընէ : Արդ վարուց բարութիւնը, համեստ բարքը, իմաստուն
վարմունքը, անասոյիս ընթացքը, կենաց մարտութիւնը՝
սասոյիւ շատ գովելի բաներ են, բայց բոկ ինծի, ասոնք միայն
բաւական են մարդը ճշմարտապէս բարի մարդ ընելու : Ազէկ
վարքը երեք մաս ունի. բարեպաշտութիւն՝ Աստուծոյ նկատ-
մամբ, արդարութիւն՝ ընկերին նկատմամբ, մուտկալութիւն՝
անին նկատմամբ : Առանցձ մէկն որ պակտի, հեաք մկտեղ
բոլոր վարուց բարութիւնն ալ կը պակտի : Արդ՝ համարինչ
թէ ասն է ոչ Բ-ուսմ կ'ընին, ոչ Բ-դիւն կ'ընին, Ինչ-
պէս որ իրենք կը պարծին. ընդհենք նաեւ իրենց որ լրու-
թեան, անասակութեան եւ զեխութեան ետեւէն ալ չեն
երթար, (որուն վրայ իրենց ալ չեն պարծիր.) հաւանինք որ
իրենց ընթացքին վրայ ըսելու բան չկայ. բայց Աստուած-
պաշտութենէ բոլորովին պակտելին, կրօնական պաշտա-
մունքներէ բոլորովին հեռու կենալին, այնպէս փոքր բան կը
համարուի արդեաք, որ չխափանէ իրենց Բ-դիւ ըլլալը :

Աւեր սեղեցիներ թէ ինչ աստիճանի պարտաւարիչ բան է կրօնը: Արդ բարի կրնան ըլլալ այնպիսիները՝ որ ասանկ ամենատարբ պարտքն ուղի տակ կ'անեն: Աստուած մեզի կը հրամայէ իր կրօնը, եւ այնչափ իրաւունք ունի հրամայելու, որչափ են իր աստուածային յատկութիւնները, ինչպէս կրնայ ուրեմն բարի համարուիլ այս ամենայն ուղի տակ ասնոցը: Աստուած կրօնը կը հրամայէ այնչափ ծանր պատճառներու համար, որչափ են մեր իր-մ կախուելուն եւ իրեն հպատակելուն պատճառները. ինչպէս կրնայ ուրեմն այս ամենայն բանի տեղ չգնալն ու զանց ընողը՝ բարի ըլլալ: Աստուծոյ որդին զմեզ կրօնի մէջ կրթելու եւ նոյն կրօնը մեր մէջ հաստատելու համար՝ յանձն առաւ աշխարհք գալ, մարդ ըլլալ, իր աստուածային բերնոփք զանիկա հրատարակել, հրաշքներով վաւերացնել, խոստանալներով զմեզ անոր քաշել, յախ-տենապան պատիժ սպառնալ շարհողներուն եւ յախտենա-կան վարիչ խոստանալ հաւատարիմ ձեռնողներուն. ինչպէս կրնան ուրեմն բարի համարուիլ անոնք՝ որոնք անոր այս ամե-նայն աստուածային զիջումները, խոստանալները, սպառ-նալիչները, վարիչներն ու պատիժները, արգելքներն ու հրա-մանները կ'անարդէն ու ուղի տակ կ'անեն: Իրացընէ ասոր հաւանելու համար՝ մարդ չէ թէ միայն հաւատքը, հապա նակ միայն ալ պէտք է կորսնցուցան ըլլալ: Չէ, չէ, այն-պիսիները բարի մարդիկ չեն, երբ իրենց վրայ չունին ճշմա-րիտ բարութեան առաջին հիմք, որ է՝ Աստուածապաշտու-թիւն. թեպէտ ուրիշ կողմանէ ամենամարդ եւ անարատ ընթացք ունենան:

Բ. Բայց առ բարի ըստածները՝ պարծանումն պէտ ալ որինակ ըլլալու չափ բարի վարք ունին արդեաք: Գնչի մի ասնիր, ընթերցողդ, թէ որ ասոր վրայ քիչ մը տարակուսե-լու ըլլամ: Քննէ պատճառներս՝ որոնց համար կը կասկածիմ, եւ ետքը դուն թեզմ զաստատան կտրէ: Այսպիսիներուն ասանարանեայ պատուիրանները՝ հասարակօրէն երկու պա-տուիրան միայն կը բովանդակէ. Գ Գ-ը՝ անոր, Գ Գ-ը՝ անոր: Բայց դուն ալ ասոր դիրքու կը հաւանիս, որ ասիկայ պատուիրան-ներուն ցանկը չափէ դուրս պզտիկցընել է: Առարկութիւն-ներուն մէջ մինակ մէկ առարկութիւն կը ծանչնան, որ է բարեբարութիւն. եւ ասիկայ քիչ թիւս չէ աստուածաբանա-կան, գլխաւոր ու բարցպական առարկութիւններուն: Անոյմ մ'որ մարդուս կեանքն այնչափ քիչ պարտաւարութիւններու տակ կը ձգուի, դուն թեզմ կը տեսնես որ մարդուս կենաց մէջ ուրիշ շատ գործքեր ալ կը պատահին, որոնք քիչ մը վրանցի մէջ կը ձգեն բարի ըլլալը: Մարդկային կենաց մէջ են այնչափ ունայնութիւնները՝ որոնց համար կուտրի պէտ կը պաշտուի աշխարհքս, ուր զքոսանքներէ, զուարճութիւններէ, հան-զէտներէ, թատրներէ, խաղերէ, հեշտականութիւններէ ուրիշ

բան շխտեմունքի: Մարդկային կենաց մէջ են նաև կակարգի, անժուժկալու թեան եւ մեղկութեան աճիբները: Աստուծոյ գաս կան նաև, գաւառանութիւններ, ապառաժութեանց եւ գազանի ընկերութեանց ժողովակներ: Աւերջապէս կը գործուին գլխաւորաբար այնչափ անառակութիւններ: Արդ՝ եթէ պատուիրանները՝ մինակ է- 4-ը-ն-ն չի՛ ընէր, է- ողան-նի-ն չի՛ ընէրին վրայ սեղմուելու ըլլայ, ան ասան արգելք մը չկայ ուրիշին կենդի գարան գործելու եւ իրենը պղծութեան մատնելու: անօպել խաղերու, անպարկեշտ գրեհաներու, յանցաւոր համութիւններու, ամեն տեսակ ազատութիւններու, որոնց մէջ կը թաւաղին անասունները: Աս ամեն գարշութիւններն ամենեւին արգելուած չեն աստուարանեաց պատուիրաններուն այն համառօտութեան մէջ:

Իսկ այն փոքր բարեբարութիւնն ընելը՝ մուշրութիւնը չ'ուղղեր ամենեւին, եւ ոչ ալ բարութեան գործազրութիւնն ընելու ընդարձակ գաշտ կը բանայ: Պարտք մը չիղներ ինք զինքը զուգելու, ոչ ալ իր անկին միտումները նուանելու ոչ խիստ ընդգիծութեանց յաղթելու, ոչ ալ իր միայն ու կարծիքն ուրանալու: Ըսած բարեբարութիւննին աղէկ մը ցուցնելու համար, բաւական է միայն ներկայ գտնուիլ մարգարիտական կայաւի մը, թաւերական հանգեօի մը, երաժշտական սկապեմիայի մը՝ գլխաւորաբար մեծ պահաց մէջ, փինա կախաղի քանի մը աստնակ գնել, եւ կամ գոհ ընել աղնի տիկին մը, որն որ շնորհալից եղանակներով մարգուն ապէւր գտնմանակ մը կը գնէ՝ անոր անշիջանելի մարգարութեան խթան մը ըլլալու համար: Արդ՝ չե՞ս կրնար ըսել որ բարութեան աս կրթութիւնն ալ աշխարհքիս խիստ ծանր գործերէն մէկն ըլլայ:

Ի՞մ աս տարակոյտներս աւելի եւս հաստատուելու համար՝ ուրիշ պատճառ մ'ալ յառաջ կը բերեմ, որ ուղղափառացս համար մեծ գօրութիւն ունի: Կա աս է: Գիտենք որ ասանց աստուածային շնորհաց՝ ոչ որ կրնայ բարւոյն մէջ երկայն ասան յարատուել, գլխաւորաբար աշխարհքիս վրայ հանգիպող ծանր վտանգներու եւ փորձութիւններու մէջ: Աղղափառացս համար աս ճշմարտութիւնը փնտրանութեան տակ չ'իջնար, վասն զի հաստարը մեզի յայտնի եւ պայծառ կը գրուցէ: Իսկ նոյն շնորհքն ընդունելու համար՝ միայն երկու հաստարակ ծամրայ ունինք, աղօթք եւ սուրբ խորհուրդները, այնպէս որ ասանցմէ հեռանալն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ասանց զէնքի պատերազմի գաշտն ելլել եւ շուգել փրաւորուիլ, որն որ անկարելի է: Արդ՝ սի՛ որ իր կրօնը մինակ չգողնալու եւ շուգանելու վրայ կը գնէ, այնպիսին սփորութիւն չունի ոչ աղօթելու, ոչ խոստովանելու, ոչ հաղորդուելու, ուստի եւ չունի ան սղնութիւնները՝ որոնք բացարձակապէս հարկաւոր են փորձութեանց զեմ գնելու, գժուա-

բութեանց յազլմելու, որն որ հարկաւոր է ճշմարիտ բարութեան հասնելու համար: Ասկից ի հարկէ կը հետեւի որ այն առանց կրօնի Բարեկերպը՝ հարկաւորապէս իսկ մը մեզաց մէջ կ'ընալու են, ամէն անգամ որ առիթներն առնուին կ'ելլեն: Աս հետեւութիւնը չի կրնար ուրացուիլ:

Ասոնց վրայ աւելցուր թէ ուղղափառական կերպով բարի ըլլալու համար, բաւական չէ միայն շարիք ընել, հապա արդեամբք ալ շատ բարիք ընել հարկ է: Հարկ է (իրենց ըրած քիչ մը բարեբարութենէն զատ) մեծերը յարգել՝ նաեւ զատան եւ տհամ եղողները, սիրել ընկերները՝ նաեւ շտիքելի եղողները, հեղութեամբ վարուիլ՝ նաեւ սատրիներուն հետ, եւ բարիք ընել՝ նաեւ մեր անմնական թշնամիներուն: Հարկ է, չեմ ըսեր միայն շարանջել ընկերներուն զեմ, հապա պաշտպանել, օգնել եւ կարօտութեան մէջ ըլլողին ձեռք բանել: Հարկ է, չէ թէ միայն ուրիշին ինչքը շտափշտակել, այլ նաեւ իր սեպհական ընչից աւելորդներն ազրտաներուն տալ: Հարկ է, չէ թէ միայն աչքէ հանելու եւ արհամարհելի ընելու շարխաարի մեր նախանձորդները՝ որոնք մեր յառաջացման արգելք կ'ըլլան, հապա նաեւ մեր սրտին մէջ խոնարհութիւն ունենալ եւ մեր ոշնութեան ճշմարիտ զգածմունքը պահել: Ասոնք եւ ասոնց նման ուրիշ առարկանութիւններ կան, առանց որոնց՝ ոչ որ կրնայ ուղղափառ կերպով բարի ըլլալ: Ասոնք ենթադրելով, կրնամ յանգուզն համարուիլ եթէ քիչ մը տարակուսելու ըլլամ, որ արդեպք առ ամէն առարկանութիւնները կը զանուին անանց վրայ՝ որոնք այնչափ կ'ազազակեն թէ Բ---ւն է -չիլ ըլլու, ի՛ կ'ընտ- է Բ-րի՛ ընել: Սուրբերը՝ որոնք ազոթք ընելն, արտատուելն, ծամապահելն եւ ուրիշին ծառայութեան համար աշխատելն չէին զարգեր, չէին համարձակեր բարի ըլլանուն վրայ պարծել, իսկ ասոնք ամենեւին գործք մը չգործելով՝ ինչպէս կրնան ապահով ըլլալ եւ հանդիլ թէ ճշմարիտ կրօնքը գաած են:

Գուցէ ընթերցողներուս մէկն շատերն առ պատճառները կարգաչեն ետքը՝ որտեղուն մէջ գրաս ծիծաղին, որ պարզմտութեամբ պայպիսի բաներ առնուին կը զնեմ: Ի՛նչ, փորձը բաւական եզած չէ, կ'ըսեն, յայանապէս ցուցնելու թէ ասիկա զիմակ մըն է, որուն տակ ամէն տեսակ նենգութիւնները կը ծածկուին: Քե՛ որ առ թղթերս կարգացողն աշխարհքիս փորձը քիչ շատ առնողներէն մէկն ըլլար, անտարակցս առ գրութեանս հարկաւորութիւն չէր ունենար. բայց կը զանուին միշտ այնպիսի մարդիկ ալ, որոնք կամ շրմբանուելու թեթեւամտութեամբ եւ կամ զարմանալի պարզմտութեամբ պատրաստ են հաւատալ ան ամէն բաներուն, զորոնք ուրիշ մը կը յանդգնի խօսիլ. պայպիսիներն աշուրնին բացուելու կարօտութիւն ունին:

Գ. Ասով կ'ուզէի միանգամայն ուզգեւ այն խօսելու եղանակը, զորն որ կը գործածեն նոյն իսկ անոնք՝ որոնք շար անձինք չեն, հասցա անողոյշ: Կրօնքը բոլորովին մերժող՝ բայց արտաքուստ բնական համեստութիւն ցուցնող մէկու մը վրայ խօսած ստեղծին, շատ անգամ անոր մեծամեծ գովեստներ կու տան, վրան առ միայն աւելցնելով թէ է այն անչին արիւն քան շեղ-տի՛ր՝ քոյց եի՛ն թիւ էլ կը կրճէ, ինչ- որ արիւն կ'ուզանի . . . : Ի՞նչպէս, համեստ մարդ մըն է այնպիսին՝ որուն վնակ թիւ մը կրօնք կը պահի: Ապա ուրեմն բարձրեալն Աստուած նաեւ քրիստոսնեաներուն մարքին մէջ այնչափ անարգութեան հասած է, որ ալ մեղքի տեղ չգրուի գինքը մերժելն ու իրմէ հեռանալը: Ա՛լ ասկից ետքը համեստ մարդու անունը պիտի չկորսնցնեն՝ ով որ իր Արարչին, Փրկչին, Հորն, ամենարարոյն Աստուծոյ իրաւունքներն սուքի տակ կ'առնէ: Ա՛լ յանցանք պիտի չտեսուի՛ Աստուծոյ գիտած ան ամէն նպատակներն աւրել եղձանելը, որոնց համար միայն՝ զմեզ երկրիս վրայ գրած է եւ որոնց համար ամէն ունեցածնիս մեզի շնորհած է:

Ի՞նչ կը զբուցէիր, եթէ մէկու մը համար ըսէի որ այն, համեստ մարդ մըն է. բայց առ անկատարութիւնն ունի, որ երբեմն իր ընկերքը կը թունաւորէ, երբեմն կը գիրաւորէ, եւ երբեմն կամ իր բազմաւոր կատարելու եւ կամ ստակի պահաութիւնը լեցնելու համար՝ ուրիշի վրայ կը յարձակի եւ կը սպաննէ: Ի՞նչ կ'ըսէիր եթէ կնոջ մը ամէն կերպ մեծամեծ գովեստներ առչի, միայն առ փոքր յաւելումով, թէ իր վրայ առ տկարութիւնը մնացած է, որ հրապարակական փողոցներու մէջ ամէն անցաւորներուն ինք գինքը պարտաւ կ'ընծայէ: Ասիկա քեզի կատակ մը կ'երեւար: Իսկ եթէ մէկու մը համար չտեսնու ըլլաւ, որ ընկերական վարմանց մէջ ամենեւին պահաութիւն չունի, միայն Աստուծոյ արուելու արժանաւոր պաշտօնին մէջ կը պահի, զմարդիկ կը պատուէ, միայն Աստուծոյ ամենեւին պատիւ չ'ընծայիր, ասիկա քեզի աւելի մեծ կատակ մը չ'երեւար: Նայէ ուրեմն որ բերնէդ ամենեւին չելլէ ան խօսքը, թէ առանց կրօնքի համեստութիւն կրնայ գանուիլ. վրան զի ասանկ խօսակցութիւնները կ'եղձանեն այն արգար ստակումը, զորն որ ամենքնիս պէտք է զգանք այնպիսի բաեալ եւ գարշահատ գերեզմաններուն վրայ, որոնք բնական փոքր համեստութեամբ մը անկրօն հոգինին կը ծածկեն. եւ նոյն իսկ ան ողորակչիներուն սրտէն կը բաձնան ան խթանը՝ որով կրնային զարձի գալ, եթէ իրենք գիրենք ըստ արժանւոյն ամենուն առջեւ անարգուած տեսնելին. եւ զքիստարարք կը նուազեցնեն այն մեծ յարգը՝ որ Աստուծոյ եւ քրիստոսնեանեան աստուածայաւտութեան վրայ պէտք է որ տնկցուի:

Թէ որ աշխարհքս այսպիսիներուն այնչափ անհամարութիւն չընէր, որչափ կ'ընէ անխելքութեամբ, ուզգափառ

քաղաքներուն մէջ պնդափ յանդուգներ չէին գտնուեր, որոնք լիբր երեսով եւ ասպականած որտեւ քրիստոնէութեան հաստատելիքները մերժելուան եւ անոր կրթութիւններն ասքի տակ առնելուան վրայ պարճենային: Բայց որովհետեւ շատերը վախնալով որ չըլլայ թէ չհանդուրձող համարուին, իրենք իրենցմէ կը նուստտանան եւ շին համարակիր ձայն հանելու, եւ կամ՝ որ շարագոյն է, փաստարտութեամբ հասնութիւն կու տան. անոր համար ան ամբարիշտներն ալ շափե գուրս գլուխ կը վերցընեն: Բայց վայ անոնց՝ որոնք Աստուծոյ նկատմամբ ամենեւին հոգ չեն տնենար, եթէ Աստուած ալ որ մը իրենց նկատմամբ հոգ չունենայու ըլլայ:

Պ Ա Ս Ի Խ Թ .

Կրօն:

Պատուար ճարգը կրօն շփոթեր:

Կան սկզբունքներ՝ որոնք զգեստի նորանկառութեան պէս, քիչ ժամանակուան մէջ աշխարհքիս մէկ ծայրէն մեկալ ծայրը կը աարածուին: Աս գլխոյն ճակատը գրածս, թէ պատուար ճարգը կը լին լիճ լիճի, նոյն տեսակ սկզբունքներն մէկն է: Բողոքականները, հերձուածողները, տեսակ մը ուղղափառները, ստիկա միշտ բերաննին կը պարզայրնեն: Ասանկ ալ տեսակ մը ընկերական խօսակցութեանց մէջ փճարանութիւններու եւ կրօնական լուրերու վերջին յանդերը միշտ ասով կը լմընան, մինչեւ կը գտնուին ուղղափառներուն մէջ աս անունը կրելու բոլորովին անարժան անմինք, որոնք՝ նախադաշտէւ շերեւալու համար՝ նոյն լեզուն կը բանեցընեն, երբ ուրիշ մը իրենց առջեւը կը պատմէ թէ մեկը բողոքականութենէ կամ հերձուածողութենէ ուղղափառ ճշմարտութեան գարձեր է: Այսու ամենայնիւ նոյն խօսքը, որչափ ալ շատերուն բերանը պարտի, ի վերայ պար ամենայնի այն մտք՝ որով հասարակօրէն կը հասկըցուի, խիստ մեծ մտրութիւն մըն է:

Կուզե՞ս համոզուիլ: Եթէ ճշմարիտ է ընդհանրապէս թէ պատուար ճարգը կը լին լիճ լիճի, պէտք է որ աշխարհքիս ամեն կողմն ու ամեն երկիրներու մէջ ալ ճշմարիտ ըլլայ: Ճշմարտութիւնը՝ միջօրեականներուն կամ բուեռական բարձրութեան փոխուելովը՝ շփոթուիր: Ուրեմն պատուար ճարգնային՝ պէտք չէ թողուլ իր կանփակիտի կրօնքը, պատուար ճարգիլը՝ պէտք չէ իր բողոքայէն զատուիլ, պատուար ճարգնային՝ պէտք է միշտ մերժէ ու հայհայէ գճիտու գրիտաս, եւ պայտէս գնա. ամեն կապալաշուններն ու ամեն հեթանոսները՝ որոնք ամենապարզիկ աւելորդապաշտութեանց փշին մէջ թաղուած են, պէտք չեն եւ ոչ քոյլ մը իրենց

մաշտութեանն հետանալ: Եւ ինչո՞ւ չէ: Ինչ որ ճշմարիտ է
 թէ զգոգոգոգոգոգ Ժորճը կրն լինի, առ ամեն հետեւու-
 թիւններն ալ չեն կրնար ուրացուիլ:

Բայց ասկից՝ Յիսուս Քրիստոս թաշտովին փաճ տեղց
 առաքելութիւնը հաստատած կ'ըլլայ: Գոչիտ, ըստ իր աշու-
 կերաներուն, եւ սորվոցոցիտ մէկ ազգերուն, որ պահեն
 ինչ որ ես մեզի պատասխարեցի: Աշակերաները պէտք էին ան-
 միջազեռ պատասխան տալ. Յէր, ինչ վախճանի համար
 զմեզ կը խաբեա. չեն գիտեր որ երբեք չենք կրնար պա-
 տասխարներուն մտանալ, ինչու որ անոնք կրն չեն փոխեր:
 Թաղութիւն շարժե մեզի, առ բանիս մէջ քեզի չենք կրնար
 ծառայել: Բայց որովհետեւ առաքելաւք՝ առանց աս պատաս-
 խանք տալու՝ առաքելութեան գացին, զամենքն ալ առանց
 թնայելու պէտք ենք զատապարանել: Անոնցմէ ետքը պէտք
 ենք զատապարանել Ս. Պետրոսի յաջորդները, որոնք ամեն
 դարերու մէջ իրենց առաքելաւքները իրկեցին հեթանոս սոցե-
 րուն կրօնը փոխելու. պէտք ենք զատապարանել Եկեղեցոյ
 ամենէն մեծ սուրբերը, որոնք սցնչափ ետանդեանք ետեւ
 ինկան առ փոփոխութիւնը յառաջ տանելու. պէտք ենք զա-
 տապարանել թաշտ մարտիրոսները, որոնք իրենց արեամբն այն
 անխոհեմ փոփոխութիւնը հաստատուն պահեցին: Հարկ
 կ'ըլլար մինչեւ (կը զարհուրիմ ըսելու) զատապարանել զՅի-
 սուս Քրիստոս ալ, որ աշխարհք գալով եւ Հրեից ժողովոյ-
 ցեան մէջ մտնելով, հին սրենքին տեղը նոր սրենքը դրաւ,
 որինսկին տեղ՝ ճշմարտութիւնը, մեծ եւ Եանք փոփոխու-
 թիւններով: Բայց թէ որ վերը յիշուած սկիզբը ճշմարիտ է,
 առ հետեւութիւնն ալ չիկրնար ուրացուիլ:

Սակայն իրար ստոյգ է թէ այն սկիզբն ամենասուս է:
 Ինչու որ մարդոս միայք ստեղծուած է՝ ճշմարտութեան յա-
 րելու համար, ինչպէս սիրան ալ բարոյն մէջ հանդիշու հա-
 մար, եւ ուր որ զանկեա կը գտնէ, հարկ է որ ընդգրկէ: Իսկ երբ
 որ կրնանկան ճշմարտութեան կու գտնէ, առ պարայն տեղի
 կը մեծնայ, որովհետեւ կրնանկան ճշմարտութիւնը ոչ միայն առ
 աշխարհքիս մէջ մարդոս կատարելութիւնն է, այլ նաեւ իր
 ապագայ երկանկութեան միակ միջոցն է. եւ չէ թէ միայն
 ստեղծուածներուն բարիքը կը գիտէ, այլ զգիտարարք Ե-
 րարչին փառքը: Արեւն երբ որ Եստուած ճշմարտութիւնը
 մարդուն կը ցուցնէ, մարդ թէ որ զանկեա չ'ընդգրկէր, ա-
 մենածանք նախամեք կը հասցնէ Եստուծոյ, եւ իր անմին
 ամենածանք միտս կու տայ: Իր անմին միտս կու տայ, ինչու
 որ Եանչեան ճշմարտութիւնը ընդգրկելով՝ իր վերջն վախ-
 ճանէն կը հրամարի. նախամեք կը հասցնէ Եստուծոյ,
 որովհետեւ՝ ինչպէս կ'ըսեն՝ պատահաններն արեւին զեմ գո-
 ցելով, չ'ուզեր զԵստուած փառաստել, որն որ անահման
 գիւտ կ'ընէ ինք վնջն անոր յայտնելով:

Եւ թէպէս նոյն խօսքը՝ թէ զգոտոտոյ իւրդը կըն լի՛փփիւր: մինակ անանց վրայ առնուի. որոնք ըրիտանկական ազանդ մը կը գաւանին, սակայն ասով ալ ազատ չ'ըլլար հոս գառապարտուած անօրէնութենէն: Ինչու որ ըրիտանկական ըլլալնան վրայ պարծող այնչափ ընկերութիւններուն մէջէն, կարելի է՝ որ մէկէն աւելին ճշմարիտ ըլլայ: Ոչ երբեք: Եթէ ճշմարտութիւնը չիկրնար երկու հակասական առաջարկութիւններու մէջ, երկու իրարու հակառակ ազանդներու մէջ, մէկզմէկ մերժող վարդապետութեանց մէջ գտնուիլ, հարկ է ըսել թէ առնն ալ ճշմարիտ չեն կրնար ըլլալ: Եթէ միայն ան է ճշմարտութիւնը՝ զորն որ Յիսուս յայտնած է, եւ Յիսուս մէկ յայտնութիւն միայն ըրած է, ուրեմն մինակ անկիա ճշմարտութիւնն ունի, որն որ աս յայտնութիւնն ընդունած է: Եւ հոս գարնեալ յարմար կու գայ վերը յիշած պատճառներ, թէ երբ որ մէկը ճշմարտութեան ուր գտնուիլը ճանչնալու բախար կ'ունենայ, պարտաւոր է գանկիա ընդգրկել:

Գիտես որ աս թի մէջ միայն կը ստուգուի թէ զգոտոտոյ իւրդը կըն լի՛փփիւր: Երբ որ ուղղափառի (կաթողիկէականի) մը վրայ է խօսքը. ինչու որ իր կողմն այնչափ բազմութիւ պատճառներ եւ միպոլութիւններ ունի, որ կրնը փոխելն յառաջ՝ բանաւորութենէն պէտք է հրատարիլ: Միայն ուղղափառ (կաթողիկէ) եկեղեցին այնպիսի լուսաւորութեամբ կը փայլէ, որ անկարելի է թէ անմիջապէս շանչցուի՝ ազրիւր ամենայն ճշմարտութեան ըլլալը: Ինք միայն ունի այն վարդապետութեան կատարեալ մութիւնը, զորն որ Յիսուս Քրիստոս իրբեւ պսակ մը շնորհեց իր եկեղեցւոյն. ինք միայն իրեն հիմն ունի այն վեմը՝ որուն վրայ Յիսուս Քրիստոս ուզեց իր եկեղեցին շինել. ինք միայն ունի այն լիւրջ սրբութիւնը՝ զորն որ իրեն իրբեւ օժիտ ձեռեց իր աստուածային փեսան. ինք միայն ունի հրաշքներու եւ անանց հետ կապուած շնորհքներու արտաքոյ կարգի միջոց. ինք միայն տեսաւ որ բոլոր երկրիս իշխանութիւններն իրեն դէմ գրգռեցան, ասանց կարող ըլլալու զինքը լնիլ. ինք միայն տեսաւ իր ծոցէն ելլող հերետիկոսութիւններուն ետեւէ ետեւ իր արքին տակ իյնալն ու ջախջախուիլը. ինք միայն հանգարտութեամբ նաւարկելով այն առնն մրրիկներուն մէջ, զորոնք իրեն դէմ յարուցին մարդկան կիրքերը՝ զիւսաց կատարութեան հետ միացած, եւ արտաքին թշնամիները՝ ներքին մասնիչներուն հետ միաբանած, ոչ աւազուտի վրայ խրեցաւ եւ ոչ ալ նաւակոծ եղաւ: Միայն ուղղափառ կրնն այս առնն եւ ուրիշ անթիւ անհամար թէ մարդկային եւ թէ աստուածային պատճառներ իր կողմն ունենալով, իր ծոցը գտնուողը՝ իրացընէ ասանց ճշմարտութիւնն յայտնապէս ուրանալու՝ չիկրնար կրնը փոխել:

Բայց բողոքականի կամ անդրադականի մը համար նոյնը գրուցելը՝ մարդկային երեւակացութեան մէջ ինկած մտարութիւններուն ամենէն պղտնդակն է: Ասանք զեռ երեկ ծնած են, եւ իրենց սկիզբը կ'առնուն երկրիս ամենէն անարգ եւ ամենէն անզարիւտ մարդիկներէն: Սպանութեամբ եւ արիւնհեղութեամբ երկիրներ եւ հետեւողներ ստացած են: Ծնած օրերնէն պնշտփ ազանգներու բաժնուած են, որչափ որ իրենց մէջ գլուխ կար, եւ ամէն որ իրենց մէջ նոր բաժանմունքներ կը տեսնուին: Չունին աւանդութիւն՝ որ երթնայ հասնի մինչեւ աստուածային հիմնադիրը Բիսուս Բրիտան, չունին հրաշքներ՝ որ իրենց վարդապետութիւնը հաստատէ, չունին հոգեւոր ձիրքեր ու շնորհքներ՝ որ զանիկա լուսաւորեն, եկեղեցի մը չեն կազմեր, վասն զի չունին հաւատոյ մութիւն, կրօնական ընկերութիւն մը չեն կացուցաներ, վասն զի չունին անսխալ հեղինակութիւն մը՝ որ իրենց տարակցները լուծէ, եթէ պատրուան հաւատքնին զիտեն, չեն զիտեր թէ վաղը ինչ նոր հաւատք պիտ'որ ունենան: Արդ պայտիտի վիճակի մէջ գտնուելով, կրնան ըսել թէ Պատուար հարցը կրն լիւիւիւր. ասոր ո՞վ կրնայ տանիլ: Եւ եթէ իշխարութեան լցան ալ իր պայծառ ու յատկ նաւապայտներովն իրենց մտաքը ծագելու ըլլայ, պէտք չէ՛ որ ընդունին: Եւ ուղղափառ մը՝ նախադաշտիւ չերեւալու համար, կրնայ իրենց պայտիտ պղտնդակութիւն մը շնորհել:

Բարեբախտութեամբ կան իշխարութիւններ, զորանք աշխարհքիս իմաստակութիւնները՝ թէեւ կարող ըլլան մթնընդունել, երբեք չեն կրնար թնփել: Անոնցմէ մկն է աս իշխարութիւնն ալ: Ինչու որ յայտնի ծանուցուած է թէ բողոքականութեան զարնող ուղղափառ մը՝ երբեք համեառ ու զգառա մէկը գտնուած չէ. ասոր ներհակ բողոքականութենէ մեջի եկողներուն համեառութեան վրայ ոչ որ տարակուսած է: Ասոր պնշտփ պայծառ եւ հռչակաւոր օրինակներ ունինք, որ չեն կրնար ուրացուիլ: Ինչպիսի մարդիկ են Տեաւոցգիտ, Արիւլի, Պանամիչի, Կաւացցի եւ ուրիշ ասանց նմանները: Ամնպիսի մարդիկներ են, որ աւելի մաքուր, աւելի կառաբեալ, աւելի սուրբ կեանք անցընելու համար բողոքական եղած ըլլան: Ոչ իրենք ասոր կը հաւատան եւ ոչ մեք, երբ իրենց կեանքն անանկ զարչելի է, որ թիչ մը համեառութիւն ունեցող բողոքականներն իսկ իրենցմէ կը զգուին:

Ասոր հակառակ ան բողոքականները՝ որոնք աս վերջին ասանները կրօննին փոխեցին եւ ուղղափառութեան զարնան, մթմէ իրենց համեառ մարդիկ ըլլալու համարը կորսընցուցին: Բուլբուլին հակառակը: Բովանդակ Էւրոպա իրենց վրայ զարմացաւ, եւ բողոքականներն իսկ՝ որ անոնց վրայ սրտիցաւ կը նայէին, չկրցան երբեք զանոնք արհամարհելի ցուցընել: Ինչու որ իրենց տապիւնութիւնները զիրենք ամէն

գրպարատու թիւններէն կը պաշտպանեն: Ասանց մէջ տեսանք Գերմանիայի իշխաններ ու իշխանուհիներ, որոնք ամեն տեսակ առաքինութիւններու հայելի եղան: Տեսանք Անգղիայի ազնուականներ՝ որոնք իրենց հաւատարմը, եղբայրսիրութեամբն ու ամեն տեսակ բարի օրինակներով՝ ազգասաց նեցուկ եւ նոյն իսկ բողոքականներուն շինութիւն եղան իրենց երկիրներուն մէջ: Օքսֆորդի համալսարանին եւ ըստ մասին նաեւ քեմպրիձիին՝ ամենէն խորունկ վարդապետները, ամենէն բարձր նարատարաբանները, ամենէն բարեկեաց պաշտօնեաներն ուղղափառ եկեղեցին դարձան, եւ բոլոր Եւրոպա իրենց գարձին անկեղծութիւնն իմացաւ, տեսնելով որ իրենց մէջաւորը պարտաւորեցան նաեւ իրենց երկրաւոր շահերը թողուլ եւ անոնցմէ հրաժարիլ:

Եւ ատուդի առ եղանակաւ կրօն փոխողին առաքինութիւններն այնպէս յայտնի ու պայծառ են, որ ամենուն զարմանալի կ'երևան: Առզգափառ եկեղեցւոյ գողը գարձող բողոքականը կը յաջմեկ ամսիմոյ, որն որ գլխաւորաբար ազնուական, բարեկիրթ ու մանաւանդ գիտնական անձանց վրայ շատ մեծ ազդեցութիւն ունի, որովհետեւ հարկ կ'ըլլայ խոստովանիլ թէ մինչեւ ան առեւն մուշրութեան մէջ ապրած է. կը հպատակի այնպիսի մէկ իշխանութեան՝ զորն որ խանձարուրէն սկսած՝ հակաաւիրող նաւնալու վարժած էր. կը պարտաւորի յաջմեկ շահախնդրութեան, մերձաւորներուն, բարեկամներուն ու ազգականներուն շատ անգամ իր գիմացը հանած գոտարութիւններուն. կը պարտաւորի սուրբ տակ առնել այն արդելքները՝ որ կը ծագին անցեալ կենաց սփարութիւններէն, որոնք գրեթէ երկրորդ բնութիւն եղած կ'ըլլան: Աս ամեն բան ընելու համար՝ այնչափ մտաց բարձրութիւն, այնչափ սրտի մեծութիւն, ճշմարտութեան այնպիսի անկեղծ սեր կը պահանջուի, որոնց վրայ իրաւամբ կը զարմանան ամեն իւրիք հասցընել կրցողները: Աս ասանկ ըլլալով, ո՞վ չիտեսնէր թէ որչափ անիրաւութիւն կ'ընեն Պատասխանող Լոգոսը կ'ըն չիփփիէր ըսողները:

Ստույգ է՝ ոմանք նոյն խօսքն ըսած ատեններն՝ գուցե նոյնին բովանդակ շարութիւնը չեն հասկընար, կրնայ ալ ըլլալ որ երբեմն ցաւակցութեան հօգևով ժ'ըսած ըլլան. բայց նաեւ ասիկա պէտք չէ ընել, որովհետեւ սիրոյ եւ ճշմարտութեան փաստ կը հասցընէ: Եթէ կ'ուզես ցաւակից ըլլալ ան ոգրակցներուն՝ որ ասանց իրենց յանցանքին մուշրութեան մէջ ծնած են եւ գոթախտութեամբ անոր մէջ կը թաղուին. եղիք ցաւակից, եւ այս ցաւակցութեանդ մէջ շնորհակալութիւն ըրէ Աստուծոյ, որ ասանց քու արդեանցդ՝ գրեզ նոյնպիսի գոթախտութենէ պահած է: Աւելի յառաջ գնա՝ յանձնէ զանոնք ամենայն եռանդեամբ՝ սպարմութեանց Լորր եւ Ախուսին՝ որն որ աշխարհք եկող ամեն մարդիկները

կը լուսաւորէ, որպէս զի իրենց՝ ճշմարտութիւնը նանջնալու առաջնորդէ, եւ գորութիւն ապշ նոյնն ընդգրկելու: Եւ եթէ քու ճշմարիտ կրօնիդ վրայ բաւական գիտութիւն ու ընկերացդ հոգւոյն փրկութեան համար բաւական ետանդ ունիս, ջանաւ ամենայն կերպով զիրենք լուսաւորելու: Աս է ուղղափառի մը արժանի եղող ճշմարիտ ցաւակցութիւնը: Բայց իրենց սիրտ առջ որ մոչորութեան մէջ մեան, առ պատճառանքով թէ Պատուար Լորդը կրճ յիշ-իտը, չէ թէ միայն ցաւակցութիւն չէ, հապա անցթութիւն, ինչու որ ասիկա բարոյնն նամբէն գուրս կը հանէ, եւ շարին մէջ անշարժ կը պահէ, եւ մշտ կը հաստատէ անկարգութեանց ամենէն շարացիներ, որ է կրօնական անաւարդութիւն:

Ք Լ Ո Ւ Խ Ժ .

Կրօն:

Լ. Կրօնն աղէկ է ժողովրդեան համար. — Բ. Կրօնուց համար, որոնք կրօնական յուզմանց կարտութիւն ունին:

Կրօնի վրայ ընդհանրապէս ամեն կողմ տարածուած սկզբունքները գեա շնջնացան. վասն զի անոր զեւ շատերուն ունեցած ատելութեամբն անթիւ անհամար սյուսիտի սկզբունքներ հարուած են: Ամպարիչաբ տեսնելով որ կրօնը բոլորովն ինչելու անկարող են, ամեն ջանքն ի գործ կը գնեն գտնէ իրենք զիրենք անկից ազատ հրատարակելու, կրօնը խիզերու եւ շղաշատեաներու տակ յշելով: Կրօնը, կ'ըսեն, խաղաղութան համար — չի է, որն որ հարկաւորութիւն ունի ամենուելու, որպէս զի անբարգործութեան մէջ չիմայ եւ կերպ մը բարոյականութիւն ունենայ: Աչի է նոտ, եթէ կ'ուզես, խեանց համար, որոնց հարկուոր են իրեն-իւն յուշումն: Բայց արանց համար . . . ինձեւատաներորդ գարուն մէջ . . . . ժամանակիս եւ քաղաքակրթութեան ըրած յառաջադիմութիւնը նանջնալ մըն է: Ցեաները թէ սաղոյգ են առ իտայերը:

Ը. Կրօնը խաղաղութան համար — չի է, առ իտայով կ'ուզեն ըսել թէ մոյն ժողովրդեան համար աղէկ է, իսկ հանձնարով, կրթութեամբ, աստիճանով, իմաստութեամբ հասարակ ժողովրդեն վեր ըլլողներուն յիարմարիք: Բայց շնորհք ըրէ. կրօնը ճշմարիտ, թէ չիմծու բան է: Աս երկուքին մէջ ուրիշ բան չկայ. կամ պարտք մը կայ զԼուսաւածութիւնը նանջնալու, պաշտամանց եւ հոգատակութեան գործերով զինքը պատուելու եւ փառաւորելու, կամ չկայ, եւ առ երկրորդն անկից կրնայ յառաջ գալ, վասն զի կամ Լուսաւած չկայ, եւ կամ եթէ կայ ալ նե՛ մեր մեծարանքն ու գործերը հոգ չ'ըներ: Աս երկուքին մէկն անժխտելի է: Արդ թէ որ

աստի՛ն մասը նշմարիտ է. ինչու համար հասարակ ժողովրդ-
 գէն վեր ըլլողը պարտաւոր պիտի չըլլայ կրօնի պաշտօնն Աս-
 տուծոյ մատուցանելու: Մանաւանդ թէ՛ անկիս աւելի եւս
 պարտական է, որովհետեւ աւելի կարողութիւն ընդունած է
 Աստուծակ զինքը նանշնալու, լուսազոյն կրթութիւն, ընտրե-
 լազոյն պի՛նակ եւ այն ամէն պարզեւնեքը՝ որոնցմով հասար-
 րակ ժողովրդէն վեր կը գանուի, ուստի եւ մեծազոյն ապե-
 րախտութիւն կ'ընէ, եթէ չի՛նանշնար այն ազդիւրը՝ որմէ նոյն
 բարիքները բխած են. մեծազոյն անպարզութիւն կը գործէ,
 որովհետեւ աւելի բացայայտ նանշնալով ըրած յանցանքին
 շարութիւնը, անոր մէջ կամու կը թաղուի, եւ չիկրնար ինչ
 զինքն արգարացընել ազխտութիւն պատճառելով, ինչպէս
 ժողովրդեան մէջէն անկիրթ եւ բիրտ անմինչ կրնան ընել:
 Իսկ եթէ կրօնը չի՛նծու բան կը համարուի, զորն որ Աստուած
 ոչ հոգ կ'ընէ եւ ոչ կ'ընգունի, ան աստն ինչու Ժողովրդե-
 հուր ուղի ղեւ'որ ըլլայ: Ուրեմն ժողովուրդը՝ նշմարութեան
 իրաւունք պիտ'որ չունենայ: Կրնայ իրքեւ հաստատայք անոր
 առջեւ գրուիլ չի՛նծու եզլերուարազ բաներն ու ստութիւն-
 ները, վասն զի անկից շահ մը կ'ելլէ: Ա՛ս է սերը՝ զորն որ
 խեղճ ժողովրդեան ունին, որ զինքը գումելի պէս կ'ուզեն խա-
 բել, վասն զի իրենց սեպհական օգուտն այնպէս կը պահան-
 թէ: Իսկ մը աստն է՝ որ կը նանշնուի թէ ինչ յարգ ունին
 ոմանք ժողովրդեան վրայ, եւ ինչ սիրով զինքը կը սիրեն ա-
 նանք՝ որոնք կը կեղծեն թէ ազեպորով գութ եւ անշարի
 փոյթ ու ջանք ունենան խզելու անոր շղթաները՝ որոնցմով
 զինքը կապած են (կ'ըսեն) բանաւորները, արապեաներն ու
 բարբարոսները. բայց իրենք ամենեւին չեն քաշուիր նոյն ժո՛-
 ղովուրդն աւելորդապաշտութեան, կասպաշտութեան եւ մո-
 լորութեան շղթաներով կապելէն, երբ իրենց օգուտն անանկ
 կը պահանթէ: Ո՛հ, կեղծաւորներ, եւ մինչեւ ցե՛րք նշմարիտ
 ժողովուրդն աչքը պիտի չբանայ ձեր վրայ:

Բայց կրօնի ընդհանուր պարտաւորութիւնն այնպէս
 բան չէ, որ այնպիսիներուն հետ պի՛նարանութեան նիւթ ըլ-
 լայ: Աս մեր գարեն յասալ վաթսուն գարի շարի անցած գա-
 ցած են: Բոլոր նոյն գարերուն մէջ աշխարհքիս վրայ եզած
 են նաեւ այնպիսի անմինչ, որոնք գլուխ եւ սիրտ ունէին:
 Թո՛ղ աս մեր գարը բոլոր գարերուն մէջ ամենէն երկանիկն
 ըլլայ, թող ամէն գարերուն մարգարիտը, ամենապայծառ գո-
 հարը, մանաւանդ թէ արեւն ըլլայ, բոլոր անցած գարերուն
 յազթէ, զամենն ալ նսեմացընէ, այսու ամենայնիս աշխարհ-
 քիս մէջ մինչեւ հի՛մայ մնացած ամէն տեսակ յիշատակարան-
 ներէն կը տեսնենք, թէ բոլոր անցած գացած ազգերը սա-
 ցերու կարգը չեն կրնար գրուիլ: Երգ՝ ամէն աստն, մինչեւ
 ամենէն բարբարոս ազգերուն մէջ, միշտ մեծարոյ եզած է աս-
 տուածութեան պաշտանք. թէ եւ զնենք որ ոմանք մուրթած

են նոյն աստուածութեան յատկութիւններուն վրայ, եւ կամ
ան պաշտամանոց գործքերուն վրայ՝ որոնցմով նոյն աստուա-
ծութիւնը պատուել կը կարծէին: Իսկ քրիստոնէութեան
ունեցած փաստերն ու պատմականներն այնչափ եւ այնպիսի են
եւ այնպէս շքեղ ու հասարատն, որ ինչպէս գիտունները
կ'ըսեն՝ նախ պէտք է մտոյ բանաստեղծեն՝ հրատարիչ, որ-
պէս զի եպիսկոպոս կարենայ քրիստոնէութիւնն ուրանալ: Աս ա-
սանկ ըլլալով, ինչ նշանակութիւն կ'ունենայ այն խօսքը թէ
կրճն ազի է իւր-իրոյն հոտը:

Ասիկա՛ որիչ բառերով կրնայ ասանկ թարգմանուիլ,
թէ մինակ ժողովուրդը պարտական է Աստուծոյ առջեւ ամ-
պարիշտ չեքեւալու. իսկ մկաշնոնք՝ որ ժողովուրդ չեն, ուզած
ատեննին կրնան աստուածութիւնը թշնամանել: Թէ արա-
բածները կրնան զԱրաբիչն ուրանալ, որդիք՝ կրնան իրենց
հայրն անպատուել, փրկուածները կրնան զՖրիկիչը շնանշնալ,
ինչու որ ժողովուրդ չեն:

Թէ մինակ ժողովուրդը պարտական է անասուններուն
կարգը շանցնելու, որոնք իրենց գծրախառութեամբը զԱս-
տուած շնանշնալով, չեն կրնար զինքը պատուել. ուր որ ժո-
ղովուրդ չըլլողները կրնան ուզելով ու կամբով այնպէս ըլ-
լալ՝ ինչպէս են անասուններն իրենց բնութեամբը. եւ ինչ-
պէս որ անասուններն աշուրնին մտաբն չեն վերցըներ, ա-
սանկ ալ անոնք կրնան միշտ աշուրնին աս երկրիս վրայ բնե-
ռել, եւ երբեք գեպ ի երկինք չվերցընել, ուսկից իրենց ամեն
բարիքները կու դան:

Թէ մինակ ժողովուրդը պարտական է իր վերջին վախ-
ճանին հասնելու, որ է՝ գերազայն երկանկութիւնը. իսկ ասոր
հակառակ ժողովուրդ չեղողը կրնայ երկրիս վրայ անխելքի
պէս վարուիլ, ասանց մտածելու թէ ինչ բանի համար աշ-
խարհք եկած է, եւ ինչ նպատակի զիմելու է:

Թէ մինակ ժողովուրդը պարտաւոր է փախչիլ այն
յաւիտեանական շարիքներէն, որոնցմով՝ ինչպէս նոյն իսկ բա-
նաստեղծութիւնն ու ամեն տեսակ անթիւ փաստերը կը ցուցը-
նեն, ի հարկէ պիտի պատժուին զաստուածութիւնը չպա-
տուողները. եւ ասոր ներհակ ժողովուրդ չեղողը կրնայ ինք
զինքը բախտին թողուլ եւ յաւիտեանական պատժոց ծափին
մէջ նետուիլ, զորն որ խելագար մ'ալ չ'ըներ:

Թէ մինակ ժողովուրդը պարտաւոր է Աստուծոյ երախ-
տապէտ ըլլալու, իրմ շնորհք խնդրելու, վտանգները հեռա-
ցընելու, Աստուծմ օգնութիւն բնդունելու. ասոր ներհակ
ժողովուրդ չեղողը կրնայ անասորիք ըլլալ Աստուծոյ իրեն
ըրածն ու իցէ շնորհքին, կրնայ ծագրել Աստուծոյ ամենա-
կարողութեան ըրածն օգնութիւնն ու պաշտպանութիւնը:

Թէ մինակ ժողովուրդը մեզք գործելու գծրախառ-
ութիւնն ունի, ուստի նաեւ միայն ինք պարտական է Աս-

առեւոյ առջեւ խոնարհելու, թողութիւն խնդրելու եւ սղարմութիւն գտնելու. իսկ ժողովուրդը շեղուող միշտ անարատ վարք ունենալով, եւ ոչ գիտէ թէ հարկաւորութիւն ունենայ Աստուծոյ ակտիւ առջեւ խոնարհելու եւ իրեն սղարմութիւն խնդրելու :

Աս եւ ասոր նման ուրիշ շատ բաներ կը նշանակէ այն գեղեցիկ խօսքը՝ թէ կըմը խղճութեան համար մոյժ ուղի է : Ասոր համար նոյն խօսքը սակեղ բերանը պարտաւորապէս պետք է որ անոր իմաստը հասկընայ, եւ ետքը եթէ սիրտը կը բաշէ, ընդունի ազ խօսքն իր բոլոր նշանակութեամբը : իսկ եթէ նոյն մեկնութիւնը բարեբախտութեամբ իրեն ալ քիչ մը շափէ գուրս յանդգնական երեւալու ըլլայ, ա՛ն աստե՛ն թ' ոչ լիւրջ անաս նշմարութեան :

Սաոյց է որ կրանն աղէկ է ժողովրդեան, եւ սրշափ, սրշափ աղէկ : Աղէկ է ժողովրդեան, ինչու որ ժողովուրդը կազմուած է պնդոյտի մարդիկներէ, որոնք Աստուծոյ սակեւծուածներն են երկնային հայրենեաց սահմանուած, եւ հարկաւորութիւն ունին կրանի՝ որն որ հոն հասնելու միակ միջոցն է : Աղէկ է ժողովրդեան համար, վասն զի ժողովուրդը կիրքեր ունի, որոնց պետք է յաղթէ, եւ աս կիրքերը չեն յաղթուիր, բայց եթէ կրանին զօրաւոր միջոցներովը : Աղէկ է ժողովրդեան համար, վասն զի իր մեծակին հետ կապուած միշտեքը պիտի կրէ, շատ անգամ հացը կը պահի, շատ անգամ զգեստը, շատ անգամ ընտիրանը, շատ անգամ յոգնած ու աշխատած կ'ըլլայ, ուստի եւ հարկաւորութիւն կ'ունենայ՝ ապագային յուսովը ներկային վրայ մոխթարուելու, եւ երկինք նայելով՝ երկիրս մտնալու : Աղէկ է կրանը ժողովրդեան համար, վասն զի ժողովուրդն է, որ համբերութեամբ պիտի կրէ տառապանքները, թշնամանքները, իր սուտ բարեկամներուն ու պաշտպաններուն հարստահարութիւնները, որոնք իր շարակրութիւնը կը փորձեն :

Աղէկ է աս ամեն բաներուն համար, եւ ստուգի սրշափ աղէկ : Կրանի թէ աս բարիքն իրեն յափշտակելու համար ամեն ինչը ի գործ չընէին տեսակ մը անտրին մարդիկ, որոնք մէկ կողմանէ ժողովրդեան բարեկամ կը մեւանան, եւ մեկաշ կողմանէ իր նշմարիտ մասնիշներն են : Կրանի թէ նանձնային անգամ մը որ իրենց շահն ալ արկիս կը պահանջէ, թէ որ արգարութիւնն ու նշմարութիւնն իրենց վրայ ազդեցութիւն չեն ըներ : Բայց աս ամեն բան իմանալէն ետքը, լաւ է գիտնալ որ կրանը նաեւ ժողովուրդը շեղողներուն ալ հարկաւոր է, մանաւանդ թէ անլի եւս անոնց հարկաւոր է : Ասան զի բաց անկից՝ որ ասոնց վախճանն ալ ժողովրդեան վախճանին հետ նոյն է, եւ ասոնք ալ մի եւ նոյն միջոցներով միայն կրանն ան վախճանին հասնիլը, որոնցմով պետք է որ հասնի ժողովուրդը, կան նաեւ հազարամէկ ուրիշ ստիպու-

զական պատճառներ, որ կը ցուցնեն թէ ժողովուրդ շեղողներն անչի հարկաւորութիւն ունին կրօնի: Ասանք պէտք է որ շարժարկն սնապարծութիւնը, որն որ գրեթէ միշտ գիտութեան հետ մեկտեղ կ'երթայ, պէտք է որ սանձեն հարստութիւնը, որն որ անչի զերբա կը մտնէ պաշտօններու՝ քան թէ իրճիթներու մէջ, պէտք է որ նուաձեն ազահութիւնը, որն որ անչի կը տարածի ուր անչի նիւթ կը գտնէ: պէտք է որ ամեն քանէն անչի սանձեն ցանկութիւնը, որն որ անչի կը զրգուտի ուր անչի է գասարկութիւնը, անչի ազնիւ է նաչը, անչի առատ են ըմպելիքները, անչի զուարթ է ընկերութիւնը, անչի փառասոր են կարգաները, թաւրները, ուրախութիւններն ու աշխարհասիրութիւնները: Ասանք ամենքն ալ անչի հարկաւորութիւն ունին կրօնի, ինչու որ հասարակօրէն իրենց փորձութիւններն անչի սաստիկ են, անկուսներն անչի յանախ, յանցանքներն անչի ծանր՝ քան թէ աշխատ ժողովրդեան: Ասոր համար եթէ կրօնը ժողովրդեան հարկաւոր կը համարին, շատ ազնիկ կ'ընեն. բայց թող համոզուին որ իրենց ալ թիշ մը կրն հարկաւոր է, եւ ամեն շահամարին կրօնը ժողովրդեան հետ գտնէ կետուկէս բաժնելու:

Բ. Կրօն ոչի է խնայ հոն: Հոս ալ շատ յարմար կու գան վերի խորհրդածութիւնները: Եթէ կրօնը նշմարիտ է, ամենու համար ալ է. եթէ պոչոսոսի է, ոչ որ կրնայ անկից ազատ ըլլալ, իսկ եթէ նշմարիտ չի, ան ասան ոչի չէ ոչ կանանց եւ ոչ արանց համար. ինչու որ շինծութիւնն ու խարկութիւնն ամենեւին մեկու մը համար ալ ազնիկ չէ:

Բայց ես հաստեղս հարցնուք մը կ'ընեմ անանց՝ որանք զկրօնը կանանց քով կը բռնեն: Ինչո՞ւ կրօնը միայն կանանց համար ազնիկ պիտ'որ ըլլայ: Ասանք կրօնական յուզանքներու հարկաւորութիւն ունին, պատասխան կու տան, որովհետեւ անչի փափուկ ու գործաշիք սիրտ ունենալուն համար, առանց եղանակաւ մը անոր սփոփութիւն տալու՝ չեն կրնար ապրիլ: Ուրեմն գուն՝ որ այր ես, այս զեղեցիկ միջոց պիտ'որ ունենաս, որ սիրտդ Աստուծոյ համար բոլորովին անշարժ ըլլայ: Ստուգիւ ես քեզի ասոր համար սրտանց շարժարկութիւն մը չե՞ի կրնար ընել:

Բայց ահա աստիկ աս նիւթիս մէջ նշմարութիւնն աս է: Կանայք կրօնի հարկաւորութիւն ունին, չէ թէ միայն ան ընդհանուր պատճառներուն համար, որանց համար ամեն գոյութիւն, կեանք, ինացականութիւն ունեցողներն Աստուծոյ գիտելու կը պարտաւորին. հապա նաեւ անոր համար որ իրենց փնակին նայելով՝ ուրիշ մտածուար պատճառներ ալ կան: Ինչպէս տկարութիւնն ու մեղիութիւնը կնոջ մը անչի սաստիկ կերպով զգալի կ'ընեն աստուածային սքանչելեան կա-

բօսութիւնը, եւ զինքն Աստուծոյ Հետ աւելի եւս կը կապէ : Իր վրայ աւելի զօրաւոր ըլլալով գութնը՝ քան թէ մտածու-
թիւնը, կը հետեւի որ կրօնը նաեւ զգալի եղանակաւ ցան-
կալի ըլլայ իր սրտին, որն որ եթէ բոլորովին ապականած եւ
եղծեալ չէ, ուրիշ կերպ չիկրնար վարուիլ, բայց ամենէն
աւելի՛ աստուածային նախախնամութեան մէկ քաղցր տես-
չութիւնն է, որ կանայք աւելի հարկաւորութիւն ունին կրօնի :

Աստուած բնութեան ձեռքովն երկու ազնուական պաշ-
տօնի սահմանած է զկինը : Նախ իր զուսպը կենաց ասափն
տարիները սնուցանելու եւ մեծցընելու ամենագոյնաբին ու
երկարատեւ պաշտօնին, որ նկատմամբ անոր հօգարարնու-
թիւնը մարդ կրնայ երեւակայել, բայց չիկրնար խօսքով բա-
ցատրել, երկրորդ՝ զուսպին բնական ուսուցիչն ու կրթիչն
ըլլալու, եւ ասաքինութիւններու եւ կրօնի սերմն անոր անմեղ
սրտին մէջ անկելու պաշտօնին : Աս մեծ պաշտօնը զիւրին-
ցընելու համար՝ աստուածային նախախնամութիւնն իրեն ա-
ւելի փափուկ, աւելի զօրովայնի սիրտ մը տուած է, որպէս զի
աւելի զիւրաւ աս զօրծրեքուն զբազի եւ աւելի հաստատու-
թեամբ յառաջ տանի : Երբ որ կինն իր սիրտն ասոնցմէ՝ բա-
րեպաշտական կրթութիւններու եւ Աստուծոյ վրայ կը զար-
ձընէ, բնական է որ նաեւ աս նկատմամբ աւելի զօրովով վա-
րուի եւ աւելի զգալի եղանակաւ զԱստուած սիրէ, որով եւ
աւելի եւս եռանդ ունենայ ան ամէն բաներուն՝ որոնցմով Աս-
տուած կը փառաւորուի : Ուստի եւ սողոյգ է որ կինը մաս-
նաւոր հարկաւորութիւն մը ունի կրօնի :

Անոր համար ալ մեծ ստիպում կ'ունենանք երբ որ կը
տեսնենք թէ կին մը անպարիշաներուն խմբին մէջ խառ-
նուելով, աստուածային ու բարեպաշտական բաները կը ծաղ-
րէ : Կին մը աս անարգութեան հասնելու համար՝ հարկ է որ
չէ թէ միայն Աստուծոյ երկիւզը, յարգութիւնն ու սերը բո-
լորովին կորսնցուցած ըլլայ, զորն որ ընելու համար արտա-
քայ կարգի բնութիւն բանեցընելու է իր անձին գեմ, հապա
նաեւ հարկ է որ մէկ զի ձգած ըլլայ ամէն անօթխածութիւ-
նը՝ որն որ իր սեպին պատինն է, փոխած ըլլայ իր բնաւորու-
թիւնն ու իր սիրտը, խղճմանքի խայթերն արհամարհէ, եւ
ուրբի տակ առնէ այն ամենէն մաքուր զգածուիները՝ զորոնք
նայն իսկ բնութիւնն իրեն կ'ազդէ : Թէ որ օձ մը ըլլէ եւ թու-
նաւորէ, մեզի ստիպում կը պատճառէ, բայց չէ թէ զարմանք,
ինչու որ ասիկա իր բնաւորութեան համաձայնն է : Իսկ եթէ
մէկը նայն՝ բաներն ազամուծոյ վրայ տեսնելու ըլլայ, ստեղծէն
զաս՝ արտաքայ կարգի զարմանք մ'ալ կ'ունենայ, որովհետեւ
ազամուծոյն բնութեան եղծում կը նշմարէ : Ասիկա այնչափ
նշմարիտ է, որ Բրուտան՝ որուն նման ստեղծի հայհոյիչ մը
չսա զարեբէ վեր երեւցած չէ, իմանալով թէ քանի մը կա-
նայք մինչեւ ան աստիճանի իսր անդունդը գլորած էին, որ

անկրօն ըլլալնսն վրայ կը պարծէին, իր մէկ անօրէն լրագրոյն մէջ հրատարակաւ իրենց ազգեցութիւն կ'ընէր, որ աս բանէն եւս քաշուին, որովհետեւ նոյն իսկ ամենէն անպիտան մարդիկ ալ ասոր վրայ կը նեղանային ու զգուսմ կը զգային: Արդ ամենասուղոյ է որ կրօնը բարի է, մանաւանդ թէ ամենարարի է կանանց համար:

Բայց ասկէջ ինչ կը հետեւի: Միթէ ասոր համար արք իրաւունք կ'ունենան իրենց գիրենք կրօնէ ազատ ընելու: Բարբոսովն ասոր հակառակը: Ինչպէս կնաջ վրայ գործը կը տիրէ, սչոպէս արանց վրայ ալ մտածութիւնն աւելի պէտք է տիրել: Ուստի թէ որ կինն իր գործէն շարժելով՝ աւելի քաղցրութեամբ մը կրօնի կը գիտէ, սչոն ալ մտքին համոզմանէն շարժելով՝ աւելի զօրութեամբ պէտք է անոր գիտել, եթէ այնպիսիներէն չէ, որոնք թէ սրտի եւ թէ մտաց կողմանէ կանանցմէ տկար կը գտնուին:

Բայց ասկէջ՝ սչոն ալ մէկ նկատմամբ կնոջմէ աւելի հարկաւորութիւն ունի կրօնին: Կրօնը կապ մըն է, որով մարդս փրկարար կերպով կը կապուի, արդ մի աւելի կապի հարկաւորութիւն ունի, բայց եթէ անիկայ՝ որն որ բնականօրէն աւելի անասնն է: Եթէ ճշմարիտ է որ սչորը կանանցմէ աւելի քիչ կը զսպուի մարդկային շարժառիթներով, ինչպէս են՝ բնական տկարութիւնը, ամօթ խածութիւնը, պատկառանքը, երկիւղը, ասկէջ մի շրտաններ որ աւելի եւս հարկաւորութիւն ունի կրօնական շարժառիթներու: Ասոնց վրայ աւելցուր նաեւ, որ սչոն բնականաց վրայ գլխաւոր իշխանութիւն ունեցողն է, ընկերական գործքերուն վարչութիւնն իր ձեռքն է, աշխարհքը կառավարողն ինքն է, ուստի ասոր համար ալ աւելի եւս Աստուծոյ օգնութեան ու մեծապոյն լուսաւորութեան կը կարօտի, եւ շատ անգամ ալ իր անկարգութեանց համար թողութիւն ինչպէս հարկաւորութիւն կ'ունենայ:

Այս ամենայն պէտք էին սչոպէս համարիլ զոնէ անոնք՝ որոնք չեն կարծեր թէ ամեն բան գիպուածով կ'ըլլայ, եւ չեն հաւատար թէ առանց ազգայ նպատակի մը՝ միայն աս աշխարհքիս համար տակզծուած են: Եթէ Աստուծոյ, հօգուոյն՝ հանգերձեալ կենաց, յախաննականութեան վրայ բոլոր գիտցածնիս ու սորվածնիս շինծու համարուելու ըլլայ, ան ասեն արք իրաւունք ունին կրօնի փոյթ շտանելու: Եւ կանանց մինակ աս կը մնայ որ շախանձին արանց վրայ, երբ անոնք ան աստիճանի կը հասնին, որ գաշտի կովերուն ու եզերուն եւ անասաներու գազաններուն հաւատարապատի ըլլալնսն վրայ կը պարծին:

Ուղղափառութիւն :

Ա. կրօնն՝ ընկերութեան արտաքին ընթացքին մէջ խառնուելու չէ : —
 Բ. խոհեմութիւնը կը պահանջէ որ ճիշդ միջինը պահուի, չափաւորու-
 թիւն ունեցուի. պէտք չէ անհաղորդական կամ մերժող ըլլալ :

Աւերը այնչափ անասկ կրօններ շարեցինք, որ ոչ բաւա-
 կան կ'երեւար. այսու ամենայնիւ եթէ աշխարհքիս վրայ պա-
 տահածներն աչքէ անցընելու ըլլանք, ուրիշ անասկ մ'աչ
 կը գտնենք, որուն վրայ լուսութիւն պահել կարելի չէ : Եւ աս
 է այն ուղղափառութիւնը՝ որն որ քիչ ժամանակէ վեր հնա-
 բուած է, եւ այնպիսի բարի բնասութիւն ունի, որ կը հան-
 դուրժէ այն ամէն բանի, ինչ որ իրմէ կ'ուզուի որ հանդուր-
 ժէ : Պարկելու է եւ աչք կը դոցէ, խաղաղասէր է եւ լեզուն
 կը բռնէ, խոնարհ է եւ շիհրամայեր, խոհեմ է եւ քաջուած
 կ'ապրի. խղճմտանքները չիխառվեր, սգիները չկուզեր, ու-
 թիչներուն բոլոր ուզածին կը զիւանի. իր գործողութիւնն աւ-
 անգատան մէջ եւ ընտանեաց ներքին կողմերն ամբոփելով՝
 ընկերութեան արտաքին ընթացքին խառնուիլ չ'ուզեր : Ա-
 սիկա ան նորանեւ ուղղափառութիւնն է, որն որ գլխաւորա-
 բար ընդունելութիւն գտած է լուսաւորեալ անձանց անե-
 բուն մէջ, ինչպէս են երեսփոխանները, պաշտօնեանները, պաշ-
 տանաւորները, քաղաքագէտները, եւ ասանցմէ կը տարածի
 նաեւ անոնց վրայ՝ որոնք առաջիններուն ճրագը կը յարգարեն
 եւ թերթիակալը կը կրեն : Եթէ հարցընես թէ ինչպիսի հի-
 ման վրայ հաստատուած է աս նոր կրօնը. պատասխան կու-
 տամ, թէ երկու վարդապետական սկզբունքներու վրայ, որոնց
 ամէն մէկն ինք իրմէ մէյմէկ ցուցում կ'արժէ : Մէյ մը՝ որ
 կրօնը երկնաւոր բաներու կը զբաղի եւ մարդկային գործքե-
 բու չիխառնուիր : Մէյ մ'աչ՝ որ խոհեմութիւնն ամէն բանի
 մէջ ճիշդ միջինը կ'ուզէ, եւ պէտք չէ չափէն աւելի անհա-
 ղորդական կամ մերժող ըլլալ՝ իր սեպհական կարծեաց կա-
 պուելով : Աս նեցուկներուն վրայ յեցած՝ շուտ շուտ յառաջ
 կ'երթայ, եւ արգելքէ մը չիփախնար : Բայց կրնանք կար-
 ծել որ աս սկզբունքները նաեւ Աստուծոյ ընդունելի ըլլան :
 Հիմայ կը անանենք :

Ա. կրօնն ընկերութեան արտաքին ընթացքին խառնուելու
 չէ : Աս առաջարկութիւնը մէկ կողմանէ կրնար ազէկ մտքով
 հասկըցուիլ. բայց ասանկ ընդհանրապէս ասնուելով՝ ինչպէս
 որ բաւերը կը ցուցընեն, բոլորովին սուտ է : Թէ կրօնն ըն-
 կերութեան արտաքին ընթացքին խառնուելու չէ, այսինքն
 թէ ինք իրմէ քաղաքական բաները կարգադրելու չէ, ասիկա
 յայտնի է : կրօնը ոչ (քաղաքական) օրէնք կու տայ, ոչ զո-
 բաժանով կ'ընէ, ոչ ելեւմուտքը կը կարգադրէ, ոչ պաշտո-

նասեցնե՞ր կ'անուանե՞, ո՛չ գրաստանագաններ ու ակրմբանոց-
ներ կը կանգնե՞, ո՛չ պատերազմ ու խաղաղութիւն կ'ընե՞.
ասիկա ինչ իրակ յայտնի է: Բայց թէ առ ամեն բաներուն
մէջ կրօնն ի՞ր առաքինութիւններովն ու կանոններովը պէտք
չէ մտնել, ասիկայ սուտ եւ ամենատուտ է: Ի՞նչ է կրօնը:
Մեր առ Աստուած ունեցած ամեն պարտաւորութիւններուն
բովանդակութիւնը, Հաւարումը. որմէ յայտնի է որ չէ թէ
միայն ազգերը, պատարազը, խորհուրդներն ու աստուած-
պաշտութեան կրթութիւններ կը բովանդակե՞, Հապա նաեւ
զլխաւորաբար՝ արդարութիւն, Հասկաստութիւն եւ այն ամե-
նայն առաքինութիւնները՝ որոնցմով Աստուծոյ կատարեալ
պաշտան կ'ընծայուի: Ուրեմն կրօնն ինչպէս ընկերութեան
արտաքին ընթացքին մէջ խառնուելու չէ: Կրնայ՝ արդեօք
ընկերութիւնը յառաջ երթալ առանց արդարութեան, Հա-
սկաստութեան, Հաւատարմութեան եւ առանց Աստուծոյ յաւի-
տենախան որկ'ընե՞րուն: Ան ասե՛ն ստուգիւ չէ թէ մարդիկ-
ներու ընկերութիւն, Հապա զազաններու որջ կամ անասուն-
ներու փարփա մը կը կազմուի:

Բայց նոյն առաջարկութեան սլլանդակութիւնն աւելի
եւս կ'երեւայ, եթէ քանի մը նիւթերու միտ գնե՞ր, որոնց
մէջէն առաւելագէտ կ'ուզեն կրօնը հեռացընել: Ամենէն յա-
ռաջ կ'ուզեն կրօնը մերժել քաղաքականութեան մէջէն: Եթէ
սմանց ըսածին ակամօջ գնեա, երբ որ Հայրենեաց օգտին վրայ
խօսք կ'ըլլայ եւ կամ սլլեւսլլ ազգերու փոփոխ յարաբե-
րութեանց վրայ, ան ասե՛ն կրօնն ամենեւին գործք չունի:
Բայց չնորհր ըրէ. միթէ ընկերութիւններն ալ առանձնակա-
նաց պէտ՝ արդարութիւնը պահելու, եւ ասով զԱստուածու-
թիւնը պատուելու պարտաւորութիւն չունին: Գեղեցիկ բան
կ'ըլլար, եթէ գողութիւնները, յափշտակութիւնները, մար-
դասպանութիւնները, անկրօնութիւնը յանցանք ըլլային՝ ա-
ռանձնականներէն ու թեթեւ նիւթերու մէջ գործուած ա-
տեն, եւ մշակ կ'առաքինութիւն համարուելու ըլլային, ազգե-
րէ ու ծանրակշիռ նիւթերու մէջ գործուած ժամանակ: Յայ-
տնի է ուրեմն որ կրօնը զեւպանագիտութեան մէջ ալ մտնե-
լու է, ազգաց յարաբերութեանց վրայ ալ հսկելու է, եւ հոն
աւելի եւս աշուրները բանալու է, որ աւելի ծանր անիրաւու-
թիւններ կրնան պատահիլ եւ կամ ուր աւելի զժուարին
կ'ըլլայ անանց նորը հոգալը:

Երկր մը հաստատուիլ կրցող կառավարութեան զա-
նազան կերպերը կրօնի վերաբերելու բաներ չեն: Ասիկա
ստոյգ է՝ եթէ բանն ի վերացեալն մտածենք. ինչու որ կրնայ
զեղք պատահիլ, որ իրացընէ իշխանութիւնն ու իրաւուն-
քը, դուցէ նաեւ օգուան ու պաշտանորութիւնը, եւ եթէ
կ'ուզեա՝ նաեւ հարկաւորութիւնը, պահանջեն որ նոյն փոփո-
խութիւններն ու նորոգութիւններն ըլլան: Բայց կարելի չէ՞

Նաեւ՝ որ այնպիսի փոփոխութիւններ ալ ըլլան, որոնք արդէն հաստատուած իրաւունքներուն փաստ հասցընեն: Եւ եթէ աւանդ զեւրք պատահի, պէտք չէ՞ որ կրօնը իրերն իրենց աւուամբը կռնէր՞, զողութիւնը՝ զողութիւն անուանէ, կամ պէտք է՝ որ զազրի արգարութեան պահապանն ըլլալէն: Բաց ասկից՝ եթէ մտ փոփոխութիւնները թաղարահան կերպարանքէն զատ, նաեւ Եկեղեցւոյ օրէնքներն ու սահմանադրութիւնը փոխելու ըլլան, եւ հաւատոյ կամ բարոյց ծանր փաստ՝ ալ հասցընելու ըլլան, ան ատենն ալ կրօնը բերան պիտի չքանայ:

Կրօնին առստեղապէս սպասնալից կերպարանք մը կը ցուցընեն հասարակօրէն հիմնիւան նորանեւ օրէնագիրները: Այսու ամենայնիս ո՛ր արդեօք պէտք է կրօնն աւելի մտաբլալ, քան թէ օրէնագիրներուն քով: Օրէնքներն այնչափ կարտաութիւն ունին արգարութեան եւ համեստութեան եւ կրօնի շարժաբլ շարժելու, որ եթէ յայտնապէս ասանց հակառակ ըլլան, եւ ոչ օրէնքի զտրութիւն կ'աւնենան: Աս բանն ողն իսկ հեթանոսներն ալ բնութեան լուսովն այնպէս ազնկ իմացած էին, որ ամէնքն ալ օրէնագիրներուն խորհրդատու կամ ազգիչ կը դնէին զԱստուածութիւնը: Ինչո՞ւ ուրեմն ճշմարտա կրօնն օրէնագիրներուն պիտի չցուցընէ իր արգարութեան ու ճշմարտութեան ու սիրոյ կանոնները, թէ իրենց եւ թէ հասարակաց բարոյն ապահովութեան համար: Ով որ կը համարի թէ կրնայ աւանց կրօնի օրէնք տալ, կը ցուցընէ թէ աւելի բնաւոր է՝ քան թէ իշխան, եւ կրօնն իրեն խորհրդակից անուալ շուղելը՝ մեծ կասկած կու տայ թէ աւելի իր շահը կամ կիրքը կը փնտռէ: Աս ալ մկզի նկենք, օրէնքները կրնան՝ օրէնագրին ազիտութեամբը կամ շարութեամբը՝ արգարութեան փաստ հասցընող եւ կամ նոյն իսկ կրօնի հակառակ բան ըլլալ. ան ատենն ո՞վ պէտք է նոյնը բարձրացընել եւ արգար բողբ բնել, եթէ ոչ անիկայ՝ որն որ Աստուծակ արուած է մարդկան զերագոյն առաջնորդն ըլլալու համար:

Դատարարներն ալ կը կարծեն երբեմն թէ օրինաց խօսքերը բաւական են, եւ կրօնի հարկաւորութիւն չունին, բայց ո՞վ իրենցմէ աւելի կարտաութիւն ունի կրօնի: Աշխարհքն ո՞ր կողմը կը գտնուին այնպիսի օրէնքներ՝ որ ամբաւ զեւրքեր զատարարներուն խահեմութեան, շարժարտութեան ու ինքնմտանքին լիծողուն: Արդ եթէ ասանց որտին մէջ կրօնն ազնկ հաստատուած չէ, ի՞նչպէս կրնան զեմ կենալ սուրոյ, բարեկամութեան, կրից, երկիրզի հրապուրանքներուն, եւ ինզ՞մ մարդկութեան այնչափ ապահանեալ բերմանց:

Կրօնը՝ մեր օրերը համարարաններուն մէջէն ալ կը հալածուի. վասն զի կը կարծուի թէ գիտութիւնն անոր հարկաւորութիւն չունենայ: Այսու ամենայնիս գիտութիւն մը

կայ, որ առանց կրօնի սպնութեան՝ կարող ըլլայ ապահովութեամբ յառաջանալ: Եթէ բնական գիտութեանց մէկէն բովանականութեան փորձառական մասը զուրս հանես, Քնացած ամեն գիտութիւններն ալ կրօնէն կեանք կ'ընդունին: Եւ ասիկայ կ'ըսենք առանց յիշելու թէ այն փափակ պաշտօնն իսկ որ մարդիկներուն երկրորդ, այսինքն՝ մտաւորական կեանք կու տայ, ամենայն եղանակաւ կը պահանջէ որ ուսուցիչները խորունկ կրօնասիրութիւն ունենան. ապա թէ ոչ՝ գիտութեան առողջարար զեզը՝ մարդութիւններու թղթի կը փոխուի:

Նոյն իսկ գիտաւորութիւնը՝ որն որ մէկէն այնպէս կը կարծուի թէ կրօնի հետ այնչափ գործք չունենայ, բարձրանայն նոյնը կը խնդրէ: Ինչու որ թնչ են զօրաց խումբերը՝ առանց ներքին կրօնական հոգւոյ: Պաշտնային այնչափ զօրութիւն մը, որ աւելի մտուալ է անկարգութիւն յարուցանելու, նոյնը պաշտպանելու եւ անցընելու, քան թէ ընկերութեան ապահովութիւն մը ըլլալու:

Մեկ խօսքով՝ կրօնին գործքը չէ ոչ որեւէր դնել, ոչ զառաւորներ կարգել, ոչ գիտաւորներուն հրաման տալ եւ ոչ ուրիշ ինչ եւ իցէ պարզապէս քաղաքական գործքի մը խառնուիլ: Այլ իր գործքն է ամեն հաստատարած բանին հոգին ըլլալ: Արօնը պէտք է որ ամեն մարդուն իր առանձնական վարուց ընթացքը սահմանէ, մինչեւ խղճմամբին ներքին խորութեան մէջ մտնելով եւ ամեն արտաքին բաներն ալ կառավարելով: Արօնը պէտք է որ ընտանեաց խորքը թափանցելով, կարգաւորէ ամուսնացելոց փոխազարմ յարաբերութիւնը, ծնողաց՝ իրենց որդւոց հետ, եւ տերանց՝ իրենց ծառայից հետ, նոյնպէս ասանց ալ՝ անոնց հետ, ունեցած յարաբերութիւնը: Արօնը պէտք է որ հրապարակաւ երեւայ վաճառանոցներու, խանութներու, գործատուներու մէջ. պէտք է որ պաշտի հրապարակները, վաճառատեղիները, ակըմբանացները. պէտք է որ զեզացիներու, քաղաքացիներու, գիտաւորներու հետ ըլլայ. պէտք է որ երեսփոխաններու, դատաւորներու, օրէնսդիրներու ակտան ելլէ. պէտք է որ թափանցէ պաշտօնեաններու, զեպաններու զահլիճները, եւ ինքնակալներու եւ թաղաւորներու քովը զանուի: Պէտք է որ մարդուն ամեն գործադրութիւնները՝ կրօնին սկզբունքներուն վրայ ներուած ըլլան, անոր պատասխաններովը կարգաւորուած, անոր արգելքներովը սահմանուած, անոր խոստմունքներովը զօրացած: Արօնն է՝ որով ամեն պարտաւորութիւնները միշտ կը պահուին, իրաւունքները կը պահպանուին, եւ այնպիսի ամուր հաստատութեամբ, որ մինչեւ վերջին շունչը կրճած տեսէ: Եւ այս ամենայն ասանկ ըլլալու է՝ չէ թէ միայն բացասարար, այսինքն՝ կրօնի զեմ՝ քան մը չընելով, որն որ երբեք օրինաւոր չէ, այլ նաեւ գրականա-

պէս, այսինքն՝ ամեն գործազուխները կրօնի պատուիրաններուն համեմայն կատարելով:

Ասիկա յայտնապէս յառաջ կու գայ այն գերագոյն անբութեան, զորն որ Յիսուս Քրիստոս՝ կրօնի հիմնադիրն ամեն մարդիկներուն վրայ ունի, թէ մեծ եղեր են եւ թէ պղծաբիկ, թէ անգնուական եւ թէ քաղաքացի, թէ գիտուն եւ թէ անգիտ, թէ հպատակ եւ թէ իշխան. յառաջ կու գայ իր պատուիրաններն, զորոնք ամենուն հաւասարապէս առանձն է առանց մէկն ազատ ընելու. յառաջ կու գայ այն անհրատելի հարկաւորութեան՝ զորն որ ունինք արդարութեան եւ նշմարաւորութեան պաշտօնը միշտ Աստուծոյ ընծայելու. յառաջ կու գայ իր գրած արգելքներուն մշտնջենաւորութեան, որով կ'արգելէ որ երբեք իր կամաց զե՛մ չգործենք: Ինչ հիման վրայ ուրեմն կը հաստատեն թէ կրօնը հրապարակական բաներու մէջ պէտք չէ մտնել:

Բաց ասիկց՝ որպէս զի կրօնն ընկերութեան արտաքին կառավարութեան մէջ չխառնուի, հարկ է առ երկու բաներէն մէկն ընդունիլ. կամ որ մարդս հրապարակական գործք մը կատարած ժամանակ խղճմանքը մէկ զի ձգէ, եւ կամ մեծոյն աստե՛ն երկու խղճմանք ունենայ: Պէտք է որ մէկ զի ձգէ իր խղճմանքը, ինչու որ եթէ զանիկա մէկտեղ կրելու ըլլայ, ենթացրելով որ իր առանձնական կենաց մէջ կրնը պարտաւորիչ կը համարի, ի հարկէ նոյն խղճմանքը հրապարակական գործքերուն մէջ ալ միշտ մեծոյն եղանակաւ իր վրայ պիտի ազդէ՝ ինչպէս առանձնական կենաց մէջ: Օրինակի համար, ով որ իրեւ առանձնական մարդ՝ կը համարի թէ չիկրնար հինգ ֆրանկ գողնալ կամ զանձնը ծեծել, երբեք չիկրնար համարիլ թէ միլիոն մը գողնալը կամ զանձնը մեռցնել տալը թող աքուստն ըլլայ: կամ մեծոյն աստե՛ն երկու խղճմանք պէտք է ունենալ, մէկը՝ որպէս զի կարող ըլլայ մէկ եղանակաւ իր անձնական, առանձնական ու անպիտան գործքերը կարգադրել. իսկ մէկալը՝ որպէս զի կարող ըլլայ ուրիշ եղանակաւ մը կատարել քաղաքական, հրապարակական եւ քաղաքագիտական գործազուխներն:

Ասիկա իրաջընէ սրանչեւի գիտա՝ մը կ'ըլլար. այսու ամենայնիւ առ ալ շտեմտուած բան չէ հիմնական քաղաքական քաջութիւններով լեցուած ժամանակիս մէջ: Տեսած ենք անուանի մարդիկ՝ որոնք ընթացանդական գիրքեր եւ եռանդուն ազգութիւնք կը գրէին, եւ ետքն ալ գրիչնին կը բանեցընէին քահանաներու եւ կարգիմարներու զե՛մ գրելու: Տեսած ենք անբութեան պաշտօնեաներ եւ կառավարութեան մարդիկ՝ որ եռանդեամբ Ս. Պատարագի կ'երթային, եւ ետքը պաշտօնարաննին մտածնուն պէս՝ անե՛ր եւս եռանդեամբ՝ եւ պիտկոպտաներն ու կրօնաւորները շարժարեւու կը գրաչէին: Տեսած ենք մեծանուն գեղարձակներ, որոնք նախքնիմաց

իրկիւանք Ս. Եկեղեցւոյ անժխանքի իրաւունքներուն զեմ կը գիծէին, եւ հետեւեալ առաւօտուն բարի օրինակ տալով մը Արքութեան կը մերձենային: Տեսած ենք մարդիկ որոնք երգմամբ կը հաստատակին թէ Քահանայապետին շափ ուղղափառ են, այսու ամենայնիս ամենէն սակալի նշովքներն ալ կ'արհամարհէին իրենց սեղանակապտուտ յափշտակութիւններովը: Կը տեսնենք եւ կը լսենք ամեն օր ասանցմէ շատերը, որոնք իրենց խօսքին նայելով՝ Աստուծոյ շնորհօքը գիտեն եւ կը ճանչնան կրօնի նկատմամբ ունեցած պարտքերին, բայց որովհետեւ գիտեն նաեւ քաղաքականութեան ունեցած պարտքերին ալ, անոր համար կը պաշտպանեն թէ գայթակղական բան մըն է Արքազան Քահանայապետը՝ անրութեան մը գլուխ, եւ որչոյն Պետրոսի յաջորդը՝ թագաւորական դասի վրայ տեսնելը: Նոյն իսկ աս խօսքերս գրած ատենս մեքս գրքոյկ մը հասաւ, որուն մէջ հեղինակը հազար ու մէկ խօսքերով իր ուղղափառ ըլլալը հաստատակէն եւ մեծամեծ գովեստներով Ասպեղական Աթոռը մինչեւ երկիրք բարձրացընելէն ետքը, կը գրուցէ թէ Քահանայապետն ալ, եպիսկոպոսներն ալ, բոլոր կղերն ալ ոչ արգարութիւն կը ճանչնան եւ ոչ պարտքերին, որովհետեւ իտալիայի սուրբ յեղափոխութեան պաշտպանութիւն չեն ընէր:

Այսպիսի կրօնէն՝ ուրիշ ոգուտ մ'ալ կ'եղլէ, որն որ այնչափ անքի պատուական է, որչափ մինչեւ հիմայ անմահօթ էր, աս է՝ իրարու հետ մխարանել այնպիսի իրեր, որոնք իրարու բոլորովին հակասական կը համարուէին. այսինքն՝ զԱստուած գոհ ընել, առանց սառանային աշքեն այնչափ ելլելու. խղճմտանքը հանդարտեցընել, եւ միանգամայն կիրքերուն ալ ատգօհութիւն շարանառել. քահանաներու եւ կրօնաւորներու օգնութիւնն ընդունիլ, եւ քահանաներն ու կրօնաւորները հալածել. ուղղափառներէն գովեստ լսել, եւ ուղղափառ շեղողներէն շամարգուիլ: Հիմակուան ժամանակը, որ թագաւորութիւններ եւ իշխանութիւններ իրարու հետ լուրջու զար է, աս գիւան անդին բան մըն է: Մեզք որ աս բազապրութիւններուն մէջ այնպիսի մտապ մը կը գտնուի, որն որ ուրիշ մտապներու հետ ամենեւին չիփխմար: Մեզք որ Յիսուս Քրիստոս ըսած է, թէ Ոչ ոք իրեն հետ չէ, իրեն հետ ուրիշ է. ով որ իրեն հետ չիտղիտ, էլ ջրոտ. եւ Ոչ ոք կրնայ իրոտ տերանց ծռայել: Բայց ասիկայ իրենց մտածելու բանն է. զուցէ ինչպէս որ եղանակը գտած են համագուելու թէ կրօնք հրապարակական գործքերու մէջ խառնուելու չէ. նոյնպէս նաեւ կերպ մը գտած են զՅիսուս Քրիստոս ալ համագուելու, որ ինք իրենց բաներուն մէջ խառնուելու չէ: Ով գիտէ:

Բայց գուն, ընթերցողք, մինչեւ հիմայ ըստածներէն աս ծանրակցիս հետեւութիւնը հանէ, թէ որչափ կը սխալին

անոնք, որոնք կը զուգեն թէ Եկեղեցւոյն մէջ զիտ-զիտ զիտ-զիտ զիտ-զիտ թանկութիւններու հաշիւը կը խառնուի, եւ թէ ինչպէս բոլոր թանկութիւններէն իրենց խոսքին երկրորդ ըլլալուն յառաջ կու գայ: Վասն զի եթէ անոք կ'ուզեն սա միայն նշանակել՝ թէ եկեղեցական մը պէտք չէ գաղտնիքներու, տարեւաններու, ազգայնականութիւններու, գրամատեցանքներու, աշխարհական հոգերու, աշխարհքն աւերելու եւ նորէն շինելու ետեւէ իջնալ, շատ շնորհակալ կ'ըլլայինք իրենց ազգաբարութեան, եւ միայն կ'ազատէինք պղպիտի նախանմայրութեան որ Եկեղեցւոյ թուղան նոյն հոգացողութիւնը, որն որ բանը հաւանականագոյնս իրենցմէ ազնկ կը հասկընայ: Առ առաւելն գոնէ հարկաւոր ազատութիւնը թողուն եպիսկոպոսներուն, որ կարող ըլլան Եկեղեցւոյ կանոնները պահել աւել: չափազանցանքն քանի մը խոսքայոյզ քահանաներու, ձեռք չբռնեն քանի մը յիմարեալ կրօնաւորներու, իրենց անպատեհ գործադրութիւններուն մէջ: Բայց թէ որ կ'ուզեն ըսել թէ Եկեղեցականներուն չ'իջնար հրապարակական գործքերու մէջ մտնել ուրիշ եղանակներով, ասիկա բացարձակապէս կը մերժենք: Եկեղեցականը կրնայ ամեն քաղաքական ինքնութեան վրայ գրադիլ, իրեն գիտութիւն մը, ինչպէս որ ուրիշ ով որ ըլլայ՝ կը գրադի, եւ գուցէ անոնցմէ աւելի ազնկ իր ունեցած սրբազան գիտութեանց պատեառաւ: Այստեղ սահմանադրութիւններով կառավարուած երկիրներուն մէջ՝ Եկեղեցականն ալ ունի ան իրաւունքը, զորն որ ամեն մարդ կը վայելէ, որովհետեւ քահանայ ըլլալով՝ քաղաքացի ըլլալուն չեղարթիք, ինչպէս անոնք կը կարծեն: Եկեղեցականը պէտք է խօսի իրեն բարոյականութեան պահպանման, եւ մինչեւ ցայսօր երբեք տարակուսի ասկէ ձգուած չէ, որ Եկեղեցւոյ իջնայ վերստայ թաւ թէ կըր եւ ինչպէս բարոյականութիւնը կ'եղծանի կամ չ'եղծանի: Եկեղեցականը պէտք է խօսի, ինչու որ քաղաքական ինքնութեան, որեւորներու առարկաները, եւ քրիստոնեական ընկերութեան հրապարակական տեսութիւնը՝ անբաւ յարաբերութիւններ ունին բարուց, հաւատոյ, խորհրդոց եւ Եկեղեցւոյ հետ:

Չէ թէ միայն կրնայ, այլ նաեւ պարտական է Եկեղեցականը շատ զեղբերու մէջ խօսելու եւ բարձրաձայն խօսելու, որպէս զի աստուածային իրաւունքները պաշտպանելու եւ հաւատացեալ ժողովուրդը մոլորութեան հրապարակներէն պահպանելու պարտքը կատարել, զորն որ Արարիչ Արարիչ իր վրայ գրած է: Պէտք է որ խօսին քահանաները եւ աւելի բարձր խօսին եպիսկոպոսները՝ իրեն յաջորդք առաքելոց, որոնք Հրեից ժողովրդանոցին ներքեան առջեւ կ'ըսեն թէ Չնէ կընոյ լուի: Պիտեմ որ զիրենք լուսնորներու համար ազազակները բաւական չեղած ժամանակ, իրենց զեմ ազաւանալիքներ, բանութիւններ, աքարներ, բանաստեղծութիւններ եւ սուրբ ի գործ պիտի գրուին. բայց սա ալ գիտեմ որ քահանայութիւնն

ասով ալ երբեք պիտի չլսէ: Ետընով որ մէկ ձայն մ'ալ կը մնայ, եւ առ ձայնը երբեք պիտի չմտնի: Եւ ձայնը պիտի խօսի թէ Բիտուտի Քրիստոսի պատուոյն եւ թէ Քրիստոսնեաց ժողովըրդեան պաշտօնականութեան համար, եւ իր խօսքերովը պիտի գտաւարանէ անիրաւ օրէնքները: Թեքնակամ գործողութիւնները, օրինազանցութիւնները, եղծմանքները, հարստահարութիւնները, Եկեղեցւոյ ձեռքէն եզոզ յափշտակութիւնները, Մարտիակելլիի քաղաքականութիւնը, եւ բոլոր չէ թէ միայն առանձնակեան՝ այլ նաեւ հրապարակական անօրէնութիւնները: Եթէ աշխարհքիս խելքը չիհասնիր թէ ինչպիսի աստուածային հաստատութիւն մըն է առ Եկեղեցին, որ այնչափ դարերու եւ այնչափ կրօն մէջն անցնելով, միշտ անարատ կը պահէ եւ կը քարոզէ արդարութեան յարանակեան օրէնքները, եւ շահմտահար կ'ընէ մուշտութիւնները: Թող իր անխելքութեան մէջ մնայ, բայց Բիտուտ Քրիստոս ասոր համար իր Եկեղեցին ոչ կը փոխէ եւ ոչ կը թողու որ ակարանայ, եւ ով որ զանիկա իր ազատութեան եւ փրկութեան չիպորժածեր, անով իր անթինն ու գտաւարաւութիւնը պիտ'որ գտնէ:

Բ. Առ մեր խօսած նոր ուղղափառութեան երկրորդ նեցուկը խել մը սկզբունքներու վրայ կը կոչանայ, որոնք զանազան կերպով յառաջ կը բերուին. Խահեմ-Ին-Կաւլ... Գլըր Գլընը... Բաները չե՛ն շէնտէն - է... անհաշտ-Ին-Իմ Գերիւր Գերիւր Կըլլէ: Ասոնք ամենն ալ՝ մէկ մէկ գաղանփք են, որոնցմով անանց կրօնը ժայռերու մէջն կ'անցնի ու երբեք կողմ մը չիզարնուիր: Արդ, ով ընթերցող, եւ ամենեւին զժուարութիւն շունիմ քեզի հետ համամայնելու թէ խահեմութիւնը մեծապէս հարկուար է աշխարհքիս, ինչու որ ասանց ասոր՝ նաեւ ամենասուրբ տեսչութիւններն ու զիտուարութիւններն ալ պաւս շին ըներ, բայց զուն ալ չես կրնար ուրանալ Բիտուտի Քրիստոսի սորվեցուցածը, թէ մարմնական, անասնական, սաստանայական խահեմութիւն մ'ալ կրնայ ըլլալ:

Բայց ակից՝ կը յուսամ՝ նաեւ որ առ նախապէս շէն ըներ Եկեղեցւոյ, որ համարիս թէ անխարհուրդ վարուի, պատուաբերութեամբ գործէ, ունայն պահանջմանքներ ընէ, խելքին եկամին պէս շինէ ու արէ, եւ իր որոշումներուն մէջ կամակորութեամբ յամառի: Եկեղեցւոյ հարիւրուար հաստատութիւնները՝ որոնց զէմ կ'եղլն անկարիշանները, ուրիշ ըան շին՝ բայց եթէ այն աստուածային խահեմութեան գործքը, որով Եկեղեցին համամայնեցաւ, եթէ ասանկ կ'ուզես խօսիլ, ժողովրդոց եւ ազգաց բերման, զանազան ասունն ու զանազան պարագայից մէջ: Ահաւասիկ ըմբի մը օրինակ: Հիւսիսային բարբարոս ազգերուն՝ Հոսանցեցւոց պետութեան վրայ ըրած որոշումներն ենքը, արդէն Քրիստոսնեութեան զարնած ամեն ազգերուն թաղանքն ան էր, որ Եկեղեցին իրենց

վրայ նաև աշխարհական կառավարութիւն ընկ, վասն զի ինք
 միայն զորութիւն ունէր զիրենք իր պաշտպանութեան վա-
 հանաֆն իրենց վայրենի տէրերուն ձեռքէն պահպանելու. եւ
 Եկեղեցին հասանկցաւ որ իրենք ետևէկ իյնան եւ հիմեն հի-
 մակուսան պետութիւններն ու քաղաքակրթութիւնը: Եւրոպէն
 նոյն ազգերուն մէջ ասպետական հոգի մը ու զմտարին գործ-
 քերու ձեռք զարնելու բազմանք մը արթնացաւ. եւ Եկեղեցին
 ըստ մասին նոյն հոգւոյն տեղի տալով, զանեկա սրբացոյց՝
 սուրբ գործքերու վրայ զարնելով, ուստի եւ ասկից յառաջ
 եկան զինաստրական կարգերը, խաչակիրները, տկարացոյն սե-
 սին պաշտպանութիւնն ու պատիւը: Աշխարհք յիմարական
 եւ ցեարական ճամբորդութիւններու մէջ արտարոյ կարգի պա-
 տահարներ կը փնտռէր. եւ Եկեղեցին ըստ մասին զիջանելով,
 նոյն բազմանքը սրբացոյց, իրենց առիւտը զնելով որ սուրբ
 գերեզմանին, Լորեղոյի Աստուածամօր, Վաչխալայի Ս. Գեօր-
 ղայ եւ սրիշ ասոնց նման տեղեր ու խառնակացութիւն ընեն:
 Եւրոպէն Ս. Փրանկիստոս եւ Ս. Գաֆնիկոս լուսաւոր սրի-
 նակներէն արթնացաւ աշխարհքիս վրայ կրօնաստրութեան բազ-
 մանքը. եւ Եկեղեցին ըստ մասին աւ բազմանքներուն զիջա-
 նելով, հաստատեց աշխարհականաց համար Երրորդ կարգերը
 եւ սրիշ անթիւ մարանութիւններ ու եղբայրութիւններ:
 Մեր օրերն ամենէն տեղի կը տիրէ մարգարութիւնն ու ըն-
 կերութեանց սերը. եւ Եկեղեցին շրջագիմանար Ապատանա-
 րաններ, Արքանոցներ, Պատուարաններ, ժողովրդեան զգրոց-
 ներ հաստատելու, բաւական որ ասոնց մէջ քրիստոնէական
 սկզբունքը մտնէ, եւ ձեռք կը բռնէ Ս. Վինկենտուս Պօղո-
 սեանին, Ս. Վնիֆակիտոսի, Պիտոս Թ.ի, Ս. Փրանկիստոս Թե-
 ճիսի ընկերութիւններուն եւ սրիշ թէ արանց եւ թէ կա-
 նանց անհամար բարեպաշտական ժողովներուն, որոնք ամեն
 աստիճանի մարդիկներէ կը կազմուին: Չենք ուզեր յիշել զա-
 նազան աստիճանի անձանց համար իր ըսած զիջողութիւնները.
 Ժամերու եւ պահքերու նկատմամբ իր հրամանները կաւ ասց
 կամ կը շափաւորէ՝ ամեն մէկ տեղերուն եւ պարագաներուն
 համակայն. քարոզութեանց մէջ հոգեւոր խոտակցութիւննե-
 րը, քրիստոնէական վարդապետութեան շարունակութիւնը եւ
 հոգեւոր կրթութիւնները կը սահմանէ. ծերաց, երիտասար-
 ցաց, վասնզի մէջ եղող կամ ապաշխարող կանանց համար
 հաստատութիւններ կը զնէ: Աս ամեն բաներէն՝ կոյրերն իսկ
 յայտնի կը տեսնեն թէ Եկեղեցին սրչափ կը զիջանի եւ կը
 համակայնի ընկերութեան կարասութիւններուն: Ուրեմն Ե-
 կեղեցին մեկզի յիթողուր ճշմարիտ խահեմութիւնը, եւ ոչ
 ալ կեղծանէ ճշմարիտ շափաւորութիւնն ու արդար զի-
 ջողութիւնները:

Անանկ է նէ, ինչ է որ հոս կը զատապարտներ իրեւ
 զիւրարեկ նկցուկ մը՝ աւելի զիւրարեկ ուղղափառութեան մը:

Նայն յարցին սակ ճշմարիտ անհատաբանութիւն ու ճշմարիտ ուրացութիւն մը ծածկելն է: Ինչու որ սա տեսակ ուղղափառ մը երբեք ուրիշ վախճանաւ խոհեմութիւն, ճիշդ միջին, շափաւորութիւն չիպահանջեր, բայց թէ՛ որպէս զի հաւատոյ ճշմարտութիւն մը կամ բարոյականի սկզբունք մը թերահաւատութեան, սուս փոխափոխութեան եւ անպարշտութեան զոհ ընէ: Այն է ինձի շեւ հաւատար, զուն յեղի հաւատաւ, յնկելով թէ ինչպիսի ինչիրներու եւ նիւթերու մէջ նայն խօսքերը հասարակօրէն երեւան կը հանուին:

Նայէ որ հաւատարի փոյ խօսք բացաւ, ինչպէս որ մեր օրերն այնչափ յաճախ կը պատահի, եւ եռանդնաւ քրիստոնեայ մը՝ ուղղափառ ըլլալուն երջանկութեան եւ բողոքական ըլլալուն թշուառութեան փոյ խօսք, եւ անմիջապէս կը տեսնես որ այն շափաւորականք անոր յերնէն խօսքը կը կարեն, զինքը շեւ-տ-տ-տ կոչելով, կը պոսան թէ ինչն համար մենք անսնցմէ աղէկ պիտ'որ ըլլանք, ո՞վ գիտէ վախճանն ինչ պիտ'որ ըլլայ, եւ նայնպիսի հազուապիս շափաւորութեանք ուղղափառութիւնը բողոքականութենէն վար կը գտան, ուղղափառ հաւատքը տարակուսի սակ կը նշեն, եւ հերեպիկոսութեան զէմ ունեցուելու ստիումը կը տկարացընեն:

Թող կրօնական կրթութիւններու փոյ խօսքի, եւ նայէ որ մէկը նայն կրթութիւնները՝ եռանդեամբ ու հաւատարմութեամբ ի գործ դնելը զօժէ, բարձրացընէ առաքինական երեւելի գործք մը, անմնարացութիւնը, ապաշխարութիւնն ու խստակեաց վարքը, եւ կը տեսնես որ շափաւորականներէն մէկն ասունք լսելուն պէս՝ շուտ մը խօսքին մէջ նետուելով, կ'ըսէ թէ Ես ան հոգեւորականութիւններէն, շափազանցութիւններէն բան չեմ հասկընար, աշխարհքիս բարիքները համեստութեամբ փայտելը զէշ բան մը չէ, եւ այսպէս մեծ շեւ-տ-տ-տ-տ կը զատապարտէ աւետարանական վարդապետութիւնը, ամեն սուրբերուն ըրածները վար կը զարնէ, եւ արդար խստութիւնն ու քրիստոնէական սուրբ ճշգրտութիւնը չ'ընգունիր:

Իսկ Եկեղեցւոյ նկատմամբ անթիւ անհամար միջին ծամբաներ, պատշաճաւոր շափաւորութիւններ հնարուած են, շեւ-տ-տ-տ-տ հեռանալու եւ անհաղորդական կամ հրիշտ ըլլալու համար: Եկեղեցին ճշմարիտ իշխանութիւն ունի օրէնք դնելու, վասն զի նայն իշխանութիւնը Բիսուս քրիստոս իրեն սուսած է, բայց թէ որ սա բանս նայն շափաւորականներուն ասանին առիւթ փորձելու ըլլայ, կը տեսնես թէ որ շափ կ'ամփոփեն: Թող Եկեղեցին օրէնքները սոյ, կ'ըսեն սա սկզբունքներու ծառայող պաշտօնեաները, թող օրէնքները սոյ, բայց նախ մեզի ծանուցանէ, թող իր իրաւարանութիւնն եպիսկոպոսներու եւ քահանաներու ընօրհէ, բայց երբ մենք կը հաւանինք, ասանկ կը պահանջէ երկու իշխանութեանց

մէջ հարկաւոր եղող մտարանութիւնը: Ի վերայ այսր ամե-
նայնի այս հէշտ գլխն ըսուած սկզբունքով Եկեղեցւոյ ազա-
տութիւնը կը վերցընեն, եւ այնպիսի շղթաներու տակ կը
նստեն, զորոնք ոչ Գեկոս եւ ոչ Դիակղեափանոս իր վրայ
գրած էին: Քահանայապետն իր սահմանադրութիւններովը
կը գաւառաբարեւ մտածմանց, ապագրութեան եւ կրօնի ազա-
տութիւնը, որ հիմնական աստեղն կը քարոզուի. բայց ի՞նչ
Քնաս ունի, կ'ըսեն այդպիսիները, մտքին մէկ մտածմանըը
յայտնեն թէ Տեսարբբութիւնը յազեցընելը: Եկեղեցին ինչ-
պիսի եւ իցե գազանի ընկերութիւնները կը գաւառաբարեւ.
բայց մի կրնայ այդպիսիները համազընել, որոնք Եկեղեցւոյ
վրայ՝ իրրեւ բանէ շահակցողի մը վրայ խղճալով, կ'ըսեն թէ
գազանի ընկերութիւնը ուրիշ բանի համար չեն, բայց եթէ
բարեգործութիւն ու գթութիւն ընելու համար: Եւ ոչ իսկ
կը մտածեն թէ այսպէսով Եկեղեցւոյ իշխանութիւնը, իր
վարդապետական հեղինակութիւնն ու անսխալութիւնը բոլոր-
ովն կը մերժեն:

Եկեղեցին աստուածային նախախնամութենէն վեհա-
պետական ամուս մ'ընդունած է, իր անկախութեան համար.
բայց շափաւորական մը կայ արդեօք, որն որ աս վեհապետու-
թիւնն անպատշաճ բան չհամարի, եւ իր խորին գիտութեամբը
չկարծէ որ հարկաւոր Դան չէ, եւ շատ անգամ ալ չկրնի
թէ Ս. Գեորգոս գահի վրայ չէր թաղաւորեր, որով ըսել
կ'ուզէ թէ իր կողմանէ գոնէ խօսքով կը հաւանի այն տա-
նարակողայութեան յափշտակութեան, որն որ մեծ անպարզու-
թեամբ եւ աւազակութեամբ մեր օրերը կը գործուի:

Չէի կրնար խօսքս վերջացընել, եթէ ուզէի մեկիկ մեկիկ
համբել ան ամէն բաները, որոնց նկատմամբ շափաւորութիւնն
ու խոհեմութիւնը միջին ծամբաներ գտած են մտըրութեան
հետ գաղնակից ըլլալու: Չէ թէ միայն կը բանակցին, այլ
նաեւ անձնատուր կ'ըլլան. հաւատքը կը ծանշան, բայց երբ
որ խելքերնին կը հաւանի. Ս. Խորհուրդները կ'ընդունին,
բայց թէ որ մեծ ծանրութիւն մը ըսան. հրաշքներու կը
հաւատան, բուական թէ արտաբոյ կարգի բաներ չըլլան. Ե-
կեղեցւոյ իշխանութիւնը կը ծանշան, եթէ շափով ու եղա-
նակաւ վարուի. քրիստոնէական վարուց կը հաւանին, եթէ
այնչափ բարակ բարակ շինայիք գրասանքներու վրայ. գծախ-
քին կը հաւատան, բուական որ հոյ գազափարը վերցուի.
արքայութիւնն ու յախաննականութիւնը կ'ընդունին, բուա-
կան թէ աշխարհքիս վրայ հարկ չըլլայ վայելմունքներէն եւ
կենտոյ: Անհաւատացի, բայց սոսոյզ բան է. եւ իմ ականջովս
այդպիսիներուն մէկէն լսեցի, որ սրբազան քահանայապետին
թերեւէն ելած խօսքերը կ'ուզզէր, եւ կը կարծէր թէ անիկա
իր բանախօսութեանց նիւթերն ամբողջ պահելով, կրնար եւ
պետք էր նեւին մէջ շափաւորութիւն մը ցուցընել, եւ շիակէ

չիտակ կը համարէր թէ ինչ կրնայ քահանայապետին սորվեցընել որ ինչ եղանակաւ խօսելու է :

Տէր Աստուած, ինչ բաներ են ասոնք : Ասիկա կրօնք մերժել, կրօնն եղծանել մըն է, ճշմարիտ ուրացութիւն մըն է : Կ'ըսեմ՝ կրօնք եղծանել, ինչու որ ան նիւթերէն զամ' ուրանց մէջ, ինչպէս վերջ ցուցուցի, Եկեղեցին դժուարութիւն չ'ընէր զիջողութեամբ վարուելու, ուրիշ նիւթերու մէջ, ինչպէս են վարդապետութեան ու տեսական ճշմարտութիւններու, գործնական պատուիրաններու եւ սկզբունքներու վերաբերեալները, Եկեղեցին չիկրնար զիջանիլ, ինչպէս որ չիկրնար մոլորութեան հաւանիլ : Հաւատարու համար մեզի առաջարկած յայտնութիւնները կէս ի կէս ճշմարիտ չեն, եւ ոչ ալ ի գործ զնելու համար առիւնիս գրած պատուիրանները կէս ի կէս պարտաւորիչ են. իր սկզբունքները մարդկային զէպքերու փոփոխութեամբը չեն փոխուիր, իր հոգին թափառական չէ, անստաց չէ, չիժփար, մեր փոփոխութիւններէն չի կտրուիր : Ասոր համար ան ամեն շափաւորութիւնները, ամփոփումները, պայմանաւորութիւնները, գործք ուրիշները մտածանել կ'ուզեն, աւերներ են, ապականութիւններ են, ճշմարտութեան եղծումներ են :

Եւ եթէ կ'ուզես աս շափաւորութեան թոյնն ազէկ իմանալ, ցնա քիչ մը ծնակցիր ան ազբիւրին՝ ուսկից կը բոցիկ : Սաա շափաւորութեան առաջին ազբիւրն է հոգւոյ վատութիւնը : Ասիկա այնպիսի անարգ ու մեզի հոգիներու վրայ կը գոյանայ, որանց վրայ ամենեւին ոյժ ու գործունէութիւն թնացած չէ, եւ նորանկուտեան ու անգարիչաներուն պահանջմանց կը զոհե ան բանը՝ որն որ աշխարհչիս վրայ ամենէն սուրբն է : Ասով կը յայտնուի իրենց սրտերուն մէջ ծածկուած անարգ սեկտատական երկրայութիւնը, որով ոչ ճշմարիտն ու ոչ սուտը կը ծանշան, ոչ գիտեն թէ ինչ բանի պէտք են հաւատալ եւ ոչ թէ ինչ բանի պէտք չեն հաւատալ, ուստի եւ աս պատճառաւ ալ չեն գիտեր թէ ինչ պէտք են գործել եւ ինչ պէտք են զանց անել քրիստոնէսոյ ըլլալու համար : Իրենց համարման նպելով, իրաւունք ունեցողը՝ միշտ անիկայ է, որն որ իրենց հետ ամենէն առաջ կամ ամենէն վերջը կը խօսի, եւ անոնք՝ որ շատ անգամ իրենց խորանջ հօտզեմ վրայ կը պարծին, ուրիշ բան չեն, բայց եւ թէ ուրիշին կարծեաց խազալինն ու արհամարհանքը : Աս շափաւորութեան ուրիշ մէկ պատճառն ալ՝ շահասիրութիւնն է : Շահասիրութիւնը՝ ամենքն ալ ի վերացեալն իրբեւ ճշմարիտ ճամբայ մը չեն բաներ. բայց շատերը նոյնը գործրով կ'ընդգրկեն, վասն զի իրենց աւելի օգտակար է : Բարեկամներ պէտք է ստանալ պաշտաններու եւ աստիճաններու հասնելու եւ ստակ վատարկելու համար : Աս բարեկամներն իրենց ընտրութեան տակ չեն կշնար. հարկ է այնպիսիներու աչքը

մանել, որանց պաշտպանութիւնն աւելի պատահար կրնայ ըլլալ. ուստի իրենք զիրենք անանց գաղափարներուն, խորհուրդներուն, խառակցութեան եղանակներուն կը յարմարցընեն. եւ եթէ խղճմանընին զարնելու ըլլայ, կը ջանան միջին ճամբաներով թմբեցընել, զորանք կրից ծառայող մարդերնին կը գտնէ ու կը սորվեցընէ: Ասով կը մեկնուին մարդիկներուն մեր օրերն այնչափ սակայ կերպարանափոխ ըլլալը, ուր կը տեսնենք այնպիսի անմիջք՝ որանք քանի մը տարւան մէջ աւելն գառի ծառայած են, առնն կուսքի գոհած են, զՔրիստոս՝ բեղաբայ հետ, անհաստատութիւնք՝ կրնի հետ միարանած են: Հիմակուան սուտ շափաւորութիւնք զարշահոս զուսկ մըն է՝ աւելի եւս անարդ մօր մը, որ է՝ ծառայականութիւնն ու հոգւոյ նուաստութիւնք:

Վերջապէս առ սուտ շափաւորութեան հոգին մեծապէս աստուելու բան է, վասն զի հասարակ ճամբայ մըն է, որով աշխարհքիս մէջ ապականութիւնն ու ստութիւնը կը մտնէ: Ո՞վ է՝ որ աշխարհքիս վրայ ամենէն մեծապոյն ազդեցութեամբ ընկերութեան եղծիչ ակզումըները կը հաստատէ, եւ աւելի յաջողութեամբ ապաստամբութեան հոգին յառաջ կը տանի: Ստուգիս այն կատարչի սամկափարները չեն, որանք յայտնի կը գրուցեն ինչ որ կ'ուզեն, եւ կ'ուզեն ինչ որ կը գրուցեն. աւանք ստեղծ կը պատճառեն: Ապաստամբութեան ճշմարիտ ու զօրաւոր պաշտպաններն՝ այն կեղծասարներն ու շափաւորականներն են, որանք առնն բան կ'ուզեն բարեխառնել, իրենք զիրենք միշտ օրինաւորութեան վերաբերուաւը կը ծածկեն, եւ առնն բան աշխարհքիս մեծապոյն բարւոյն համար ընել կը ձեւացընեն: Ասոնք իրենց փոխանին կը հասնին, ինչու որ բարիներուն մէջն ալ իրենց ճամբայ կը բանան, որանց աշուրները շատ հեռուէն չեն տեսներ: Օրինակի համար, երբ որ Սարգիսիայի խորհրդանոցին մէջ կրնաւորներուն աներաւնիման ինչդիրն ելաւ, այն առաջարկութիւնք ստեղծ պատճառեց եւ յառաջ չընաց, ան տակն երկու շափաւորականք ելան, եւ այն ինչդոյն փոսկեն քանի մը խառութիւններն ու բանական կերպարանքը վերցուցին, որով եւ առաջարկութիւնն ընդունուեցաւ, անօրէնութիւնք կատարուեցաւ: Այնպէս մեր զեպքին գալով, ինչդէս կ'ըլլայ որ Ժողովրդոց մէջ ուղղափառ հաստաց մարբութիւնք կ'եղծանի: Եթէ անոր զեմ Առաւելականներուն ու Ասորիականներուն եղանակաւը յայտնապէս բարոյսելու ըլլար, բանք յառաջ չէր երթար. բայց առաջարկութիւնները կեղծաւորութեամբ՝ շափաւորութեան, խահեմութեան եւ նոյն իսկ Եկեղեցւոյ մեծապոյն բարւոյն վերաբերին տակ ծածկելով, բանական տկարամբաներ կը գտնուին, որանք անմտութեամբ որոպայթին մէջ կը բանուին, եւ կամաց կամաց հան կը տարուին, ուր հասած են ուղղափառ ճշմարտութեան ամենէն մեծ թ շնամբները: Աշ-

խարհքիս վրայ շարք՝ շարի կերպարանքով շխարհածուխք. առ
 ան մարդ նայի ուրեմն՝ որ շարն իր սրտին մէջ բարւոյ եւ
 առարկեալութեան կերպարանքով շմանէ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Վ Ե .

Հ Ա Մ Ա Մ Ա Ր :

Ա. Ես չեմ կրնար հաւատալ : — Բ. Բնական ճշմարտութիւններն ինձի
 բուսական են : — Գ. Մտքս ուրիշ բանի չիկրնար հաւանել :

Ինչ կրան մ'ըջուլու է, ապ ազնի է, թնօղ ըլլայ. բայց
 ան կրանն ըլլայ, զորն որ նայն իսկ ընտ. թիւնը կը սորվեցընէ :
 Մարդս երկինքն աւ երկիրը, գաղտերը, ծագիկները, ծառն ա
 ծափափունքը նկատելով, ընականորէն այլեւայլ զգածմունքներ
 կ'ունենայ. մտքը զարմանքով կը յափշտակուի, սրտին բան-
 անն սիրայ երգ մը կ'արձակուի, գոհութեան օրհնութիւն մը
 խնկի պէս մինչեւ երկինք կը բարձրանայ. եւ ահա առ է կրու-
 նը : Ինչո՞ն ուրեմն միշտ առիւննիս կը գնես քու հաւատքդ,
 որն որ Աստուծոյ մեզի պարզեւած ազնուական մարին մահն
 աւ եղծուան է : Ես իմ կողմանէս չեմ կրնար հաւատալ, չեմ
 կրնար ընդունիլ քու գերբնական բաներդ, եւ ասիկայ ինձի
 արդելոյդ՝ մտքս է : Ասանկ կը զբուցեն տեսակ մը ցնորակց
 եւ անկրան գլուխներ. բայց թէ ասով ինչ պատիւ կ'ընեն ան
 իրենց մտայ, որան վրայ պնդափ կը պարծին, հիմա կը
 տեսնենք :

Ա. Դախ եւ յաւաջ կ'ըսեն, Ես չեմ կրնար հաւատալ.
 բայց ասանք երբեք քիչ մը պայծառ իմացած են արդեօք թէ
 ինչ է հաւատքը : Ահաւասիկ, ընթերցող, առաջին բանը՝ ու-
 որան վրայ կ'ուզեմ քիչ մը խօսիլ : Հաւատքն՝ իրբեւ մեր
 դասմտութեան առարկան նկատելով, ուրիշ բան չէ, բայց ե-
 թէ շարք մը, պատուական հաւարում մը ճշմարտութեանց,
 զորանք Աստուած անսահման ճշմարտութիւնը հանած է մարդ-
 կան յայտնելու : Հաւատքն իրբեւ մեր վրայ նկատելով, ուրիշ
 բան չէ, բայց եթէ մարին նայն ճշմարտութիւններուն հաւա-
 նիքը, եւ առ մեր հասմտութիւնը հաստատուած է Աստուծոյ
 հեղինակութեան վրայ, որն որ զանանք մեզի յայտնած է.
 այնպէս որ հաւատքն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ հասմտու-
 թիւն ասը Աստուծոյ՝ որն որ կը խօսի :

Արդ՝ հիմա ես քեզի կը հարցընեմ, աս պարզ գոր-
 ծաղութեան մէջ՝ որն է այն գտնարութիւնը, զորն որ չեա
 կրնար յաղթել : Ինչ է ան որան զեմ մտքդ այնչափ սաս-
 տիկ կը դարձուի : Գուցէ մտքդ քեզի կ'ըսէ թէ Աստուած
 մարդիկներուն հետ չիկրնար խօսիլ : Իրացընէ զարմանալի
 բան կ'ըլլար, եթէ մարդս սակզճայց, մարդուս խօսելու կա-

բողութիւն սաւաղը, կարող չըլլար իր ձայնն անոր լսեցընել, իր կամքն անոր յայտնել: Ինձի կ'երեւայ որ այնպիսի սաստիկ խենթութիւն մէկու մը մտքէն անցած չէ: Գուցե Ասասուծոյ շիփայէր խօսիր: Բայց ինչ պատճառ եւ որպիսի նաեւ առերեւոյթ պատճառ կրնայ զքեզ համոզցընել որ անփայել ըլլայ Ստեղծողին իր ստեղծութեան վրայ հոգարարութիւն ունենալը, եւ ան ամէն ծանօթութիւններն ու հրահանգներն անոր շնորհելը, որոնք անոր օգտակար եւ նպաստաւոր են: Ասիկա շատած բան մըն է: Գուցե Աստուած իրաւունք չունի սա բանն ընելու: Բայց աս ալ չէ թէ միայն շատած բան է, հապա հայհոյութիւն: Ինչու որ Աստուած ամէն էակներու աղբիւրն ըլլալով, լիով իրաւունք ունի ամէն մարդուն իր ուզածը հրամայելու, եւ երկնից ու երկրի վրայ ոչ որ կրնայ Անոր գերազոյն իշխանութեան զեմ բողոքել: Ստուգի միտքը չիկրնար զքեզ համոզցընել, որ վերը յիշուած ցնարքներէն ու սլլանդակ կարծիքներէն մէկն ալ ընդունիս: Ուստի մինչեւ հիմա պատճառ մը չգտանք, որուն վրայ հիմնուելով՝ միտքը չկարենայ հաւատալ:

Կը մնայ ուրեմն որ հաւատալ չկարենալդ՝ հետեւեալ երկու պատճառներուն մէկէն յառաջ գայ. այսինքն՝ կամ որ ստոյգ չես թէ Աստուած խօսած է, եւ կամ Աստուծոյ խօսած ըլլալուն վրայ ստոյգ ըլլալով՝ կը կասկածիս անոր նշմարտաբօսութեան վրայ: Աս երկրորդ ենթադրութիւնն ամբարշտական ըլլալն զատ, այնպէս ալ սլլանդակ է, որ երբեք ոչ հերեոսիկոս մը եւ ոչ անհաւատ մը յանդգնած է ըսել, ուստի նոյն կարծիքը հերքել որ ուզէի, ընթերցողիս նախատինք կը հասցընէի: Անոր համար միայն առաջին ենթադրութեան վրայ կը խօսիմ, այսինքն՝ անստոյգ ըլլալուն վրայ, թէ արդեոք ստուգի Աստուած խօսած է:

Աս գծուարութիւնը յառաջ բերին ու մեծցընելը՝ կը ծագի չգիտնալէն թէ ինչ եղանակաւ մեզի առաջարկուած է հաւատոյ ներգործութիւնը: Արդ՝ մտքիդ մէջ հաւատաւունք բանէ, որ հաւատոյ ներգործութեան մէջ երկու գործողութիւն կայ. մէկը՝ հաւատաւոր գործողութիւնն է, մէկալը՝ հաւատալ ուզելու գործողութիւնը: Առաջինը՝ մտքի գործողութիւն է, որն որ գլուխ կը ծակ ու կը հպասակի Աստուծոյ հեղինակութեան, որ կը խօսի, մէկալը՝ կամքի գործողութիւն է, որն որ՝ այսպէս ըսելու համար՝ մտքին կը հրամայէ որ հպասակի: Աս երկու գործողութիւններն ալ իրենց առանձին շարժառիթն ունին: Մտքի գործողութեան շարժառիթն է Աստուծոյ հեղինակութիւնը, որն որ կը խօսի, կամքի գործողութեան շարժառիթներն են այն ցոյցերն ու փաստերը, որոնցմէ անտարակուսելի կերպով յայտնի կ'երեւայ որ Աստուած խօսած է: Այսպէս արքունիքի մը մէջ զեապանի մը ըսածին կը հաւատաւորի, վասն զի զեապան է, իսկ իր զեապան ըլլա-

լուն չհաւատացուիր, բայց եթէ անոր համար՝ որ զեւզա-
նութեան թղթերը ցուցուցած է: Արդ՝ մեր հաւատքը մեզմէ
կը ծածկէ՞ արդեօք զեւզանութեան թղթերը, կ'ուզեմ ըսել
այն փաստերը, որոնք կը ցուցնեն թէ Աստուած խօսած է.
եւ առ է՝ զորն որ կրնանք միայն բանաւորապէս խնդրել: Բա-
ւորովին ասոր հակառակը. նոյն փաստերն այնպէս զեղեցիկ,
այնպէս յստակ, այնպէս յայտնի եւ այնչափ բազմութեամբ
առջեւնիս կը շարե, որ կրնայ ըսուիլ թէ չէ թէ միայն բա-
ւական են, հապա նաեւ աւելորդ ալ:

Հաս երկայն կ'ըլլար, եթէ ուզէի նոյն փաստերն
ամբողջ առջեւ գնել ու իրենց բոլոր զորութեամբը մեկնել,
որովհետեւ թանկ մտածաններ բաւական չէին ըլլար: Այս-
տու ամենայնիս գտնէ հարեւանցի միայրդ թեր որ քրիստոսի
Աստուած ըլլալը, որով եւ Աստուծոյ մեզի հետ խօսած ըլ-
լալը, ցուցնելու համար՝ քառասուն զարերու պատգամներն
ու մարդարեւութիւններն ունինք, որոնք մէկտեղ հաւարուե-
լով: Փրկչին բոլոր կեանքը կը կազմեն, եւ թէ հետեւանե-
րուն ու թէ հրեաներուն վկայութիւններովք վաւերացած են:
Ունինք նոյն իսկ քրիստոսի վարքը՝ զարմանալի հրաշքներով
լեցուն, զորոնք գործած է առ ճշմարտութիւնը հաստատելու
համար: Ունինք քրիստոսնէութեան տարածումն ու պահպա-
նութիւնը, որն որ այնպիսի միջոցներով կատարուած է, որ-
ոնք մարդկորէն մտածելով՝ աւելի նոյնք պէտք էին բոլորո-
վին ընել: Ունինք ճշմարտութեան ակտի մը՝ նոյն իսկ
քրիստոսէ կանգնուած, որն որ տասնութիւնը զարերու պատե-
րազմերու եւ հակառակութիւններու զիմանալով՝ անխախտ
ու անշարժ կը կենայ: Ունինք ի նպատակ այս ճշմարտութեան՝
մարտիրոսաց ամբողջ լեզուներու վկայութիւնը, եւ աշխարհ-
քիս վրայ երեւցած ամենէն բարձր մտաց հանձնարք: Այն-
պէս որ եթէ այնչափ փաստերէն ետքը աշխարհքս խարուած
ըլլայ, պէտք է ըսել թէ մոլորութիւնը նոյն իսկ Աստուա-
ծութեան ակտի են ելած է: Կը տեսնես ուրեմն որ մեր հա-
ւաքն ամեն տեսակ լուսաւորութիւն կու տայ մեզի այն մի-
այն նիւթին վրայ, որն որ կրնայ բանաւորապէս քննութեան
տակ ձգուիլ:

Բայց անգամ մը աղէկ հաստատուելէն ետքը որ Աս-
տուած խօսած է, միթէ մեզի անիրաւութիւն կ'ընէ, պահան-
ջելով որ զլուծիս ծակեր ու հաւատանք Աստուծոյ յայ-
տեամբ բաներուն: Իրացընէ Աստուծոյ ծանր անարգանք մը
կ'ընէ՝ Անոր ամեն խօսքերուն անմիջապէս անձնատուր ըլլալ
չուզողը: 'Նաեւ զուն՝ որ երկրիս վրայ նուազ մարդ մըն ես,
կը դժուարիս ու կը նեղանաս, եթէ մէկը քեզի շահատույ մը
ցուցնէ՝ երբ ծանրութեամբ կը խօսիս. թէ եւ զուն նաեւ
ծանրութեամբ խօսած ասանց՝ կրնաս շարութեամբ ուրիշ
խօսել ուզել, որովհետեւ կրնաս յանցանք գործել, եւ կամ

կրնան խարտիչ ու սխալիչ այգիաւթեամբ, որովհետեւ սխալակամ եւ: Աւրեմն զան յեզակ գասաստան ըրէ, թէ Աստուած իրաւունք ունի՝ պահանջելու որ իր խօսքին հաւատանք, երբ ինք իրակ՝ զերագոյն ճշմարտութիւնն է, եւ մեզի նկատմամբ՝ անսահման ճշմարտաբան է: Յայտնի է ուրեմն թէ ամենեւին մեր մտքին հակառակ չէ, որ Աստուած զմեզ հաւատալու ստիպէ, եւ հետեւաբար լի՛ կընար հաստատել ըսելն, որքիչ բան չէ, թոյց եթէ ամբարտաւանութեամբ՝ Աստուծոյ հեղինակութեան զլուխ ծակել չեմ ուզեր՝ ըսել:

Բ. Եւ կարգաւորութիւն չունի՛, կ'ըսեն զարմեալ, սքեղ ճշմարտութիւններու, երբեք սքեղացանքն ինչի՛ բռնակն է: Աս խօսքն ամեն նկատմամբ հայհոյութիւն մը, որբապղծութիւն մըն է: Բռնակն է ինչի՛. . . կ'ըսես. թոյց ինչոյիքն ասոր վրայ չէ, թէ ինչի՛ ինչ բռնակն է, հարպա պետք է ճանչնաս թէ Աստուծոյ ինչ բռնակն է: Եւ եթէ Աստուած իր բարութեամբն ուզէ յեզի ճշմարտութիւն մը յայտնել, որուն միայն չիկրնար հասնիլ, կրնան յանգստիլ նոյնը մերժել եւ երեսը նետել: Եւ եթէ Աստուած ուզէ իր իշխանութեամբը յու վրաց պարտաւորութիւններ գնել եւ պատահականներ տալ, զորոնք միայն ընտանապէս չիկրնար ըմբռնել, կրնան իրաւունք ունենալ զքեզ անոնց կատարմանն ազատ կացուցանելու: Ահաւասիկ աս բանս եղած է: Յիսուս Քրիստոս ուզած է քեզի յայտնել, թէ մարդիկներուն վերջին վախճանը՝ որ եւ իցէ երջանկութիւնը չէ, այլ երանութիւն մը՝ որն որ իր պայծառ անտարտեան վրայ կոչացած է. յայտնած է թէ նոյն երանութեան հասնելու համար՝ հարկաւոր են շնորհաց վիճակի մէջ կատարուած գործքերը. թէ աս շնորհքները վատարկելու համար պետք է աստուածային Փրկչին հաւատալ. թէ ինք Փրկչիւք փրկութեան հասնելու հարկաւոր միջոցները կապած է որոշ զոհի (պատարապի) մը եւ մասնաւոր արարողութիւններու հետ, զորոնք խորհուրդ կ'անուանենք. թէ փրկութեան ամեն միջոցները ժողոված են միայն մէկ ընկերութեան կամ ժողովոյ մէջ՝ որ է Եկեղեցին. թէ Փրկչիւք՝ զանոնք միայն իր աշակերտները պիտի համարի, որոնք իր աստիճաններուն համաձայն ապրած կ'ըլլան. թէ յախտենական հրոյ պիտի մատնէ զանոնք՝ որոնք իր յայտնի կամքին հպատակած չեն ըլլար: Ահրջապէս մէկ խօսքով ըսելու համար՝ Փրկչիւք ընտելեան սահմաններն ընդարձակած է, բանաւորութիւնը՝ կատարելագործած, մարդը՝ բարձրացուցած, շնորհքով՝ Աստուծոյ որդւոցը կարգը հանած, եւ հազարակիցութեամբ՝ Աստուած ըրած է, եւ կ'ուզէ որ իրբեւ այսպիսի մարդ ապրի եւ գործէ: Ի՞նչի՛ է այս ամեն բաներուն իրաւունք չունի: Ինչ ազէկ բան կ'ըլլար որ մարդս կարենար Աստուծոյ օրենք տալ, եւ որոշել թէ աս բռնակն է եւ ան բռնակն չէ. սահման ժողովել Աստուծոյ հետ հազարակիցութիւնը.

ներու, եւ պայմաններ գնել, որոնցմով միայն զանոնք ընդու-
նել ազէր: Եթէ աս իրաւունքներն ունիա, կրնայիր զուն
զքեզ ստեղծել, զուն զքեզ պահպանել, զքեզ նախախնա-
մել, եւ վերջին երանութիւնդ պատրաստել: այսպէսով ան-
կախութիւնդ կատարեալ կ'ըլլար: Հասահաւանի ծագրա-
կանը՝ հայհոյութեան հետ կը միանայ:

Այսու ամենայնիւ՝ քայլ մ'ալ յառաջ պետք է ան-
ցնիլ: Հասարակ չէ թէ միայն մտաց հակառակ չէ, հասպ
չառ ալ համեմայն: Եւ ի՞նչպէս չէ, որովհետեւ ընտրութեան
կարգին համեմատ՝ ուրիշ կերպ չենք կրնար ապրիլ, քայց ե-
թէ հասարակ, որպէս զի այսպէս երկայն ասին մարդկային
հասարակի վարժած ըլլալով, պատրաստուած ըլլանք այն ազ-
նուարդին հասարակն, որ է աստուածային հասարակ: Ասինա
նախնի սուրբ Հարց եւ նորերուն մէջն շատերուն խորհրդա-
ծութիւնն է, եւ զուն ալ դիւրաւ կրնաս նոյն խորհրդածու-
թիւնն ընել:

Ի՞նչ է մեր բոլոր ազգայութիւնն ու երեսասարգու-
թիւնը, թէ ոչ՝ կուրորէն հաստատլ մեր ծնողքներուն եւ
ապահովութեամբ վառահիլ մեր ուսուցիչներուն: Ի՞նչ է կե-
նաց մտերմական հազարգահոյութիւնը, թէ ոչ՝ մշտնջենաւոր
հաստատլ մը մարդկիներուն: Սկսելով այն հասարակն՝ զորն
որ ունինք թէ ասոնք են մեր ծնողքը եւ ոչ թէ ուրիշ մար-
դիկ, կը հաստատնք ծառային՝ թէ ասանկ պետք է գործել,
խոհակերին՝ թէ կերակուրներն ասանկ պետք է պատրաս-
տել, արուեստասորին՝ որ գործքն անանկ պետք է ընթացնել,
գեղարցւոյն՝ թէ արան այսպէս պետք է հերկել, իրաւագի-
տին՝ թէ մեր գործքն աս եղանակաւ պետք է կարգադրուիլ,
բժշկին՝ թէ մեր հիւանդութեան ասին աս կերպով պետք
է վարուիլ: Եւ իրենց ան աստիճանի կը հաստատնք, որ մե-
չեւ մեր ստացուածները, մեր շահն ու մեր կեանքն իսկ ի-
րենց ձեռքը կը յանձնենք: Այս ամենայն ստոյգ չէ՞ մի: Արդ՝
ասոնց ամենուն ըսած գործքերուն ներքին պատճառները կը
հասկընանք: Աշխարհքիս վրայ մէկը չկայ, որ իր վրայ այնպիսի
համարում ունենայ: Հասպ կը հաստատնք որ իրենցմէ ամեն
մէկն ասանկինն գիտէ իր ըսածը, եւ մենք իրենց լիութի կը հպա-
տակիրք: Եւ եթէ մէկն ուրիշին գործք մը չյանձնած՝ անոր
ընելքին բոլոր պատճառներուն վրայ համար պահանջէ, խնե-
թեցած կը համարուի, եւ բովանդակ ընկերութիւնն իրեն հետ
իրրեւ խնեթի հետ կը վարուի: Այսու ամենայնիւ երբեք
լուսած է թէ աս մարդկային հասարակ ներգործութիւնները՝
մեր մտքին հակառակ ըլլան: Ստուգիւ չէ, եթէ չենք ուզեր
ամեն մարդիկ իրրեւ անբանաւոր դատաւարակել: Իսկ եթէ
մտաց հակառակ չէ մարդկիներու հաստատլ, ինչուն մտաց
հակառակ պիտ'որ ըլլայ Աստուծոյ հաստատլ: Ի՞նչ, եր-
կրաւոր բաներու նկատմամբ՝ անասկ մը ընտրութիւն, եւ եր-

կնաւոր բաներուն համար ուրիշ տեսակ բնութիւն պիտ'որ ունենանք: Ո՞վ գիտէ, որ մը գուցէ առ նոր գիւտն ալ կը յայտնուի: Բայց ցարձափ որ յայտնուած չէ, մենք միշտ կը կարծենք թէ մեր մտայք հաւատոյ զեմ գնելու բանաւոր բան մը չունի:

Մանաւանդ թէ այնչափ բանաւորութեան համակայն կը համարենք հաւատքը, որ զանկիս մերժելլ՝ խենթութեան տեղ կը գնենք: Եթէ ասոր ասանկ ըլլալը ձեռքովդ շօշափել շատ՝ ալ ասկից ետքը խօսքիս մ'անաս: Ստոյգ չէ՞ որ հաւատարացեա ալլանդակ բան է հաւատալլ՝ ուր որ հաւատալու հիմ չկայ, եւ չհաւատալլ՝ ուր որ առ հիմը կայ: Առողջ մտայք կը դատապարտէ ստաջինք, վասն զի չափէն աւելի գիւրահաւանութիւն է, եւ վասն զի խաշոր խաշոր կը կրէ: Բայց կը դատապարտէ երկրորդն ալ, վասն զի ապշութեան եւ յամառութեան գործք է: Իրօք ալ երեւակայէ որ չուզէի հաւատալ թէ Ամերիկա կայ, վասն զի երբեք հոն չեմ գացած, կամ թէ ստաջին Նարոչէսնին աշխարհքիս վրայ երեւցած ըլլալուն չհաւատայի, վասն զի զինքը երբեք չեմ տեսած: Բրտա ինչ զազափար կ'ունենայիր: Առանց ինծի մեծ նախապինք ընելու՝ կրնայիր զիս խենթանոց խրկել: Ինչպէս, բոլոր Եւրոպա Ամերիկայի բերքերովը լեցուն է, մեր մէջը Ամերիկացիք կը գամուին, մեր հայրենակիցներէն շատերը հոն գացած պարտած են, ալ կարելի է անոր վրայ տարակուսիլ: Ինչպէս Նարոչէսն կայսեր ամբողջ պատմութիւնը մանրամասն պատմուած ձեռքերնիս ունինք, աշխարհքիս վրայ գեռ շատ մարդիկ կան, որոնք զինքը տեսած են, մինչեւ ազալք բերնուց գիտեն Մարենկոյի, Ռ. ըմբ, Տրեզուոյի, Պերեզինայի անուաները, ուր տեղերը նոյն կայսրն իր արշաւանքներն ըրած է. այսու ամենայնիւ կրնայ մէկը յամառիլ եւ անոր գոչութիւնն ուրանալ: Կը տեսնես ուրեմն որ մարդս գործքի մը չհաւատալով ալ՝ մտաց զեմ կրնայ գործել: Արդ գիտնալու է, որ պատմութեամբ աւանդուած եւ յիշատակարաններով ստուգուած գործքերուն մէջ չկայ մէկը՝ որ այնպէս անտարակուսելի, այնպէս անժխտելի ըլլայ, եւ այնչափ բազմաթիւ ու ստոյգ ցոյցեր ունենայ, ինչպէս Քրիստոսի գալուստն ու իր յայտնութիւնը: Ասոր վրայ միտքան են պատմութիւնը, աւանդութիւնը, բարեկամներէն ու թշնամիներէն, գիտուններէն ու սղեաններէն, հաւատացեալներէն ու անհաւատներէն, բարբարոսներէն ու բազալակրթեալ ազգերէն կանգնուած յիշատակարանները, այնպէս որ անկարելի է նոյնը տարակուսի տակ ձգել՝ առանց բազմազակ մարդկային ազգը սուտ հանելու: Ուրեմն մեծ ալլանդակութիւն մը պէտք է որ համարուի՝ նոյն իսկ մտաց կողմանէ մտածելով, այսպէս ապացուցուած գործքի մը չհաւատալլ: Անոր համար բոլորովին նշմարիտ է խնայասուններուն ըստ-

ծը, թէ քրիստոնէութեան շահաւորութիւնը եւ հաւատքը մեր-
ժեռու համար, նախ պէտք է խելքը կորսնցնուցած ըլլալ:
Մասնէ ուրեմն թէ կարելի է արդեօք որ միայն հաւատքին
զեմ ելլէ:

Այս ամենայն՝ երկու ծանրակշիռ պատճառներով աւելի
կը հաստատուի: Առաջինն ան է, որ իբրք ալ բոլոր մտաց
մեծ կարողութիւնն եւ բարձր հանճար ունեցողները՝ ամենքն
ալ հաւատացին: Այլ որ կրնայ ուրանալ թէ անոնք՝ զորոնք
Եկեղեցւոյ Հարց կը կոչենք, ամենքն ալ իրաքանչիւր զարե-
րուն մէջ աշխարհչքիս վրայ գիտութեան կողմանէ ամենէն
նշանաւոր ու երեւելի մարդիկն եղած են: Աւրցուր Ափրի-
կէն՝ զՏերտուղիանոս, զՍ. Օգոստինոս, զՍ. Փուղղենտիոս,
զՍ. Կիպրիանոս եւ զԱւստրիոս, եւ ետքը ըսէ ինձի՝ ան գա-
րերուն մէջ Ափրիկէ ուրիշ ինչ նշմարիտ գիտուններ ունե-
ցաւ: Աւրցուր Գուստատանէն Բարսեղները, Ոսկեբերանները,
Գրիգորները, Որոգինէսները, Քեղարեւոտանները, մէկ խոս-
քով՝ Եկեղեցւոյ Հարցը, եւ ետքը ինձի ուրիշ մարդիկ ցու-
ցուր, որոնք ան զարերուն մէջ անոնց հաւատար իմաստու-
թեան յիշատակարաններ թողուցած ըլլան: Նոյնը մասնէ
նաեւ Լատինացւոյ նկատմամբ, զՀերոնիմոս, զԱմբրոսիոս,
զԼեւոն, զԳրիգոր, զԼուսինոս համեմատե ան զարերուն
գիտուններուն հետ, եւ անս թէ զամենքն ալ շին գերա-
զանցեր: Միջին զարերուն պայծառ իսկները՝ որոնք ամենա-
թանձր խաւարները փարատեցին, ասանց բացատրութեան են
Բեզա, Ալիուինոս, Ս. Անտելմոս, Լանփրանկոս, Մեծն Ալ-
բերգ, ա՛ Ալէա, Սկոփաս, Ս. Քոզմաս, Ս. Բոնափենդուրա:
Արդ ասանք՝ որ իրենց ժամանակին ամենէն մեծանուն մար-
դիկն եղան, որ իրենց միայն ամենէն աւելի սրեցին ու բա-
նեցուցին, ինչպէս անտարակուսելի վրայ են իրենց բազմա-
հատոր գիրքերը՝ որոնք մեր գրատունները կը լեցընեն, ասանք
ամենքն ալ հաւատացին, եւ այնպէս հաստատութեանը հաւա-
տացին, որ գործքով ալ գրեթէ ամենքը գիւցազնական եղա-
նակաւ հաւատոյ յառաջադիմութեան պնեցին: Ասկիս ինչ
կը ցուցնէ: Պայծառ ցուցում մը չէ, որ միայն ամենեւին
հաւատքին հակառակ չ'ելլեր, մանաւանդ թէ անոր ամենէն
պայծառ վկայութիւն կու տայ: Եթէ աս ասանկ չըլլար, պէտք
էր ըսել որ մուշրութիւնը գլխաւորաբար իմաստուններուն
ժառանգութիւնն է. բայց կը յուսամ որ ընթերցողս այն-
չափ յիմար չէ, որ աս կարծիքն ունենայ:

Աս նշմարութիւնը հաստատակաւ համար յառաջ րե-
րուիչ կրցող մեկալ գիտողութիւնը՝ հակառակէն կ'աւանդի:
Ամեն ասան որոնք եղած են հաստատու լեցողները՝ Անոնք՝ որ
մտքերնին չեն բանեցուցած: Չէ թէ միայն Եկեղեցւոյ կողմաց
վճիռն, այլ նոյն իսկ փիլիսոփայից կարծիքն ան է, որ մտքեր-
նին չգործածողները՝ ազեաներն ու իրենց կիրքերուն ծա-

ուսոյոյ մարդիկն են: Առաջիկներն անկարող են ընդարձակ խորհրդածութիւններ ընելու, խորունկ խորհուրդներ ունենալու, որովհետեւ խաւարի մէջ խնայուած են. ետքիներն ալ նոյնպէս անկարող են, քանզի կիրքերուն սաստիկութիւնը՝ իրենց գլխոյն մէջ գառու մէկն կ'ապահանէ եւ խելքերնին տակն ու վրայ կ'ընէ: Եւ որովհետեւ կիրքերուն մէջ ամենէն սաստիկներն են հոգւոյ հպարտութիւնն ու որով ապահանութիւնը, անոր համար սա երկու կիրքերն ամենէն աւելի կը խափանեն մտաց գործածութիւնը: Բայց եկուր նայէ որ գործախառութեանը սա տեսակ մարդիկներով, այսինքն՝ ազիտութեամբ ապուշ, հպարտութեամբ խելացնոր, պղծութեամբ ապահանած մարդիկներով, լիցուած է անհասանելուն գասը:

Նախ՝ արեւմտեակ: Ասիկա գործնական ինչոյր մըն է, եւ գործքերով պէտք է որ ցուցուի: Անհասանելիներ մեր օրերը երիտասարդներու, գործաւորներու եւ քաղաքացւոց կարգին մէջ շափեն աւելի տարածուած է, ինչպէս ոչքալով կը զրուցեն իմաստունները: Բայց երիտասարդք մեր եւ ինչպէս տասնէ անհասանելիքն: Այն վարժարաններուն մէջ, որոնք եկեղեցականաց ձեռքն առնուելով, կամ անխորժ մարդիկներու եւ կամ անհասանելիներու ձեռք յանձնուած են, եւ որոնց մէջ երիտասարդք կրօնի վրայ վեր ի վերայ ծանօթութիւն կ'ընդունին, կամ ամենեւին ծանօթութիւն մը չեն ընդունիր: Ինչէն անհասանելիքն արուեստաւորները: Անկից՝ որ զիրենք ամեն տեսակ խաբէական հնարքներով կը հեռացնեն տօնի օրերը. հասարակ ճշմարտութիւններն եկեղեցիներու մէջ քիչ մ'աւելի պայծառ սորվելին: Իսկ քաղաքացւոց կարգն ինչէն հասարակ կը կորսնցընէ: Անկից՝ որ մարդկային նկատմունքներով եկեղեցիէն այնչափ կը հեռանան, որ երբեք հարկաւոր խրատներն ու բացատրութիւնները չլսելով, պղտիկութենէն ընդունած կրօնական կրթութիւնն եւ հասարակ վրայ ստացած անկասար ծանօթութիւնն օրէ օր կը մթննայ, որով եւ ամենէն ոչորակի իմաստակութիւններու զոհ կ'ըլլան:

Եւ ինչպէս կրնար ուրիշ կերպ ըլլալ: Եթէ ընկերութեան մէջ կ'ապրիս, շատերը նանչցած պիտ'որ ըլլաս, որոնք անհասանելի են կը դաւանին, եթէ լրացիր կարգալու սովորութիւն ունիս, շատ անգամ հայհոյիչ անհասանելիներու գրութեանց հանդիպած պիտ'որ ըլլաս: Արդ՝ անկեղծութեամբ ըսէ ինձի. թէ ասանք եւ թէ անոնք՝ ընկերութեան մէջ ամենէն իմաստուն, ամենէն գիտուն ու ամենէն աւելի կրթուած մարդիկներն են: Ար համարիս թէ ասանք այնպիսի մարդիկ են, որ կարողութիւն ունենան անանկ նոր պատճառներ գտնելու, որոնք Օգոստինոսի պէս, Թոմասի պէս խորունկ մտածողներուն եւ ուրիշ այնչափ վարդապետներուն մտքն ան-

ցած շրջան, ան փարզապետներուն, կ'ըսեմ, որոնք իրենց կեանքը մաշկեցուցած են հասարակ ամենատարբար խորքերը թափանցելով ու անոնց վրայ զարմանալով: Արձան ուրեմն այնպիսիներն իրենց ունեցած գիտութեամբը ծայրել թափանգակ հին իմաստութիւնը: Իրենց սարգած ուսմանքներովն... Իրենց ծանր գրազմունքներովը՝ որոնց մէջ բոլոր որը թաղուած կ'ըլլան, աշխարհքս փայելելու, զուարճանալու, խաղալու խնդալու, ուտելու խնելու եւ շարագոյն բաներ ընելու: Միայն երեւնին նայիլը բուսական է՝ ամենայն ստուգութեամբ իմանալու համար, որ զուտ ապիտութիւն, թանկեր ապիտութիւն եւ անբանական ապիտութիւն մըն է, որ զիրենք անհասարակ կ'ընէ:

Իսկ եթէ բերաններն բանան եւ այն խորունկ պատճառները զուրս թափեն, որոնց վրայ կը հիմնեն իրենց անհասարակութիւնը, ան աստիճաններն այնպիսի պայծառութիւն մը կը ստանայ, ինչպէս արեգակը՝ կէս որուն աստիճան: Իրար ալ հասարակ գեմ ինչ կրնան յառաջ բերել: Որակական ու ցած իմաստակութիւններ, որոնք հազար անգամ կրկնուած, եւ հազար անգամ ալ սուրբ փարզապետներէն մեկնուած ու ամենայն պայծառութեամբ հերքուած են: Այնպիսի շփոթութեան ու խառնակութեան մէջ կ'իյնան, որ մարդ իրենց վրայ կը խղնայ: Չեն գիտեր թէ որն է ուղղափառ փարզապետութիւնը, եւ որն է հերեւակոտականը: Գեմ կ'եղեն ան բանին՝ զորն որ ոչ որ կը պաշտպանեն. կը պաշտպանեն ան բանը՝ որուն ոչ որ կը հակառակի: Եկեղեցւոյ վրայ այնպիսի բաներ կը ձգեն, զորոնք եկեղեցին չիգաւանիք, մանաւանդ թէ կը գտաւապարտեն: Առիւններն թշնամիներ կ'երեւակայեն, ուր որ ամենեւին մեկը չիցայ, որպէս զի Տոմ Բիշոօ զիւցաղներն փառքն ունենան, ան երեւակայեալ թշնամաց գեմ մինչեւ իրենց արեւան վերջին կամիլը պատերազմելով: Եւ մեկալ կողմանէ կարող չեն խօսիլ Եկեղեցւոյ ճշմարիտ փարզապետութեան եւ ճշմարտութեան գեմ: Ռքնանի, Ազուի, Պողոտերի, Կովեանի, Պիանքի-Ճովնիի, Պանաթիի պէս մարդիկներուն եւ արիչ ասոնց նման հիմակուան անհասարակութեան արդեւաններուն բերնէն ելլող, եւ Սէտլ ու Տեղ-լրացիրներուն մէջ կարգացուած աստուածաբանական խորունկ խորհրդածութիւնները բուսական են ընդարձակ վիպութիւն աալու: Թէ որչափ հարեւանցի է անեցած կրօնական գիտութիւններն: Ո՛հ, միայն լոյսն է, որ զիրենք կը կուրացընէ:

Քանի մը տարի յառաջ՝ ծանրակեաց քահանայ մը հրատարակական կառքի մը մէջ ճամբորդութիւն կ'ընէր, եւ որովհետեւ մտախորհ մարդ մըն էր, ձեռքը գիրք մը առած՝ բոլորովին իր ընթերցմունքին զբաղած էր եւ ընկերներուն միտ չէր գնէր: Տիկին մը՝ որն որ այնչափ լուսիմենէն կը ձանձրանար, տեսնելով թէ քահանան փայրիկան մը գիրքը

մէկ զի գրաւ, անկից առիթ առաւ խոսակցութեան նամբոյ բանալու, եւ սկսաւ պարծելով ըսել թէ Ես կրօնի նկատմամբ կատարեալ անհաւատ եմ: Քահանան ան առնն ըսաւ. Տիկին, յուսամ որ թիշ մը բան կարգացած էք Պոսիէի, Ֆեներլանի, Լա Լիւցեանի, Պերթիէի գիրքերուն մէջն . . . : Ես այնպիսի շագփաղփութիւններով ժամանակ չեմ կորսնցըններ, պատասխանեց տիկինը: Բայց զոնէ Վալտէքքիի: Սենեկերի գրուածները եւ կամ թիշ մ'ընդարձակ քրիստոնէական վարդապետութիւն մը կարգացած պիտ'որ ըլլայ: Ա՛հ, շիտակը կարգացուելու հեղինակներ գտար, գոչեց մկալը: Եթէ սյրպէս է, տիկին, կրկնեց քահանան, ինչո՞ն կ'ըսէք թէ անհաւատ էք. ես զէնզ կ'ապահովցնեմ որ երբեք անհաւատ չէք եղած. սլլ պարզապէս ապուշ ու աղէտ էք: Աս խոսքերը իմաս շատ յարմար կու գան շատերուն, որոնք իրենց անհաւատութեան վրայ կը պարծին:

Անհաւատութեան մկալ աղբիւրն է հպարտութիւնը: Մէկ զի նգելով այն ցոյցերը՝ զորոնք ամեն հին հերետիկոսացեաներուն վրայ ունինք, սաղյգ է որ Լուսեր եւ Վալուին հիմակուան անհաւատութեան երկու հարքն եղած են: Արդ՝ առաջինին հպարտութիւնն ան աստիճանի հասած էր, որ իր ժամանակուան ամեն իշխանները, թագաւորներն ու կայսրները կը թշնամանէր. Եկեղեցւոյ ամեն սուրբ Լարքը կ'անարգէր, եւ կ'ազազակէր թէ հազար կիպրիանոսներ եւ Օգոստինոսներ իր քովը ոչինչ են, թէ իրմ յառաջ բանէ հասկըցող մկը գանուած չէ՝ ոչ Եկեղեցւոյ, ոչ հաւատոյ, ոչ օրինաց, ոչ խորհուրդներու, ոչ Ս. Գիրքին նկատմամբ. եւ աս բանս այնպիսի մոլեգնութեամբ կը զրուցէր, որ իրեններն ալ կ'ըսեն թէ մինչեւ իենթութեան հասած կը համարուէր: Եւնոզմութիւնը, հպարտութիւնն ու անամոթութիւնը զՎալուին այնպէս անուանելի ըրած էին՝ նոյն իսկ իր հետեւողներուն, որ իրենց միջ առակ եղած էր, թէ ալ աղէկ է քեզոյր Պեղսպին հետ դժօխք երթալ՝ քան թէ Վալուինի հետ արքայութիւն: Հպարտութիւնը՝ որն որ անհաւատութեան թագաւորութիւնը հաստատած է, մեր օրերն ալ կը պահպանէ զանիկա: Աւերպիշեալ ազանդապետներն իրենց զիւսկան հպարտութեամբը յաննն շափն գլուխ ծակել եւ ընդունիլ բոլոր իրենց ժամանակակիցներուն դաւանածը. հիմակ ալ հպարտ հոգիները չեն ուզեր հպատակիլ հիմակուան հաւատացեալներուն դաւանածին: Ի՛նչպէս, կ'ըսեն, կրնամ ես՝ որ այնչափ բան սորված եմ, այնչափ ակզեկութիւններ ունիմ, հաւատալ միեւնոյն բանին որուն կը հաւատաց նուստս եւ անարգ մարդն ալ, ի՛նչպէս կրնամ ի գործ դնել ան բանը՝ զորն որ արհամարհ կին մ'ալ ի գործ կը գնէ: Ասիկա կարելի բան չէ: Հոս հպարտութեան հոգին զիրենք կը խոցիէ, կը դրդակ, անհանգիստ կ'ընէ. արիւններուն հաւատար չերեւալու ցանկութեամբ՝ արիւններն

կը բաժնուին, պարծենալով մը նոր վարդապետութիւններ կը գաւանին, կ'ըլլան անհաւատ, կ'ըլլան հայհայիչ:

Գեռ շատ ատեն չէ, ազեա բժիշկ մը, կրօնի վրայ խօսակցող անձինքներու խումբի մը մէջ, Չեմ գիտեր ինչ պատճառաւ, ըսաւ, քահանայք կը գժուարին գոյացափոխութիւնն ընդունելու, երբ որ . . . : Ուրիշ մէկը խօսքը կարելով, Թողութիւն ըսէք, Պարօն, ըսաւ, անոնք գժուարութիւն մը չունին ասոր վրայ, մանաւանդ թէ նոյնը կը պաշտպանեն Լուսեբրահաններուն դէմ: Կ'ուզէի ըսել, կրկնեց բժիշկը, ինչն այնչափ ետանգով նոյնը կը պաշտպանեն, երբ . . . : Շատ յառաջ մ'երթար, ըսաւ ան ատեն ուրիշ մէկը՝ որ բժիշկն ազէկ ճանչցած էր, առանց նոյն անհաւատութեան ճաշակն ալ ասնելու, գիտենք որ զուք շատ անուանի մարդ էր: Աս է շատերուն անհաւատ ըլլալուն պատճառը, որ կ'ուզեն ուրիշներէն այնչափ աւելի գերազանց մարդիկ երեւալ, որչափ աւելի յանգուզն եւ ուրիշներուն աննման են:

Իրօք ալ ասիկայ մահուան անկողնոյն մէջ խօստովաւ նամ են անցեալ զարուն ատենէն անամօթ անհաւատները: Մահուան ճրագին տկար լուսովք բաները քիչ մ'աւելի ազէկ տեսած են, քան թէ բոլոր իրենց կեանքին մէջ: Այն մեծամեծ առարկութիւններն ու գժուարութիւնները՝ մէկն բոլոր աներեւոյթ կ'ըլլային, կը մնար միայն հսկայածեւ հպարտութիւնը, որ կ'արգելէր խօստովանել եւ ժամանակին զգնալ, որպէս զի հաւատքին իրենց սպառնացած պատիժներէն ազատին:

Բայց բուն աղբիւրը՝ որմէ խիտ առատութեամբ կը բխեն անհաւատութեան տղմալից իւրերը, առանց տարակուսի սրտի ապականութիւնն է, ինչպէս իմաստունները կ'ըսեն: Չափէն աւելի մարմնական հանոյքներու ետեւէ իյնալը՝ միտքը կը պզտորէ, եւ թող չիտար որ մարդ անամանական խորհուրդներէն ուրիշ բան մտածէ, երբ որ սրտին զգածմունքները բարբոթին պղծութիւններով կը առգորսին, չին կրնար հաւատոյ գառնալ, որ ամենասուրբ է, եւ ամեն բանէն աւելի այն կարօտութիւնը՝ զորն որ ունին շահաատալու, որպէս զի շարտաւորին հաւատքին սպառնացած պատիժներէն վախնալ, մտքերնին կը սրէ պատճառներ փնտաելու, եւ իրենք գիտենք համոզելու թէ հաւատքը՝ շինծու գիւտ մըն է:

Եթէ ատնցմէ մէկուն հետ առանձինն խօսելու ըլլայի, գինքն այսպէս համոզելու կը խնայի: Հսկոյա, կ'ըսէի իրեն, գուն կը հաւատաւեա թէ շեռ կրնար հաւատալ, բայց որչափ ատեն է որ մտքիդ մէջ ազ կասկածները մտած են: Երբիտասարգութեանդ առաջին տարիները, երբ որ բարեբարոյ, զգաստ, ամենթեամբ վարմունքովդ այնպէս հանգարտութեամբ կ'անցընէիր անմեղ օրերդ: Ո՛հ, ան ատեն հաւատարգ քեզի շատ գեղեցիկ կ'երեւար, եւ անոր փառաւորութիւններուն վրայ զար-

մանալէն շէր կը ասանար: Նոյն աստն քեզի շքեղ բան մը կ'երեւար տեսնել՝ թէ Բնչպէս հասարակն իր քննած կատարաւորութեան աւերակներուն մէջէն, եւ զինքն իր արեան մէջ խղզել ու զոզ հիւպատոսներուն ու Բնքնակարներուն սրոյն տակէն մեծ փառքով եւ վայելչութեամբ կը բարձրանար: Իրեն զեմ կ'ելլէին ամէն մուշտիւնները, հպարտութիւնը, ազահութիւնը, ցանկութիւնը, ամէն տեսակ պղծութիւնը, ձեռքերնին զնչոյով կ'ուզէին իրեն արգելք դնել, բայց ինք զամենքն ալ սուրին տակ տանելով՝ կ'անցնէր կ'երթար, անառակները կը զգաստացընէր, հպարտները կը խոնարհեցընէր, եւ միայն զաշխարհք սիրողներն ու երկրիս ցանկացողները՝ մինակ երկնից ցանկացող կ'ընէր:

Երբ որ իր յաղթական ընթացքն արգելել կամ առջեւ թուար մը քաշել անկարելի ըլլալով, թշնամիք սրոյ եւ կոտորածի ձեռք զարկին, ո՛հ, ան աստն սկսաւ իր փառքն աւելի եւս պայծառանալ: Երբ որ զո՛հ մը կ'իյնար, հարիւրներ անոր տեղը կը լեցընէին, երբ որ մէկը կը սպաննուէր, հարիւրներ անոր միճակին կը նախանձէին: Դեռ մաքեղ լընջուած չէ սրբուհի Չիշիլսոյի, սրբուհի Ազաթսոյի, սրբուհի Ազնէսի, Ս. Ախտոսի, Ս. Պրիմոսի, Ս. Առզեթիանոսի, եւ ուրիշ անթիւ փափուկ կուսանքներու եւ անմեղ մանկունքներու քաղցր յիշատակը, որն որ զույգ աստն մը՝ աշքեղ բանի մը կամ թիւ արցունք ալ քամեր է, թէ Բնչպէս անգութ բռնաւորներուն դիմացը կը վազէին, եւ սրտերնին Եփեսոսի ներկայութեամբը լեցուած ու հոգինին մարտիրոսութեան հասնելուն ուրախութեամբը զուարթացած՝ զանոնք կը յորդորէին որ սղոցները խարտեն, զանակները սրեն, կապարները հաշեցընեն, ճանկերը յզկեն, առիւծներն անտէրցընեն, որպէս զի աւելի շարշարուն, աւելի կոտոր կոտոր յորտաին եւ աւելի շարաշար տանջանքներով սպաննուին: Ո՞վ զիտէ ան աստն սիրող որչափ շարժած են այսպիսի ցաւային պատմութիւնները:

Եւ երբ որ սրոյ կոտորածը զազրեցաւ, եւ հետեւեալ զարեւուն մէջ ամէն տեսակ հերեպիտներն Եկեղեցւոյ զեմ զրդուեցան զինքը նուանելու, առջեւ չ'որ տեսարան մը բացուած կը տեսնէիր, արեւելքէն եւ արեւմուտքէն՝ ամենէն պայծառ միտքերը, ամենէն մեծասիրտ ու մեծանձն հոգիները, ամենէն հաշակաւոր սուրբերը կ'ելլէին իրենց կուրծքովը պաշտպանութեան վահան մ'ըլլալու, եւ նոյն հրէշներուն զեմ կ'ուռէին չէին զազրեր, մինչեւ որ նորէն իրենց անդունդը կը զոնտուէին, ուսկից որ զուրս ելած էին: Արեւապէս կը զարմանայիր թէ Բնչպէս աս հասարակ արտար ձորերը՝ սուրբ միանձունքներով լեցուցած էր, անչէն անտատները՝ եռանդունաւ անապատականներով լեցուցուցած, քարուտ անառածները՝ խոտակեաց ապաշխարողներով ծաղկեցուցած, եւ բովանդակ

աշխարհքիս երեսը հրաշքներով ու զարմանալիքներով լեցուցած:

Ո՛հ, ան ասե՛ն հաւատքը քեզի այնպէս կ'երեւար ինչպէս որ է, մարգարեութիւններով լուսաւորուած, հրաշքներով փառաւորուած, մարտիրոսներով պայծառացած, զործքով սուրբ, ժողովրդոց բազմութեամբ հարուստ. եւ մեծ ցնծութեամբ կը տեսնէիր նոյն հաւատքը՝ որ Պետրոսի նաւակին վրայ առանց վառնոյի եւ առանց երբեք ընկղմելու, ժայռերու, յարձանքներու, փոթորիկներու դէմ կ'երթայ: Ասիկա եւ ասիկց շատ ասելին կը տեսնէիր ան ասե՛ն, եւ մի կը համարձակէր երբեք ըսելու, որ որ մը հաւատոյ թշնամի պիտ'որ ըլլաս, եւ նոյնը քեզի զարհուրելի պիտ'որ երեւայ: Բայց ի՞նչ: Շատ շանցաւ, սաստիկ կիրքերը վրայ յարձակեցան, եւ դուն ի սկզբան զանոնք չճշտեցով, ասելի մեծցան եւ գրեզ բուրբոյքին նուաճեցին: Փուցէ քանի մը անդամ կլնուէր ետքն ալ նորէն ելած կանգնած ըլլաս. բայց վերջնապէս առ խիստ կառուէն յոգնելով, սկսար ազօթքդ մկրդի թողուլ, հեռանալ եկեղեցիներէն, իտրհուրդներէն, աստուածպաշտութեան կրթութեան թիւններէն, որոնք կարճէր թէ քու բնութեանդ քերման հետ շէն կրնար միարանել: Իզնմաստերից խոյթերը փթացընելու համար՝ ինք զինքդ գրտանքներու, ազտեղի ընթերցումներու, անկրօն գրքերու աուիք, փորձել ուզելով թէ կրնան արգելար յաջողընել տարակուսանքի տակ նկելու հաւատքը, որն որ քեզի դժոխք մը կը սպառնար: Ետքն նոյն տեսակ ընկերներու հետ ասելի կապուելով, եւ անտասկ վարուց մէջ օրէ օր ասելի յառաջ երթնալով, վերջնապէս ան սաստիկանի հասար, որ փոթորիկներէ ալեկոտեալ ծոգաւ նման եղած ասե՛ններդ՝ սկսար ներքուստ հաւատքիդ վրայ կասկածիլ, եւ արտաքուստ անհաւատութեանդ վրայ պարծիլ: Եւ անհաւատիկ, խօսքերնիս լընընընել ուզելով, անհաւատիկ ան ասե՛ն նամբաները՝ որոնցմով թերահաւատութեան մէջ ինկար: Անթերցող, չեմ գիտեր թէ ինչ պատասխան կու տար ինձի պարպիտի դժբախտ մը. բայց շատերը՝ որոնք անկեղծ ըլլալ ուզեցին, յայտնի խտատոգանեցան թէ աս է իրենց թշուառութիւն նշմարիտ պատմութիւնը:

Արդ մինչեւ հիմայ ըրած խորհրդանութիւննիս քիչ խօսքով համառօտելով, Եւ չե՛մ կրնար հոստուլ, է՛մ փոստ հոստուլ Կոստիլ ինձի ըսելը, ուրիշ բան չիմշանակեր, բայց եթէ՛ ես չեմ կրնար հաւատալ, ինչու որ կամ անասանկան սգիտութիւն մը թող չիտար՝ որ աշուրներս առ թշուառ երկրէս անոյին վերցընեմ, կամ հպարտութիւնը խելքս գլխես տարեր է. եւ կամ մոլութիւնները սիրտս ազնի մէջ ընկղմեր են, որով չեմ կրնար ընել ինչ որ առողջ մտքս ինձի կ'ազդէ, կը պատուիրէ եւ կը ստիպէ. յիշեցընելով որ դժբախտ կ'ըլլամ աս աշխարհքիս վրայ եւ ասելի եւս դժբախտ ի յաւի-

տեան: Անթերցող, զուն ալ կը մտարանիս ինծի հետ, թէ մարգս կրնայ մտարը բիշ մ'աւելի աղէկի գործածել, եւ իր հաւատարը բիշ մ'ալ աւելի հաստատուն բանել:

Ք Լ Ո Ւ Խ Ժ Ք .

ԽՍՐՀՈՐԳՐ:

Ա. Մտարս չիկրնար խորհուրդներն ընդունիլ: — Բ. Անոնց մէջ հակա-սովիւններ կան: — Գ. Ի՞նչ պատճառ կրնայ ըլլալ զանոնց ընդունելու:

Հաւատքն առջեւնիս զանազան տեսակ ճշմարտութիւն-ներ կը գնէ, որոնցմէ ամանց՝ մարգուս մտարն ինչ իրան չէր կրնար հասնիլ կամ շատ զգուարութեամբ կը հասնէր. բայց մէջ մ'որ աստուածային յայտնութեամբ ծանուցուած են, մտաց զէմ ամենեւին բան մը շին պարունակեր: Այսպէս են, որինակի համար, Աստուծոյ կատարելութիւնները, արարչա-գործութիւնը, արգարութեան ու բարոյականի յախանեական ճշմարտութիւնները: Ոմանք ալ կան, որոնց մարգուն մտարը՝ չէ թէ միայն ինչ իրեն մնալով՝ չէր կրնար հասնիլ, այլ նաեւ աստուածային յայտնութենէն ետքն ալ չեն կրնար իմացուիլ: Հապա պէտք է որ անոնց հաւատանք, խոնարհեցրնելով մեր մտքն ի հպատակութիւն հաւատոյ: Այնպէս են, որինակի համար, Աստուծոյ միութիւնն ու Երրորդութիւնը, աստուա-ծային Բանին Մարգեղութիւնը, ամենասուրբ Հաղորդութեան խորհրդոյն մէջ Քրիստոսի իրական ներկայութիւնը, եւ ընդ-հանրապէս այն ամենայն՝ որ խորհուրդք կը կուշտին: Արդ՝ ա-ռաջին կարգի ճշմարտութիւններուն նկատմամբ, կ'ըսեն անոնք, թէ մենք ալ կրնանք անոնց հասնիլ. բայց երկրորդ կար-գիներուն, այսինքն է՝ խորհուրդներուն, ո՞վ կրնայ զլուխ ծակի: Ասոնք, կ'ըսեն, վախճան մը չունին, փան զի օգուտ մը չիկրնար ըլլալ այնպիսի բանի մը հաւատալէն, որն որ չ'ըմբռնուիր, թնոզ որ մտարը չիկրնար ինչ իրեն զէմ ելլել, որն որ կը պատահէր՝ եթէ հակասութիւններն ընդունելու ըլլար. . . . : Այսու ամենայնիս կը կարծեն որ ասոնք ասանկ խորհելու ստուգիս իրաւունք ունենան: Ինչպէս որ կ'անի-րաին հաւատքն օրացողները, այսպէս ալ կ'անիրաւին հաւ-տայնին խորհուրդներու վրայ ալ տարածել չուզողները: Ա-ռաջին մասը նախընթաց գլխոյն մէջ տեսանք, երկրորդը հաս կը տեսնենք:

Ա. Մէտէ- ԽՐՀ--ՐԳՆԵՐԸ ՆԻՐՆՈՐ ԸՊԳՆԵԼ: Սկսինք խեղճ մարդկային մտաց մշանջեմաւոր իրաւունքներէն, ան մարդկային մտաց, որն որ մէկ կողմանէ այնչափ տկար է, մկալ կողմանէ ալ այնչափ հպարտ: Էշ ինչո՞ւ մտարց չիկրնար խորհուրդներն ընդունիլ: Ա՛հրը ըսինք որ մենք կը հաւատանք

հաւատոյ միջոցով՝ Աստուծոյ հեղինակութեան համար որ կը խօսի, ամեն տեսակ ցոյցերով հաստատելէն ետեւ՝ որ իրաւ-
ցընէ Աստուած խօսած է: Բայց թէ որ ասանկ է, ինչ փոյթ
է մեզի՝ որ Աստուած իմացուելու բաներ խօսեր է, թէ շինա-
ցուելու: Իթիւ է Աստուած միշտ անսխալ չէ՝ իր խօսքերուն
մէջ, միշտ նոյն իրաւունքը չունի մեր վրայ, չիկրնար մեզմ
մեր մտքին զօճն ալ պահանջել: Ինչ կ'արեւ ուրեմն ան՝ որ
կըսես, թէ իր ինքի առաջարկանն է- յի՛ հասկնար: Բայց
զանէ հասկըցեր ես որ նոյնն առաջարկազն ինքն Աստուած է:
Եթէ պշտափը հասկըցեր ես, որն որ չհասկըցուելու բան չէ,
ան ասեն բաւական հասկըցեր ես կարգուած ու պարտաւո-
րուած ըլլալու, որ չկարենաս անկից ետքը չունչ յոյնեցընել
ու հակառակի խօսիլ, բաւական որ այնչափ աղեւ չըլլաս,
մինչեւ չգիտնաս թէ ինչ է Աստուած, ինչպիսի է իր տերու-
թիւնը, իր իմաստութիւնը եւ իր նշմարաւորութիւնը: Քու
իրաւունքներդ աղէկ ու հաստատուն են, բայց կարեն՛ թէ
Աստուած ալ կրնայ իրաւունք ունենալ իր արարածներուն
վրայ, եւ երբ որ կ'ուզէ նոյն իրաւունքը բանեցընել, ինչպէս
աս գիտուածիս մէջ կը բանեցընէ, կարեն՛ զան Աստուծոյ
զե՛մ իրաւունք մը չես կրնար ունենալ: Աս պատճառիս հա-
կառակ խօսք չիկրնար ըլլալ, եւ ինք իրմ բաւական է ամեն
զժուարութիւն լուծելու:

Այսու ամենայնիս յու զժուարութեանդ հետ մեծ զիջ-
մանք փարսիլ ուզելով, կը հարցընե՛մ, ինչո՞ւ կըսես թէ մտացդ
նախաափնք մըն են խորհուրդները: Չեն գիտեր որ ամենն
այեւանեքուն ալ աչքը բացուած է, եւ արդէն ամենքը գիտեն
թէ ինչ կը նշանակեն ասանկ խոսակցութեան մեւերը, որոնք
իսիս առնուած են այնպիսի մարդիկներէ՝ որ նոյնները հարած
են իրենք զիրենք փիլիսոփայ մեւացընելու համար, ուր որ փիլի-
սոփայութեան եւ ոչ ոչ իրաւը գիտեին: Թէ որ չհասկըցած
բանիդ հաւատալը մտացդ նախաափնք կը բերէ, զնա զլիսուզ
հարը տես, զանս զի աս լուսնոյ ասկ եզող աշխարհքս յե-
զի համար չէ: Հաս ամեն բոպէ պետք է որ չհասկըցած բա-
ներուդ հաւատաս, պետք է որ զլուսի ծանս ու համբերես,
եթէ մեաք չես զարներ յեզի համաւայն նորեն գեղեցիկ աշ-
խարհք մը շինելու, որուն մէջ ամեն բան պայծաս ու իմա-
նափ ըլլայ: Եւ ինչ, կը հասկընան բնութեան բոլոր խոր-
հուրդները կամ զարգանիքները՝ որոնք միշտ աշքիդ առկեն
են: Շնորհք ըրէ, միթէ չես հաւատար թէ հոգիքը կը փչեն,
անոր համար՝ որ չես գիտեր թէ ինչպէս կը փչեն, չես հաւա-
տար թէ ըլլալ կը լուսաւորէ, անոր համար՝ որ չես նանչնար
իւ ներքին բնութիւնը: Ընտանեաց մը մէջ կը մանես, կը
տեսնես որ զուկընեքուն մէկը՝ խելացի, միկան՝ սպուշ, եր-
բարզն՝ ուրախ, շորթորդը տխուր է: Հազի բերանդ կը բանա-
բան մը գտուցելու, առաջինն անմիջապէս կ'իմանայ, երկրոր-

գին՝ որչափ ալ աշխատես, բան մը չես կրնար հասկացընել: Ի վերայ այս ամենայնի ամենքն ալ մեռնողն հօր ու մոր զաւակներ են: Ուստի՝ է այսչափ տարբերութիւնը. առ զազանիքին խելքդ կը հասնի: Եւ թե՛ բնական ու բնազանցական գիտութիւններուն, բժշկականութեան կամ ուրիշ բնական ուսման մը մէջ, որչափ ալ չիլ ըլլայ՝ յառաջացած ես, չես կրնար չգիտնալ որ աշքերնուս տակ պատահող սովորական գործքերուն շատն պատճառները մեզի համար մէջմէկ զազանի խորհուրդներ են, այսու ամենայնի անոնց հաւատալը մէկու մ'ալ մտքին նախաստիճիկներ: Հաշակաւոր Հ. Լազարակը՝ հաւատալ չկրցող մէկու մը առ հարցունն ըսաւ: Գիտնալ թէ ինչպէս կ'ըլլայ որ մի եւ նոյն կրակը՝ կարազը կը հալեցընէ եւ հակիթները կը կարծրացընէ: Այսու ամենայնի թեպէտեւ պատճառը չես իմանար, սակայն ձուռեղջին շատ ազեկ կը հաւատաս: Տես ուրեմն թէ մտքիդ միտս մը կրնան առ ստուածային խորհուրդները, գործեր Աստուած առջեւ գրած է:

Բայց ես առ ալ կ'ըսեմ՝ յեզի, որովհետեւ առ խորհուրդներն Աստուծոյ վրայ են, չէ թէ միայն մեր մտքին նախաստիճիկ չեն հասցընէր, հապա նաեւ մեր միտքը նոյն ստուածային բաները չընելու շիտան՝ պէտք է գիտնայ թէ նոյնպիսի շիտացուելու բաներու պիտի հանդիպի: Ով որ սկիտանասին վրայէն անցնիլ կ'ուզէ, աչքը պիտի աճնու՝ յորձանքներու, ժայռերու, հովերու եւ մրրիկներու պատահիլ, ինչու որ ծովին բնութիւնն ասանկ կը տանի: Այսպէս ալ ստուածային բաները մտածելու սկսողը, պէտք է աչքն առնու խորութիւն, քարձրութիւն, մարդկային մարդ շհասուելու անբաւութիւն, այսինքն՝ խորհուրդներ:

Թէ որ Աստուած, իր բնութիւնը, իր կատարելութիւնները, իր գործքերը մարդու իմանալի ըլլային, այնպէս որ մարդ իր իմացութեամբը զանոնց ըմբանէր, ան ասին առ երկուքին մէկը կ'ըլլար. կամ մարդն Աստուծոյ կը հաւատարէր, կամ Աստուած մինչեւ մարդուն նուստութեան իջած կ'ըլլար: Առաջինն ըսելը՝ այնպիսի անբարտաւանութիւն մըն է, որ Արուսեկին անբարտաւանութեան կը հաւատարի, որն որ ըսաւ Եզեյ նմանը Բաբելոնը: Երկրորդն ըսելը՝ անանկ հայհոյութիւն մըն է, որն որ մեր գիտցածին նայելով՝ մինչեւ հիմա ստուածայի մը մտքէն ալ անցած չէ: Առ պատճառաւ նշմարիտ կրտսը միշտ խորհրդաց կրնն մը պէտք է ըլլալ, եւ այնչափ սուս է ըսելը թէ խորհրդաւոր ըլլալը՝ ստուածեան նշան մըն է, որչափ որ անոր հակառակ խորհրդաւոր ըլլալն անմիջապէս ստուածեան կասկած կու տայ:

Խորհուրդներուն հաւատալը՝ չէ թէ միայն անոր համար գիտին կ'ըլլայ, որովհետեւ անոնց տարեկան Աստուած է, հապա նաեւ անոր համար ալ որ (չարմանալի անշու-

(թեանք մը) Աստուած մարդուն ընտրեան մէջ բազայր ու
 հանդական մտաւ մը գրած է, որով ընականորեն այն ա-
 մն բաներուն կը գիտենք, որոնք զարմանալի ու խորհրդաւոր
 են, մինչեւ նաեւ անոնց վրայ կը սիրահարինք: Իրար ալ ուս-
 կից է որ պատանիները սաստիկ բազումք կ'ունենան գազանի
 ու ծածուկ բաներն իմանալու եւ զարմանալի գեղքերու տե-
 զեան ըլլալու: ուսկից կը ծագի այնպիսի յոժարութեամբ զա-
 նանք մասի ընելին եւ մարերնուն մէջ գանձի մը պէս պա-
 հելին, թէեւ գիտեան ալ որ շինծու բաներ են, եթէ ոչ
 այն ընական հրապոյրեն, որն որ զմեզ խորհրդաւոր բաներուն
 կը յոժարեցնէ: Ուստի ելած են գիշերային ակումբները,
 գուշակութիւնները, հմայութիւններն ու այնչափ աւելորդա-
 պաշտութիւնները, զորոնք չէ թէ միայն Եկեղեցին, այլ նաեւ
 բազայրական օրէնքներն ալ ամեն զորութեամբ կը մերժեն ու
 կը հալածեն: Ուստի յառաջ կու գայ այն բազումքը՝ որով
 մեր օրերն այնչափ մաշեցնութեամբ՝ մաշեցնականութեան,
 խոսող սեղաններու եւ սղեւորականութեան զարմանալիքնե-
 րուն կը գիտեն մարդիկ, եթէ ոչ՝ անոնց խորհրդաւոր երեւոյթ-
 ներէն: Մեր ընտրեան մէջ՝ ճշմարտին վրայ անշիջանելի յո-
 ժարութիւն մը ունինք, բայց որովհետեւ շատ անգամ իրա-
 կանն երեւութին հետ կը փոխենք, ասկից կը ծնանի սխալ-
 մունքը: Անպակեւի սեր մ'ունինք առ բարին, բայց որովհե-
 տեւ շատ անգամ աւելի շուքին կը հակինք՝ քան թէ մարմնոյն,
 ասկից կը ծնանի յանցանքը: Այսպէս ալ խորհրդաւոր բա-
 ներուն անեցած հակումիս՝ պատմաւ կ'ըլլայ որ սուրբ եւ
 ճշմարտ խորհրդաւորը շունեցած աստեանիս, խաբեականին ու
 կրօնի գեմ ըլլողին կը գիտենք:

Ասիկա այնչափ ճշմարտ է, որ անցած դարուն մէջ,
 երբ որ Գաղղիա անհաւատութեան վերջին ծայրը հասած էր,
 բրիտանեութիւնը ընկելն, Բանաւորութեան երկրպագու-
 թիւն ընելն եւ հաւատոյ սուրբ խորհուրդները բոլորովն
 վերջընելն ետքը, ժողովուրդն այնպիսի մաշեցնութեամբ մա-
 լութեանց եւ աւելորդապաշտութեանց գարշելի գազանիքնե-
 րուն մէջ ընկողնցաւ, որ ալ գառաստաններն ու գառերն
 զլուխ չէր կրնար վերցուիլ: Բարգաւիս կը փրկէ որ Փարիզի
 աղգոյին գրասան մէջ ուրիշ գիրք չէր փնտաուեր, բայց եթէ
 գիւահմայութեան ու գիւթութեան գիրքեր: Ուսպիկա՛ Միտի
 հրապարակական մատենագարանին գրասեղանը վաւերական ցոյ-
 ցերով Բարգաւիսին ցուցոյց թէ որոշ ժամանակներ սաստիկ
 պիզձ գազանիքներ կը կատարուէին գիշերային ակումբներու
 մէջ, այնպիսի անստակութիւններով, որոնց քով հեթանոս-
 ութեան ամենապիզձ աւելորդապաշտութիւններն ալ բան մը
 չեն: Իւ նոյն իսկ մեր օրերը Միտարանալ Նահանգաց եւ
 Ճինեւրայի մէջ Քրիստոսի Աստուածութիւնը շրջուելու հա-
 մար Մարգեղութեան խորհուրդն ու բացաղները, խոսող սե-

զանք մը շորս կողմը կը նստին, եւ ամենայն պարզութեամբ կը համարին թէ հրեշտակները, հրեշտակապետներն ու նոյն իսկ Յիսուս Քրիստոս իր ներկայութեամբը կուրծքերնուն մէջ իրենց հետ կը խօսակցին, մինչեւ նոյն իսկ ամպաղալութեամբ խօսած ժամանակինն: Այսպէս ալ է, հարկ է որ կամ սուրբ ու կրօնական խորհուրդն ըստ պատշաճի հողինիս գրասէ, կամ չէ՛ նե՛ նոյն իսկ հողին ինք զինքը մտլութեան եւ աւել-լորդապաշտութեան խաւարին ու ամսթաղի խորհուրդներուն մէջ կը թաղէ:

Ասոր այսպէս ըլլալուն յայանի պատճառն ալ կայ: Խորհրդին մէջ միշտ զարմանալու արժանի բան մը կը գտնուի. եւ մենք բնականօրէն միշտ հոն կը կգուինք, ուր զարմանքնիս կը գրգռուի: Խորհրդին մէջ մեծութեան եւ բարեբութեան նկարագիր մը կայ. եւ մենք բնականօրէն կը սիրենք անշափն ու անսահմանը: Խորհրդին մէջ գեթ եւ յարգութեան արժանի բան մը կը տեսնուի. եւ մենք՝ եթէ մեր բնութեան բանու-թիւն չենք ընեք, կրննի եւ բարեպաշտութեան միտումը մեր վրայ կը կրենք: Շատ անգամ մենք մեր բերումներուն պատճառը չենք ճանչնար, բայց միանգամայն չենք կրնար զե՛մ զնե՛ւ նոյն բերմանց զօրութեան, զորոնք Աստուած մեր սրտին մէջ հաստատած է: Աս պատճառաւ չէ թէ միայն մեր միտքը խորհուրդներէն չի՛մասիր, հապա մանաւանդ թէ սբանչելի եղանակաւ անանցեմ օգնութիւն եւ քաջաշէրութիւն կը գտնէ:

Բ. ԽՈՐՀՈՐԴՆԵՐՈՒՄ ԿՂ, ԿՂՐՆԸ, ՀՆՆՆՆՆ ԲՆՆԻԴ ԿՈՒ, ԻՆՆՆՆՆ...: Շատ յառաջ ժ'երթար: Եթէ աս առարկութիւնը՝ Քրիստոսնեականն աղէկ սորված ասար ասարան տղա մը առինն ընես, նախ վրայ աղէկ մը կը խնայ, եւ ետքը պատասխան կաւ սայ, թէ մարի զե՛մ չեն, հապա մարի վեր են, եւ թէ հակասութիւնն իրական չէ, հապա միայն առերեւոյթ: Ցեւ օրինակի մը մէջ: Եթէ ամենասուրբ Եր-բարգութեան վրայ խառնուի, մին ըսեք թէ միայն մէկ Աս-տուած կայ եւ երեք Աստուածք կան, ասիկա սուղի հակա-սութիւն մը կ'ըլլար, ուստի եւ նշմարաապէս անկարելի բան. որովհետեւ միեւնոյն ասեն չկրնար նշմարիս ըլլալ որ Աս-տուած միմակ մէկ ըլլայ եւ միանգամայն երեք Աստուածք ը-լան: Բայց երբ որ ըսուի, ինչպէս հաստաքը կ'ըսէ, թէ Աս-տուած մէկ է, բայց աս մէկ Աստուածն երեք անմիջնորդ վրայ կը կայանայ, ասոր մէջ ամենեւին հակասութիւն չկայ: Աստուածութիւնը մէկ է, թէ եւ յերիս անմի՛նս: Ասոր վրայ է խորհուրդը՝ զորն որ մենք չենք կրնար խմանալ, թէ ինչպէս Աստուած երեքպատիկ գոյաւորութիւն կրնայ ունենալ: Բայց մեր չիմանալուն համար՝ կրնայ՝ արդեօք մեր միտքն ըսել թէ կարելի չէ: Ասիկա գրուցելու համար՝ հարկ էր որ նախ այն-պիսի ծանոթութիւն ունենայինք Աստուծոյ բնութեան եւ իր բոլոր յատկութիւններուն վրայ, որ կարող ըլլայինք ըսել թէ

իրեն ինչ կը պատշաճի եւ ինչ շիպատշաճիք: Ասիկա, ինչպէս
ամէն մարդ կը տեսնէ, մեր ամենաշափաւոր կարողութեան
միշտ անկարելի պիտ'որ ըլլայ, ուստի եւ միշտ ալ բոլորովին
սուս պիտ'որ ըլլայ, թէ մարերնիս հակասութիւն կը գտնէ
խորհրդոց մէջ: Արդ սա խորհուրդին վրայ ըստնա՛ գուն ուրիշ
ամէն խորհուրդներուն վրայ ալ դարձուր:

Չես հասկընար թէ ինչպէս միեւնոյն Յիսուս Քրիս-
տոս թէ մարդ եւ թէ Աստուած կրնայ ըլլալ: Այո՛, բայց
Աստուծոյ էութեան խորութեան մէջ երբեք կարգացած եւ
խմայած ես ան ամէն եզանակները, որոնցմով աստուածային
Անն մը սրարածի մը հետ կրնայ միասորուիլ: Չես հասկընար
թէ ինչպէս Յիսուս Քրիստոս խորհրդական տեսակներուն
ներքեւը կրնայ գտնուիլ: Այո՛, բայց աստուածային իմաստու-
թեան ու կարողութեան բոլոր գաղանիքները յնձնեմ ես, որ-
պէս զի կարող ըլլաս սահմանել ան ամէն զոյցութեան եզա-
նակները՝ զորոնք ինք մարմնոյ մը կրնայ սալ: Չես հասկընար
թէ ինչպէս սուրբ Աստուածամին միեւնոյն աստե՛ն թէ կոյս
եւ թէ Մայր կրնայ ըլլալ: Այո՛, բայց Աստուծոյ անսահման
զօրութեան գաղանիքներուն մէջ մտնի ես ուրեմն, որ այդպէս
կը հաստատես թէ այսպիսի զորոնք մը շիկրնար կատարել:
Կախ ասանց ամենուն սահմանը սուր, եւ ետքը իտե՛ն: Չե՛ս
տեսներ որ՝ խորհուրդն անկարելի բան է, հակասական է բնե-
լու համար, նախ պետք եւս Աստուծոյ էութիւնը, անսահմա-
նութիւնը, ամենակարողութիւնը, անշափութիւնը ճանչնալ.
եւ որովհետեւ ասիկա անկարելի է, վասն զի սահմանաւոր
մարդը շիկրնար զանսահմանը բովանդակել, անոր համար նաեւ
ի յաւիտեանս անկարելի պիտ'որ ըլլայ խորհուրդներուն մէջ
հակասութիւն գտնել ու ցուցնել:

Գ. Այսու ամենայնիւ կը կրկնեն դարձեալ, Ի՞նչ գո-
ճ-ը կրնայ ստիճ-ը Աստուծոյ, որ հոս-տ-ը հետեւ սովոր-
նի- Խորհ-րդն էր թէ: Ան որ շիկ-ը-ն էր, միշտ միշտ էլ ի-
թի-ր-ի-ր: Ուրեմն կրնայ ս-ր-ի-լ էլ է-լի- ու-ր-ը-ր-ի-լ: Աս
հարցումը՝ ճիծաղական պետք էր համարել, եթէ անկարողա-
կան եզան չըլլար: Ինչու որ մեր սով ենք, որ Աստուծոյ հար-
ցընենք թէ ինչո՞ւ ասանկ ըրած է, բաւական չի՞ անսահման
իմաստութեան մը ասանկ կարգապարտած ըլլալը, որպէս զի
ամէն մարդ սուր յօժարութեամբ գլուխ ծակ: Ի վերայ այս
ամենայնի՛ պնդեալ գծուար բան չէ սուր՝ սիրտ հանդիսցնող
պատճառները յառաջ բերել: Մարդն երկրաւոր գրախափն
մէջ Աստուծոյ հաստատել շուղեց, եւ սա յանցանքին համար
կարուեցաւ. արդ խիստ պատշաճաւոր քառութեան եզանակ
մըն է, որ հիմա Աստուծոյ հաստատել՝ ասանց հասկընալու թէ
ինչ բանի կը հաստատել: Աս եզանակաւ պատիժը յանցանքին
սքանչելապէս համանայն կ'ըլլայ: Բաց ասիկց՝ մըն է ամենեւն
մեծ զոհը, զորն որ մարդ կարող է ընել Աստուածութեան:

Ոչ անասուններուն բազմութիւնը, զորն որ կրնայ զոհել, ոչ նուէրները՝ զորոնք կրնայ ընծայել: Մարզն՝ իր բանաստեղծեանքն անասուններէն կը տարբերի, եւ հրեշտակային ընտելեան հազարդ կ'ըլլայ. ապա ուրիշն ինչ հասարայ ներդարմութեան մէջ ան զոհէ՝ ինչ որ իր վրայ ամենէն վեհագոյնն է, սպիւնքն՝ իր մտքը, եւ ասով այնպիսի զոհ մը կը նուիրի, որ մարդուն արժանի է, եւ Աստուծոյ՝ նուազ անարժան: Վերջապէս մըն է այն բարիքը՝ որուն մէջ կը սպասենք իրրեւ մեր կրօնին վերջին եւ պատուականագոյն պատուը: ԶԱստուած երես առ երես տեսնել եւ զինքն անպատարուակ վայելել, որեւնն մը պատրաստութիւնն աւելի յարմար է այսպիսի վարձքի մը, քան հասարայ պատրաստութիւնը, որով հիմա արգիւնասար եղանակաւ կը սխիւնք հաստատլ ան բանին, զորն որ որ մը յայանապէս ասանց քողի պիտի տեսնենք՝ իրրեւ հասարցում: Նաեւ աս միայն պատմաւաները բաւական են հանգչեցընելու անկեղծութեամբ նշմարտութիւն փնտառը:

Աստի եւ ոչ ալ կը հետեւի ասկից անկրօններուն ըսածը ինչ խորհարարին արեւի-ին շանթո-նիւն մը շատուիր: Արովհետեւ խորհարարներն ան հրաշայի ամպին կը նմանին, որն որ խորայեղացոց ժողովրդեան կ'առաջնորդէր, մէկ կողմը՝ բաշտողին մտիմ էր, իսկ մէկալ կողմը՝ կենդանի ըլլա մը կը տարածէր: Այսպէս խորհարարներն ալ, մէկ կողմանէ մեր մտքը կը խոնարհեցընեն եւ մեր հասարայ կրթութեան կը ծառայեն, մէկալ կողմանէ ալ զանիկա գերագոյն նշմարտութիւններով կը լուսաւորեն:

Նաեւ ինչպէս խորհրդին՝ ետեան մասն անիմանալի է, բայց շինք կրնար ըսել ինչ նոյն խորհարարը յայանոց բաւերը մեզի ամենեւին ծանօթութիւն շին տար: Այն սուրբ մթութեան մէջէն՝ միշտ բարձրագոյն նշմարտութիւն մը կը հանուի: Սողոյ կ' ըստ իմանար ինչ ինչպէս ամենասուրբ Երրորդութեան խորհրդին մէջ, մէկ Աստուած՝ երեք զանազան անձով կրնայ ըլլալ, եւ ոչ ալ ինչ ինչպէս Մարդեղութեան խորհրդին մէջ երկու ընտելիւնք՝ միայն մէկ անձի վրայ կրնան մնալ, այսու ամենայնիս աս երկու ծանօթութիւններն ունիմ Աստուծոյ եւ Յիսուսի Քրիստոսի վրայ, որոնք այնչափ աւելի պատուական են, որչափ որ Աստուծոյ, իր անձութեան ու անշարժութեան վրայ ինձի այնպիսի տեղեկութիւն կու տան, որ ընտելանօրէն եւ ոչ մտքերնէն կրնան անցընել աշխարհիս ամենէն խորունկ մտածողները:

• Ասկից զատ անպակ մ'որ մարդ Աստուծոյ խօսքին վրայ վստահանալով՝ խորհարարներուն կը հասարայ, ասով պայծառագոյն ըլլա մը կը ստանայ ուրիշ նշմարտութեանց վրայ: Եստալ թերած օրինակներուս վրայ մնալ ուղեւով, Աստուծոյ Մեկ ու Երեքանձնեայ ըլլալուն նկատմամբ ստուգութիւն ունենալէն ետքը, զիբաւ կրնանք մեկնել, ինչ ինչ-

պէս Աստուծոյ Արգիճն մարդկային բնութիւն առնելով՝ կարող եղաւ Հօր Աստուծոյ լիութի հասարցում ընել: Այսպէսով Քրիստոսի աստուածային մեծութիւններն, իր քահանայութիւնը, իր զօհը, իր արգիւնքները, իր վրայ ունենալու վաստահութիւններն, այն ազդիւրն՝ ուստի մեր վրայ կը հասնեն ամեն շնորհքները. եւ այն խորհուրդէն ըզխող ուրիշ անխիւ ճշմարտութիւններ՝ զարմանալի եղանակաւ կը պայծառանան, այնպէս որ մտքերնիս կը հանդչի: Եղան ըսելու է նաեւ ամենասուրբ Հաղորդութեան մէջ Յիսուսի Քրիստոսի իրական ներկայութեան վրայ: Չենք իմանար թէ ինչպէս Յիսուս նշխարքին մէջն է. բայց անգամ մ'որ նոյն Յիսուսի խօսքին վրայ վաստահանալով՝ առ խորհրդին կը հաւատանք, առիննիս կը բացուին աստուածային սիրոյն բովանդակ հարստութիւնները, Յիսուսի բոլոր բարեբարութիւններն ու քաղցրութիւնները, մեր բարձրանալն ու անհամեմատ կերպով պատահին ի Յիսուս Քրիստոս: Աս խորհուրդներուն համար ըսածներս՝ իմացիր մեկաշունչ համար ալ: Ստոյգ է՝ ասանք սուրբ մշուշ մըն են. բայց այնպիսի մշուշ՝ որմէ անանկ լուսոյ ճառագայթներ կը ջղանան, որոնց քով ամեն մարդկային գիտութիւնք խաւար են:

Եւ ստուգիս սուրբ Եկեղեցւոյ Հարքն ու սուրբ վարդապետները, սուրբ խորհուրդներուն վրայ մտածելով, կենդանի լուսոյ հեղեղներ կը ժողկնն: Թող Ս. Սղոստինոս եւ Ս. Հիլարիոս խորհին եւ խորհրդածեն ամենասուրբ Երրորդութեան խորհուրդին վրայ, եւ կը տեսնես որ բոլորովին զարմանալի ճշմարտութիւններով լեցուն հասարներ կը գրեն: Ս. Թովմաս նոյնն ամենասուրբ Հաղորդութեան վրայ կը կատարէ, Ս. Աբրեղ եւ Ս. Աթանաս աստուածային Մարդեղութեան վրայ, Ս. Ամբրոսիոս եւ Ս. Ինանարզոս Ս. Աստուածածնոյ Աուսութեան վրայ, պսպէս ամեն աստուածային գաղտնիքներուն վրայ ամեն սուրբ վարդապետները, որով եւ զործքով կը ջուլլենեն թէ որչափ լյցս կը բովանդակեն հասարայ խորհուրդներն իրենց մթութեամբը:

Գիտես ի՞նչ հարկաւոր է անոնց՝ որոնք պաշտօնի գծուարութիւններ կը հանեն, որպէս զի այն ամենայն բողէի մը մէջ լուծուի: Քիչ մը անկեղծաւոր մտք եւ անկեղծութեամբ ճշմարտութիւնը փնտռել: Բայց բանը բոլորովին ուրիշ կերպ է: խորհուրդներուն գէժ կ'ազաղակեն, վասն զի ասիկա կրնան ընել՝ առանց անասուն երեւալու. բայց մեր սուրբ կրօնին մէջ գլխաւորաբար անհանց եզոզը՝ խորհուրդները չեն, հասար պատուիրանները: Ա՛րսուի թէ մտաբը, ան մեծ, ան ազնուական մտաբը, չի հասանիր որ պսպպիսի ճշմարտութիւններու հաւատարցութի. ուր որ մարմինն, անարգ մարմինն է, որ չի հասանիր այն պատուիրաններն ընդունելու: Իւ ես երաշխաւոր կ'ընեմ՝ քեզի ամեն իմաստուններուն փորձառութիւնը:

որ եթէ Աստուած իր սասար պատուիրաններէն մէկ քանին, որինսկի համար՝ վեցերորդն ու եօթներորդը, վերջնելու ըլլար, առ մեր փիլիսոփաները յստար կամօք երկու հարիւր խորհուրդ կ'ընդունէին: Բաւական որ զգայարանքներուն առ թիչ մը ազատութիւնը արուի, ալ անկից ետքը մարերնին երբեք չփոխեցու նիւթ շ'ունենար, եւ անհասարանն ու հասարացեալներուն մէջ լիութի խաղաղութիւն կը հաստատուի: Միայն զեշն ան է՝ որ Աստուած առ ինկարութիւնը շ'ընդունիր:

Պ Լ Ո Ւ Խ Ժ Պ:

Նորանիս Արօն:

Ա. Ինչո՞ւ կրօնը թիչ մը զիջում չ'ընէր: — Բ. Արանի մէջ յառաջագիտութիւն: — Գ. ժամանակին պահանջումները:

Ա. Մեր ժամանակը՝ հաշտութեան ժամանակ է, կ'ըսեն շափաւորականք. արդ ինչո՞ւ կրօնական նիւթերու մէջ ալ փոխադարձ զիջում կամ իրաւարիւնութիւն մը կարելի պիտի չ'ըլլայ: Եթէ կրօնը թիչ մը զիջանելու ըլլար, եթէ թիչ մը յարմարելու, իր խտութենէն թիչ մը բան ինչո՞ւ սալու եւ ժամանակիս համակայնելու ըլլար, աշխարհքիս մարդիկն ալ իր վրայ այնպէս զեշ աշխով չէին նայեր... ամէն բան տեղը կու գար, եթէ թիչ մը շափաւորութիւն ըլլար, եւ ան աստե՛ն ուղղափառ կրօնն ալ աղէկ ապագայ մը կրնար յաւատալ: Առ եզանակիս խօսիլը շատ հասարակ է աշխարհքիս վրայ, եւ առ վերջին աստե՛ններս ելլաւ մէկը՝ առ նորանիս ուղղափառութիւնը Քահանայապետին, եպիսկոպոսներուն, քահանաներուն եւ ամէն հասարացելոց համադրնելու համար շեմ գիտեր քանի հասար գիրք գրեց. եւ այսպիսի հաշտութեամբ ըլլաւ ըստե՛ն բարեբարոց մարդիկ ալ շատ դանուկցան, որոնք իրեն ինչ ինչուիք եղան: Արդ՝ Ինչ կ'ուզեա որ ըսեմ առ նիւթին վրայ: Ինծի անկարելի կ'երեւայ, որ այսպիսի՝ եթէ չ'ըսեմ անպարիշա, զեթ այլանդակ մասնութիւններ կարող ըլլան ուղղափառ մարի մը մէջ ըլլին զեշ:

Եւ նախ ընդհանրապէս պատասխան տալու համար, Ինչ է ուղղափառ կրօնը: Արան մըն է Աստուծմ յայտնուած, որն որ աշխարհք եկաւ, մարդկան վարդապետ եղաւ. կրօն մըն է՝ որն որ որտե՛ղ ինչո՞ւ հաստատուի ճշմարտութիւններ կը դաւանի եւ որտե՛ղ ինչո՞ւ գործադրելի կրթութիւններ ունի: Արդ՝ ուղղափառ մը Ինչպէս կրնայ մասնել, ինչ այս ամենայն կարենայ փոխուիլ: Եւ սի՛ կրնայ համարմակիլ աստուածային սահմանադրութենէ գրուած բանը փոխել: Եթէ է առ բանս կտուակի համար կը զրուցեն, յիշեն որ այսպիսի

ձանք նբիւթի մէջ կատակը թողլ արուած չէ. իսկ եթէ ծանրութեամբ կը գրուցեն, խելքերնին կորսընցուցած են:

Հասերուն տաղանկալի եղած բաներն ու անոր համար փոխել ուղածնին են, Եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը, ծովն ու պահարտարութիւնը, պատարագ տեսնելը, խոստովանանք, հաղորդութիւն, աղօթք, ամուսնութեան անլուծանելիութիւնը, եւ ասոնց նման բաներ: Բայց ս'ի կրնայ աս ամէն արկներնուն մէջ փոփոխութիւն ընել: Նոյն իսկ Եկեղեցին, թեպէտ աս պարտարութիւններուն մէկ բանիին կատարման եղանակը զործնականապէս կրնայ որոշել, բայց չի կրնար ամենեւին անոնց մեռք զայցընել՝ քննելու կամ վերցընելու նկատմամբ: Չի կրնար վերցընել ո՛չ պատարագը, ո՛չ խոստովանանքը, ո՛չ աղօթք ու ապաշխարանք ընելու պարտարութիւնը, ո՛չ յայտնուած հաւատոյ մասունքներուն մեջն յոյուած մը կրնայ պակասցընել, ո՛չ ալ հրամայուած պատարաններուն մէջն փոքր բան մը կտրել: Ինչ որ Քրիստոս անգամ մը յայտնած է, նոյնը միշտ յայտնուած կը մնայ. ինչ որ անգամ մը ճշմարիտ եղած է, միշտ ճշմարիտ եղած է, միշտ ճշմարիտ կը մնայ, ինչպէս որ Քրիստոս ալ անգամ մը պատարանէն երբեք բան մը քննած չէ: Արդ ս'ի ուրեմն իրաւունք կրնայ ունենալ անոնց մեռք զայցընելու եւ իր խելքօք նորէն մեւելու:

Բողոքականք՝ որ իրենց առանձնական մտքին զատման համեմատ՝ կրաններ կը հիմեն, կրնան ուղածուն չափ մեւել եւ նորէն մեւել. եւ կը տեսնենք ալ որ աս իրաւունքնին ընդարձակ կերպերով կը զարծածեն: Բողոքականներէն ամենեւին մէկը՝ Լուսերէն յիսուն տարի ետքը՝ Լուսերին հաւատացածին չէր հաւատար, ինչպէս որ եւ ո՛չ հետեւեալ սերունդը՝ իրմ առաջնին հաւատացածը կը հաւատար, եւ իրենց մէջ ամէն որ եղած փոփոխութիւններէն կրնայ մարդ գուշակել, թէ ասկից քիչ մը ետքը եկողներն ալ պիտի չհաւատան պատարաններուն հաւատացածին: Այ՛ն, իրենց համար աս բանս կտրել է. բայց մեզի համար՝ որ դեռ կրան փոխելու հասած չենք, այնպէս՝ ինչպէս որ զգեստներն ու նորամուսնիները կը փոխուին, մեզի համար՝ որ կը զուանինք թէ Յիսուսի Քրիստոսի սորվեցուցածը հաստատուն կը ըլլաներ, եւ զիսենք որ տանութը զարե յառաջ յայտնութիւնն եղած լինեցած է, եւ ալ ուրիշ յայտնութիւն մը եղած չէ, մեզի համար՝ բոլորովն անկտրել է:

Բ. իսկ յառաջագիտութեան գործունէրն ինչ ընելու, կրնայ հարցընել մէկը: Եայտնուած ճշմարտութիւններուն նկատմամբ յառաջագիտութիւնը չ'արժեք, իր բոլոր զորութիւնը կը կորսընցընէ, պարզ շաղակրատութեան տեղ կ'անցնի: Ազգափառ կրօնը գործարան, հարգարան է՝ անլուծելի է, այն ժայտին պէս՝ որուն վրայ հիմնուած է: Եկեղեցւոյ բոլոր Հար-

բը, ամեն վարդապետները, ամենայն հասարակացեալները միա-
բան միարեւան կ'ազդակեն, թէ միայն ան բանը հաստատուն
պահելու է, որն որ հըր պահուած է, որն որ մին քիչ պա-
հուած է, թէ ամեն նորութիւն՝ զայնտակգութիւն մըն է, թէ
վարդապետութիւն մը մերժելու համար բաւական է գիտ-
ցութիւն թէ հին չէ: Աս պատճառաւ ինչ որ հինաց պահուած
ու գործուած է, նոյնը հիմակ ալ պետք է պահել ու գոր-
ծել: Առաջին դարերուն մէջ հասարակացեալը հերետիկոսնե-
րուն հետ ազօթքի հազարակցութիւն չէին ուզեր ընել: Հի-
մակ ալ ոչ որ կ'ուզէ ընել: Ան ասեն հասարակացեալը Գե-
անափորներու՝ մէջ աստուածային խորհուրդներուն կատարման
ներկայ կը գտնուէին, եւ ասրը խորհուրդներուն կը մերձե-
նային. հիմայ գեանափորները փառասոր եկեղեցիներու միայն
փոխուած են, եւ հարկ է ասանց մէջ նոյն խորհուրդներուն
ներկայ գտնուիլ կամ նոյներն ընգունիլ: Ան ասեն Արաւս
Քրիստոս եկեղեցւոյ հեղինակութեան կատարեալ եւ լիութի
հպտակութիւն կը պատուիրէր, եւ շնագանգոզին՝ հեթա-
նոս ու մարտար համարուելու պատիժ կը սահմանէր. հի-
մակ ալ կը պահանջէ որ իր եկեղեցւոյն եւ եկեղեցւոյ մէջ
գրուած հովիտներուն բոլորովին հպտակինք: Ան ասեն
ապտամբութիւնները, գաւառամբութիւնները, սմիրները կ'ար-
գելէր, եւ կը հրամայէր որ օրինար իշխաններուն՝ նաեւ
անպիտան եզօղներուն ալ հնագանգուի. հիմակ ալ նոյնը կը
պատուիրէ, եւ հրաման չիտար գլուխ վերցնել եւ գաւա-
կցութիւն ընել՝ ոչ խուժուի եւ ոչ բարերարոյ իշխանի մը գեմ:

Մի միայն յառաջագիմութիւն օրինար է կրօնի մէջ
եթէ կ'ուզես, զԱստուած աւելի սիրել՝ քան որչափ սիրեցին
Նախահայրերդ, անոնցմ աւելի բարեպաշտ, սգորմած, գթած,
անշահատէր, պարկեշտ, ամեն անասկ բարեգործութեամբ զար-
գարուած ըլլալ: Աս ամեն բաներուն մէջ քեզի ամենակատար
ապտութիւն տրուած է, եւ աս է մի միայն թոյլ տրուած յա-
ռաջագիմութիւնը: Բայց մեր զժրախառութեամբը՝ միայն աս
յառաջագիմութիւնն է, որուն ոչ որ փոյթ կ'ունենայ:

Գ. Իսուն աս պատասխաններովդ զքեզ շատ պարզա-
միա կը ցուցնես, կրնայ ըսել մէկը, եւ անանկ կը ձեւացնես
թէ չես հասկըմար ան բանը՝ զորն որ շատ ազէկ հասկըցեր
ես: Մեր ուզածն ան չէ՝ որ կրօնն իր եական մասերուն մէջ
փոխուի. թող հաստատուն բանսին, եթէ կ'ուզուի, նաեւ
հաստոյ վարդապետութիւնները: Ազածնիս ան է միայն, որ
զժրախարար գործնականին մէջ նորոգութիւն մ'ըլլայ, եւ
նոյնը խեղճ-վն պահանջ-ներուն հեղինակացուի . . . : Աս է
մեր ուզածը, չէ թէ ուրիշ բան: Արդ՝ ես ալ քեզի պատաս-
խան կու տամ, որ ըսածներդ շատ ազէկ ըմբաներ ու իմա-
ցեր եմ. երանի թէ Աստուած քեզի ալ շնորհէր, ով ըն-

1. Catacombes.

վերջոյ, որ զուն ալ այնպէս ազէի խմանայիք ըսածներուց
 Աջ գտնուած խարէութիւնն ու ամպարչտութիւնը:

Աս վերջին երեք զարերուն Աջ եկեղեցւոյ զեմ աս-
 րածուած այնչափ անչափ մուշարութիւններուն Աջ, ասկից
 ասկի փամբաստորը զուցէ շիգանուիք: Աւելաասաներորոց զա-
 րուն Նորայիշներուն յայտնի հերետիկոսութիւնները շեն
 կրնայք խարել անկեղծութեամբ ճշմարտութիւնը փնտառողնե-
 րը. ինչու որ յայտնի խարերով ըսուած են. Եկեղեցւոյ վար-
 զապետութեան յայտնապէս հակառակ են. Եկեղեցին ալ
 զանոնք յայտնապէս դատապարտած է: Նայնպէս անցած զա-
 րուն իբր հայհոյութիւններն անանկ ամսօրայի բաներ են, որ
 նոյն իսկ անտնցմէ խարուողները՝ կասաղութեան վայրկեանն
 անցնելէն ետքը՝ անտնց վրայ կ'ամշնային: Բայց աս հիմայ
 ասրածուած վարզապետութիւնը՝ որ քրիստոնէութիւնը պէտք
 է նոր ձեռի ու նոր կերպարանքի մը խոսիել եւ ժամանակին
 ու ժողովրդեան յարմարցնել, որովհետեւ համայնական երեւ-
 պիթ մը ունի եւ ներքին բոլոր շարութիւնն արտաբնական չի-
 տանուիք, անոր համար ալ ընդունելութիւն կը դանկ քրիս-
 տոնէիցմէ անտնց քով, որոնք թէեւ չար չեն, բայց րանը թէ-
 թեւ ամառութեամբ եւ վերի վերոյ մտածելով, կը կարծեն թէ
 կրտսին վրայեն՝ իրեւ զինքը ծածկող կեղեւ մը՝ կրնան վեր-
 ցուիլ այն կարծրութիւնները, խառութիւններն ու արտաքին
 ձեւերը, որոնք իբր իրեն կական բաներ են:

Երգ աս մուշարութիւնն ազէի խմանալու համար միս
 զիք, որ կրնը երկու կերպ ճշմարտութիւններ կը պարունա-
 կէ. ոմանք բնական են, ոմանք ալ զերրկնական: Օրինակի հա-
 մար, թէ Աստուած կայ, թէ աս Աստուածը՝ Ակ, բարի,
 սուրբ, ամենակատար է. ասոնք այնպիսի ճշմարտութիւններ
 են, որոնց կրնայ միայն առանձին ալ հասու ըլլալ, եթէ ա-
 զէի գործածուի: Բայց թէ Աստուած Ակ է իր էութեան Աջ,
 եւ եռեակ՝ յանձին, թէ աս երեք անձինքներն Ակը մար-
 քին ասաւ. ասոնք այնպիսի ճշմարտութիւններ են, որոնց ա-
 մենեւին մարդկային միայ չիկրնայք հասու ըլլալ, եւ հարկ է
 որ աստուածային յայտնութիւն մ'ըլլայ, որ նոյները մեզի
 սորվեցնեն: Նայնպէս գործնականին Աջն ալ կան բարոյական
 պատուիրաններ, որոնց կրնայ հասու ըլլալ նաեւ միակ մարդ-
 կային միայք, ինչպէս չգողմալ, շապաննել, չմալ, եւ Աս-
 տուած ասոնք մեզի բնութեան ձեւքովը կը պատուիրէ: Բայց
 կան նաեւ բարոյական պատուիրաններ, որոնց բնական միայք
 միակ չիկրնայք հասու ըլլալ, ինչպէս թշնամին սիրել, ընկե-
 րին համար կեանքը տալ, եւ մեր սրբութեան համար աս կամ
 ան սրտուած ձեւերը, արարողութիւններն ու կրթութիւն-
 ներն ի գործ դնել, եւ ասոնք Քրիստոս մեզի կը պատուիրէ
 իր զբախան կամայ ներգործութիւններովը:

Բայ ասկից՝ պէտք էս գիտնալ, որ թէպէս քրիստո-

նեութիւնը նաեւ բոլոր նոյն բնական պատուիրաններն ալ կը բովանդակէ. բայց գլխաւորաբար այն կատարելութեան վրայ կը կայանայ, զորն որ Արդին Աստուծոյ ուզեց նոյն բնական պատուիրաններուն վրայ աւելցնել: Անոր համար ալ քրիստոնէութիւնը՝ նահապետներուն եւ Մովսիսի արուած օրէնքէն աւելի կատարեալ, աւելի մաքուր եւ աւելի սուրբ օրէնք մըն է, այնպէս որ մինակ բնութեան լուսով շինանչութիւն: Աս բանս կը տեսնես երբ որ քրիստոնէական օրէնքը՝ հին օրէնքին հետ համեմատես, թեպէտ եւ աս վերջինն ալ Աստուծոյ արուած է՝ իրբեւ նոր օրէնքին պատրաստութիւն մը: Հին օրէնքը, սողոյգ է, ընկերք սիրել կը հրամայէր. բայց քանի մը դիպուածներու մէջ թողլ կու տար նաեւ կրած մեղքին համեմատ ընկերքին վրէժ հասուցանել: Ախարս քրիստոս աւելցուց ասոր տեղը մինչեւ թշնամիներնիս ալ սիրելը, անոնց բարիք ընելը՝ մեր երկնասօր Հօրը նմանելու համար, որն որ շարագործներուն ալ բարիք կը հասուցանէ: Հին օրէնքը կը հրամայէր որ երկրասօր բարիքները շափաւորութեամբ գործածուին. բայց զանոնք վայելելն ալ թող կու տար, մանաւանդ թէ անոնց աստատութիւնն իրբեւ բարի կենաց վարձք մը կը խոստանար: Իսկ նոր օրէնքը կ'ուզէ որ սրտերնիս ամեն զգայական բաներէն ըստնենք, եւ զմեզ Ախարսի նմանոց ընելու համար, ազբատութիւնը սիրելու կը յորդորէ, եւ երկրասօր բարիքներու տեղ՝ իրբեւ վարձք առնելնիս կը զնէ հոգեւորները: Հին օրէնքը քանի մը զեպրեբու մէջ մինչեւ՝ բազմակնութիւնը թող կու տար: Իսկ նոր օրէնքը չէ թէ միայն մեկէն աւելի կին առնելը կ'արգելէ, այլ նաեւ ուզողները կը քախալերէ անարատ սրբութիւն պահելու: Հին օրէնքն անանկ ծէսեր եւ արարողութիւններ ունէր, որոնք ապագայ խորհուրդներուն օրինակն էին, եւ միայն արտաքին ու օրինական արդարութիւն մը կը շնորհէին: Իսկ նոր օրէնքն ասոնց տեղ՝ անանկ խորհուրդներ ունի, որոնք զմարդ լիով կ'արդարացնեն՝ իրեն ներքին շնորհքը հազորդելով: Հին օրէնքն իր դաւանողներուն աւելի երկիրդի՝ քան թէ սիրոյ ծամբով կ'առաջնորդէր: Իսկ նոր օրէնքն աւելի սիրոյ քան թէ երկիրդի ծամբով կ'առաջնորդէ: Ասանկ գնալ յառաջ, ուրիշ շատ տարբերութիւններու վրայ ալ մտածելով, որոնք երկու օրէնքներուն մէջ կը գտնուին, եւ կը տեսնես թէ աւետարանական օրէնքը հինէն սրբաւի գերազանց է:

Աս ասանկ ըլլալով, տես ինչ կը պատահի մեր օրերը: Հերեպիոսապետները՝ քրիստոսի սորվեցուցած տեսական վարդապետութիւններէն երբեմն մեկին, եւ երբեմն մեկային զեմ պատերազմելով, ամեն ինչը կ'ընէին քրիստոնէութիւնը հաւատոյ վարդապետութիւններուն նկատմամբ՝ ընկելու. հիմակուան ասեմս կրօնի թշնամիները հաւատոյ վարդապետութեանց կողմանէ քիչ մը զինազազար տալով, կը խնամն ընկել

քրիստոնէութեան գործնական մասը, այսինքն՝ այն առաւելագոյն կատարելութիւնները, զորոնք Քրիստոս բնական եւ գրաւոր օրէնքներուն վրայ աւելցուցած է, որպէս զի եթէ կարելի ըլլայ՝ զմեզ նորէն ան վիճակին մէջ ձգեն, որուն մէջ կը գտնուէին մարգիկ Քրիստոսոսի զաշտանէն յառաջ:

Նայն նիւթին մէջ իրենց վարուելու կերպն առ է: Ինչպէս վերը զտուցեցինք, Յիսուս Քրիստոս իր հետեւողները կերպաւորելու ասին՝ ան կը զիտէր, որ երկնաւոր բարիքներուն սերքը՝ երկրաւոր բարիքներէն հեռանալու վրայ հաստատէ: Իսկ ժամանակիս հերետիկոսութիւնը (առ անունը շատ ազնի կրնայ արուիլ) կրճճը՝ ժողովրդեան, աշխարհքիս, հիմախուսն ընկերութեան յարմարեցնելու պատրուակով՝ կը ջանայ համոզել թէ երկնից համար երկրի գեղեցիկութիւնը Գործնական:

Յիսուս Քրիստոս՝ իրեն հոգեւոր ժողովուրդ մը կազմելու եւ աշխարհքիս սերն ու մարմնաւոր հանդիսները նուանելու համար, ապաշխարութիւն, ծածապահութիւն, մեղաց առիթներէն փախչիլ, եւ այլն, առջեւնիս կը զնէր: Իսկ ժամանակիս հերետիկոսութիւնը՝ չափաւորութեան անունով՝ վարուց խառնութիւնն ու ապաշխարութիւնը իրրեւ չափազանց բաներ կը դասապարտէ, առիթներէն փախչիլը՝ իրրեւ անմասկան կոպտութիւն վար կը զարնէ, եւ ասոր հակառակ ան ասին բաները յառաջ կը տանի ու կը զարգացընէ, որոնք զգայարարներն ու մարմինը կը զրոյանն:

Յիսուս Քրիստոս մեր հոգին կատարելապէս Ղաւտոնոյ հպատակեցընելու համար, սակայ կը յանձնէր խոնարհութիւն, անմին արհամարհութիւն, կամաց ուրացութիւն: Իսկ ժամանակիս հերետիկոսութիւնը բոլորովին ասոր հակառակը կ'ընէ, ապշութիւնն ու վատութիւն կը կուէ այն ամենայն՝ որն որ իր անէր խոնարհեցընելու կը ծառայէ, եւ մտնանդութիւն կ'անուանէ այն ամենայն՝ որ սեպհական կամաց կը հակառակի եւ զեմ՝ կը դառնայ:

Յիսուս Քրիստոս մեր անմին սրբութիւնը մեռք բերելու համար, մարգիպին միջոցներէն բոլորովին տարրեր եւ գերազանց միջոցներ հրամայեց, այս ինքն՝ գերբնական առաքինութիւնները, ինչպէս են՝ հուտար, յոյս, սէր, եւ գարնեալ ուրիշ գերբնական միջոցներ շնորհեց, որոնցմով ներքին շնորհքները կ'ընդունինք, ինչպէս են՝ ազնիւքն ու խորհուրդները: Իսկ ժամանակիս հերետիկոսութիւնը՝ բնութենէ վեր բան ամենեւին չճանչնալով, անոնց տեղը կը զնէ իր բոլորովին մարգիպին առաքինութիւնները, այսինքն՝ մարգարութիւն, անմնասիրութիւն, անմին արժանաւորութեան զգածմունքն ու ասոնց նման բաներ:

Յիսուս Քրիստոս ուզեց որ մեր փրկութեան միջոցներն ի գործ գրած ասուննիս, բոլորովին Եկեղեցիէն կախում ու-

Նենանք, զորն որ իր տեղն իրեն հաստացելոց վարդապետա-
կան ասեան մը սահմանեց: Իսկ նոր հերեփկոտութիւնք՝
նոյն հաստատութիւնք շնանշաղով, անձնապարծ
հարաբութեամբ կը կարծէ, թէ ինք իրմ կրնայ գործել, եւ
իրացքնէ ինք իրմ ալ կը գործէ, ամենեւին բանի տեղ չգնե-
լով Եկեղեցւոյ վարդապետական իշխանութիւնք:

Համատու ըսենք. Յիսուս Քրիստոս մասնաւոր եզա-
նակներ եւ ասանկինն ճամբաներ զուցուց իր հաստացեալ-
ներուն փրկութեան համար: Իսկ հիմակուան հերեփկոտու-
թիւնք զանոնք ամենն ալ կ'անարգէ, անպարզութեամբ աս-
մնուն հակառակը կը գործէ:

Բայց ասոր հետեւութիւնն ինչ կ'ըլլայ: Ան կ'ըլլայ,
որ աս նորոգութիւններով քրիստոնէական օրինաց սլշեւայլ
մասերն ետեւէ ետեւ կ'աւազուին, բոլոր քրիստոնէութիւնք
կը ընդի: Ասոր փորձն ասնելու համար, ենթացրէ որ աս
մարդիկները բնական լուսութեան ան ո՞ր եւ իցէ օրենքները
պահեն, զորոնք իրենք իրենց կը գնեն եւ օրոնցմով միայն կը
լուսանան: Ասոնցմով միայն՝ քրիստոնէաց կրնան ըլլալ: Սչ
երբեք: Ինչու որ թիչ մը բնական լուսութիւն, մարգարեա-
կան գութ աս մարդիկ, անկին արժանաւորութիւնք ճանշաղ,
իւր յարգը պահել, եւ հարիւր սլսպիտի առաքինութիւններ,
լուս ազէկ կրնան հետմանոս մը վրայ ալ զանուիլ, որն որ
երբեք Յիսուսի Քրիստոսի անունն ալ լրամ չէ:

Քրիստոնէութիւնք՝ հաստարով շարժիլ, յուսով՝ յա-
խանական բարիքներուն բազմալ եւ սիրով գործել է: Քրիս-
տոնէութիւնք՝ հպասակիլ է սրբազան Քահանայապետին եւ
եպիսկոպոսներուն, զորոնք Քրիստոս գրած է Եկեղեցին կա-
ռավարելու համար: Քրիստոնէութիւնն՝ այն մասնաւոր ասա-
քինութիւններն ի գործ գնել է, զորոնք Քրիստոս աշխարհք
բերաւ եւ մահկանացու մարդիկներուն սորվեցուց, սլսմերն՝
մաքրութիւն, խոնարհութիւն, երկրաւոր բարիքներու հետ
սիրտ չկապել, եւ Աստուծոյ ու ընկերին գերբնական սէր ու-
նենալ: Քրիստոնէութիւնն է զԱստուած պատուել՝ չէ թէ
կամայական կերպով, սլլ այն մասնաւոր եզանակներով՝ գո-
րոնք Քրիստոս սահմանած է, ինչպէս են Ս. պատարագին
գոհը, աղօթք, Ս. Հաղորդութիւնն եւ ուրիշ խորհուրդներն
ընդունիլ ան ժամանակներն ու ան եզանակաւ, ինչպէս որ
ինք մեզի սորվեցուց: Աւրիշ ամեն եզանակներն ըստ ինքեան
ազէկ կրնան ըլլալ, բայց քրիստոնէի մը համար ամենեւին
բուական չեն:

Ասկա անկից ալ յայտնի է, որ եթէ անոնք բուա-
կան ըլլային, Քրիստոսի սորվեցուցածներն, իր վարդապետու-
թիւնք, Եկեղեցւոյ հիմնարկութեան նշանաւոր գործքը, այն
ամեն շնորհաց զանկերովք՝ օրոնց ասանդապահն ըրած է զին-
քը մեր բարեոյն համար, բոլորովին անօգուտ կ'ըլլային: Նոյն

իսկ Յիսուսի քրիստոսի խաչն, Առաքելայն խաչքոմն ըսելու համար, բոլորովն ընդունայն կը մնար, եւ ուրիշ պատու չէր կրնար բերել, բայց եթէ էնչ որ մեր ապականած բնութիւնը կարող էր յառաջ բերել: Եւ ինչպէս չէ: Եթէ այն նորահմար քրիստոնէութեան առաքինութիւնները բաւական ըլլային՝ առանց քրիստոնէութեան գրական գործողութիւններուն, հեթանոսներն ալ եղանակաւ մը նոյնին կրնային հասնիլ: Եւ սաուցի հարկաւոր ալ չէր ըլլար Հրէից օրէնքը ընկել, որոնց օրէնքներուն մէջ արդէն նոյն պարտքերը հրամայուած էին: Բնակրծութեան բաւական էր միայն բնութիւնը: Եթէ Յիսուս քրիստոս աշխարհք եկած եւ զմեզ գերբնական գիճակի մը բարձրացուցած է, որպէս զի իր հետեւեալներն ըլլանք, հարկ է ընդունիլ այն ամեն բաները՝ որոնց վրայ հաստատուած է նոյն բարձրութիւնն ու կատարելութիւնը: Տէր Աստուած, ինչպիսի մուրումն է ստիկարտանդակ քրիստոնէութեան գործնական կործանումն է:

Այս ամենայնիւ սա մուրումն է մէջ վատութեամբ թագուած կը կենան անհամար քրիստոնէայք: Ասոնց մէկ քանի խմբերը առիւտ ըրեմ, որ կարենաս ազէկ ծանշնայ:

Ասոնցմէ են նախ ան բողոքականները, որոնք հետզհետէ հաւատոյ նիւթերուն մեծ մասը մերժելով, մինչեւ բաւարարականութեան յատակն ինկած են: Այսպիսիներով կը վտայ Գերմանիա, որոնք ալ սուրը Եկեղեցւոյ մեքէն շնորհունելով հաւատարէքնին ու գործելիքնին, միայն իրենց կարծիքը կ'առաջարկուին, եւ գործնականապէս իրենց կիրքերուն իշխանութեան տակ ինկելով, ոչինչ կրճական պաշտամունք ի գործ կը զենն:

Ասոնցմէ են նաեւ ուղղափառներուն մէջն ան աշխարհաւորները, որոնք տակ դիզելու եւ անզապար գրասանք ընելու մեծ գործողութեան գրազան ըլլալով, ալ եւ ոչ կը ծանշնան թէ ինչ է ուղղափառութիւնը, եւ բողոքականներէն տարբեր չեն ապրիր:

Ասոնցմէ են անոնք ալ՝ որոնք թէեւ քիչ մը ծանօթութիւն ունին ուղղափառ վարդապետութեանց վրայ, բայց մարմնատէր ու իրատէր ըլլալով, եւ իրենք զիրենք զգայականութեան ու հեշտութեան տալով, մարմննին շփուացընելու եւ հանգրքնին շուտեցընելու համար, կը լանան թէ զիրենք եւ թէ ուրիշները համազէլ, որ պետք չեն կրճի պահանջողութիւններուն զիջանիլ, այլ պետք է որ կրճն իրենց պահանջողութիւններուն զիջանի:

Ասոնցմէ են այն մուշտանգն յառաջադիմականներն ալ, որոնց միայր յառաջադիմութեան սքանչելիքներովը բռնուած ըլլալով, կ'ուզեն փիլիսոփայ երեւալ, եւ առատընէ մինչեւ իրիկուն բարձրմայն կ'ազազակեն թէ կրճը յառաջանան կարօս է:

Ասանցմ են նորոգողները, որոնք կը մտածեն թէ ինչպէս որ քաղաքականութիւնը նորոգելու եւ ժամանակիս քաղաքակրթութեան յարմարցընելու է, նոյնպէս ալ մի եւ նոյն բանն ընելու է կրօնի նկատմամբ:

Ասանցմ են նաեւ համալսարաններու տեսակ մը խոչորցած աղաքը, որոնք իրենց ընտանեաց մէջ իրենց հօրը, մորը, քոյրերուն առջեւը գիտուն նեւածալու համար՝ ուրիշ միջոց չեն գտներ, բայց եթէ քրիստոնէութեան աստուածային կարգաւորութեանց զէմ պլլանդակ խօսքեր ու նախադասութիւններ արձակել:

Կը հաւատան, մինչեւ կանայք ալ կը դանուին ասանց մէջ, որոնց մինչեւ ազիքներն անցած է ունայնապիտութիւնը, եւ կրօնական կրթութիւններէն բոլորովին ձանձրացած ըլլալով, եւ զանոնք չիմանլով միարանել իրենց անչափ զեղխութիւններուն, հանգչներուն, ունայնութիւններուն եւ անզգաստութիւններուն հետ, հարկաւոր կը տեսնեն փիլիսոփայութեան գոյն մը տալ իրենց կրօնական պարտքերուն անփայթ ըլլալուն եւ անոնց զէմ իրենց սրտին մէջ ունեցած գազանի բարկութեան:

Ասանց մէջ կը դանուին նաեւ մինչեւ բանի մը եկեղեցականք ալ, որոնք կարօտութիւն ունենալով աշխարհքէս թողութիւն ընդունելու քահանայական նշանազգեստը կրելնուն համար, յայտնի կը քարոզեն թէ կրօնն աշխարհքիս հետ կրնայ յարմարիլ, բաւական որ ուղղափառութիւնը զանազանի Յիսուսեանութենէն, աւելորդապաշտական գործքերը՝ կրօնական գործքերէն, անկեղծաւոր պաշտօնը՝ վրան առած արտաքին նեւերէն, եւ ասոր նման բաներ:

Ասոնք ամենքն ալ, սմանք աւելի սմանք պակաս, աս զարհուրելի մոլորութեան մէջ եւ քրիստոնէութեան աս գործնական ուրացութեան մէջ ինկած են: Անոր խտաութիւններն ու կարծրութիւնները վրայէն հանելու համար՝ իրմ ան ամեն բան կը վերցընեն, որն որ իրեն էական եւ իր կեանքն է, այսինքն՝ այն ամենայն դրական բաները, զորոնք Քրիստոս երկրիս վրայ բերաւ, եւ այն ամենայն՝ զորն որ յայտնապէս մեզմէ կը պահանջէ: Ահաւասիկ վերջապէս հոս կը տանի կը հասցընէ կրօնը նորանեւելը, նորոգելն ու աշխարհքիս եւ քաղաքակրթութեան յարմարցընելը:

Գերբնական բաներ :

Բաւական է մտաք, բաւական է սիրտ :

Նախընթաց գլխոյն մէջ գերբնականին վրայ ըսուածը, բաւական պէտք էր ըլլաւ: Բայց որովհետեւ մեր ժամանակին գլխաւոր մտաբուծիւնն ասոր վրայ է, եւ հազար ու մէկ մեռի ասի կը կրկնուի, անոր համար մեծապէս ոգտակար է նոյնը հետազոտել, ամէն կողմ տարածուած ուրիշ քանի մը խօսքերն ալ խորունկ քննութեան տակ ձգելով:

Չկայ մէկը՝ որ շտեմնէ թէ աս մեր գարուն ընդհանուր մտաւե է, կրօնական գործքերուն եւ կենցաղաւարութեան մէջէն մերժել ան ամէն բան՝ որ քիչ մը գերբնականի մերձաւորութիւն ունի: Ոմանք նոյն բանը կ'ընեն առանց քննելու եւ առանց մտածելու, ոմանք ալ մտածաւոր գիտմամբ կը զրուցեն. եւ երբ որ կրօնական պաշտաման, գերապոյն առաքիւնութիւններու, քրիստոնէական բարեպաշտութեան գործքերու վրայ խօսք կ'ըլլայ, պաշտութեամբ պատասխան կուտան, թէ ինչ հարկաւոր են ասոնք: Բո՛ւ՛ւ՛ւն է ԳԳԷ՛ մեր իմացութիւնը կարգաւորելու, Բո՛ւ՛ւ՛ւն է ԳԳԷ՛ մեր զգածմունքները կառավարելու: Կը լռենք խօսիչ անոնց վրայ, որոնք չէ թէ միայն հակառակ են ամէն գերբնական բաներու, հապա նաեւ կատարութեամբ անոնց դեմ կուսելով՝ անկարելի կը համարին, եւ կը յայտնեն թէ բնականէն զաս կրօն չկայ:

Մեր փոքր գրքին վախճանէն զուրս է աս վերջիններուն դեմ փնտարանել, ինչու որ իմ մտքս՝ միշտ ուղղափառներու հետ խօսիչ է, որոնք յայտնութիւնը կ'ընդունին, ուրիշ կողմանէ ալ քրիստոսի Աստուածութիւնը ցուցնող անթիւ պատճառները՝ կը ցուցնեն նաեւ յայտնեալ կրօնին ճշմարտութիւնը: Բայց լաւ կը համարիմ քիչ մը քննել աս երկու սկզբունքները Բո՛ւ՛ւ՛ւն է ԳԳԷ՛, Բո՛ւ՛ւ՛ւն է ԳԳԷ՛, ինչու որ ասոնցմէ կը մնանին ան պլխաւոր մտաբուծիւնները, որոնց մէջ կ'իյնան աս գարուս ուղղափառ համարաւորներուն շատերն ալ. ուր որ՝ իրենք միտ գրեր են թէ չեն գրեր, աս երկու սկզբունքներն իրենց սրտին մէջ ուղղափառ հաւատքը բարբոսին կը խոչեն:

Արդ ուղղափառ ըլլալու համար՝ Բո՛ւ՛ւ՛ւն չէ ԳԳԷ՛, Բո՛ւ՛ւ՛ւն չէ ԳԳԷ՛, հապա հարկաւոր են այն ամենայն գերբնական բաները՝ զորոնք Յիսուս քրիստոս Յերն մեր պատուիրած է: Արդեւ զի ասիկա հասկընաս, մտաք թեր հետեւեալ ուղղափառական ճշմարտութիւնները:

Նախ պէտք է գիտնալ, որ Աստուած մարգս սակցած աստէն, բաւական շահամարեցաւ՝ միայն բնական վախճան մը սահմանել անոր, հապա զինքը նաեւ գերբնական վախճա-

նի մը բարձրացուց: Ինտիմ վախճան կամ նպատակ կը կու-
չենք ան վախճանը, որուն էակ մը կրնայ հասնիլ իր բնու-
թեան մէջ գտնուող զօրութիւններով միայն: Ինչպէս օրի-
նակի համար, անկի մը բնական վախճանն է ծըլլ, ծաղկիլ,
պտուղ տալ. ինչու որ իր ներքին կազմուածքին ու գործա-
րաններուն մէջ՝ ծաղկի ու պտուղ տալու ամեն հարկաւոր ե-
ղածներն ունի: Գեղեցիկ վախճան կ'անուանենք ան վախ-
ճանը, որուն էակ մը իր բնական զօրութիւններովը չի կրնար
հասնիլ. հապա անոր հասնելու համար՝ հարկ է որ Աստուած
իր վրայ, այսպէս ըսելու համար, ուրիշ զօրութեան սկիզբ մը
հեղու: Օրինակի համար, եթէ Աստուած ուզէր որ տունկ մը՝
չէ թէ միայն կարող ըլլայ ծըլլ եւ պտուղ տալ, ինչպէս վերը
զրուցեցինք, այլ նաեւ իտսի եւ իմանայ, ասիկա նոյն անկին
բնութենէն վեր վախճան մը կ'ըլլար, եւ հարկաւոր էր որ Աս-
տուած՝ իմացողութիւն եւ իտսելու գործարաններ տար անոր:

Աս ասանկ ըլլալով, տեսնենք թէ Աստուած զմարդը
տակզճած ասնն ի՞նչ ըրաւ: Բաւական շահամարեցաւ անոր
բնական վախճան մը տահմանել, այսինքն՝ այնպիսի վախճան
մը, որուն կարող ըլլար հասնիլ ունեցած զօրութիւններովը.
Հապա զինքն այնպիսի վախճանի մը տահմանեց, որուն հաս-
նելու համար բաւական չէին իր ունեցած զօրութիւնները:
Մարդն իր զօրութիւններովը կրնար մինչեւ յԱստուած վե-
րանալ ու զինքը նանչնալ, բայց «-խնայք» միայն. կրնար
անոր հետ միանալ, բայց բնական սիրով միայն: Աւելի բար-
ձրագոյն նպատակի մը չէր կրնար բարձրանալ, ինչպէս որ
տունկն ալ բնականապէս չէր կրնար՝ ծաղկի ու պտուղ տա-
լէն աւելի բանի մը բարձրանալ: Բայց Աստուած իր բարեբա-
րութեամբն ուզեց, որ մարդս այնպիսի պատուոյ հասնի, որ
զինքն երէ- երէ-ի տեսնէ ու իշխի երանական տեսութեամբ,
եւ իրեն հետ այնպիսի կատարեալ սիրով միանայ, որ եթէ
կարելի է ըսել՝ փոխաի եւ իրեն հետ նոյնանայ: Իւ որպէս զի
մարդս կարող ըլլայ այնչափ բարձրութեան վերանալ, ինչ
պէտք եղաւ որ ընէ Աստուած: Պէտք եղաւ որ անոր վրայ
նոր սկիզբ մ'ալ աւելցընէ, որով կարող ըլլայ մարդս այն-
պիսի ազնուական եւ բարձր գործողութեան մը հասնիլ: Ստու-
գիւ արանչելի նիւթ մը կ'ունենայինք, եթէ ուզէինք ցուցը-
նել թէ Աստուած ինչ մեծ եւ արտաքոյ կարգի բարութիւն
ըրած է՝ զմարդն այնպիսի բարձր վախճանի արժանացընելով,
եւ թէ որպիսի գերազանցութիւն է մարդուս համար՝ այս ա-
մենարարձր վախճանը. բայց զանց կ'ընենք, զանս զի զմեզ
մեր բունած ճամբէն դուրս կը հանէր:

Մեր վերը յիշած նպատակին համար պէտք է գիտնալ
երկրորդ, թէ Աստուած ասինքնիս այնպիսի գերբնական վախ-
ճան մը զնեղէն ետքը, մենք ալ մեծ պարտաւորութիւն ու-
զինք նոյնին գիտելու. ինչու որ ուրիշ կերպով չենք կրնար

գառաւագարտութենէ ազատիլ եւ ոչ փրկութեան հասնիլ, բայց եթէ նոյն գերբնական վախճանին զիսկեւով: Արնայ ըսել ձկնը, թէ եւ թաւական կը համարիմ միայն բնական վախճանիս հասնիլ, բայց ասիկայ կարելի չէ, վասն զի Աստուած անանկ սահմանած է, որ մեզի համար ուրիշ երանութիւն չգտնուի, բայց եթէ գերբնականը, եւ կամ գառաւագարտութիւն, այնպէս որ կամ զԱստուած պիտ'որ ստանանք իր պայծառ տեսութիւնը վայելելով եւ իրեն հետ նոյն ըլլալով, եւ կամ միշտ իրմ պիտի գրկուինք եւ յախանական պատժոց անդունդը պիտի նետուինք:

Երրորդ պէտք է գիտնալ, թէ ինչպէս ասուկը՝ որուն վրայ վերը խօսեցանք, խօսիլ եւ իմանալ կարենալու համար՝ նոր զորութեան եւ պատշաճաւոր գործարաններու հարկաւորութիւն ունի, այսպէս ալ մեր բնութիւնը, որպէս զի կարող ըլլայ իր առջեւը գրուած գերբնական վախճանին հասնիլ, հարկաւորութիւն ունի նոր սկզբունքներու: Ասուկ են, նախ՝ այն որպիսութիւնը կամ զորութիւնը՝ զորն որ Աստուած մեր հոգւոյն վրայ կը հեղու եւ որուն՝ սրբարար շնորհք կ'ըսենք: Ազանայ մեզքովք մարգուս իյնալէն ետքը, որ անկուսով որ առ սրբարար շնորհքին զաննն ալ կորսընցուց, նոյնը նորեն ստանալու համար՝ ապագայ Փրկչին վրայ հաւատք եւ յոյս կը պահանջուէր. վերջապէս առ Փրկչին աշխարհք գալէն, մեզի համար շնորհք արգիւնաւորելէն եւ ստանալէն ետքն ալ, կը պահանջուի որ մենք ալ ան ամեն միջոցներն ի գործ գնենք, զորոնք Փրկիչը լաւ ու արգիւնաւոր կը համարի գերբնական վախճանին հասնելու համար:

Աս է զընտրութեանը, զորն որ շատ քրիստոնէայք չեն հասկընար, այսու ամենայնիս խիստ ծանրակշիւ է փրկութեան հասնիլ ուզողին: Այդ ամեն բանէն յառաջ հարկաւոր է հաւատք ի Քրիստոս՝ մեր մի միայն Փրկիչն ու Ազատիչը, որուն ունեւանցը համար մեզի կը տրուի ամեն շնորհք եւ փրկութեան հասնելու ամեն հարկաւոր պնդութիւն, եւ առ հաւատարք մեր վրայ կը հեղանի սուրբ Մկրտութեանք: Հարկաւոր է երկրորդ՝ սրբարար շնորհքն ստանալ, որն որ նոյն մկրտութեան ասեն մեզի կը շնորհուի, եւ շափահասներն՝ իրենց գժրախտութեամբը նոյնը կորսընցընելէն ետեւ, հասարակօրէն ապաշխարութեան խորհրդով նորեն կը ստանան: Երրորդ՝ հարկաւոր է Արտաքրիստոսի նման ըլլալ, վասն զի Աստուած անանկ սահմանած է, որ փրկութիւն ըլլայ՝ ուր քրիստոսի հետ նմանութիւն չկայ: Հարկաւոր է նաեւ, որ թաքի եւ ասպիւնական գործքերնիս ալ գերբնական գործքեր ըլլան, այսինքն՝ աւելի պայծառ խօսելու համար՝ յառաջ եւ կամ ըլլան մեր վրայ հեղուած զորութենէն, որուն սրբարար շնորհք ըսինք, եւ միանգամայն հաւատոյ լաւովք Խանչքուած միջոցներն գրգուած ըլլան:

Եթէ աս միջոցներն ի գործ գրուելու չըլլան, մեր վախճանին հասնելու յայտերն իսկապէս կարելու ենք, վասն զի ասանցս գուրս եղող ամեն միջոցներն ալ՝ մեզի խոստացուած վախճանին հետ ամենեւին կապակցութիւն չունին: Մեր սովորական նմանութիւնը նորէն յառաջ բերելով, կ'ըսենք թէ այն սունկը, որն որ ծագիկ ու պտուղ առկէն զառ՝ նաեւ պիտ'որ իմանար ու խոսէր, կրնայր երբեք աս գործողութեան հասնիլ, եթէ իր բուսական գործարանները միայն բանեցընելու ըլլար, եւ մէկ զի նշեք այն բարձրագոյն կարողութիւնները՝ որոնք հասարակ կարգէն զուրս իրեն արուած են՝ նայն ու ճառնութիւն յառաջ բերելու համար: Ստուգիւ չէ, վասն զի բուսական գործարանները համեմատութիւն մը չունին խոսելու եւ իմանալու կարողութեան հետ: Արդ մեզի ալ նոյնը կը պատահի: Ապագայ երանութեան մէջ մեզի խոստացուած փառքը՝ չիկրնար միայն բնական գործողութեանց հետեւութիւնն ըլլալ: Ասոնք՝ այն փառքին հետ համեմատութիւն չունին, հարկ է որ շնորհքը գործածենք, որպէս զի գերբնական վախճանին նկատմամբ արժէք ունեցող գործք կարող ըլլանք յառաջ բերել:

Արդ՝ սաղոյց գիտնալով որ փրկութեան շնորհքը կրնար հասնիլ՝ բոլոր եթէ հաւատքի ու շնորհաց ու Երեսնի Բրիտանացի Եկեղեցիին նմանութեան ձեռքով, եւ գերբնական վախճանի համար եղած գործքերու միջոցով, ինչպէս կրնայ ըսել մէկը թէ Բաւոյնն է փոքր, Բաւոյնն է մեծը, որոնք իրենք իրենցս չեն կրնար գերբնական գործք մը յառաջ բերել:

Իսկ այս գերբնական միջոցներուն պահանջուին այնչափ ճշմարիտ է, որչափ ճշմարիտ է Աստուծոյ խօսքը, եւ որչափ ճշմարիտ է քրիստոնէական հաւատոյ անսխալութիւնը: Արդարապէս ներքին շնորհքին եւ ներգործական շնորհքին հարկատրութիւնն ու բանալի՝ Պեղապիտոսի անբարատաւանական հերետիկոսութեան մէջ ինձալ է, որն որ երբեք չուզեց ընդունիլ Քրիստոսի վարդապետութիւնը, որ կը հաստատէ թէ աւանց իրեն՝ մարգարան մը չիկրնար գործել, եւ ոչ Առաքելոյն սորվեցուցածը թէ աւանց աստուածային սիրոյ՝ մարգարային է: Փրկութեան համար հաւատոյ հարկատրութիւնը շնորհակցութիւն՝ նոյն է Առաքելոյն հակառակ ելլելու հետ, որն որ կը հաստատէ թէ աւանց հաւատքի անկարելի է Աստուծոյ հանց ըլլալ, նոյնպէս հակառակ ելլել է Քրիստոսի՝ որն որ կը հաստատէ թէ ով որ չիհաւատար՝ պիտի դատապարտուի: Առաքելոց իշխանը կը յայտնէ թէ Քրիստոսի նմանիլ՝ փրկութեան կարելոր է, եւ մեզի կը սորվեցընէ թէ Երեսնի Եկեղեցին համար մեր առջեւն զնաց, որպէս զի մենք ալ իր ետեւէն երթանք: Պաշտ առաքելալ ալ կը զրուցէ թէ անոնք միայն նախասահմանուած են, որոնց՝ Աստուծոյ Արդոյն կերպարանակից ըլլան աստուածային նախաստեղծութիւնը յառա-

Ընդդէմ տեսած է: Իսկ մեր բարի գործքերուն մէջ գերբնական նպատակ կամ վախճան ունենալիքնիս՝ մեր աստուածային վարդապետն ուրիշ ինչ անելի բացայայտ կերպով կրնար սորվեցընել, քան զոր ըրաւ՝ յայտնի զուցեւրով թէ ո՛վ որ երկրաւոր վախճան մը կը զիտէ, նոյն վախճանը ստանալով՝ արդէն բազմամբին հասած եւ վարձքն առած կ'ըլլայ:

Բայց ասկից՝ ֆրիստոսի գալտեան, իր քարոզութեան ու կենաց, իր տուած օրինակներուն, առաքեալներուն առաքելութեան եւ Եկեղեցւոյ հիմնարկութեան անտեսութիւնն ուրիշ բան չեն՝ բայց եթէ բարձրագոյն ձայն մը, որ կ'ազազակէ թէ գերբնական կենաց մը սահմանուած ենք: Ս. Գրքի սյնչափ նշանաւոր խօսքերը, թէ լուսոյ կանչուած ենք, թէ բնութեան մեռած պիտ'որ ըլլանք՝ սրպէս զի շնորհաց մէջ ապրինք, թէ ալ չէ թէ հին՝ այլ նոր մարդը պիտի ապրի ի մեզ, թէ ասկից ետքը չէ թէ մարմինը՝ այլ հոգին պիտի յաղթանակէ, թէ նոր Ազատն զհինը թազեց, Ս. Գրոց առ ամեն եւ ուրիշ անթիւ անհամար խօսքերը, կ'ըսենք, կը նշանակեն թէ մեր կեանքը՝ պէտք չէ որ միայն մտքով եւ սրտով կարգադրենք, հապա մտքէ վեր սկզբունքներով, եւ սրտի բնական յստարութիւններէն շատ անելի բարձր ու գերազայն պահմանքներով:

Այսչափ ցուցումներէն ետքը՝ աւելորդ կը համարիմ յառաջ բերել մեր մտաց տկարութիւնը, եւ նշմարտութիւնը կատարելապէս գտնելու անկարող ըլլալը. նոյնպէս աւելորդ է յիշել այն անթիւ ու խիստ ծանր մշտնութիւնները, որոնց մէջ ձգած է եւ ամեն օր կը ձգէ իր մոլեռանդ երկրպագուները: Աւելորդ կը համարիմ նաեւ ընթերցողին աչքին առջևը նկարել թէ ինչչափ տղեղ, կեղծաւոր եւ ապականեալ է այն սիրտը՝ որուն վրայ ոմանք այնչափ կը պարծին, իր անմին վրայ թիչ մը մտածողը՝ բաւականէն անելի կը համարուի, թէ մեծապէս կը սխալին անոնք ամենքն ալ, որ կ'ազազակեն թէ Բաւալան է Գոթը, Բաւալան է Գոթը: Աւելի պատշաճ է յայտնապէս ցուցընել թէ որչափ ծանր է առ անկարգութիւնն ու իր պատճառած ֆրասները, վասն զի ամենքն ազէկ չեն հասկընար: Ուստի համարաօտի մը կ'ուզեմ ասիկա մեկնել, սրպէս զի թէ բանն ազէկ իմացուի եւ թէ ուզողը կարենայ գիւրութեամբ ազատիլ:

Առ ամենածանր մտրտութիւնը ֆրաս կը հասցընէ քրիստանէին իր փրկութեան արմատին վրայ, որ է հաւատքը՝ վասն զի ո՛վ որ կը կարծէ թէ փրկուելու համար բաւական է մտքը, երբեք մեծ բանի տեղ չիկրնար գնել հաւատքը, որն որ մտքէն վեր է: Եւ իրօք ալ կը տեսնենք որ այսպիսիները հաւատքին հարկաւոր ըլլալն ամենեւին չեն կրնար ըմբռնել. վճիռ կու տան թէ ամեն կրօն ալ բարի է եւ բաւական է բարին գործելը, բողոքականին, անաստուածին եւ ուղղափա-

սին մէջ զանազանութիւն շնն ըներ. կրօնի բարբ էութիւնը՝
 քիչ մը բնական լուսութեան վրայ կ'ամփոփեն: Եւ ուր որ
 աշխարհքիս Փրկիչը մասնաւորապէս երկիր իջած է, որպէս
 զի ճշմարիտ հաւատքը սերմանէ, եւ կ'ազազակէ թէ ով որ
 չի հաւատար՝ պիտի գատապարտուի, եւ ով որ չի հաւատար՝
 արդէն գատապարտուած է. այնպիսիները եւ ոչ իսկ կրնան
 իմանալ թէ ինչպէս այնչափ մեծ բանի տեղ կը գրուի աս
 հաւատքի անձառ պարզեւր: Եւ թէպէտ կը տեսնեն որ ա-
 ռաջին հաւատացեալք աւելի յանձն կ'առնէին որ հոգիներն
 մարմիններէն զտուի, քան թէ հաւատքներն սրտերուն մե-
 ջնն. այսու ամենայնիւ իրենք նոյն հաւատքն այնպէս ոչինչ
 բան կը համարին, որ անտաի իմաստաւիտութեան կամ գծուա-
 րութեան շուքի մը համար՝ նոյնը կը մերժեն:

Աս մտարութիւնը մնաս կը հասցընէ զարձեալ մար-
 գուն՝ նաեւ շնորհաց կողմանէ, ինչու որ այնպիսիները եւ ոչ
 մայրերէն կ'անցընեն թէ փրկուելու համար հարկաւոր է շնոր-
 հաց մէջ մնալ, թէ շնորհքը՝ նոր սկիզբ մը պիտ'որ ըլլայ ի-
 րենց գործքերուն, որպէս զի անոնք յաւիտենական փրկութեան
 համար սպուտ ունենան, եւ թէ միայն աս շնորհքն է՝ որով
 կրնան Աստուծոյ բարեկամ եւ իր առջեւը հանոյ ըլլալ: Ասան-
 կով տարիներ կ'անցընեն առանց շնորհաց, եւ երբեմն ալ հա-
 զիւ թէ ընդունած կ'ըլլան, նորէն կը մերժեն: Եւ ուր որ եթէ
 ոսկոյ կամ արծաթոյ պղտիկ գումար մը կորսընցընելու ըլլային,
 անհնարին արտաժութեան մէջ կ'իյնային, ամենեւին եւ ոչ կը
 զգան այսպիսի անսահման գանձ մը կորսընցընելին, որն որ
 միայն երկինքը ստանալու համար կրնար գործածուիլ:

Ինչպէս որ շնորհաց հարկաւորութեան վրայ կը սխա-
 ըն, անանկ ալ կը սխալին նոյն շնորհքն ստանալու եւ պա-
 հելու համար պէտք եղած միջոցներուն հարկաւորութեան ու
 գործածութեան վրայ: Մարդ չէր կրնար հաւատալ՝ եթէ ա-
 մէն որ շտեմներ աս ծանր մտարութեան մէջ գանձուցներուն՝
 նոյն միջոցներուն վրայ ունեցած անհոգութիւնը: Խորհուրդ-
 ները շնորհաց հասարակ խոզոգակներն են, սուրբ պատարագն
 ու աղօթքները՝ նոյն շնորհքն երկինքէն կ'իջեցընեն, աստուա-
 ծային քարոզութիւնն անոր նամբայ կը բանայ, եւ ընդհան-
 րապէս բարեպաշտութեան ամեն միջոցները սրտին մէջ նոյնը
 կը տանեն: Արդ՝ մարդ չի կրնար խօսքով յայտնել թէ աս
 ամեն բանի մէջ ինչ տասփնանի անհոգ ու անփոյթ կը գըտ-
 նուին: Թեպէտեւ աս անփութութիւններն այնչափ մեծ բանի
 տեղ չի կրնար զնել մարդ, երբ որ կը տեսնէ թէ ինչպիսի
 անտարբերութեամբ կը նային աս բարեպաշտութեան գործ-
 քերուն: Համոզուած ըլլալով որ փրկութեան համար բո-
 լան է հոգն ու սիրտը, աս ամեն գերբնական միջոցներն անս-
 ցուտ ու աւելորդ բաներու տեղ պէտք է որ զնեն, եւ Աս-
 տուած տար որ նաեւ աւելորդապաշտական բաներ չտեպէին:

Եւ ինչպէս որ կը մտածեն, նոյնպէս ալ կը գրուցեն՝ ուրիշներու հետ խօսակցած ասեմներն, զարմանք ցուցնելով թէ ինչպէս ասոնք այնչափ մեծ բանի տեղ կը գրուին: Հասանազամ լսած եմ նաեւ զէշ շհամարուած անմիջներէն, որ մարդուս ցաւակցութիւնը շարժող անտարբերութեամբ ու պաշտօնեամբ մը կ'ըսեն՝ փութով ու եռանդով աս միջոցներուն ետեւէն ինձոյններուն. Գոն՝ որ այնչափ խելացի եւ, ինչպէս ասանկ նախապաշարութեան բանուեր եւ: Գոն՝ ալ եկեղեցիները կը պարտաւ: Գոն՝ ալ խոստովանարաններն աւելլու վրայ եւ: Ինչ, կը կարծես թէ Աստուած այսպիսի բաները հոյ կ'ընէ: Ասանկ կը խօսին եւ սրտերնուն մէջ կասկած մ'ալ չեն ունենար թէ ասկից աւելի անասնական անմասնութեան խօսք չեն կրնար գրուցել:

Աս մտարութիւնը կ'ապակհանէ իրենց ամէն գործքերը, մինչեւ իրենց առաքինութիւններն ալ: Արովհետեւ չեն ուզեր գիտնալ թէ բարիքը՝ փրկութեան օգտակար բարիք մ'ըլլալու համար, պէտք է որ գերբնական նպատակի համար գործուի, եւ թէ նաեւ շնորհաց մի՞նակ կը պահանջուի՝ որպէս զի յախտենական փրկութեան արդիւնաւոր ըլլայ. թէ առաքինութիւնները գերբնական նպատակի մը համար պէտք են գործուիլ, որպէս զի քրիստոնէական առաքինութիւններ ըլլան. անոր համար ալ ամէն բանի մէջ իրրեւ պարզ բնական մարդ կը գործեն, ամենեւին արդիւնը չեն վատարկիր, եւ ասեմներն ու գործքերնին պարսպ տեղ կը կորսնցնեն: Ո՞րչափ ազգազական եւ սրչափ գայթակղած են ան եռանդնաւ քահանաներուն զէժ, որոնք իրենց մարդասիրական գործքերը գառապարտելով, խնայած են զիրենք գերբնական սիրոյ գարնընել:

Չէին կրնար հանգարտութեամբ տանիլ՝ որ քահանայք զէժ զենն ու հակառակին իրենց մարդասիրական գործքերուն, իրենց ապաստանարաններուն, որանոցներուն, պատապարաններուն, գոբոցներուն, խանկարութեան, եւ սր մէկն ըսեմ. բայց արդեւք իրաւունք ունին՝ այսպէս գայթակղելու: Բողոքովին հակառակը: Նոյն եկեղեցականք այսպիսի գործքերը յառաջացնող, անոնց օգնող ու պաշտպանող անմիջներուն ընթացքէն տեսնելով որ ամենեւին աւետարանի հոգի լուսինն, որովհետեւ շատ անգամ անհաւատ, անպարիշտ ու բողոքական էին գործողները, սկսան անմիջապէս կասկածի երթալ: Քննեցին թէ ինչ գիտաւորութիւն ունին իրենց մարդասիրական գործքերուն մէջ, եւ տեսան որ չկայ ամենեւին բան մը՝ որ զմարդ բնութենէ քիչ մը վեր հանէ, ուստի եւ նայներնին բարեբացուցին եւ սկսան տրանջել քրիստոնէից մէջ գերբնական բարութեան այսպէս բողոքովին վերջացած ըլլալուն վրայ: Տեսան մէկ խօսքով որ մարդիկներուն բարիք կ'ընեն չէ թէ վասն զի Աստուծոյ որդիքն են, վասն զի Ահաւոր Քրիստոսի մեքովը փրկուած, վասն զի Աստուծոյ

բարձրելոյն պատկերը, վասն զի Պրիշէն մեր խնամքին յան-
ձնուած են, որոնք գերբնական սիրոյ ճշմարիտ շարժառիթ-
ներն են. հապա բարիք կ'ընենին մինակ ասոր համար, որ մեր
նմանն են, միայն բնական ցաւակցութեան ու բնական զթոյ
համար, եւ այն բնական հանութեան համար՝ զորն որ մարդ
կ'ունենայ բարիք մ'ըրած ասեն: Աս ամէն շարժառիթները,
թէպէս եւ զէշ չեն, այսու ամենայնիւ որովհետեւ միայն
բնական են, անոր համար յախտնական կենաց նկատմամբ
արգիւնաւոր չեն: Ուստի եւ այսպէս կը իմանային այն եկեղե-
ցականք ամէն եղանակաւ եւ ամենայն սիրով ասոնց անդն
ուրիշ շարժառիթներ գնել, որոնք անելի հիմնական ոգաւ-
կարութիւն անին հոգւոյ եւ անելի պատիւ կ'ընեն Յիսուսի
Քրիստոսի: Իսցց մի կրցաւ երբեք այն մաշտրեանքերը համա-
ղել, որոնք գերբնական բան եւ ճշմարտութիւն չեն նանչնար:

Նոյնպէս (հոս հարեւանցի ըսելու համար) վար կը զար-
նէին կաքաւներով, զի շերտային խնդրքներով, թաարներով ու
ասոնց նման գրասանքներով եղած ընկերսիրութիւնը: Արդ' մի
լրած չէ թէ աշխարհասերներն ինչպէս զէշ խօսելով անոնց
զէմ կ'ազազակեն, որոնք այսպիսի սիրոյ միջոցներու չեն հաւա-
նիր: Այսու ամենայնիւ ով որ կը նանչնայ թէ յախտնական
փրկութեան հասնելու համար գերբնական գործքեր հարկաւոր
են, կրնայ արգեօք ուրանալ այս յանդիմանութեան արգար ը-
լալը: Եթէ մէկը գիտնայ որ քրիստոսնէարար ողորմութիւն տա-
լը՝ չէ թէ ազքասի մը երեսը հացի կտոր մը նեւսնն է՝ անոր
տուած ձանձրութենէն ազատելու համար, եւ կամ չէ թէ ինք
զինքը բանէ մը զգիւնն է, որպէս զի ցաւակցութեան բնական
մէկ զգածման համաձայն վարտի. հապա ազքասիմ' իրբեւ Յի-
սուսի Քրիստոսի անմին՝ ողորմութիւն ընենն է. եթէ մէկը,
կ'ըսեմ, ասիկա գիտնայ, շուտ մը չիտեսներ արգեօք թէ որ-
չափ ծանրութիւն, չըսեմ՝ ներքին յարգութիւն մը կը պահան-
ջուի աս գործքիս մէջ, եւ միանգամայն չ'իմանար արգեօք թէ
կաքասի, զուարմութեանց եւ գրասանաց միջոցով ողորմութիւն
ընելը՝ վերջին աստիճանի անպատշաճութիւն մըն է:

Գերբնական բաները մերթեջը՝ կ'աւրե կ'եզմանն ամէն
աւետարանական սկզբունքները: Քրիստոսի աշխարհք գալենն
յառաջ ալ բնական առաքինութիւններ կը գտնուէին, եւ ա-
սիկա չիկրնար մէկը տարակուսի տակ ձգել, եթէ չ'ուզեր բա-
լոր մարդկային բնութիւնը թշնամանել եւ կամ բովանդակ
պատմութիւնը սուս համարիլ: Ի վերայ այսր ամենայնի ու-
րովհետեւ ասոնք փրկութեան համար բաւական չէին, Յի-
սուս Քրիստոս աշխարհք եկաւ, երկրիս վրայ բալորովին նոր
սկզբունքներ ու նոր վարդապետութիւններ սերտաւ, որոնց չէր
կրնար հասնիլ բնութիւնը: Արդ' գերբնական բաները մեր-
ժողը, պէտք է որ նաեւ այս ամէն աստուածային վարդապե-
տութիւնները շնանչնայ:

Մարդկային միայր՝ նոյն իսկ Հեթանոսներուն կը սոր-
վեցընէր թէ բարիք ընելու եւ բարեկամները սիրելու է. ինչ-
պէս աստուածային Վարդապետը գրուցեց: Բայց Յիսուս աս-
տոր փայլ աւելցուց թէ Ես կ'ըսեմ՝ ձեզի, որ բարիք ընէք
նաեւ ձեզի շարիք ընողներուն եւ զձեզ հաշածողներուն ալ,
որպէս զի արժանի որդիք ըլլաք ձեր երկնաւոր Հօրը, որ ա-
րեգապէր թէ բարիներուն եւ թէ շարերուն փայլ կը ծագէ:
Մարդկային միայրն այնչափի ալ կը հասնէր, որ արդիւնքնե-
րու եւ գովեստներու մէջ համեստ ըլլալու խորհուրդ կու-
տար. ասիկայ ամենէն մեծ կատարելութիւնն էր՝ որուն կրնար
հասնիլ: Իսկ Յիսուս Քրիստոս նոյն չափէն աւելի յառաջ
երթալով, մարդը՝ մինչեւ խոնարհութեան եւ անկէն արհա-
մարհութեան հասցուց: Մարդկային միայր՝ մինչեւ երկրաւոր
բարիքները շափաւորութեամբ փայլելու խրատ կրցաւ տալ.
եւ թէպէտ երբեմն այնչափի ալ հասաւ՝ որ շափազանց բա-
րիքներու հոգ չէր ունենար, բայց շափազանցին տեղը՝ այն-
չափ ինչք ունենալ կը բազմար, որ թէ բաւական ըլլայ եւ
թէ աւելորդօք մեծ հոգեր չպատճաւէ: Իսկ Յիսուս Քրիս-
տոս երկրիս փայլ անկեց մինչեւ ան ասին անարգուած ազ-
քատութեան սերը, որուն երանութիւն տուաւ, եւ ամէն բա-
րիքներու ազրիւր հրատարակեց: Մարդկային միայր ընու-
թեան հաճոյքը կատարելու նկատմամբ ուրիշ սահման չէր
ճանչնար, բայց եթէ աւելորդն ու ապօրինաւորը, եւ աս սահ-
մաններն ալ ազէկ չէր ճանչնար ու շատ անգամ չէր պահեր:
Իսկ Յիսուս Քրիստոս սորվեցուց որ մարդս օրինաւորէն ալ,
համեստէն ալ զրկուելու է, եւ փիլա կրողներուն լալն ու ող-
բալը եւ արցունքները երանութեան արժանի քարոզեց: Միա-
քը՝ բարիքներու կիրառութեան շափաւորութիւնը միայն ազ-
գեց: Յիսուս Քրիստոս աւելցուց մահացուցումն ու ապաշխա-
րութիւնը՝ անոր ամէն փիլաւերովն ու խառութիւններովը: Մէկ
խօսքով՝ բանաւորութիւնը զմարդն առաքինութեան կը համո-
զէր, բայց այն պատճառներուն համար միայն՝ գործը կը ճան-
չնար. արգարութիւնը՝ ընտկան ուղղութեան համար, ժուժ-
կալութիւնը՝ առողջութիւնը պահելու համար, բարեգործու-
թիւնը՝ անոր պատճառած հաճութեան համար, պոսպէս ու-
րիշ առաքինութիւններն ալ: Իսկ Յիսուս Քրիստոս թէ նոր
առաքինութիւններ սորվեցուց եւ թէ զանոնք ի գործ դնելու
համար նոր պատճառներ յայտնեց, ցուցընելով որ գործըներուն
ճշմարիտ եւ սուրբ շարժառիթները պետք են ըլլալ՝ երկնաւոր
Հօրը նմանիլը, իրեն կերպարանակից ըլլալը՝ որ Փրկիչ եւ օրի-
նակ էր, մարդուս ներքին կատարելութիւնը, անթտաւած պա-
կի մը ստացումը: Արդ՝ Յիսուսի մեզի յայտնած աս ամէն ծանօ-
թութիւնները մէկանց կ'ոչնչացընէ գերբնական բան ընանչոյցը:
Վերջապէս սուրբ Եկեղեցույ զախճանն ու էութիւնը
չիճանչնար: Աստուածային իմաստութեան ամենէն սքանչելի

գիւան աւ եղած է. որ Աստուած ամեն մարդիկներն ընդհանուր ընկերութեան մը, Եկեղեցւոյ մը մէջ ժողովուելու սահմանած է, եւ աւ ընկերութեան միջոցովն ամենուն ալ՝ յարեանական երանութիւնը տաւանալու հարկաւոր եղած բաները շնորհած է: Արդ՝ չէ թէ միայն աւ ընկերութեան մասնակից չիկրնար ըլլալ գերբնական բան շնանչոցը, հասցա եւ ոչ ալ նոյն ընկերութեան ինչ ըլլալը կը նանչնայ, որովհետեւ թէպէտ Եկեղեցին արտաքին եւ տեսանելի է իր ժողովրդեան ու նուիրապետութեան կողմանէ, բայց բոլորովին գերբնական է իր ներքին որպիսութիւններուն նկատմամբ: Գերբնական է իր գիտած վարմանը, վասն զի երկրաւոր բան՝ մը չէ այն նպատակը՝ որուն իր բոլոր անգամները կ'ուղղէ. գերբնական են գործածած միջոցները, որովհետեւ նոյն միջոցները կը կայանան Քրիստոսի արդեանց եւ հասուցման մասնակցութեան վրայ, որն որ կը կատարուի խորհուրդներով, ազմեքով, ներոզութիւններով ու պատարագներով: Գերբնական է իր Գլխոյն նայելով, որովհետեւ ասիկա անմիջական իշխանութիւն մը առած է Յիսուս Քրիստոսէն՝ Եկեղեցւոյ աներեւոյթ Պօլսէն: Գերբնական են այն կապերը՝ որոնցմով կապուած է, որ են՝ հաւատքն ու սէրը: Ամենն տեսիլ գերբնական է իր օրէնքներուն մէջ, ինչու որ կամ՝ անմիջապէս եւ կամ՝ միջնորդութեամբ Աստուծակ հաստատուած են: Գերբնական են իր ակնկալութիւնները, որովհետեւ այնպիսի բարիքներ կը բաղձայ ու կը խոստանայ, զորոնք մարգու մը ոչ աչքը տեսած է, ոչ տկանիչ լսած, եւ ոչ սրտին մէջ մտած: Գերբնական է ըստ ինքեան, որովհետեւ Աստուծոյ հոգին է, որ զինքը կը կերպաւորէ, եւ Քրիստոսի ներկայութիւնը՝ որ իրեն կ'առաջնորդէ եւ զինքը կը կենդանացընէ: Ասոր համար ալ ով որ գերբնական բան շինանչնար, ինչպէս կրնայ Եկեղեցին նանչնալ: Իսկ ով որ Եկեղեցին շինանչնար, ինչպէս կրնայ փրկութեան հասնիլ:

Աստի վերջապէս այս ամենայն մէկ խօսքով ըսելու համար, տես ուր կը տանի ան խօսքը թէ է՞նչ հորդորութիւն իւր յընդհանր գերբնական բաներու. Բաներու է հոգի, Բաներու է սիրտ: Կը տանի, կը հասցընէ՝ զՅիսուս Քրիստոս, իր հաւատքը, իր վարդապետութիւնը, իր Եկեղեցին բոլորովին տրանալու, եւ զմարդիկ նորէն ան վիճակին կը գարնընէ, որուն մէջ կը գտնուէին Յիսուսի Քրիստոսի աշխարհք գալին յառաջ, այսինքն՝ զԱստուած նանչնալու անկարողութեան, ապականութեանց ու մոլութեանց մէջ փասելու, եւ փրկութեան հասնելու անկարելութեան: Եթէ աւ ամեն բան բանական չէ ուղղափառի մը՝ այսպիսի սկզբունքէ մը զարհուրելով փախչելու, կը խոստովանիմ որ չեմ գիտեր թէ ուրիշ ինչ բան կրնայ օգնել:

Հրաշքներ :

Ա . Հրաշքներն անկարելի են : — Բ . Այլ հինաց հրաշք չըլլաք : —
 Գ . Մագնիսականութիւն , խառն սեղաններ : — Դ . Անկարելի է անշ-
 նալ որ գործք մը՝ հրաշք է , թէ չէ :

Հրաշքներն այն ամենապայծառ փաստն է , զորն որ կրօնն ի նպատակ իւր՝ պարծանար յառաջ կը բերէ , այնպիսի փաստ մը՝ որն որ թէ իմաստուններուն եւ թէ տղաներուն հաստատարացեալ կը խոսի , այնպիսի փաստ մը՝ զորն որ կրնայ հասկընալ նաեւ հասկընալու մեծ կարողութիւն չունեցողք : Անոր համար զարծանալու քան չէ , որ անհասարկ այնչափ ընդգրկմանն եւ այնչափ ծագրենն . բայց ով որ հանդարտութեամբ կը մտածէ ան պատճառները՝ որոնցմով հրաշքներուն զեմ կը զինուին , պայծառ կը տեսնէ թէ որչափ անպախօղ պետք է որ ըլլայ իրենց ջանքը :

Ա . Նախ տեսնուք կ'ըսեն թէ Հրաշքերը կորելի բան չեն : Իմաստակի մը՝ որն որ շարժման կարելութիւնը կ'ուրանար , եւ աս իր ապուշ կարծիքը խել մը պատճառներով կը պաշտպանէր . հին փիլիսոփային մէկն աս կերպով պատասխան տուաւ . անոր թեւը մտնելով , առաւ բոլոր սրահին մէջ պարտցուց , ուր կը վիճարանէր , եւ ետքը հարցուց . Շարժումը կարելի՞ է : Արդ՝ մեծք ալ մեր զեպքին մէջ նոյնը կրնամք ըսել : Հրաշքներ կան , աս հրաշքներն ամեն ճշգրտութեամբ ցուցումն են : Եթէ կան , ուրեմն կարելի են : Աս պատասխանին զեմ լիզրուիր : Բայց աս առաջին խորհրդածութիւնն ուրիշ շատ աւելի ծանրակշիռ խորհրդածութեամբ մ'ալ կը գործանայ : Հրաշքներուն անկարելի սեպուելուն միակ պատճառն ան պետք է ըլլալ , զի ան չի ներքուստ հակառակութիւն կը պարունակեն : Արդ՝ ի՞նչ կը զառնայ բոլոր աւետարանը , որն որ վրիստոսի եւ առաքելաց մեքսօք գործուած այնչափ հրաշքներ կը պատմէ , եթէ առջեմիս իրքեւ ճշմարիտ՝ այնպիսի գործքեր կը զնէ , որոնք անկարելի են , զի ան չի ներքին հակառակութիւններ կը պարունակեն : Բոլոր աւետարանը , որով եւ բովանդակ քրիստոսնէութիւնն՝ իր ամեն գործքերովն ու զարժանալիքներովը՝ առասպել մը կը զառնան : Աս ասանկ է . եթէ հրաշքները ներքին հակասութիւն կը պարունակեն , ան ասեն ոչ որ կրցած է եւ ոչ հրաշք մը միայն գործել : Ինչպէս՝ ասոր հակառակ՝ եթէ միայն հրաշք մը գործուած է , ալ անկից ետքը հազարաւորներ ալ գործելն անկարելի չէ :

Այստե ամենայնիւ լսենք մէյ մը աս կարծուած անկարելութեան պատճառը : Եթէ հրաշք է գործուածը — ըստ , կ'ըսեն , ասիկա Աստուծոյ ի յաւիտեանց որչափ ցիւրմերուն եղ-

Զուտը ՎՋԱՄ: ---- Ի Ա-տ-տ-տ-տ էր ընդ-ն-ն-ը Կ-Կ-Կ-Կ: Ի- ոչ-
 գի-տ-ի Կ-Կ Կ-Կ Կ-Կ Կ-Կ-Կ-Կ-Կ-Կ Կ-Կ-Կ-Կ: Հաս անգամ աս
 առարկութիւնը լսած եմ, որն որ այնպիսի յազմական կեր-
 պարանքով մը յառաջ կը բերուի, իբրև թէ բոլոր վարդա-
 պետներուն բերանը գոցելու եւ սուրբ Եկեղեցւոյ բովանդակ
 շէնքը կործանելու շափ ոյժ ունենար: Բայց տեսնենք բոլոր
 զորութիւնը: Բնութեան օրէնքները գնօզն Աստուած է:
 Հրամար ես: Աս օրէնքներն անփոփոխ կերպով հաստատած է:
 Այնպէս ըլլայ: Զանոնք ի յախտենից հաստատած է: Աս
 ալ այնպէս ըլլայ: Արեւի հրաշքներով ասոնց ամենեւին բաց-
 առութիւն մ'ալ չկրնար ընել: Զգոյշ կեցիք որ հանելու
 հետեւութիւնդ մեռքեզ չփախչի: Ինչու որ միթէ Աստուած
 ի յախտենից ան առիթն ալ աչքին առջեւ չունէր, որուն
 մէջ՝ իր մէկ մասնաւոր վարձանին համար՝ կրնար այն օրէնք-
 ներէն բացառութիւն ընել: Պէտք է որ այնպէս ըլլայ, եթէ
 չես ուզեր իրեն զլանալ ապագային գիտութիւնը: Արդ՝ եթէ
 ի յախտենից բնութեան օրէնքները հաստատած ասեն, նաեւ
 հաստատած ըլլար որ այն օրէնքներն որոշեալ առիթներու
 մէջ ի կախ մնան, աս ի կախ մնալն ալ ի յախտենից որո-
 շուած չէր ըլլար: Ժամացոյց շինող մը իր անիւներուն տեսա-
 կան շարժում մը կու տայ, բայց որպէս զի նաեւ պատշաճ
 ասեն ժամերն ալ զարնէ, հարկ է որ ամեն անգամ ժա-
 մացոյցին մերձեական կազմուածքը փոխէ: Ոչ երբեք: Թէ
 մէկը եւ թէ մէկալը յառաջագոյն անանկ կը յարմարցնեն,
 որ անիւներուն յաջորդական շարժումն ալ չիզայրիր, պատ-
 շաճ ասենին ժամերն ալ կը զարնուին: Այսպէս ալ Աս-
 տուած բնութեան հասարակ ու տեսական օրէնքները հաս-
 տատելու ասեն՝ կը հաստատէ նաեւ որոշեալ աստիճան-
 րու մէջ ընել ուզած բացառութիւններն ալ: Արդ՝ ո՞ր է ա-
 սոր մէջ Աստուծոյ փոփոխականութիւնը, իր վճիռներուն
 եղծումն ու այն կարծուած անկարելութիւնը:

Բ. Ա՛լ հի՛ն հո-շտ ՂՋԱՄ: Թէեւ սուրբ ըլլար, որ
 հիմա հրաշք չիգործուիր, միթէ ասով՝ անցած աստիճաններն
 եղածները կը ընկուեին: Արեւի ալ իշխարիս պիտի չըլլան
 հրապարակաւ եւ ամբողջ բազմութիւններու առջեւ պատա-
 հած զեպքերու փայտութիւնները: Արեւի ալ հաստատու
 չենք մեծամեծ սուրբերու եւ ամենապատու մարդիկներու,
 որոնք իրենց աչքովը տեսածներուն վիպարութիւն տաին: Թէ-
 պէս հիմակուան աստեա ամենեւին հրաշք մ'ալ չգործուելու
 ըլլար, այսու ամենայնիւ ոչ որ կրնար եղծանել անցած ժա-
 մանակները գործուած հրաշքները, որոնք քրիստոնէութեան
 ճշմարտութիւնը կը հաստատեն:

Բայց բոլորովին սուտ է որ հիմակուան աստեա հրաշք
 չիգործուիր: Ազգապառ Եկեղեցւոյ մէջ ամենեւին մէկ զարու
 մէջ հրաշքները պակասած չեն, եւ մինչեւ աս մեր օրերն ալ

կըլլան: կրնայի՛ եթէ ուզէի՛ աշքիս առջևն եղած հրաշքը յա-
 առջ բերել. բայց իրաւունք չունիմ պահանջելու որ իմ խօսքիս
 հաւատք ընծայուի: Աստի յանաջ կը բերեմ զանոնք՝ որ Հոսով
 սուրբերուն զատին մէջ անդադար քննութեան տակ կը
 ձգուին: Աս զատերուն մէջ այն հրաշքներուն վրայ չի՞ս-
 սուիր: որոնց քննիչները կրնան թէ բազմաթիւ եւ թէ՛ շատ
 տեսակ ըլլալ: Հրաշքներուն քննութիւնը կը կատարուի ամեն
 ազգերէ ժողովուած աստնին առջև. աշքով տեսնողներու
 վիպութեան վրայ հաստատուելով, եւ նոյն ականատես փա-
 ներուն թիւն այնչափ կ'ըլլայ, որ սխալելու կարելութիւնն
 ալ կը վերնայ: Գիտութեանց մէջ ամենէն անուանի եզոզ
 անձանց խորհուրդ կը հարցուի, ստուգելու համար՝ թէ այն
 զործքերը՝ որոնց վրայ կը խօսուի, քնական եղանակաւ մ'ալ
 կրնան եղած ըլլալ: Աս ամեն բան այնպիսի խստութեամբ կը
 քննուի, որ եթէ հակառակ կողմանէ տարակուսի ստուեր
 մ'ալ մնալու ըլլայ, բոլոր խնդիրը մէկ դի կը թողուի եւ ա-
 մենեւին հաստատութիւն չիարուիր: Չկայ պատճառաբարու-
 թեան զատատան մը, որուն մէջ այնչափ փաստեր պահան-
 չուին՝ յանցաւոր մը կարեազան հանելու համար, որչափ փաստ
 կը պահանջէ Եկեղեցին հրաշքի մը ճշմարտութեան վրայ
 վճիռ տալէն յառաջ: Թող քննեն եւ տեսնեն թէ աս նիւթիս
 մէջ բենեղիկոտս ԺԴ. որչափ այսպիսի զգուշաւորութիւններ
 կը պահանջէ: Թող կարգան հրաշք մը հաստատուելէն յառաջ
 եղած զատատանական հարցափորձները, յառաջադրութիւն-
 ներն ու խորհրդակցութիւնները, եւ ետքը անոնց ստուգու-
 թեան ու ճշմարտութեան զէմ խօսին: Արդ՝ այսպիսի հրաշք-
 ներու անդադար յախրդութիւնն ունինք զարե՛ զար մինչեւ
 մեր օրերը:

Ես ասոնց վրայ մինակ կանկ կ'առնեմ, չեմ յիշեր ու-
 բիշ այնչափ հրաշքները՝ որոնք նոյնպէս անտարակուսելի են
 եւ մեր օրերն ալ շատ կը պատահին: Ամենասուրբ կոչան
 իր տաճարներուն մէջ տարեւ տարի իր բարեխօսութեամբը
 բազմաթիւ մեծամեծ ու զարմանալի հրաշքներու զմեզ ար-
 ժանի կ'ընէ: Իտալիայի մէջ Ս. Անտոն Կատուացի, Ս. Ալլի-
 գիոս Գոնզակա, Ս. Փիլիպպոս Ների, Ս. Փրանկիսկոս Յերո-
 նիման, հրաշքներու անուպառ ազրիւրներ են: Գաղղիայի մէջ
 Ս. Փրանկիսկոս Իէճիսի զերեզմանին վրայ ամեն տարի անթիւ
 հրաշքներ կ'ըլլան, որոնց ստուգութիւնն ամենախիստ քննա-
 զատութեան կանոններուն համեմատ՝ անտարակուսելի է: Սոգ-
 նիայի մէջ Ս. Յակոբոս առաքելալ եւ Ս. Իսիդորոս անպակաս
 հրաշք կը զործեն: Ս. Փրանկիսկոս Քսուեր բոլոր արեւելք
 հրաշքով լեցուցած է, եւ մինչեւ մեր օրերը իրացընէ սքան-
 չելազգարծ մըն է: Գիտեմ որ մեր օրերուն տեսակ մը խորունկ
 փիլիսոփաներն աս ամեն վիպութիւններուն վրայ ժպտելով
 մը կ'անցնին. բայց մենք ալ անոնց ամեն հայհոյութիւններուն

և հեղձութիւններուն վրայ ցուակցութեամբ մը ժպտելով կրնանք անցնիլ, և հաստատել միանգամայն որ բոլորովին սուս է թէ հրաշքներու ժամանակն անցած ըլլայ:

Անշուտի միայն կրնանք զիջանիլ, որ հիմայ հրաշքներն այնչափ յաճախ չեն պատահիր, ինչպէս առաջին ժամանակները: Բայց առ ալ բանաւոր պատճառ մը ունի, որ կը ցուցնէ թէ ասանկ պէտք էր ըլլալ: Ս. Գրիգոր պատշաճ խորհրդածութիւն մը կ'ընէ, թէ մասաղ անկերուն ստեպ չուր կը արուի, ցորչափ որ դեռ փախուկ են, որովհետեւ էթէ ասանկ շրջար, հովերու և խորշակի գէժ չէին կրնար զիմանալ, բայց անգամ մ'որ խորունկ արմատ ձգած և անձած ու հաստատուն կերպարանք մ'առած կ'ըլլան, ալ անկից ետքը երկիւրքին սափարական ժամանակին երկրիս վրայ թափած անձրևներուն թող կը արուին: Դմանապէս առաջին տարիները՝ երբ անհաստաները պիտի գառնային, հրաշքներն աւելի հարկաւոր էին՝ իրքեւ հաստոցը հաւատարի ընելու արտաքոյ կարգի միջոցներ, ուր որ մեր ասեկները՝ որ հաւատքն ընդհանրապէս հաստատուած է, և հաւատացեալները խանարուրէն տեսալ՝ անոր մէջ անած են, ալ հարկաւորութիւն չիմնար պայպիտի արտաքոյ կարգի միջոցներու:

Ասկից զատ՝ հաստաքն ան ասեկն ուրիշ փաստով չէր կրնար աւելի զօրութիւն ասեալ, որչափ հրաշքներու ազդեցութեամբը, ուր որ մեր օրերն ուրիշ շատ փաստեր կան, որ անոնց տեղը կը բռնեն: Մեր օրերը կրնայ հաստոցը մարգարէութիւններու գեղեցիկ շարք մը յառաջ բերել, որ զարե զար ստուգուած ու կատարուած են: Ըստմայ Եկեղեցին նոյնպէս կրնայ ցուցնել իր տեսողութիւնը, իր տարածումը, իր մրցութիւնները, իր յաղթութիւնները, իր մարտիրոսներուն հաստատութիւնը, իր հովիւներուն անընդհատ յախորդութիւնը, և ուրիշ ասոր նման բաներ: Առ ամեն փաստերը զարերու անցնելովն աւելի ևս զօրութիւն կը ստանան, ուստի զարմանք չէ՝ որ նոյն Եկեղեցին ալ հիմայ այնչափ չիկարտախի հրաշքներու, որոնք առաջին զարերուն մէջ գրեթէ իր մի միայն փաստերն էին: Ասով վերջապէս յայտնի կը տեսնուի այն գեղեցիկ անասութիւնը, որով Աստուած բաժանդակ Եկեղեցին կը կառավարէ, զանազան ժամանակ զանազան պնտութիւններ մաստակարարելով, ինչպէս և որչափ որ նոյն Եկեղեցին կը կարտախի:

Գ. Ստեպան մեր զարը հրաշքներու գէժ նոր զժուարութիւն մ'ալ յառաջ կը բերէ, և կը կարծէ թէ ասով բոլորն ալ մշտնջենաւորապէս կրնայ ոչնչացնել: Մեծերու կանախիւնը իմ կնքանիւն խորիւնիւնսն ինչ անուն կ'ուզես տուր՝ ինք իրմէ միմակ բաւական չէ՝ իր զարմանայի զարձրերովը բոլոր հրաշքները մեկնելու: Ասոր վրայ համեզուերու համար՝ բաւական է Մովսէսիւն ըստաստութեան և

բեւոյթմանը մասնակցել: Եւ եթէ առ առաջին կարգի գործըն-
 րան վրայ կ'աւելցընես նաեւ Բնօր-ըրթ ու Ինքն-եղանկերը,
 եւ մինչեւ անդիի աշխարհքէն եկող ու իրենց լուրերը մեզի
 հաղորդող ուղիները, ալ անկէ ետեւ հրաշքներու շուքն ալ կը
 քննես: Ասանկ կը խօսին շատերը բերնով, ոմանք ալ նաեւ
 սպազբութեամբ: Իրաւցընէ եթէ մարդ սցապիսի սլլանդակու-
 թիւններն ակամօփք լսելու ըլլայ, չիկրնար հաւատալ. բայց
 սլլապէս է: Աս գժուարութիւններուն ուզգակի պատասխան
 տալէն յառաջ, կ'ազաշեմ, ընթերցող, որ ընդհանուր գիտ-
 զութիւն մ'ընես: Ամպարիչաք միշտ առ կը գրուցեն թէ շին
 կընար հասարակ, Երեւնի ասոր չիհաւանիր, եւ թէ մենք
 ուզգափառքս շատ փոքրահասուն ենք: Եւ ետքէն գործքով կը
 ցուցընեն թէ աշխարհքիս վրայ՝ առն ակտակ սլլանդակու-
 թեան անխորհրդարար հաւատացող՝ իրենցմէ աւելի չկայ,
 բաւական որ այնպիսի սլլանդակութիւններով Քրիստոսի հա-
 տարին գէմ ելլեն:

Անցած դարուն մէջ, ինչպէս առն մարդ գիտէ, ան-
 հաւատութիւնն իր վերջին ծայրը հասած էր՝ փիլիսոփանե-
 րուն եւ Համբրէն ուսմանց վրայ գրողներուն ձեռքովը: Բայց
 րան մեանց արդեօք, որուն շահաւատացուի: Ամենք՝ որ բանա-
 դատութեան պատճառաւ լէին կրնար հաւատալ հին ու նոր
 կրակարաններուն, շատ մը կրցան հաւատալ ճենացուց տա-
 րեղութիւններուն ստութեանցը, որոնց մէջ յայտնապէս ժա-
 զովորդը շոգորթութելու համար առատակեական հնութիւններ
 հնարուած գրուած են, որովհետեւ կը յուսային որ ասանց-
 մով Դննդոց գրքին ժամանակագրութիւնը սուս կրնան հա-
 նել: Հաւատացին թէ Հնդկաստանի մէջ գտնուած ձեռագիր
 մը, որն որ նոր քարոզչի մը գրուածքն էր, իրրեւ հնուցմէ
 մնացած գիրք մ'ըլլայ. վասն զի կը յուսային որ ասով կրնան
 ցուցընել թէ միայր բաւական է ճշմարտութիւնը գտնելու,
 եւ գերբնական յայտնութեան յուսոյն հարկաւորութիւն չկայ:
 Հաւատացին թէ Եգիպտոս գտնուած երկու կրակարաններ՝
 երկնից այնպիսի կերպարանք մը կը ներկայացընեն, որն որ
 ուրիշ կերպով չէր կրնար մեկնուիլ, բայց եթէ ըսելով որ
 ստեղծագործութեան համար Մովսիսի որոշած ժամանակէն
 շատ դարեր յառաջ աշխարհքս արդեն եզած ըլլայ: Հաւա-
 տացին զուարճախօս նանապարհորդներուն, թէ ասանց կրնի
 ազդեր ալ գտնուին: Հաւատացին թէ Ամբրիկայի քանի մը
 կողմերը պոչաւոր մարդիկ կը գտնուին: Հաւատացին թէ Յոր-
 դանանու անդիի կողմը Հրեայք ծագիկեալ թագաւորութիւն-
 ներ ունին: Սարիշ ինչ բաներու ալ չհաւատացին, յուսալով
 որ անտնցմով կրնան սուրբ Գրքին մէկ խօսքն ուղի տակ առ-
 նել կամ մէկ գործքը տարակուսի տակ ձգել: Ինչպէս կ'ըլ-
 լայ ուրեմն որ սլլապիսի անհաւատացի բաներու գիւրաւ հաւա-
 տացողներն այնչափ գժուարութիւն ունենան հաւատալու, երբ

որ հրապարակական հաշակեալ հրաշքներու վրայ խօսք կ'ըլլայ, որոնք գիտան մարդիկներէ վկայուած եւ սուրբ անձինքներէ հաստատուած են, այնպիսի անձինքներէ՝ որ աւելի մեծնիլ յանն կ'աւնէին, քան թէ ասանկ ծանր նիւթի մէջ սուս խօսիլ: Եթէ մէկն սուր պատասխանելու ըլլայ, թէ սուր պատճառն՝ ուղղափառ ճշմարտութեան զեմ ունեցած ատելութիւնն է, միթէ ճշմարտութենէն հեռացած կ'ըլլայ:

Ասիկա ենթադրելէն ետքը՝ զառնամբ մեր խնդրոյն: Արդ Մեանքահանութիւնն ու հոգեւորականութիւնը՝ կրնան արդեօք հրաշքներուն զգրութիւնը տկարացընել: Այլ ամենեւին, եւ ոչ իսկ կրնան քիչ մը բանաստեղծութեամբ մտածողին վրայ տարակոյս մը պատճառել: Աս հմարքներուն շարութեան եւ խաբէութեան վրայ յաջորդ գլխոյն մէջ քանի մը խօսք պիտի գրուցեմ. հաս բաւական կը համարիմ լուծել ան զեմարտութիւնները՝ որ անոնցմէ հրաշքներու զեմ յառաջ կը բերուին: Կ'ենթադրեմ՝ քիչ մը ատեն, որ բազորովին ճշմարիտ ըլլան ան ամէն երեւոյթները՝ զորոնք պարճանքով մը առջնեմիս կը զնեն առ նոր գիտութեան վրայ զարմացողները: Ար շնորհեմ որ մազնիսացեալք աշուրնին զոց՝ անծանօթ լիզուով գրուածներ կարգան. հիւանդաց աղիքներուն մէջ անոնց ցաւերն ու աղիւքը ճանշման, բնութեան զաղանիքներուն մէջ ծածկուած զարմանները գիտան, ներկան ու ապագան, իրենց մտա եզած ու իրենցմէ հեռու գանուող բաները տեսնեն: Կ'մանապէս կը շնորհեմ որ սեղաններն իրենք իրենցմէ շարժին, խօսին, իրենց եզած հարցմունքներուն պատասխան տան, հոգիներն անդիի աշխարհքէն զան, ծածկուած գաղանիքներն իմանան ու յայտնեն, եւ ուրիշ ինչ որ կ'ուզես՝ ընեն: Հրաշքներու հակառակորդներուն մեզմէ ամէն պահանջանները վայրկեան մը կ'ընդունին, ըսցց ետքէն եւ ալ իրենց մէկ քանի հարցմունքներ ունիմ ընելու:

Ի՞նչպէս կրնաք ըսել թէ առ գիտութիւնները մեր զարուս գիտաւերն են, երբ կը պնդէք որ հիներն ալ չէ թէ միայն զանոնք կը ճանշնային, այլ նաեւ անոնցմով իրենց խաբէութիւնները գործելով, ժողովրդեան առջնեմ իրքեւ հրաշք կը նեւաջընէին: Հոս հակասութիւն կայ: Պէտք էիք մտածանօք ըսել թէ մեր գարն առ գիտաւորը զուրս հանեց, վասն զի զանոնք մեր սրանշելագործներուն վրայ տեսած էր:

Երկրորդ՝ Ի՞նչպէս եզած է, որ հին ատեններն այնպիսի գաղանիքները՝ միայն խիստ առաքինի եւ անարատ վարք ունեցողները կը ճանշնային, եւ իրենց ժամանակակից եզոզ թէ գիտութեամբ ու թէ փորձառութեամբ իրենցմէ երեւելի մարդիկ անոնց վրայ ամենեւին տեղեկութիւն լուծէին: Իրացընէ արտաքոյ կարգի բան մըն է ան հին հոգեւորականութեան ու մազնիսականութեան՝ միշտ սրբութեան հեռ մէկտեղ գանուիլը. իսկ մեր օրերը նոյն գիտութիւնն անանկ

բարձրամիտ չէ, պնդէս որ ամենուն հետ ընկերութիւն կ'ընէ, մանաւանդ թէ, ինչպէս շարամիտները կ'ըսեն, աւելի անասակ երիտասարդներուն ու լիտի կիներուն քով կը գտնուի:

Երբորդ՝ կը կարգանք որ հին ժամանակները գործուած հրաշքները՝ միշտ ծանրակշիռ նշմարութիւն մը հաստատելու նպատակաւ կը կատարուէին, Աստուծոյ փառացը եւ կամ հոգւոց նշմարիտ օգտին համար, եւ ոչ թէ թեթեւութեամբ կամ շնչին եւ առաւել եւս մեղանշական փոխմանի մը համար: Արդ՝ ինչէ՞ն է որ հիմա հոգեւորականութեան եւ մազնիսականութեան երեւոյթներն ընդունայն, եւ շատ անգամ ալ ծանրապէս մեղանշական հետաքրքրութեան նպատակաւ կը կատարուին: Աս փոփոխութիւնն ի՞նչպէս եղած է:

Ասկից զատ՝ մազնիսականութիւնն ու հոգեւորականութիւնը կրնան այն աշխարհքիս մէջ շտուած զարմանալիքներ գործել, բայց ան ասին միայն՝ երբ որ նոյն արուեստին ուսուցիչներուն հրամայած եղանակներն ի գործ կը գրուին: Օրինակի համար, առողջութեան վրայ խորհուրդ հարցընելու մէջ, նախ՝ պէտք է որ երկու անձինք գտնուին, մազնիսացընող այր մը եւ մազնիսացած կին մը. հարկ է որ մազնիսացընող այրն աւելի զօրաւոր մազնիսական հեղուկ ունենայ՝ քան թէ մազնիսացած կինը. հարկ է որ երկուքին կամքն ալ միարան ըլլայ. հարկ է որ մազնիսացընող այրը՝ մազնիսացած կնոջ վրայ ազդէ, եթէ ուրիշ կերպով չէ՝ գտնէ նպուածքով, կամ հրամայելով եւ կամ կամքին մէկ ներգործութեամբը, որպէս զի նոյն մազնիսացած կինը կամուտը թմբութեան մէջ մտնէ. սա փնձակէն հարկ է որ ան կինը լուսաւորութեան ըստուած փնձակն անցնի, եւ վերջապէս նոյն մազնիսացած կինը պէտք է որ յարարութեան մէջ գրուի ան անձին հետ՝ որուն համար խորհուրդ կը հարցուի, կամ անոր անձնական ներկայութեամբը, կամ անոր մազերուն եւ կամ անոր վերաբերեալ ինչպիսի որ է՝ ուրիշ մէկ բանովը: Եղանակս անգիտ աշխարհքէն հոգի մը կանչելու համար՝ հարկ է որ ուրիշ անձ մը իրեն միջնորդ ըլլայ. հարկ է որ իրենց մէջ նշաններ հաստատուին, որոնք բաւերու տեղ առնուին. հարկ է հարցմունքներ ընել, որպէս զի պատասխան առնուի, եւ ուրիշ ասոր նման բաներ: Եւ վերջապէս ամէն բան ասով կը լինենայ, որ միայն խորհուրդներ կը արուին ու խօսքեր կը խօսուին, եւ երբեք գործք մը չի գործուիր:

Արդ մեր սուրբերուն հրաշքներուն մէջ ամենեւին ասանց նման բան չիտեսնուիր. ինչու որ պնդուի պարագաներու մէջ կատարուած են, ուր եւ ոչ կարելութիւն կայ ի գործ գնելու նոյն միջոցները, որոնցմով՝ ինչպէս գուն կը գրուցես հրաշքը բնական գործքի մը կը գառնայ, եւ ուր մազնիսա-

կան եւ հոգեւորական գործողութիւններու, թէ որ արժան է ասանկ ըսել, եւ ոչ ստուերն իսկ կը տեսնուի:

Մեր հրաշքները՝ երբեմն ոգի, հոյ, իրոյ եւ ուրիշ անզոյ արարածներու վրայ կ'ըլլան: Ար տեսնես որ միայն խաչակնքելով մը՝ հոգեհոգեքը կը մարին, մորթիկները կը հան-
դարտին, ալեկոծութիւնները կը խաղաղին, թոյներն անզոր կ'ըլլան, ուրիշ որ ձկն ըսեմ: Արեւի թան է՝ ոգը, մորթի-
ները, ուրիշներ, անզոյ ընտրութիւնը մազնիսացընել: Մեր հրաշքները շատ անգամ առանկին մէկ անձէ մը կը գոր-
ծուին, որ հոգեվարք ինկած անկողնէն յանկարծ կը յառնէ, կամ ինչուս վրայ կը քաշէ, կամ բոցերու մէջ շոյրի: Արդ՝
մեր է հաստեղս մազնիսացած կինը կամ ԳԸ-ԴԴԸ, որ անոնց
միջոցով պատիւի գործութիւններ գործուին: Մեր հրաշքները
շատ հեղ սրտոց գերեզմաններուն վրայ կը կատարուին, ուր
ձկն իր կորսնչուցած գործութիւնը նորէն կը ստանայ, մե-
կայր՝ ինչքը, մէկը՝ կորսնչուցած անգամը, մէկուր հոգեւոր
խաղաղութիւնը կ'ընդունի: Արդ՝ ասիկա ինչպէս կ'ըլլայ:
Գուցէ մեռելները զկենդանիները կը մազնիսացընեն, եւ կամ
ԳԸ-ԴԴԸ կամ ուրիշ անձն թան կ'ըլլան: Մեր հրաշքները կը
գործուին միայն օգնութեան կանչելով երկինքը ընտելոյ սուր-
բերը, կամ իրենց մասունքները մերձեցընելով, կամ զիրենք՝
պատիւի մը առջեւ յարգելով: Ուրեմն անձն մարդ՝ որ կ'ու-
զէ, կրնայ ինք զինքը մազնիսացընել կամ ինք իրմ հոգինե-
րուն հրամայել, որ անոնցմէ ազդեցութիւն մ'անենայ:

Իսկոյ գլխաւորաբար մեր հրաշքները՝ իտպ շին, գործք
են: Մազնիսացընողներուն ամէն շատխտութիւնը, հոգինե-
րուն ամէն գուշակութիւններն ասով կը լծընան, որ միայն
խորհուրդ կու տան թէ ինչ պէտք եւ ընել կամ ըսել վախ-
ճանիդ հասնելու համար, իսկոյ մի եւ նոյն ասան ուղածոյ քեզի
շին շնորհեր: Մեր հրաշքներուն մէջ բարբաժին սասոր հակա-
ապի կը պատահի: Քեզի զեզեր շին գրեր, զորանք պէտք եւ
առնուլ թշկուելու համար, հապա առողջութիւնդ կու տան
քեզի, քեզի խորհուրդ միայն շին սասոր թէ ինչ պէտք է ը-
նեն՝ առողջ միտք անենալու համար, հապա նոյնը կը շնոր-
հեն, քեզի շին ցուցընել թէ ինչպէս պէտք եւ հոգեհոգե մա-
րել, ոգը հանդարտեցընել, մեռեալ մը կենդանացընել, հա-
պա մի եւ նոյն ասան բաշխացած շնորհք կու տան քեզի:

Ան անսարակուսելի հրաշքներէն մէկը, եւ փորձէ թէ
արդեօք թու արուեստովք կրնան մեկնել: Օրինակի համար,
ամենասուրբ Հազորգութեան այն զարմանալի հրաշքը, որն
որ Գուրին քաղաքը պատահած եւ պատմաւ եղած է ի պա-
տի ամենասուրբ Մարմնոյ Տեսան զեղեցիկ եւ շքեղ եկե-
ղեցոյ մը շնտրութեան: Գեղքն ասանկ պատահեցաւ: Տա-
ճարակազուպուս գազին մէկն եկեղեցոյ մը մէկն մասնատու փը
քահանայագործուած նշխարքով մը գողցած էր, եւ գրաստին

վրայի պարկին մէջ գնելով՝ հրապարակի մը մէջէն կ'անցնէր։
 Հոն աեղ մը հասնելով, յանկարծ անասունը կանկ առաւ
 կեցաւ, եւ շուզեց քայլ մ'ալ յառաջ երթալ. պարկն ինք
 իրմէ քակուեցաւ, սուրբ նշխարքը դուրս ելաւ՝ լուսոյ ճառագայթներ
 ցնդացընելով, եւ ամենուն աչքին առջեւը՝ սպին մէջ
 այնչափ տանն բարձրացած կեցաւ, մինչեւ որ բոլոր քաղաքը,
 բոլոր կղերը, քաղաքին բոլոր պաշտօնատէրները, անխի
 անհամար ժողովրդեան բազմութիւն մը կարող եղան հրա-
 պարակը դալ, եւ ակամաաեւ վկայ եղան թէ ինչպէս նոյն
 սուրբ նշխարքն ինք իրմէ իջաւ, ուրիշ մասնատուփի մը մէջ
 հանգչեցաւ, զորն որ արքեպիսկոպոսն իրեն ներկայացուց։
 Արդ այսպիսի գործքի մը մէջ, կը խնդրեմ, մէր կը գտնեա
 մաղնիքահանութենէ ա հոգեւորականութենէ պահանջուած
 թէկուսութիւնները։ Եւ երբ որ Փրանկիսկոս Քուսէր ծափ խոփ
 լեցուն քանի մը ասկասները կ'որհնէ, եւ միայն խաշակներե-
 լով՝ անոյշ իջի կը գործնէ։ զթալով հինգ հարիւր հոգւոյ
 վրայ՝ որանք ձարաւէն կը մեռնէին, եւ վկայ եղան նոյն հրաշ-
 քին, կրնաս դուն ասոր մէջ մաղնիքահան կամ հոգեւորական
 արուեստին թէկուսութիւնները տեսնել։ Եւ երբ որ քու արուես-
 տիզ ազգեցութիւնն ունենալու համար պահանջուած թէկու-
 սութիւններդ աս մեր հրաշքներուն մէջ չեն գտնուիր, ինչպէս
 ուրեմն չես խոստովանիր որ այն հրաշքի ազգեցութիւնները
 քու արուեստիզ զգրութեամբը չեն կրնար մեկնուիլ։

Ասոր համար ամեն անգամ որ մեր հրաշքներուն դէմ
 գնելով՝ կը զրուցես թէ այնպիսի գործքերը բնական կերպով
 ալ կրնան գործուիլ քու հնարքներուդ օգնութեամբը, մնայ
 ալ միշտ իրաւունք կ'ունենանք պատասխան տալու, թէ թող
 ըսածիդ պէս ըլլայ, որ կարող ըլլաս բնական կերպով նոյնները
 գործել. բայց միշտ քու արուեստիզ միջոցներն ի գործ գնե-
 լու ես։ Արդ՝ որովհետեւ մեր սուրբերն առանց այսպիսի մի-
 ջոցներու հրաշքներ կը գործեն, գուն քեզմ չեն տեսներ որ
 ասանց հրաշքները ոչ քու միջոցներուդ հետեւութիւններն
 են եւ ոչ ալ բնական գործքեր։ Գուն քու արուեստներուդ
 օգնութեամբը զարմանալիքներ կրնաս գործել, հրանդներ
 բժշկել, ծափն վրայ քաշել, սպին վրայ թռչիլ, երկիրը շար-
 փել, մինչեւ դիակները գերեզմաններէն դուրս ցատքեցընել.
 այս ամենայն կը շնորհենք քեզի։ Բայց գուն այս ամենայն
 կրնաս ընել՝ քու գիտերդ, քու միջոցներդ, քու գիտութեանդ
 գազանիքներն ի գործ գնելով, ասոր հակառակ մեր սուրբերն
 իրենց հրաշքներն առանց այսպիսի միջոցներու կատարելով,
 միշտ հրաշքի զգրութիւն մը, նշխարիս հրաշք մը գործած
 կ'ըլլան։

Արեւոյկա եթէ ան ամեն գործքերը՝ զորանք մնայ
 հրաշք կ'անուանենք, ուրիշ քան չեն՝ բայց եթէ բնական
 գործքեր, ինչոն ուրեմն գուն ալ գտնուիր չես գործեր՝ ստիճ

պատասխան ժամանակ: Բնութիւնն իր գործքերուն ու ազդեցութիւններուն մէջ միշտ անփոփոխ է. զուն բոլոր բնութիւնը ձեռք առած եւ, ինչն ուրեմն ուզածիդ պէս գործել չես տար: Ինչն Հեռաւոր քաները մեզի չես յայտներ, ինչն Հիւանդները չես բժշկեր, ինչն Հրդեհները չես մարեր, ինչն անկրեւները չես սանձեր, ինչն քանի մը գիականեր մահուանէ կենաց չես կանչեր: Բնութեան ուրիշ գործքերն ամէն անգամ Հարկաւոր եղած առեւն կը կրկնուին. ինչն վերը յիշուածներն ալ չեն կրկնուիր, որոնք այնչափ նոր, այնչափ օգտակար եւ այնչափ զարմանալի կ'ըլլային:

Ստուգիւ որպէս զի մարդ կարող ըլլայ հրաշքներու վրայ առ քու սուած մեկնութիւններովդ Հանգչիլ, պէտք է որ չէ թէ միայն բարձրագոյն շարամասութեան աստիճան մ'ունենայ, հապա նաեւ մեծագոյն աստիճան ապշութեան եւ ազիտութեան: Պէտք է չգիտնայ, ոչ թէ ինչ է հրաշքը, եւ ոչ թէ ինչ է մագնիսականութիւնն ու հոգեւորականութիւնը, եւ միայն անոր համար խօսի, զան զի խօսելու նիւթական կարողութիւն ունի:

Աս պատասխաններս, ինչպէս ամէն մարդ կը տեսնէ, կ'արժէ ան ենթացութեան մէջ՝ թէ մագնիսականութեան ու հոգեւորականութեան վրայ ըսուած ամէն երեւոյթները ճշմարիտ են: Իսկ եթէ մտածելու ըլլանք, որ նոյն երեւոյթներուն շատերն ուրիշ բան չեն, բայց եթէ խարեւութիւն եւ ձեռաց խաղեր, ինչպէս կը խոստովանին նոյն իսկ անոնց պաշտօնականները, եւ եթէ ասոր վրայ աւելցնելու ըլլանք նաեւ որ նոյն փորձերուն շատերն ուրիշ բան չեն, բայց եթէ ծանր մեղքեր, սասանայական կոչումներ եւ աւելորդապաշտութիւններ, զորոնք արդէն Հին աստիճաներէն Ս. Եկեղեցին զատապարտած է, ամէն մարդ կրնայ իմանալ թէ որչափ ասանցմէ հեռու էին այն սուրբ անձինք, որոնց հրաշք գործած ըլլայը՝ պատմութիւնը կը հաստատէ: Արդ՝ որ կողմանէ որ մտածուելու ըլլայ հակառակորդներուն հանած զժուարութիւնը, ամենեւին բանուելու բան չէ:

Գ. Բայց զարնեալ կը պնդեն ու կ'ըսեն. այսու ամենայնիւ ս'ի այնչափ ազեկ կը նանչնայ բնութեան զօրութիւնը, որ կարող ըլլայ ապահովութեամբ հաստատուել թէ այն մեր հրաշք անուանած գործքը՝ բնութեան գաղանիք մը ըլլալոյ, զորն որ մենք գեռ չենք նանչնար: Գործ+ էջ հրաշք կոչելու համար՝ հարկաւոր է նախ զի՛քուն թէ քիչ+ սուր իջ հասնի Բնութեան զօրութեանը: Արդ՝ ս'ի կրնայ առ համարձակութիւնն ունենալ. ուրեմն միշտ ալ անստորջ կը մնայ հրաշքի մը գոյութիւնը: Շատ զարմանալի բան է, որ մարդիկ՝ որոնք մեր օրերն այնչափ կը պարծին թէ ամէն բան գիտեն, բնութեան ամէն ներքինն ու խորունկ գաղանիքները փնտռած գտած են, այսպէս ինքնակամ խոստովանին իրենց ազիտութիւնը, երբ

կը կարծեն թէ կրնան ասով տեղ մը նետել ու կրնը խոցել: Մենք ալ յօգարութեամբ կը շնորհնք իրենց, թէ ազեա են բնութեան զազանդներուն, մանաւանդ թէ աս ալ կ'աւելցնենք թէ պէտք չէ որ միայն պարկեշտութեան համար իրենք զիրենք ազեա համարին, հապա ներքուստ համազուելու են, թէ ստուգիւ այնպէս ազեա են: Բայց ասկից ինչ կը հետեւցնեն: Եթէ չենք գիտեր թէ մինչեւ ո՞ր կը հասնի բնութեան զգրութիւնը, գոնէ ան ալ պիտի չգիտնանք, թէ այն զգրութիւնն՝ ինչպիսի որ ըլլայ, չիկրնար իսկ իրեն հօտհոտ ըլլալ, եւ հասարակութեան օրինակներով կը յարմարուի: Եթէ ասկիս գիտենք, բաւական է ճշմարտա հրաշքները ճանչնալու: Այսին զի ամէն անգամ՝ որ եակի մը վրայ իր բնութեան հակառակ գործողութիւն մը կը տեսնեմ, կամ այն օրինակներուն եղծումը, զորոնք փորձառութիւնս ինծի հաստատուն ու անշարժ ցուցուցած է, եւ կը համազուիմ որ աս բանս առանց բնական պատճառի մը եղած է, միշտ կը հաստատեմ առանց մտքորոշէն վախճալու, թէ հոն մարդկային կարողութեան վեր զգրութիւն մը կայ, այսինքն է՝ հրաշքը: Այսպէս, օրինակի համար, առանց ճանչնալու հրոյ ամէն յատկութիւնները, գոնէ աս գիտեմ թէ բնական վիճակի մէջ գոնուող մարդկային մարմինը կ'այրէ, երբ որ անոր կը մերձենայ: Արդ՝ եթէ տեսնելու ըլլամ որ բնական վիճակի մէջ գոնուող մարդկային մարմին մը, չէ թէ միայն հրոյ մէջ չ'այրիր, այլ մանաւանդ անկից զովութիւն մ'ալ կը զգայ, եւ ասկիս այնպիսի միջոցով մը կը կատարուի, որն որ ամենեւին աս ազգեցութեան հետ համամտութիւնս չունի, ինչպէս ըսեմ՝ միայն խաշակներէնով մը, եւ՝ առանց մտքորոշէն վախճալու՝ միշտ կը հաստատեմ թէ հրաշք մը գործուած է: Եւ ինչո՞ւ համար: Այսին զի չիկրնար հրոյ անջատիչ զգրութեան հետ միաբանիչ այն հակառակ զգրութիւնը՝ որն որ հոս կ'ազգէ, ապա թէ ոչ՝ այնպիսի եակ մը կ'ըլլար, որն որ ինք իր մէջը հակառակութիւն կ'ունենար:

Բնական օրինաց հաստատութիւնն ինծի ուրիշ փաստ մ'ալ կը մտաւարարէ, որն որ նայնպէս անյազմելի է: Արարածական զգրութեան մը հասնիլ կրցած վերջին սահմանն՝ ինչպիսի որ ըլլայ, աս սաղոյ է որ մի եւ նոյն տեսակ առթի, մի եւ նոյն տեսակ պարագայի մէջ, ամէն անգամ մի եւ նոյն գործքը յառաջ կը բերէ: Առանց մտաւարական պատճառներու գիտելու, ամէն զարեբու փորձառութիւնն աս բանս յայտնի կը ցուցնէ, եւ անկարելի է ուրանալը: Զուրը՝ միշտ կը թրջէ, հուրը միշտ կ'այրէ, արեւը միշտ կը լուսարարէ, երկիրը միշտ անկեր կը բուսցնէ, գանձակը միշտ կը կորէ, եւ այսպէս գնա յառաջ որչափ որ կ'ազգես: Միեւնոյն պարագաներու մէջ՝ բնութեանն միեւնոյն ազգեցութիւնը կ'ընդունինք հաստատութեամբ: Իսկ երբ որ կը տեսնեմ թէ օրհնութիւն

մը տալով, սուրբ մը օգնութեան կանչելով, սուրբի մասունք մը գայջընելով, մասնաւոր զեպքի մը մէջ՝ բնութեան հաստատուն որկնքները կը փոխուին, Բնչպէս սառցոյ շրջամ թէ ասիկա բնութեան գործքը չէ, այլ արտաքոյ կարգի զօրութիւն մը մէջ մասն է: Եթէ նոյն գործքերը բնական բլլային, հարկ էր որ ամեն անգամ նոյն պատճառներուն ի գործ դրուած տակերը կրկնուէին. ուստի եւ որհնութեանք մը, մասունք գայջընելով մը, միշտ եւ ամեն անգամուն նոյն գարեմանայիքները պիտ'որ բլլային: Եւ եթէ ասիկա յայտնապէս սուս է, այս ուրեմն ճշմարիտ եւ լուսաւոր կը մնայ միշտ թէ հրաշքները կարելի են եւ կ'ըլլան:

Արեւնայէս, կ'ըսեն ոմանք, Եւ չի՛ լինո՛ւ հասարակ բնութիւնը գործելու, շարժելու, զի տե՛ր գրեթէ մէջ կը կորուստ. . . . Ինչի՛ վերտուայ ընչեւտ հասարակ շարժում լուծին. . . . որտե՛ղ կ'որդի բնութե՛ն. . . : Չեն կրնար հաստատու: Գոտաախանը շատ գիւրիւն է. մի հաստար: Հրաշքներուն գոյութիւնն ու ստուգութիւնը պաշտպանած տակներն, մենք չենք ուզեր ըսել թէ ամեն հրաշքի պէս պատմուած բանը՝ ճշմարիտ հրաշք բլլայ:

Ար պարտաւորինք հաստատու ան հրաշքներուն, որոնք սուրբ Գրոց, թէ հին ու թէ նոր Կտակարանին մէջ կը կարգացուին, որոնց կը միայն Հոգին սուրբ՝ սուրբ Գրքին հեղինակը: Ասանցմ կարգ մեր բոլոր գոտահարութեան արեւմտի են ան հրաշքները, զորոնք սուրբ Եկեղեցին կը բնեւ եւ կ'ընդունի սուրբերուն երանացուցման համար, որովհետեւ իր բնութիւններուն մէջ Հոգւոյն արքոյ ներկայութիւնն իրեն հետ բլլալով, ասանց հակառակին առանց յանդգնութեան չկրնար բլլալ: Իսկ արքոյ վարքերուն մէջ գրուած ուրիշ հրաշքները՝ միայն այնչափ իրաւունք ունին մեր հաստարը պահանջելու, որչափ որ կը պահանջեն պատմուցներուն հեղինակութիւնը, թերուած միայնութիւնները, եւ բանադատութիւնը՝ որով պատմուած ու հաստատուած են: Իւ եթէ առանց բաւական բանադատութեան գործքեր պատմուելու ըլլան, չէ թէ միայն պարտք չկայ հաստատուելու, այլ նաեւ խոհեմութիւն է շահաստարը, մանաւանդ երբ որ այնպիսի հրաշքներու վրայ է խօսքը, որոնք միտակ մարդկային հեղինակութեան վրայ հաստատուած են, թէկպէս եւ բանադատութեան կանոններով ալ հաստատուած ըլլան, պարտք չկայ զանոնք իրրեւ անարարակութիւնը համարելու:

Այլ որ մարդկային բաներու մէջ՝ իրրեւ սառցոյ հաստատուած գործքի մը շուղեր հաստատու, ծիմողելի կ'ըլլայ, այլանդակ, յամառ, շարիկ դուրս կառկածս մարդ կ'ըլլայ, սաստոյց է. բայց ստով հաստարի զեմ չիմողանչեր: Այնպէս ո՞վ որ չի հաստար հրաշքի մը՝ որն որ իրրեւ ամենասառցոյ հաստատուած է ան ամեն եզանակներով՝ որոնցմով գործք մը

մարդկորեն կրնայ հաստատուիլ, ձիւնագլխի կ'ըլլայ եւ յամա-
ռութեան կեզաք կրելու արժանի է. բայց որովհետեւ նոյն
հրաշքը սուրբ Եկեղեցին իրեն առաջարկած չէ, անոր համար
անհասարկ չ'ըլլար: Եւ ասիկա այնչափ իշխարիտ է, որ Ս. Ե-
կեղեցին չ'ուզեր որ այսպիսի իրակ շահաստատուած հրաշքնե-
րու պատմիչները, իրենց պատմած սքանչելիքներուն՝ աւե-
լի ծանրակշռութիւն ստան, քան որչափ ըստ ինքեան ունի
զուտ մարդկային հեղինակութիւնը, եւ կ'ուզէ որ ստանկ ալ
յայտնեն ան դիրքերուն մէջ, ուր զանոնք կը պատմեն: Արդ՝
ասկից աւելի ըստ ինքեան շափարեալ եւ մարդկան աւելի
գիւրքին բան կրնայ ըլլալ: Եթէ ասանկ խմբային ամեն հա-
ստացեալք, հրաշքներու դեմ եզոզ ամեն նախապաշարու-
մները չուսով կը դադրեին: Բայց հիմայ ինչ բանի կը ծա-
ռայեն անհաստաներուն այնչափ մեծամեծ ընդգիտութիւննե-
րը: Աւրիչ բանի չէ, բայց եթէ նոյնպիսի գծուարութիւնները
համագին բուն անկիտ շարակամութիւնը յայտնելու:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Է .

Խօսող սեղաններ եւ մագնիսականութիւն:

Ա. Այն նիտերուն մասնակից ըլլալն ինձի գէշ բան մը չ'երեւար: —
Բ. Ստատուցին հետ ամեն զանապետութիւն կը մերժեմ: — Գ. Ինչ
զեմք լիբանանդական բաներով պատուարած եմ: — Դ. Այնոյ գիտ-
ցութիւն թէ արդեոյ որքանուր է մագնիսականութիւնը եւ մինչեւ ո՛ր:

Նախընթաց գլխայն մէջ ըսածնիտ բառական է ցար-
նելու, թէ հրաշքներն ամենեւին եղանակաւ մը չեն կրնար
մեկնուիլ խօսող սեղաններու եւ մագնիսականութեան նոր
գործքերովը. բայց բառական չէ հեռացրնելու այնպիսի վտան-
գաւոր ու սեղանչական փորձերէն նաեւ անանցմէ շատերը, ու-
րանք գէշ քրիստոնեայ չեն համարուիր: Ասանք իրենք գիւրքնք
կ'արդարացրնեն ըսելով թէ գէշ բան մը չեն համարիր ան
նիտերուն ներկայ գանուիլը, թէ բան սորվելու եւ պարզա-
պէս հեռարքրութեան համար ներկայ կը գանուին, թէ ի-
րենց որսին մէջ՝ գծոխային հարկներուն հետ որպիսի եւ իցե
նաեւ լուսնայն գաղնակցութիւնը կը մերժեն, թէ իրենց վտայ
իրքեւ զեմք՝ սուրբ բաներ կը կրնն, ինչպէս՝ Քրիստոսի ու
սուրբ Աստուածածնայ ու սուրբերուն պատկերները, եւ թէ
վերջապէս չեն կրնար կարծել որ գէշ բան մ'ըլլայ ան գոր-
ծադրութեան մէջ, որ մինչեւ բարեպաշտ կեանք վարելու ա-
ռաջնորդած է այնպիսի մարդիկներուն՝ որանք յառաջ իրենց
հազարն վտայ չէին մտածեր: Ասանք են ընդ հանրապէս ան
պատմասաները, որանցմով կը համարին թէ կ'արդարանան ի-
րենց եւ արիւններուն աշքին առկեւր: Արդ ներքին մեզի որ աս
պատմասաները չ'իչ մը քննելը:

Ա. Նախ՝ քեզ բան էջ լին տեւելէ հօգիտարարութեան նկատմամբ հասնողից շուտ-տեւել, եւ ներքոյ կ'ըլլան բան սոր-վելու իմ գորշ հիտարարութեան համար: Բայց հոս անմիջապէս ազեկ չի հնչեր այն՝ եւ քեզ բան էջ լին՝ տեւելէ ըսելով: Ինչու որ եթէ քեզմ աւելի սրատեսները գեշ տեսնելու ըլլան, զան պիտի ըլլաս գերագոյն եւ անբողոքելի գառաւորը, որ վնիս ասս թէ ոքն է գեշը եւ ոքն է ազեկը: Հիտարարութեանը համեցնելով՝ գեշ չէ, բաւական որ մեղանշական ըլլալով: Բան սորվել ազեկ է, բաւական որ համեա միջոցներով ըլլայ: Արդ՝ աս ամեն թէտիտիւնները կը պահուին արդեօք այն նիստերուն ներկայ ըլլալու ատենդ: Հեռուեալ քանի մը խորհրդածութիւնները քեզմ առաջնորդ կ'ըլլան ասոր վրայ գառաւորան ընելու:

Նախ մտաք զիր որ այնչափ գիտուն մարդիկներու ըրած փորձերէն ետքը՝ ո՛չ չի կրնար տարակուսի ասկէ մզուիլ, թէ այն գործողութիւններուն մէջ անգրի աշխարհքի հոգիներուն գործակցութիւնը չգտնուի, այն հոգիներուն՝ որ մեզի հեռ չեն, մեզի հեռ չեն ապրիր եւ մեզի հեռ հասարակ հաղորդակցութիւն մը չունին: Եւ թէպէտ չեմ ուրանար որ երբեմն հասարակ ժողովուրդը կը խարսի մեռածութիւններու խաղերով, այսու ամենայնիս ոչ որ կրնայ երբեք ուրանալ, եթէ չենք ուզեր ամենայն մարդկային հեղինակութեան վրայ հաւատարմիս վերցնել, որ շատ անգամ աս բաներուն մէջ ճշմարիտ հոգիներ կը խառնուին եւ ներկայ կ'ըլլան: Իրենց ըրած գործողութիւնները, ինչպէս՝ պատասխան ասլ ամեն տեսակ անձանց, որ ասանց յառաջագոյն իրենց մէջ մտաւնելու՝ խնդիրներ կը յարուցանեն, գիրենց կանչողներուն անձանոթ եղող լեզուներ խօսիլ, այնպիսի գիտութիւններու վրայ մտնել՝ զորոնք աս կանչողները չեն հասկընար, հեռաւոր անդեր պատահած գեղքերը յայտնել՝ նոյն իսկ անանց պատահած ատենը, եւ ուրիշ ասանց նման գործքերը, յայտնապէս կը ցուցնեն նաեւ առողջ փիլիսոփայութեան աշքին առիւթը, թէ իրբեւ աս ամեն բաներուն պատշաճական պատճառ՝ խնացութիւն մը պէտք է ըլլալ: Եթէ չենք ուզեր ան պլանդակութիւնն ընդունիլ, թէ կարելի է այնպիսի հանձար մը կազմել, որն որ ամեն կարելի հարցումներուն ըստ պատշաճի պատասխաններ ապ: Ասկից զաս՝ նոյն իսկ աս բաներուն մասնակից եղողներն ալ կը խառնովանին, թէ հոգիներն իրենց գործակից են, ուստի եւ աս է պատճառն ալ, որ աս հոգիներէն ասնելով, իրենց զպրոցին անուն տուած են, եւ Հօգիտարարութեան կը կոչուին:

Միտաք զիր երկրորդ՝ որ անգրի աշխարհքը թէ բարի եւ թէ չար հոգիներ կան: Հոն են բարի հրեշտակները, ուրոնք Աստուծոյ հաւատարիմ մտալով, հիմակ Անոր պայծառ տեսութիւնը կը վայելեն: Ասոնք ամենամարտւար եւ ամենայն

արբութեամբ չի հօգիներ են, եւ Աստուած իրենց սպասու-
 րութիւնը կը գործածէ անոնց ամենուն օգտին համար՝ որոնք
 փրկութեան ժառանգ պիտ'որ ըլլան: Ըսն են անարգուած
 հօգիներն ալ, որոնք, ինչպէս սուրբ Գրքը կը զրուցէ, իրենց
 սատիճանը չպահելով, աստուածային շնորհքը կորսնցուցին,
 յախտեանական պատիժներու դատապարտուեցան, եւ ամեն
 կերպ խարեական միջոցներով կը ջանան զժարգիկ ալ զատա-
 պարտութեան մէջ ձգել: Կան նաեւ հոն տեղը մարմններէն
 բաժնուած հօգիներ, այսինքն՝ մեզմէ առաջններուն հօգինե-
 րը, որոնցմէ ամանք երկինքը քրիստոսի հետ կը թաղուորեն,
 կամ քաւարանին մէջ կը մաքրուին, բայց սուրբ ու արգար
 հօգիներ են, ամանք ալ անարգուած են վերջնական վճռով
 եւ անդունդներուն մէջ կը տանջուին: Այս ամենայն պայծառ
 եւ անտարակուսելի է ուղղափառաց համար:

Արդ՝ ահաւասիկ՝ առջեւնիս եղած մեծ խնդիրը: Ան
 հօգիներն՝ որ ազ նիտներուն մէջ կ'երեւան, բարբ' են՝ թէ
 շար: Ասոր պատասխանը տալը դժուար չէ: Աստուած չի-
 կրնար թող տալ, որ բարի հօգիներն այնպիսի գործողու-
 թեան գործակից ըլլան, զորն որ ինք սատիկ արգելած է,
 եւ Եկեղեցին չէ թէ միայն շրջուներ, այլ նաեւ խտաի կը
 դատապարտէ, այնպիսի գործողութեան, կ'ըսեմ, որն որ
 հաւատոց շատ ճշմարտութիւնները կ'եղծանէ եւ յայտնապէս
 վտանգաւոր է: Արդ՝ հօգիները կանչելն այսպիսի բան մ'ը-
 լալով, ինչպէս կրնան բարի հօգիներն ստոր մասնակից ըլլալ:

Թէ հօգիները կանչելն Աստուծաւ սատիկ արգելուած
 է, չիկրնար տարակուսի սակ ձգուիլ: Անուղղակի արգելուած
 է անով՝ որ զիւթութիւնները, հաւահմայութիւնները, հար-
 ցուկները, վհուկներն եւ ընդհանրապէս ան ամեն աւելորդա-
 պաշտութիւններն արգելուած են, որոնցմով կը զուշակուին
 ըլլալու դեպքերը: Եւ ահաւասիկ աս է, որ խօսող սեղաննե-
 րու միջոցով կը փնտաուի, ինչպէս Ս. Ժողովքը կը զրուցէ-
 ր: Գործի եթէ շիւթն ի՞նչ հոյսիւ ի- ըլլա- թեւ Գործի ինչն:
 Աւղղակի ալ արգելուած է հոն, ուր սատիկ դատապար-
 տուած է Սաուղի յանդգնութիւնը, որ մեռած Սամուելին
 հօգին կանչել փորձեց:

Այսպիսի հազորդակցութիւնները բոլորովին անձանօթ
 են Եկեղեցուց: Ասոր վրայ աս խորհրդածութիւնը պէտք է
 ընել, որ քրիստոսնէից՝ անգիի աշխարհքին հետ ընելու ամեն
 տեսակ կարելի հազորդակցութիւններուն աւանդապահը, պա-
 հապանն ու վարդապետը՝ սուրբ Եկեղեցին է, այնպէս որ բո-
 լորովին սպօրթնաւոր է ամեն հազորդակցութիւն՝ որ իրմ
 յառաջ չիգար: Կրօնը, կ'ըսէ ժամանակակից փիլիսոփայ մը,
 կ'արգելէ իր սորվեցուցածէն զուրս բանի մը հաւատալ:
 Բայց սուր վրայ պէտք է նաեւ աւելընել թէ կ'արգելէ իր
 ըրածէն զուրս բան մ'ընելն ալ: Արդ սաուղի աս հազոր-

զակցութեան արտաքոյ կարգի նամբուն վոյ Եկեղեցին էր. բեր չէ խօսած, երբեք հաստատեցելոյ չէ առաջարկած: այնպէս որ պատշաճ է ըսել թէ երբեք զանկիս չէ նամշտած, եւ կամ միշտ իր սրբուցն արգելած է: Ո՞վ կրնայ ուրեմն ըսել թէ արինասոր է, ապահով է:

Բաց ասկից՝ հոգիներ կանչելն ուղղակի հակառակ է Եկեղեցւոյ վարդապետութեան եւ սկզբունքներուն: Գիտնալու ես, ո՞վ ընթերցող, որ ուղղափառ Եկեղեցւոյ մէջ ընտրութեան գորութենէն վեր եղած գործքերը՝ ընտանի պատմաններով նեւք ձգելն անկարելի կը համարուի: Արդ՝ ընտրութենէ վեր չէ՞ մի մեզմէ բաժնուած հոգիներուն, հրեշտակներուն, սարբերուն եւ նոյն իսկ Քրիստոսի հետ հազարզակցութիւն ունենալը: Ուրեմն սյուսխի նպատակի հասնելու համար ընտանիքներէն եղանակ մը գտնուիլը, ինչպէս կը հանդիպի մեր գէպքին մէջ, ուղղափառ սկզբունքներէ բոլորովին դուրս բան է: Ասանկ կը զուցե յայտնուակս Ս. Ժողովքը բոլոր քրիստոնէութեան եպիսկոպոսներուն խրկած շքաբերականին մէջ, որուն մէջ դատապարտելով զանոնք՝ որ նոյնը մտգնիտականութեամբ կը փորձեն, նիշդ աս պատմաւոր յառաջ կը բերի: Յորժե՞մ վիճարդս բնական յարդիւնն աւելնալուն խորքին, անդ բնական անտրին հերիւնիւն ինքնաբերական է ինքնաբերական ընդդէմ Բարդիշն զգոտնութեան: Իս որպէս զի մէկը չկարծէ թէ աս դատապարտութիւնը՝ տարբեր գործքերու գէմ է, չէ թէ խօսող սեղաններուն միջոցովն եղած փորձերուն գէմ, արդէն քիչ մը յառաջ ասանց վոյ բացայայտ խօսած էր, այսինքն՝ կրանի վոյ խօսակցելու, մեռելոց հոգիները կանչելու, պատասխան ասնելու, անձամբ եւ հեռասոր բաները յայտնելու, եւ ուրիշ ասանց նման աւելորդապաշտութիւններ գործելու վոյ: Չնոյնի կրնից զոտ արեւել, զորիւն Բարեւոյ ինչիւ, ասնալ գոտնութիւն, զաննանիւն ինչիւ ասնալ Բարեւոյ, ինչպէս ասնալ ասնալ ասնալ ասնալ ասնալ ասնալ: Իս ահա ասիկ նիշդ աս բաներն են՝ որոնք խօսող սեղաններուն միջոցով կը փնտառին:

Աս դատապարտութիւնները նոր բաներ ալ չեն: Աստուածարանները կը ծանուցանեն թէ այս աւելորդապաշտութիւններն ուրիշ ասնաններ ալ շատ անգամ կատարուած են, թէպէտ եւ այլեւայլ պատահական տարբերութիւններով, եւ միշտ ալ խափե դատապարտուած են: Հին եւ նոր աւելորդապաշտութիւններուն մէջ միայն աս տարբերութիւնը կայ, որ ան ասնանները զազանի եւ խաւարային անգուամբ կը գործուէին, որովհետեւ ասնն մարդ Եկեղեցւոյ խորին յարգութիւն ունէր, եւ իր արգելքները չէ թէ միայն առանձնականները հաստատուած կը պահէին, այլ նաեւ կատարութիւններն ալ, որոնք ուղղափառական հոգեով ստորուած ըլլալով, իրենց սրէներովն ալ նոյնները կը պաշտարանէին:

Ասոր հակառակ հիմնական ստեղծում, որ բազմաբանությունները կրճատական պաշտամանն մէջ առանձնական հոգին խոխտած է, եւ փոքրերականությունները կառավարություններն ալ ապակա- նած է, աւելորդապաշտություններն աներեւոյթութեամբ՝ առանց արգելքի մը ցորեկուան ստեղծ ալ կը կատարուին, եւ քրիս- տոնեայ մարգարէական ծանր խաչատուակությունները՝ Հիւսիս ու Պարսկաստանի մայրաքաղաքներուն եւ Ամերիկայի սրահնե- րուն մէջ անոնց հրատարակական տեսարանները կը ներկայա- ցնեն: Բայց ամէնքն ալ միեւնոյն գործերն են, նոյն բղ- լուսութիւնները, նոյն կոչումները, միեւնոյն վախճաններու համար, ինչպէս որ անոնցմէ յառաջ եկած հետեւություն- ներն ալ նոյն են: Աւտի ազգափառները, որոնք գիտեն թէ Եկեղեցին յանցանք ու գառապարտութեան արժանի շեղած բանը չիկրնար գառապարտել, յոյսանի կ'իմանան թէ երբ որ յիշուած գործերուն մէջ անգրի աշխարհքի հոգիներուն մտանակցություններ կը գանտի, առ հոգիներն թ հարկե անար- գեալ հոգիներն ու ստատանները պէտք է որ ըլլան:

Եւ եթէ այս ամենայն բաւական ըլլար համոզու- զաններ, որ այն զարհուրելի աւելորդապաշտություններուն մէջ հանդէս մը կը գտնեն, եւ իրենց առ կ'ըսէի, միտ գրեք ազ աւելորդապաշտությունն հետեւություններուն, անոնց տուած պատասխաններուն եւ խորհուրդներուն, եւ Քրիստոսի խրատին համաձայն՝ ծառն իր պաղէն Խանչեք: Արանք են առ պտուղները: Երագիրները՝ որոնք ամէն որ պատահած գեղարքերը յառաջ կը բերեն, եւ ծանր հեղինակները՝ որոնք առ ինգիրը քննած են, առիւնիս կը դնեն առ անօրէն փոր- ձերէն պատճառած բազմութիւն նոյն իսկ մարմնաւոր հիւան- զութիւնները, ինչպէս են բղեղին բոլորովն կորուսիլը, Բայց գրգռություն մինչեւ գրեթէ ըլլանտուսութեան աստիճանը ստատանայր, ընտանեաց ներքին խաղաղութեան ստիճ ու վրայ ըլլայր, եւ մահուան ու նաեւ յանկարծական մահուան բազմութիւն գեղարքերը: Երբ խաղաղութեան Աստուծոյն սուրբ հրեշտակներն ու արգարոց հոգիներն առանկ բան չեն ընեն:

Բայց այն հոգիներուն ինչպիսի ըլլալն անելի եւս կ'ե- րեւայ իրենց տուած պատգամներն, որոնց մէջ՝ թէ եւ եր- բեմն կը կեղծուորին, ինչպէս հիմայ պիտ'որ ըսենք, բայց հասարակօրէն ինչ ըլլալնին կը յայտնեն: Ազգափառ կրօնին վրայ հարցուած ստեղծման, նոյնը կ'անարգեն, իր պաշտամանց եւ Ս. Խորհուրդներուն գեժ կը կատարին: Չեն կրնար տանիլ Ս. Պետրոսի ահաւոր աստուծը, որն որ իրենց երեսին գիտակը վար կ'առնու, եւ տատանայական տատակ կատարութեամբ մը վրան կը յարձակին: Հանգերձեալ կենաց, վերջիններուն եւ մեր հաւատարմիս արիւղ անտարակուսելի Նշմարտութիւննե- րուն վրայ զարհուրելի պլանդակություններ կը խափն: Հե- րեւոյթականությունները կը փառաւորեն, հերեւոյթականները կը

գողեն, սուրբերը կ'անարգեն, եւ Պըրզ անօրէնը՝ որն որ Ճի-
նեւրայի մէջ մինչեւ հոգիներուն պատուոյն նոր կրան մը կազ-
մեց, իր քանի մը անօրէն գիրքերուն մէջ այնպէս կը ձեւա-
ցընէ, որ Յիսուսի Քրիստոսի ամենասուրբ անձն անանկ սե-
զաններու միջոցով՝ անպարշտի մը պէս կը խօսի: Աս ասանկ
ըլլալով, ինչպէս որ ամեն օրուան յայանի գործքերը կը ցու-
ցընեն, ուղղափառաց մէջ կրնայ գանուիլ մէկը, որուն կամ
ըզեղն այնչափ պակասած ըլլայ, որ պայծառ շահանէ թէ այն
ըզնութիւններն ուստի յառաջ կու գան, եւ կամ խղճմանքն
ան աստիճանի մեռած ըլլայ, որ աս ամէն բան տեսնելէն ետքը՝
գեռ ուղէ անոնց մասնակից ըլլալ:

Այսպէսով շիկրնար օրինաւոր ըլլալ այն նիւտերուն
ներկայ գանուիլը, վասն զի երբեք օրինաւոր շիկրնար ըլլալ
Աստուծոյ թ շնամբներուն հետ հազարգահցութեան մէջ մտնե-
լը, վասն զի օրինաւոր չէ իր ներկայութեամբն ամբարշտու-
թիւն մը յառաջացընելն ու պատուաւոր բան ցուցընելը: Եւ
թէպէտ կրնայ Աստուծոյ պաշտօնեաց մը ներկայ գանուիլ
երբ իր մեծերէն կը խրկուի եղած գործքերը ստուգելու հա-
մար. բայց երբեք շիկրնալ թոյլ արուիլ մկու մը, որ պարզ
անձնական հետաքրքրութիւնը հանեցընելու համար ներկայ
գանուի:

Աղէկ գիտեմ, որ ոմանք վրաս աղէկ մը պիտի ծիծա-
ղին, որ անգիի աշխարհքի հոգիներուն՝ աս աշխարհքիս
գործքերուն մէջ ներկայ գանուիլը կարելի կը կարծեմ. բայց
աս ալ գիտեմ թէ այսպէս վրաս ծիծաղելով, ինձմ ան-
համեմատ վեր եզոզ իշխանութեան մը վրայ կը ծիծաղին:
Կը ծիծաղին սուրբ Գիրքին իշխանութեան վրայ, որն որ կը
վկայէ թէ աս ներկայութիւնը կարելի է, երբ Սաւուդի գեպ-
քին պէս գեպքեր յառաջ կը բերէ, կը ծիծաղին աւետարա-
նին վրայ, ուր այսպիսի անտարակուսելի գեպքեր կը յիշուին.
կը ծիծաղին Եկեղեցւոյ վրայ, որն որ գատապարտելով մե-
ռելահարցութիւնն եւ ուրիշ այնչափ անչափ աւելորդապաշ-
տութիւնները՝ որոնց մէջ այսպիսի ներկայութիւն մը կ'են-
թագրուի, եթէ աս ներկայութիւնն իրօք պատահած չըլլար,
պարսպ սեղ սդի վրայ հարուածները զարնելով՝ զուարճա-
ցած կ'ըլլար: Կը ծիծաղին անթիւ սուրբ վարդապետներու
վրայ, որոնք այնչափ կարելի կը համարին ասիկա, որ ըրած
ազդեցութիւնները կը քննեն եւ կը ցուցընեն թէ ինչ կեր-
պով կրնայ մարդ անկից զգուշանալ. կը ծիծաղին շատ սուր-
բերուն հեղինակութեան վրայ, որոնք՝ ինչպէս իրենց վարքերը
կը վկայեն, աս բաներուն, փորձը շատ անգամ ասած են:
Մանաւանդ թէ կը ծիծաղին նաեւ հերետիկոսներուն, հե-
թանոս փրիխտփաներուն, կռապաշտներուն վրայ ալ, որոնք
երբեք տարակուսած չեն թէ հոգիները ներկայ կրնան ըլլալ,
եւ զանոնք երբեմն ոսի եւ երբեմն սատանայ կը կոչեն: Արդ՝

այսպիսի ներկայութեան կարեւրութիւնն ուրանայք, չէ թէ միայն, կ'ըսեմ, ուղղափառի գործք չէ, այլ եւ ոչ իսկ խելացի մարդու մը, բաւական որ ինք զինքը բոլոր մարդկային ազգէն վեր չհամարի: Ասոր համար որ Եկեղեցին եւ մեծերուն օրինաւոր իշխանութիւնը եւ կամ ծանր պատճառներ զմեզ կը զգուշացուցանեն, թէ սա կամ ան գործքին մէջ խաւարային հոգիները կրնան գտնուիլ, մեր ապահովութիւնը, բարեպաշտութիւնը, ուղղափառական հնազանդութիւնը, մեր պարտքը զմեզ կը պարտաւորեն յոժար կամքը զգուշ կենալու:

Բ. Եւ ներքոստ սորանային հետ -ին-յն գոն-կցո-թիւն իւր Բրիտի, կը պատասխանեն օմանք: Սասանային հետ ամեն գաղնակցութիւն մերտէլը՝ շատ ազէկ բան է. բայց հաս բաւական չէ: Երբ որ գործք մը ըստ ինքեան անուարքեր է, այսինքն՝ կրնայ կամ բնական եւ կամ սասանայական ըլլալ, ան ատեն ազ ներքին գործադրութիւնը արտէք մը կ'ունենայ. բայց երբ որ յայտնի պատճառներ, եւ մանաւանդ ուղղափառի մը համար Եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը, կը յայտնեն թէ գործքն ըստ ինքեան շար է, ան ատեն ամենեւին յայտարարութիւն մը արտէք չ'ունենար: Պահանջուածն սա յայտարարութիւնը չէ, այլ հնազանդութիւն: Իրոք ալ՝ ինչ կը զրուցէիք եթէ մէկը զքեզ բռնցի ծեծելու, ծոցէդ ժամացոյցդ աննելու ըլլար, եւ միանգամայն յայտարարութիւն տար որ ամենեւին զքեզ ոչ անարգելու եւ ոչ ալ կողոպտելու մտք ունի: Ասանկ վարուողը՝ քեզի տուած Քնասին վրայ՝ թշնամանք մ'ալ անցուցած կ'ըլլար: Այսպէս եպիսկոպոսները՝ որոնք քրիստոսնեայ ժողովրդեան կառավարներն են, Եկեղեցին՝ որ իր ընդհանուր վարդապետն է, քեզի կ'ըսեն թէ ազ բանը դէշ է. իսկ գուն յառաջ կ'անցնիս, Ես նոյնը դարձեալ պիտ'որ ընեմ, կ'ըսես, բայց ներհական յայտարարութիւն մը տալով: Միթէ քու յայտարարութիւնը այն գործքին բնութիւնը կը փոխէ: Աս եզանակաւ կրնաս տրտնեւել, հոչհոչել, ընալ եւ սրտիդ ամեն շար բազմանքները կատարել, եւ ետքէն յայտարարութիւն մը տալով թէ մեզանչելու մտք չունիս, զքեզ անմեղի տեղ գնել:

Բաց ասկից՝ ազ յայտարարութիւնն սա զեւզքին մէջ ուրիշ պատճառաւ ալ անզոր է: Սասանայի հետ գաղնակից ըլլալը՝ երկու կերպով կրնայ ըլլալ. մէկը՝ յայտնի, որոշ, բացայայտ. մեկայը՝ գաղտնի, լսելիտայն եւ զօրութեամբ իմացուած: Ասանկն զեւզքին մէջ սասանայի կոչումը բացայայտ ու որոշ է: Երկրորդ կերպը կ'ըլլայ ամեն անգամ՝ որ այնպիսի միջնորդ մը կը գործածուի, որն որ բնականօրէն անբաւական Խանչուած է դիտուած վախճանին հասնելու: Արդ՝ ով որ անստույգ է սա միջնորդին բնութեան վրայ, եւ կը համարի թէ պատշաճօրէն կրնայ ի գործ գնել՝ թէեւ ուրիշ մը կրնայ նոյնը դէշի ալ գործածել, ինք մտքը յայտնելով թէ

կուզէ մինակ այնչափ ի գործ զնել՝ որչափ որ սրինաւոր է, անխկա իր խղճմանները կ'ազատէ. բայց ով որ արդէն գիտէ թէ արդելուած է, եւ այսու ամենայնիս գարնեալ ի գործ կը զնէ, աւելորդապաշտական գործողութեան նշմարապէս կը հասանի: Եւ ան առեւն, ինչպէս սուրբերը կը զրուցեն, սատանան ստուգիս գործակից կ'ըլլայ, առանց բանի սեղ զնելու անոր ներհական յայտարարութիւնը: Եթէ ծառայից հետ խօսք ըրած ըլլաս որ զանգակից ձայնը լսածին պէս՝ բովզ գայ, իրաւունք լուծիս արանջելու թէ ծառայ գալով զքեզ անհանգիստ կ'ընէ, անոր համար որ զանգակից հնչեցուցած ստանդ՝ ներքուստ հակառակն յայտնած էիր, որ չգայ:

Գ. Այսու շարքորան իւ ս-շիչ ս-սր նման բաներ կը լրի՛: Աւարդարանը, խաշը, օրհնած լուրը, մատուցն աղէկ ու օգտակար բաներ են. բայց մեր ներկայ վախճանին համար վերը յիշուած յայտարարութիւնն աւելի օգուտ մը չուծին: Ով որ պատճառն ի գործ կը զնէ, անխկա ի հարկէ անոր հետեւութիւնն ալ պէտք է ունենայ: Երբ որ մէկն աւելորդապաշտական գործողութեան պատճառն ի գործ գրած է, սատանան ալ իր խղճմանէ գործակից կ'ըլլայ: Մանուսանդ որ ուղղափառ վարդապետութեան նայելով, մինակ Ս. Խորհուրդները՝ երբ որ արժանապէս կ'ընդունուին, անմբեկ իրենց աղգեցութիւնը կ'ընեն. իսկ այն մէկալ միջոցներն արիւշ արժէք չունին՝ բայց ի բարեխօս ըլլալն, եւ թէպէտ ստանք ալ փորձութիւններու մէջ մեզի ազգու օգնութիւններ կ'ընեն, երբ սատանան մեր ետեւէն կ'իջնայ, բայց բոլորովին անօգուտ կրնան ըլլալ, երբ որ մենք մեր հետապրքբութեամբը սատանաներուն ետեւէն կ'իջնանք: Աստուած մեզի օգնութիւն կու տայ, եւ մեծ յօժարութեամբ կու տայ. բայց միշտ՝ իր իմաստութեան կարգաւը, չէ թէ մեր կիրքերուն ուղածին համաձայն:

Արեւն ինք զինքդ՝ գոգութիւն ու մարգասապանութիւն ընելուդ վրայ արդարացընել, ըսելով որ գոցցած ու ապաննած ստանդ՝ վարդարանը ծոցդ գրած եւ մատուցը փղեկ կու խած էիր: Ոչ երբեք: Արդ քու ներկայ ու մասնակից ըլլալդ քառ ինքեան ծանրապէս աւելորդապաշտական եւ ապօրինաւոր բան եւ միանգամայն սրինաւոր առաջնորդներէ արդելուած ըլլալով, դուն երբեք քու վարդարանովդ եւ օրհնած իրովդ չես կրնար ան գործքդ սրինաւոր ընել:

Միւշ- Գ-Նիւր - Լ Ել-ծ Ի . . . : Իրացընէ չեմ կրնար զարմանքս բանել ոմանց վրայ, որանք՝ որչափ որ սրատես են աշխարհքիս բաներուն մէջ, այնչափ ալ անգեա են հոգւոյ եւ Աստուծոյ բաներուն մէջ: Գնենք թէ Նիւթակրան մը վերջնապէս այնչափ երեւոյթներուն չկրնալով դեմ զնել, հոգիներու գոգութիւնը չկրցած ըլլայ ալ ուրանալ. բայց մի-թէ չենք գիտեր թէ սատանան, մարդկային աղցին անհաշտ

և կատարել թ շնամին, ամենեւին գ ժուարութիւն շ'ունենար թիչ մը բան կորսնցընելու, որպէս զի ետքէն շատ աւելին փաստելի: Աշխարհքիս խորամանկ մարդիկներն ալ խոհեմութիւն կը համարին աւելոյ մը նեւակ, որպէս զի գերան մը առնան, մտածէ ուրեմն թէ անարգեալ հոգին ալ իրեն մեծ շահ մը շի համարիր քրած կորուստը, երբ որ անոր զիմացը աշխարհքիս փոյց աւելորդապաշտութեան թագաւորութիւնը կանգնէ, մարդիկներն Եկեղեցւոյ հնազանդութեան ճամբէն դարձնեն ևւ սյսպիսի մուրութեան մէջ զիրենք անշարժութեամբ յամուսեցընէ: Այսպիսիները շեն գիտեր որ Առաքելայն հեղինակութեան փոյց հաստատուած սուրբերուն փորձապետութիւնն աւ է, թէ գ ժոխային հոգւոյն սեղահայան քաջութիւնն է՝ ծուռ ճամբաներէ երթալ, մարդիկները բարոյ երեւոյթով խարել, մէկ խոսքով՝ լուսոյ հրեշտակ կերպարանիլ, որպէս զի զիրենք աւելի ևւս ապահովութեամբ մուրեցընէ:

Աս ալ ըլլար նէ, կը կարծես թէ իրացընէ մեծ կորուստ կ'ընէ ստատանան սյսպիսի գարձերով: Հաւատա ինծի որ Նիւթակրանի մը՝ Հոյեւորականի գառնալովը, ստատանան մեծ բան շիկորսնցընելու: Մէկ մուրութեանէ մկարչին անցնելը՝ միշտ նշմարութեանէ հեռու կենալ է, ևւ նշմարութեանէ հեռու կենալը՝ գառնապարտուիլ է: Այսպէսով ստատանան բան շիկորսնցընելու նոյն գարձերով, բայց զանոնք հաստացընելովը՝ շատ բան կը փաստելի: Ուստի սյն մուրութիւններն արգարացընելու համար սյսպիսի գարձերը յառաջ քշելը՝ նշմարիս գարձին ինչ ըլլալն ամենեւին շնանշնալէն կու գայ, միանգամայն կը ցուցընէ որ աւ կարծիքն ունեցողը շի գիտեր թէ ինչ ատիճանի խորամանկ է մեր հասարակոյ թ շնամին՝ հոգիները կորսնցընելու համար:

Գ. Այսչափս կրնար բաւական ըլլալ աւ նիւթիս նկատմամբ ունեցած փախմանիս, բայց իրբև յաւելուած կ'ուզեմ քանի մը խօսք ալ աւելցընել, պատասխան տալով երկիւզած ու աստուածապաշտ անձիկներուն թէ աւ ևւ թէ նախընթաց զլիսոյն մէջ ըսածներուս փոյց քրած հարցման: Կրնանք արգեօք, կ'ըսեն, օրինաւոր եղանակաւ մասնակից ըլլալ մազմիսականութեան ևւ իստոյ սեղաններու աւ ամեն գործադրութիւններուն՝ գոնէ մէկ քանի ատիճաններուն մէջ միայն, շէ նէ բոլորովին ամեն բան արգելուած է: Ահաւասիկ աւ հարցմանըն է, որուն որոշ պատասխան մը տալ կ'ուզենք:

Աս տալու պատասխանաւ աղէկ իմանալու համար, նախ պէտք է գիտնալ, որ մազմիսականութիւնը, մինչև հիմա նոյն նիւթին փոյց գրուածներուն համեմատ, երբք ատիճանի կամ փիմակի կը բաժնուի: Առաջին ատիճանը կը կայանայ անձի մը քուն բերելու փոյց, ինչպէս կ'ըսուի, անոր տկար գորու-

թիւները նորոգելու համար, եւ ասիկա կը կատարուի, կամ
 ստուգիւ կրնայ կատարուիլ, պատշաճ ու համեմատ եղանակնե-
 րով, եւ կ'ենթադրուի որ ուրիշ բան չըլլայ, բայց եթէ հե-
 ղուկի մը բնական փոխադրութիւնը, որ մէկ մարմնէն ուրիշ
 մարմնոց վրայ կ'անցնի: Երկրորդ աստիճանն է՝ երբ որ մագնի-
 սացեալ անձը պարզ բնոյ վիճակէն կ'անցնի մեկույ վիճակին,
 որ զանազան անուներով գնչոյթ--թիւն կամ Լաֆլի--լան
 Լաֆլի--թիւն կամ զոյթ--ոյթ--թիւն կը կոչուի: Աս
 աստիճանին տակ կրնան կրնալ հեռաւոր բաներ տեսնելու,
 մարմնոց ներքին տկարութիւնները յայտնելու, գոց աչքով
 կարգալու, անձանօթ լեզուներ հասկընալու, երբեք լսոր-
 վուած գիտութիւններու վրայ խօսելու, խորհուրդ տալու եւ
 բեւոյթները, եւ ուրիշ այնչափ զարմանալիքներ, որոնց վրայ
 կը խօսին առ արուեստը բանեցընողները: Ա երկուսէս երրորդ
 աստիճան մ'ալ կայ, եւ առ է՝ որ մագնիսական լուսաորու-
 թիւնն այնչափ կը յառաջանայ, որ չէ թէ միայն քիչ մը
 յառաջ յիշուած բաները կը կատարե, այլ նաեւ հազարգա-
 կցութեան մէջ կը մտնէ ուրիշ տեսակ եակներու հետ ալ,
 այսինքն անդիի աշխարհքին հոգիներուն հետ, անոնցմէ ազ-
 դեցութիւններ կ'ընդունի, անոնց հետ խօսակից կ'ըլլայ ու կը
 տրամարանէ: Ա երրորդ աստիճանը՝ զուցէ ան ողակն է, որ
 առ գործադրութիւնները՝ խօսող սեղաններուն՝ գործադրութիւն-
 ներուն հետ կը կապէ. վասն զի ինչպէս որ հոն հոգիներն ի-
 բնոց ներկայութիւնը կը յայտնեն մագնիսացեալ անձին միջ-
 նորդութեամբը, ասանկ ալ հոս կը ցուցընեն իրենց ներ-
 կայութիւնը՝ խօսող սեղաններու միջնորդովը, եւ գրեթէ ա-
 ռանց անոնց ալ՝ նաեւ ուրիշ աւելի առձեռն պատրաստ մի-
 ջոցներով:

Ասոնք յառաջագոյն ծանուցանելէն ետքը, ահաւասիկ
 պատասխանը, զորն որ պատշաճ կը համարիմ տալ՝ մինչեւ
 հիմայ Եկեղեցւոյ համաձ փոխներուն համեմատ: Առաջին
 աստիճանին նկատմամբ, որ է՝ հեղուկի մը փոխադրութեամբ
 ուրիշի բուն բերել, ինծի կ'երեւայ թէ նաեւ առանձնականք
 ալ զանիկա շէն կրնար զատապարտել: Ս. Ժողովքը Յուլիսի
 27 թուականով ասանկ հրամանագիր մը տուաւ. Սէի Գէ
 յէլով -- Թէ Լալրո--թիւն, հեոյ--թիւն, սոքանոյթ Լուլոյն Ի-
 յոյթի Լուսէ, Լաֆլի--լան--թիւն գործ--թու--թիւնը, այսինքն՝
 Բն--լան Ի-- Գանթ--Լոյն Երէն--ուր Գլեցնիւր-- ուրիշ գործ--թու-
 թիւնը, Բորոյակի-- ուրիշ--թու չէ, Բուսլան որ սորիւ--ուր
 Լու՝ ուրիշի Ի-- Էջի Գէ Լուլան Է Լուլոսի: Արդ՝ որովհետեւ
 գիտուն եւ բարեպաշտ մարդիկներու կարծեաց նայելով, առ
 աստիճանին ըրած ազգեցութիւնը՝ բնութեան զորութենէն
 վեր չէ, կրնայ համեմատ վախճանի համար գործածուիլ եւ բո-
 լորովին համեմատ միջոցներով ի գործ գրուիլ, Եկեղեցին ալ
 մինչեւ հիմա ասոր դեմ վճիռ մը տուած չէ. անոր համար կը

Հետեւի որ արգելուած չիկրնար ըսուիլ: Գիտեմ որ շատերն
ասոր զե՛մ ալ ստակում մ'ունին, եւ ես իմ կողմանէս կ'աւ-
ելլընեմ որ աս ստակումն աննեւին չպահպանեն. ինչու որ
աս աստիճանն ալ առանց ծանր վտանգի չէ: Ասան զի թեպէս
եւ ստոյգ է որ առանձնական մը իրաւունք չունի առաքելա-
կան Աթոսին գառաստանէն յառաջ վնիս տալու եւ իր հա-
մազումն ուրիշին պատուեր մ'ընելու. այսու աննայնիս ար-
գելուած չէ պնդիսի բանէ մը զգուշացընել, ուսկից որ շատ
անգամ աննաժամար բնական ու բարոյական թեաներու յա-
ռաջ գալը տեսնուած է, ինչպէս աս զեպքիս մէջ կը պատահի:

Շատ տարբեր պէտք է խօսիլ երկրորդ աստիճանին
փոյ, որուն զործքերն են վերջ յիշուած բնայածութեան եւ
բեւոյթները: Ինչ որ ըսած ու գրած ըլլան ոճանք, յայտնի
է որ Հռոմէն ասոր արգելքն եկած է: Լոզանի Եպիսկոպոսը՝
աս զործողութիւններուն տակնը սփորարար պատահած ա-
մէն մասնաւոր պարագաները, մազնիսացեալ կնոջ վիճակը,
հարցմունքներն իրեն ընելու եղանակը, անոր տուած պատաս-
խանները, եւ ամէն անսովոր հանգամանքները, մասնաւոր
զեպքի մը մէջ ստորագրելէն ետքը, հարցուց թէ օրինաւոր
է արդեօք աս արուեստն իրիւ բժշկական զեղ զործանելը,
կրնայ արդեօք մէկն ինք զինքն ան վիճակին մէջ զնել, կրնայ
թող աւլ որ ուրիշ մը մազնիսացեալ կնոջ խորհուրդ հար-
ցընէ՝ իր անձին եւ կամ ուրիշի մը նկատմամբ, նաեւ ամէն
սատանայական զաշնակցութիւններն ու զործակցութիւնները
վերծելու զգուշաւորութիւնը զործանելով: Իսկ Եպարչիարու-
թեան սրբազան ատեանը Եուլիսի 1ին 1841 պատասխան
տուաւ, թէ այսօրինաւոր է մազնիսականութեան զործածու-
թիւնը, ան եղանակաւ՝ ինչպէս որ ստորագրուած էր: Երգ
որովհետեւ աս յիշուած պարագաներուն ամէնն ալ սփորա-
րար մազնիսականութեան զործողութիւններուն մէջ կը զործ-
ածուին, յայտնի է թէ աս զործողութիւնները գառաստայար-
տուած են: Այսպէս պայծառ կը խօսի նաեւ երկու տարի յա-
ռաջ Հեռագրատութեան Ս. Խաչովքէն քրիստոնէութեան բա-
լոր Եպիսկոպոսներուն խրկուած Շրիաբերականը, որն որ աւե-
լորգապաշտութեան նոր տեսակ մը կը կոչէ մազնիսականու-
թեան արուեստով ու ըզնութիւններով Հեռաւոր եւ սպա-
գայ բաները յայտնելու փորձը՝ անարգ կանանց միջնորդու-
թեամբը, որոնք մինակ մազնիսացընողներուն կամքէն կը կա-
խուին: Կ'ըսէ թէ հիմակուան աւելորգապաշտները՝ որոնք
պայպիսի բաներու ետեւէ ինկած են, կը իննան խարել ու
զլիե հանել մարդիկները: Բազմ-եւ յայտնաւոր-մէն ինն-
բարձեւ գոտիել զժողովի տ- է հաւրանիւն զուս- օր-մեւել, ոք-
դե- թէ քիւտել զի-ձու-ի- տ- զհետուս- ր-տ- զի-մեւել յայտնել
խորցիե հարի-ախնա-թիւն ար-տադի- տ- է-քի-թի-մէ, հ-
նա-մը օր-մե-ա-թի-մը իննն լի-ի-լոյ, ոք զ-ի-ր-ի-ն-ի-ն

Երկրորդ՝ կրեան ուղղափառք մտածել թէ ինչպիսի անամոթութիւն է շատերուն ըսածը: որոնք ամենեւին բանի տեղ չգնելով՝ օրինաւոր իշխանութեան արդելքները, այսպիսի տեսարաններ ներկայացընեն ու հրապարակական նիստեր ընելը յառաջ կը տանին, եւ լրացիրներն իրենց կարծեալ պատմչեւներուն տեղեկութիւններովն ու պատմութիւններովք կը լեցընեն: որչափ անօրէնութիւն է անոնց ըսածն ալ՝ որոնք շին գաղտնի իրքեւ բնական գիտութիւն մը պաշտպանելին այն բանը, որն որ սասանայական անկարգապաշտութիւն է: որչափ անզգոյշ են ան կասափարութիւնները, որոնք այսպիսի ապականութիւններուն աչք կը գոցեն, եւ որչափ իմաստուն՝ անոնց ընթացքը, որոնք իրենց բոլոր իշխանութիւնն ի գործ կը դնեն քրիստոնեայ մտազօրոքը զգուշացընելու: Հարկաւոր չէ վերանայնութեամբ տողորուած ըլլալ այսպիսի ծանր անօրէնութիւններէն զարչելու համար, բաւական է մարդկային զգածմունքը բոլորովին կորսնցուցած չըլլալը:

Վերջապէս եթէ շատ վերանայն ընթերցող մը աշխարհչիս երեան այդչափ ծանր ամբարշտութիւններու գործուիլը տեսնելով՝ գայթակղելու ըլլայ, իրեն համար հոս քանի մը մեկնութեան ու քախչելութեան խօսք կ'ուզեմ անկցընել: Ստուգիւ աշխարհչիս վրայ նոր բան մըն է, որ մարդիկ այդչափ աներեսութեամբ իրենք զիրենք այսպիսի ծանր մեղքերու կու տան. բայց ասիկա մեր սաստաւածային Վարդապետն արդէն յառաջագոյն մեզի յայտնած է, որպէս զի շչփոթիկք: Հազար տարի ետքը, ըսաւ Քրիստոս Ս. Յովհաննէսին թերմովք, սասանան իր բանակն պիտ'որ արձակուի, եւ երկրիս վրայ առջին անգին վազելով՝ ազդեքը պիտի մուրեցընէ. Եւ Ելչէ Եւ Եւրդիս շչի շչի՝ Եւ մուրութիւնն ան տատիւանի պիտի համնի, որ ինչպէս ինչ Քրիստոս կ'ըտէ, եթէ կարելի ըլլար՝ նաեւ ընտրեալներն ալ կը մուրեկին: Ընտրեմութիւնը պիտի շամնայ, եւ սերը պիտի ցամայի՝: Հաւատքը մարածի պէս պիտ'որ ըլլայ՝: Մարդիկ պիտ'որ ըլլան անմնասէր, արձաթակեր, հզարա, հայհոյիլ, ծնողաց անհաւան, արեան ու բնութեան իրաւունքներն անարգող, կարգի եւ խաղաղութեան թշնամի՝: Պիտի քամահեն ամեն օրինաւոր իշխանութիւն, եւ հայհոյին թագաւորական մեծափառութիւնը՝: Ըն ժամանակները՝ նոր տեսակ եւ շատանուած ամբարշտութիւն մը պիտի տեսնուի, որն որ չէ թէ սուս կրօն մ'ընդունելու վրայ պիտի կայանայ, սլլ ամեն տեսակ կրօնական պաշտամունքներն անարգելու, եւ ան ամեն բան ոչինչ համարելու, զորն որ մարդիկ կը յարդեն ու կը պաշտեն: Մարդիկներուն մուրութիւնները՝ ալ մարդկային մուրութիւններ պիտի չըլլան, հասցա բոլորովին սասանայա-

¹ Յուդ. Ի. 7. — ² Մատթ. ԻԳ. 12. — ³ Դուգ. ԺԸ. 8.

⁴ Ի. Տիմ. Գ. 2. — ⁵ Յուդ. 8.

կան: Պիտի անսան մուրթութեան հոգիներուն, եւ սասանաներուն վարդապետութեան: Հոյնացի յայտ մուրթութեան է լորդագիտութիւնը: Եւ պատկառման մամբայ պիտի բանան անոր՝ որուն գալուստը սասանայի գործողութիւններուն համակայն է, եւ նշաններ, կախարդութիւններ, սուս հրաշքներ ալ պիտի գործէ՝ զմարդիկ խաբելու համար: Այդ՝ սով կրնայ զարմանալ, որ յաւիտենական ճշմարտութեան յառաջագոյն գրուածներն երեւալու կը սկսին: Իր սաստաւածային խօսքերուն եւ ոչ մէկ նշանախօսեցը եւ ոչ մէկ գիծն առանց կատարուելու պիտի մնայ:

Բայց նաեւ մուրթելու վտանգ ալ չկայ՝ արդեօք: Վտանգը կայ. բայց անկից ազատ մնալն ալ շատ գիւրին է, եւ աս է որ կ'ըսէի թէ հաստատացելոց համար շատ մեծ միտիմարութիւն մըն է: Ինչ կը պահանջուի կատարելալ ապահովութեան համար: Արդի թան չէ, բայց եթէ անշարժ եւ հաստատուն թանել անխորտակելի ժայռը՝ որ է Ս. Եկեղեցին: Ինչ սասար արուեստ, ինչ գիւտ, ինչ կեղծիք՝ որ նորէն նորէն հմարուի, թող ուզոյն ազազակէ, հոս է քրիստոս, հոս է ճշմարտութիւն. մնաք ուրիշ թան լուսինք ընելու, բայց եթէ ինչ որ սիրալիք որդի մը իր անստուգութեան եւ տարակուսին մէջ կ'ընէ: Իր մտքը կը նայի ու աշուքներովը կը հարցընէ, եւ ուր որ պատասխանուոյ ակնարկութիւն մը կ'ունենայ, ամեն թան իմացած կ'ըլլայ եւ կը հանգչի: Ասանկ ալ քրիստոսեան՝ Եկեղեցւոյ հարցընելէն ետքը՝ եթէ կը լսէ որ վտանգ չկայ, բոլորովին ապահով է թէ իրօք ալ վտանգ մը չի գտնուիր. եթէ կը լսէ որ երթալու նամբան ան չէ, բոլորովին անկից հեռանալով՝ մուրթութենէ կը պահպանուի:

Իսկ հաստատացելոց մէջէն անոնք զո՞հ կ'ըլլան, որոնք անզգուշութեամբ սկանջ զնել կ'ուզեն ամեն տեսակ նորութիւններու: Ասանցմէ շատ աւելի զո՞հ կ'ըլլան այն անուսով միայն ուղղափառները, որոնք Եկեղեցւոյ իշխանութիւնը չեն նանջար եւ զինքը մտիկ չեն ընէր: Բայց ամենէն աւելի զո՞հ կ'ըլլան ան զգոթիւնները՝ որոնք բողոքականութեան մէջ են. ասոնք ամենեւին ստուգութեան հիմ չունենալով, առիւտին ելլող ուսուցչին ետեւէն կ'երթան, ինչպէս կը տեսնենք Անգղիայի, Միսորանեալ նահանգներուն եւ Ճններուայի մէջ, ուր նոր մուրթութիւն մը քարոզողն անմիջապէս հետեւողներ կ'ունենայ, ժողովուրդ մը կը կազմէ, նոր կրօն մը կը հմարէ, որն որ հետեւեալ օրը կամ տարին կը քակուի, երբ ուրիշ մտնողներ ալ գլուխ մը նորէն ապարեկ կ'ելլէ: Աստուած ասց, որ ուղղափառք գիտնան արժանապէս յարգել իրենց ունեցած դանձը, եւ բողոքականք ալ իրենց մուրթութիւններուն շատութենէն ու ծանրութենէն շարժելով՝ նոյն գանձը մեծք բերելու յոտարին:

¹ Ե. Տիմ. 7. 1. — ² Բ. Թեո. Ը:

Մարգարէութիւններ :

Ա. Մարգարէութիւնները մութ են : — Բ. Երբեք անոնց վրայ ստուգութիւն չկիրար անեցուի : — Գ. Մարգարէ մէկ բանի մը անորոշ անանգութիւններն իրեն սեպհակներ, ինք զինքն իրրեւ Աստուած հրատարակեր է :

Հրաշքներէն ետքը մարգարէութիւնք, ինչպէս Յիսուս Քրիստոս իր բերնովը հաստատեց, քրիստոսնեական նշմարտութեան պայծառ վկայութիւն մըն են : Եւ ինքն աստուածային Փրկիչը, որ կ'ըսէր թէ իր ըսած գործքերը, այսինքն՝ հրաշքները, իրեն համար վկայութիւն կու տան, կը հաստատէր նաեւ թէ բոլոր սուրբ Գիրքերն իր վրայ կը խօսին եւ զինքը կ'աւետարանեն : Ասոր համար սուրբ Եկեղեցին մարգարէութիւնները միշտ մեծ բանի տեղ դրած է, եւ զանոնք ամէն ատեն իրեն օգնական առած է, թէ հեթանոս ազգերուն քով՝ որոնց առի՛ անգամուն քրիստոսնեութիւնը կը քարոզէր, եւ թէ հաւատացելոց քով՝ որոնք արդէն նոյնն ընդունած էին, զիրենք աւելի եւս հաստատելու համար : Իսոյց ինչ : Անհաւատները զանոնք ալ տարակուսի տակ պիտի ձգէին : Եւ ինչ եղանակաւ : Ահա ստիկ :

Ա. Մարգարէութիւնները, կ'ըսեն նախ, Բնութիւններով լիցան են, արդ՝ ինչպէս կարելի է մութ բաներուն վրայ ծանօթութիւն ստանալ՝ աւելի եւս մութ պատճառներով : Աս դժուարութեան պատասխան տալու համար, կը հարցընենք նախ թէ ասոնք կատարուելէն յառաջ՝ մութ էին, թէ կատարուելէն ետքն ալ : Եթէ գոնէ կատարուելէն ետքը՝ պայծառ ու յայտնի ըլլան, այնպէս որ ուրանալը բոլորովին անկարելի ըլլայ, միթէ բաւական չեն ըլլար նշմարտութեան վկայ ըլլալու : Այո, ան ատեն կը տեսնուի որ ժամանակ մը մութ երեւցող եւ մութերն անորոշութեան մէջ բանոց խօսքերը, պայծառ նշանակութիւն մը ունին, եւ նոյն խօսքերն՝ եղած զեպքերուն հետ համեմատուելով՝ նշմարտութեան մը յայտարարութիւն կ'ըլլան, եւ աս նշմարտութիւնը՝ մարգարէութիւններով վաւերանալով, բովանդակ իր գորութիւնը կը ստանայ : Օրինակի համար, մեր նախահարց ինչալէն ետքը՝ օճին ըսուեցաւ թէ կ'նոյ՛ սերունդն իր գլուխը պիտի ջախջախէ, նմանապէս Արրահամու, Իսահակայ, Յակոբայ ըսուեցաւ թէ իրենց սերնդեան ձեռքովն ամէն ազգերը պիտի օրհնուին : Արդ՝ զանոնք թէ մինչեւ հոս զեւ պայծառ չիտեսնուիր, ոչ ան թէ ո՛վ է՝ որ այսպիսի մեծամեծ գործքեր պիտի գործէ եւ ոչ ան թէ ինչպիսի կերպով նոյն գործքերը պիտի գործուին : Սակայն երբ որ Յիսուս Քրիստոս՝ Մարեմայ որդին, Արրահամու, Իսահակայ եւ Յակոբայ յեղէն՝ աշխարհք

եկաւ եւ ամենայն որհնութեանց ազգիւր եղաւ, ալ անկէ ետքը մարգարեութիւններն ամենապայծառ եւ անժխտելի կ'ըլլան: Փիլիսոփաները, քանաստեղծները, ճարտարախօսները ամեն որ որչափ գաղտնի, խորունկ ու ծածկուած խօսքեր կը խօսին, որոնք առաջին անգամ ըսուած աստեղծին՝ չեն իմացուիր. բայց ետպէն երբ որ գեղարի մը վրայ կը մեկնուին, ամեն մարդ կը հասկընայ, այնպէս որ ոչ որ անկից ետքը կը տարակուսի: Արդ՝ թէեւ մարգարեութիւններն ալ աս կերպով խորհրդաւոր ըլլան, նոյնպէս չեն ցուցըներ արդեօք թէ զանոնք բաւել տուազ Հոսիս աստուածային է, որովհետեւ անոնցմով՝ հեռաւոր ժամանակներ պատահելու եւ մարդիկներուն բոլորովին անձանօթ եղող բաները կրցաւ նշանակել:

Բայց ճշմարտան աս է, որ թէեւ քանի մը աս տեսակ մարգարեութիւններ ալ գտնուին, որոնք իրենց նշանակած գործերբուն հետ համեմատուելով՝ պայծառանան, տակայն արիշ շատ մարգարեութիւններն ալ այնպէս պայծառ են, որ ձեռքն առնալն ու կարգացցող անկարելի է որ չհասկընայ: Ասոր համար ընդհանրապէս մարգարեութիւնները մտիկ են ըսելը, ճշմարտութեան բոլորովին հակառակ է: Օրինակի համար, Յակոբ նահապետը կը հաստատե թէ Յուդայի ցեղէն երկրաւոր տերութիւնը պիտի չվերնայ, մինչեւ որ չգայ անկեա՛ որն որ պիտի խրկուի: Մովսէս՝ Հրէից յայտնապէս կ'ըսե թէ Աստուած իրենց արիշ մարգարե մը պիտի յարուցանէ իրեն նման, որուն էթէ մտիկ չընելու ըլլան, ինք Աստուած վրէժխնդիր պիտ'որ ըլլայ: Դաւիթ ՃԹ. Սաղմոսին մէջ Մեղքիակեցի կարգէն քահանայի մը վրայ յայտնի կը խօսի: Ի Ա. Սաղմոսը աստուածային Փրկիչին շարշարանքներն ամեն մանր պարագաներովը երկայն կը նկարագրէ: Նոյնը կը կրկնէ նաեւ Եսայի ԵԳ. Գլխոյն մէջ: Երկու վերջիններն այնպիսի ճշգրտութեամբ կը գրեն, որ կարծես թէ երկու աւետարանիչ են, որոնք իրերը կատարուելէն ետքը գրած ըլլան, չէ թէ երկու մարգարե՛ որոնք այնչափ զարերէ ետքը ըլլալու գեղարիքը յառաջագոյն կը մարգարեանան: Նոյնպէս Միքիայի մարգարեութենէն պայծառ բան կրնայ ըլլալ, որն որ կ'որոշէ թէ Մեխիայի ծննդեան տեղը Բեթղեհէմ պիտի ըլլայ: Ի՞նչ կրնայ ասելի պայծառ ըլլալ՝ քան զԴանիէլի մարգարեութիւնը, որն որ 490 տարի յառաջ Բրիտանոսի մահուան ժամանակը կը սահմանէ: Կրնա՞ր արդեօք ասելի պայծառ խօսուիլ այն հեղինակորութեան, այնչափ առաքինութիւններուն, այնչափ անչափ հրաշքներուն վրայ՝ զորոնք Յիսուս պիտ'որ ընէր, քան զոր Եսայի յառաջագոյն գրած է: Ընդհատ կը գրէ Բրիտանոսի տամար գալը, երբ նոյն տամարը գեռ շինուելու վրայ էր. Մաղաքիսա կը յայտնէ թէ մեր խորաններուն պատարագները՝ հին զահերուն տեղը պիտի անցնին: Յիսուսի Բրիտանոսի յարութիւնը կը գուշակէ Դաւիթ. Սուրբ եկեղեցւոյ փառքը՝

Եւսոյի: Այսչափս յիշելը բաւական կը համարինք եւ լուս-
թեամբ կ'անցնինք այնչափ անթիւ անհամար յայտնի, շքեղ
եւ փաերահան մարդարեւութիւնները, որոնց Փրկչին վերա-
բերելը՝ մինչեւ Հրեայք իսկ ճանչցած են:

Եւ ոչ ալ մէկը կարող է ըսել, որ եթէ այնպէս յայ-
տնի ըլլային, Հրեայք ալ կ'ընդունէին: Վասն զի եթէ
Հրեայք ընդունէին, ան առեն մանաւանդ ճշմարիտ մարդա-
րեւութիւն չէին ըլլար: Որովհետեւ մի եւ նոյն մարդարեւ-
թիւնները, որոնք զՅիսուս, իր վարքն ու ստատւածային գոր-
ծողութիւնները կ'անեակին, միանգամայն կը ծանուցանէին
թէ իր փոզովորդը զինքը պիտի շնորհուի. ասոր պատիւն
առնելու համար՝ պիտի անարդարի եւ աշխարհքիս լսո՛ւ եւ
պիտի ցրուի, ասանց տաճարի, ասանց սեղանի, ասանց քա-
հանայի, ասանց զոհի. իր տեղը հեթանոս փոզովորդը պիտի
մտնէ, որն որ զՅիսուս պիտի ընդունի, եւ Աստուծոյ անունը
մեծ պիտ'որ ըլլայ հեթանոս ազգերուն մէջ, որոնք անարատ
զոհ պիտի մատուցանեն եւ փոզովորդ Տեսան պիտ'որ ըլլան:
Աս ամէն մարդարեւութիւնները մեծ զարմացմամբ լիուի եւ
պայծառապէս ստուգուած կը տեսնենք: Այսպէսով կարելի
չէ ոչինչ եզանակաւ մթութիւնը պատճառ առնելով՝ մերժել
ան ցուցմունքներուն փաերահանութիւնը, որոնք մարդա-
րեւութիւններէն կ'առնուին եւ քրիստոսեւութեան ճշմարտու-
թիւնը կը ցուցնեն:

Բ. Ոմանք ասոր ներհակ կը զրուցեն, թէ Մարգարէ-
թիւններուն վրայ ինչ հաւարած որ անեցողի, երբեք անանց
վրայ ստուգութիւն չեն կ'ընդունել: Ինչու որ որպէս զի
մարդարեւութիւն մը ստույգ մարդարեւութիւն ըլլայ, երեք բան
կը պահանջուի: Պէտք է որ ան Լուսնի-թիւնն անձով լի՛ն
եղած խաւովը, պէտք է որ անը կարգաւորը տեղի՛ն, պէտք է
որ ինչի ցողով ին կարգաւորած իրենին Լուսնի-թիւնն հի-
տաւանջի՛ն ըստ զարմանք բան լի: Արդ ինչպէս կրնամ ես
ասանց ամենուն վրայ ստույգ ըլլալ, եւ ասանց աս ստուգու-
թեան ինչպէս կրնամ մարդարեւութեան մը փաստիլ: Աս
զփութարութիւնը՝ զորն որ շատ անհաստաներ շատ անգամ ի-
րրեւ անյազնելի մեռնարկութիւն յառաջ կը բերեն, իրա-
ջընէ զորութիւն մը ունի արգելք: Եթէ մէկն ասոր վրայ ա-
ղակ մտածէ, կը տեսնէ որ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ես ա-
պասիկ ստութիւն եւ ամենամանր ստութիւն:

Որպէս զի, ստույգ ըլլամ մարդարեւութեան մը վրայ,
նախ՝ հարկ է որ, կ'ըսեն, ես նոյն անձով լի՛ն եղած խաւ-
ովը. բայց ասիկա բողոքովին սուս է: Վասն զի ամենեւին
հարկ չէ որ ես իմ ականխափ լսած ըլլամ, բաւական է որ
բողոքովին ստույգ ցուցումներով ինծի վկայութիւն տրուի թէ
իրոք նոյն մարդարեւութիւնն եղած է: Արդ աս մեր գեղարքին
մէջ, Փրկչին վրայ եղող մարդարեւութիւններուն վկայութիւն

կու տայ Հրէից բաշտ մտղովորդը, որն որ այնչափ ազգերու մէջ ջրուած ու սարածուած էր. նոյն մարգարեութիւնները շատ գրքերու մէջ գրուած ու այլեւայլ բազմաթիւ լեզուներու ալ թարգմանուած էին, մինչեւ Հեթանոս ազգերուն ալ ծանօթ էին, եւ այս ամենայն՝ Քրիստոսի աշխարհք գալեն շատ վարեր յառաջ կատարուած էր: Ուստի առանց իմ ահանջներովս լսելու, աւելի ստույգ եմ թէ այն մարգարեութիւններն եղած են, քան եթէ ես անձամբ լսած ըլլայի:

Գեղտ է որ էս անձի գիտի՛մ անոր խորհուրդը. առ ալ երկրորդ մեծ ստուծիւն մըն է: Ինչու որ մարգարեութեանց կատարուիլը՝ գործք մըն է, եւ գործքերն ինծի հազար ու մէկ բոլորովն անսարակուսելի ցոյցերով ստույգ կրնան ըլլալ, առանց իմ աշքովս տեսած ըլլալու. ապա թէ ոչ՝ պետք կ'ըլլար որ քանալ թէ հին եւ թէ նոր պատմութեան ան գործքերը, որոնց կատարուելուն մենք ներկայ եղած չենք: Իսկ աստուածային Փրկչին վերաբերած գործքերուն նկատմամբ, չէ թէ միայն սրբազան եւ արտաքին պատմութիւնները, սասն'ութը վարերու վկայութիւնն ու ամեն տեսակ յիշատակարաններն ունինք, որոնք այն գործքերուն վկայ են, այլ նաեւ մինչեւ մեր օրերը հաստատուն կեցած են այնպիսի ցոյցեր, որոնք յայտնաբարբառ կը խօսին թէ ինք աշխարհք եկած է, գործք գործած է, Եկեղեցի մը հիմնած է, անոր օրէնքներ տուած ու ծէսեր սահմանած է, եւ կրօնք մ'ալ հաստատած է՝ պատարագներով, խորհուրդներով եւ աստուածային պաշտաման մասնաւոր գործքերով: Ասոր համար ամենեւին հարկ չկայ սեպհական աշքով տեսնել այն բանը, որուն այսչափ եւ այսպիսի ցոյցերը կեցած են. ինչպէս որ հաւատալու համար թէ Ամբրիկա կայ, հարկաւոր չէ սեպհական աշքով երթալ տեսնել, երբ իր գոյութեան այնչափ վկաներն առջեւնիս կեցած են:

Վերջապէս սուս է ան ալ թէ չիկրնար նանչուիլ որ արդիւն մտղութեան խորհուրդը՝ ըստ պատահումն եղած բան մըն է, թէ նախնական խորհուրդն ինքուրդն է: Վասն զի շատ աղէկ կը նանչուի, թէ պատահումնք չիկրնար խելոք գործել, եւ ոչ ալ կրնայ մէկտեղ բերել յարմարցընել այնչափ իրարու աննման մարգարեութիւններ, ինչպէս են Փրկչին վրայ եղած մարգարեութիւնները, որոնք իր ժամանակին, իր գալչտեան, ծննդեան, ապայութեան, երթատարգութեան, իր հրաշքներուն, կենացը, մահուան, յարութեան, Եկեղեցւոյ հիմնարկութեան եւ առնց նման բաներու վրայ ամեն պարագաներով կը խօսին: Այսչափ խելքով գործող պատահումնք մը՝ յանսահմանս աւելի զարմանալի է, քան որպիսի եւ իցէ արտաքոյ կարգի մարգարեութիւնը:

Իաց ասկից՝ անկարելի է որ մարգարեութիւններն ըստ

պատահման կատարուած ըլլան, որովհետեւ անոնցմէ շատերը չէին կրնար կատարուիլ, բայց եթէ բնութենէ բախրովին վերացոյն, այսինքն՝ հրաշական զօրութեամբ մը. իսկ հրաշքներն աստուածային ամենակարողութեան գործքերն են: Այնպիսի զեպքեր մարգարէանալ՝ որոնք ասանց հրաշքի չեն կրնար կատարուիլ, ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ըսել որ Աստուած՝ որչ ժամանակին իր ամենակարողութեամբը գործակից պիտի ըլլայ կատարելու մարգարէին յառաջացոյն գուշակածը, այսինքն թէ մարգուն գործքն Աստուծոյ գործքին հետ պիտի միանայ: Եւ եթէ մարգարէութիւնը պարզ մարդկային զիտ մ'ըլլար, ըսել էր որ Աստուած ալ ժամանակին՝ անկայ հաստատելու համար, մարդկային շարութեան գործակից պիտի ըլլայ: Այսու ամենայնիւ անտարակուսելի է թէ ըստուած մարգարէութիւնները շատ հրաշքի զեպքերու գուշակութիւններ կը պարունակեն, ինչպէս՝ թէ Յիսուս կոյս մերէ պիտի մնանի, կոյրերուն տեսութիւն, յամբներուն խօսիլ, կազերուն շիտակ քաշել, հիւանդներուն առողջութիւն պիտի շնորհէ, իր սեպհական զօրութեամբը մահուանէ յարութիւն պիտի առնու, երկինք պիտի համբարանայ, եւ ասոր նման բաներ: Աս ամեն զեպքերուն մէջ ոչ պատահմունք կրնար տեղի ունենալ եւ ոչ ալ բնութիւնը կրնար նոյները գործել. վասն զի անանկ գործքեր են, որ թէ մէկուն եւ թէ մէկային զօրութիւնը կը զերազանցեն. յայտնի ալ կ'երեւայ թէ ինչպէս որ միայն Աստուած կրնար գիտնալ ինչ որ ինք ազատութեամբ պիտ'որ գործէր, յասանկ ալ Աստուած միայն կրնար մարգարէներուն այնչափ յառաջուքնէ յայտնել ինչ որ եպքէն պիտի կատարէր: Ասկից ուրեմն կը տեսնուի, որ հակառակորդներուն այնչափ ապահովութեամբ յառաջ բերան զժուարութիւնն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ իմաստակութիւն մը, որն որ միեակ թանկրամբները կրնայ խարել:

Գ. Արեւապէս ամանք ալ ուրիշ բան մը կը հնարեն: Քապիւրացի մը, կ'ըսեն, տեսնելով որ Հրեից ազգը՝ ժողովրդեան մէջ տարածուած քանի մը աւանգութիւններու նայելով՝ փրկչի մը կը սպասէր, ինք զինքն իրելու նոյն փրկիչը ներկայացուց, եւ թանկրամբ ժողովրդեան մտքին համեմատ՝ սպասուած Փրկչին ունենալու քանի մը յատկութիւններն իր աննին վրայ կատարելով, պատիւ ու յարգ ստացաւ եւ ժողովուրդը խարեց, որն որ միշտ կը բաղձար օտար իշխանութեան լուծը վզէն նետել: Ահա ասիկ աս է՝ քրիստոնէական նշմարութիւնը ցուցնելու համար՝ մարգարէութիւններն յառաջ բերուած փաստերուն բովանդակ զօրութիւնը: Ասանկ կ'ըսեն անոնք: Իրանցքնէ՝ այսպիսի մեկնութիւն մը տալու համար անցած դարուն բովանդակ ամպարչաութիւնը հարկաւոր էր, իսկ նոյնին հաւանելու համար՝ աս դարուս թեթեւամտութիւնը:

Հրեից ժողովրդեան մէջ Իմի էջ — անգո-թիւններ
 կային, որոնք ապագայ փրկիչ մը կը խոստանային: Բայց աս
 առանգութիւններն մի կերպաւորաւ կը: Այնպիսի անկա-
 ռութիւն մը մտկից ելած էր: Եւ ի՞նչ կերպով ան աստի-
 ճանի հաստատուած էր, որ բովանդակ Հրեաստան բռնած էր:
 Ի՞նչպէս հեթանոսներուն մէջ ալ այնչափ տարածուած էր,
 որ մինչեւ յոյն եւ հռոմէացիք պատմիչներն ալ կը ճանչնային:
 Ի՞նչպէս Օգոստոս կայսեր աստեղը բանաստեղծները նոյնը
 կ'երգէին, շողորթութեան համար կետարներուն մէջէն եր-
 բեմն մկու՛ն երբեմն մեկային զոսոյ յարմարցընելով: Այս-
 պիսի ընդհանուր, այսպիսի հաշակեալ բան մը պէտք չէր հիմ
 մ'ունենալ: Արտաքոյ կարգի բան մը կ'ըլլար՝ եթէ ըսէինք
 որ իրացընէ մարգարտութիւններ կային:

Բայց ի՞նչպէս կրնան ուրացուիլ, երբ Հրեից ժող-
 վրդեան նեղքն այնպիսի գիրքեր կային, որոնց մէջ մարգա-
 րեական հուշով՝ ապագայ Փրկչին բոլոր վարքը նկարագրուած
 էր, եւ երբ աս գիրքերը հեթանոսներուն ալ ծանօթ էին,
 եւ արդէն Փրկչին զայլէն քանի մը հարիւր տարի յառաջ՝
 յունարէն թարգմանուած էին: Ի՞նչպէս կրնան ուրացուիլ,
 նորէն կը հարցընեմ, մարգարտութիւնները:

Յիսուս Քրիստոս իջ անկէ յարմարացոց, կ'ըսեն, իջ կը-
 լիզը Լաբիաթիւնները: Չարմանալի է աս գիտար: Եթէ
 իր անկին յարմարացոց, ուրեմն կային, եւ եթէ կային, ու-
 րեմն մկու՛ն մը զոսոյ եղած էին, եւ մինչեւ հիմայ անկից զաս՝
 ուրիշ մէկը չեղաւ, որ իր զոսոյ կատարած ըլլայ: Բայց այնչափ
 անկարելի բան է, որ ուրիշ մը զանմաք խարտութեամբ իր զոսոյ
 կատարած ըլլայ, որչափ անկարելի է որ մարդիկ աշխարհք գա-
 լեն յառաջ՝ գործողութիւն մ'ընեն: Արդէն նոյն մարգարտու-
 թիւններուն մէջ առանկինն նշանակուած են՝ ժողովուրդը, ցե-
 զը, ընտանիքը՝ որով պիտի ծնանէր, հայրենիքն ու մայրը՝ որ
 պիտի ունենար, ազայութեան աստեւ Եգիպտոս փախչելը, իր
 հաշածուելուն եզանակը, յաննն ասնելու մահը, յարութիւնը,
 Եկեղեցւոյ հիմնարկութիւնը, անոր պատերազմներն ու յող-
 թութիւնները: Արդ՝ ըսէ ինձի, ի՞նչպէս կրնայ մարդ մը իր զոսոյ
 ստուգել կամ կատարել աս ամեն պարտանները, որոնք իր
 կամքին չեն կախուիր: Ի՞նչպէս կրնայ այնչափ օտար կամքեր
 իրեն քաշել եւ համոզել որ իր կամքին հետ դաւակից ըլլան:
 Եստակապէս զուշակուած էր որ ինթիզեհեմ քաղաքը, Դաւ-
 թի ցեղէն պիտի ծնանէր, եւ պիտի մեռնէր Դանիելի որո-
 շած շարձիք, Եուզայի թագաւորութեան վերջնապէս ետ-
 քը, ինչպէս Եսկեր մարգարեացած էր: Արդ ի՞նչպէս կրցաւ
 մարդ մը իր ծնանելէն յառաջ՝ այս ամենայն մարգարտու-
 թիւններն իր զոսոյ կարգադրել, կամ զինքը մարգարտութիւն-
 ներուն յարմարցընել, այնպէս որ ամեն բան ճշգրտութեամբ
 կատարուի: Ի՞նչպէս կրցաւ դեռ ազայ եղած ժամանակ Հե-

բազմաթիւ հաշմանքը արամացրել, որ կարող ըլլայ Եղիպատս փառայել՝ մարգարէութեան ըստնին համամայն: Ինչպէս կրցաւ իր թշնամիներուն խորհուրդ տալ որ զինքը սպաննեն, եւ միանգամայն խաչի վրայ սպաննեն, այնչափ թշնամանքներու, լեղի տալու, զգեստներն իրենց մէջ փնտախա բառներու պարագաներովը, ինչպէս որ մարգարէութիւնները կը պահանջէին: Յիսուսի վարքը գրուած է մարգարէից ձեռքով, այնչափ դարերով յառաջ եւ այնչափ մանր պարագաներով, որ աւելի գործքը կատարուելէն ետքը գրուած պատմութիւն մը կ'երեւայ, քան թէ ապագայի գուշակութիւն մը, եւ աւելի այնչափ վաւերական է, որ եւ ոչ Հրեայք՝ Յիսուսի Քրիստոսի անհաշտ թշնամիները՝ կրնան ուրանալ: Երգ կըրնա՞ր Յիսուս Քրիստոս կեղծել եւ իր վրայ ստուգուած ցուցքնել այն պարագաները՝ որոնք իր ձեռքը չէին, մարգիկներուն ազատ կամբէն կախուած ըլլալուն համար, ուր որ մարգիկներէն առնէ մէկուն մտածութիւնն եւ շահը մէյմէկ տեսակ էր: Իրացքնէ սաստիկ զօրաւոր հաւատք մը պէտք է ունենայ, ով որ իր վրայ բաւական զօրութիւն կը զգայ այսպիսի այլանգակութեան հաւատալու: Մնք ուղղափառքս, որչափ որ ալ դիւրահաւատ համարուինք, ասոնց հաւատալու զօրութիւն չենք զգար մեր վրայ:

Էթեմոսներուն ցնորքներն ասոնց շափ սյլանդակ չէին, երբ որ մարգարէութիւններուն վրայ կը խօսուէր, եւ կը տեսնէին որ իրացքնէ Յիսուսի Քրիստոսի աննին վրայ ստուգուած են, կ'ըսէին թէ մենք քրիստոսնեայքս՝ գործքերն ըլլալէն ետքը մարգարէութիւնները հնարած ենք, որովհետեւ եղած դէպքերուն շատ սչգութեամբ կը համամայնին: Իսկ մենք՝ որ անոնց յառաջագոյն գրուած ըլլալուն վրայ չենք կրնար տարակուսել, թէ հրեից՝ Յիսուսի անհաշտ թշնամիներուն եւ թէ հեթանոս փրփոսփաներուն վկայութեան համար, որոնք Յիսուսի մահուանէն յառաջ Եղիպ մարգարէութիւնները կը նանչնային, մենք, կ'ըսեմ, որ Եղիպներն ուրանալու հնարքին չենք կրնար դիմել, եթէ խելքով գործել կ'ուզենք՝ չենք կրնար շնանչնալ անոնց հեղինակութիւնը:

Եւ եթէ մարգարէութիւններն այնպիսի ծանրակշռութիւն ունին, որ աննուն աչքը կը զարնէ, ուրեմն որչափ ապահով է այն հաւատքը, որն որ այնչափ եւ այնպիսի հաշակեալ մարգարէութիւններու նպատաւորութեան վրայ կը պարծի:

Մարտիրոսը : — Հաւատոյ տարածումը :

Ա. Մարտիրոսներուն թիւն ըստածին լա՛վ լի : — Բ. Մաշեանցու թեան գործքեր են : — Գ. Ամեն դաս իր մարտիրոսներն ունի : — Դ. Քահանաներուն լահախնդրութիւնն ու հմարքները քրիստոնէութիւնը հաստատուն րանեցին :

Քրիստոնէական հաւատքին ամենէն զեղեցիկ փառքերէն մէկն է մարտիրոսներուն պատկը, որոնք ամէն հասակի եւ ամէն գիճակի մէջ Յիսուսի Քրիստոսի համար արիւններն թափեցին : Բայց քրիստոնէութիւնը հալածողները, հնուցմէ ի վեր առ պատկին զեղեցիկութիւնն ու զորութիւնը տեսնելով, Եկեղեցւոյ կը նախանձեին, եւ ամէն տեսակ նենդութիւնն ի գործ կը դնէին մարտիրոսաց յիշատակը քրիստոնէից մտքէն ընկելու . ուստի եւ անոնց մարմիններն ու մտիւրն խոկ կը ցրուէին, եւ սքանդամայն անոնց վրայ շինձու յանցանքներ կը ձգէին, որպէս զի սուրբ հաւատոյ դատին համար մեռած լսեպուին : Աւերջին ասեաններուն անհաւատութիւնն ալ նոյնը փորձեց ուրիշ փաստերով, եւ կը լանայ Քրիստոսի Եկեղեցւոյն ճակատէն պայպիսի լուսաւոր փառաց պատկը յափշտակել :

Ա. Ուստի կ'ըսեն, թէ Մարտիրոսներուն թիւն ոյնլով հո՛ր լի, Ինչո՛ւ ել զոտին Բարեպաշտական ուրիշ զոտեմտիւնները, եւ անոր համար ալ մեծ քանի տեղ զնեցու լի : Աս ոչարն ամենէն յառաջ Տըստուէլ քողոքականը նեատեց քրիստոնէութեան գէժ, բայց ասով իր դատին աւելի քնատ տուաւ, ինչու որ առ իր խօսքը գիտուններուն սքաքը սրեց, որ անոնց թիւը փնտռեն ու իմանան : Աս գիտուններուն մէջէն Ռիսիւնար՝ ամէն տեսակ յիշատակարաններ ձեռքն առած՝ այնպէս պայծառ եւ յայտնի ցուցուց մարտիրոսներուն քաղմութեան անթիւ անհամար ըլլալը, որ ալ անկից ետքը ոչ որ համարձակեցաւ ասոր վրայ տարակոյս մը հանելու : Ես հոս տեղս լե՛մ ուզեր կենալ ու ասոնց ամենուն թիւը ժողովել, որն որ առ համառօտ գրքիս սահմանէն քոլորովին զուրս է : Աս մինակ կ'ըսեմ, որ առաջին երեք դարերուն մէջ՝ տասն անազօրոյն ու զազանային հալածանքներ՝ արտաքոյ կարգի կատաղութեամբ յարձակեցան Եկեղեցւոյ գէժ, եւ տարածեցան քոլոր Հռոմայեցւոց պետութեան ընդարձակութեան մէջ, որուն տակ կ'երթային Սպանիա, Գաղղիա, Ափրիկէ, Իտալիա, Ասիայի մեծ մասը, եւ գրեթէ ան ասեմ ճանչցուած քոլոր աշխարհք, եւ առ ամէն կողմերը քոլոր քրիստոնէայք՝ կետարներուն, անտիհիւպատաններուն, պրետարներուն եւ քրքմերուն ձեռքը մատնուած էին, որոնք քրիստոնէաներուն մահն ուզող ժողովորդեան աչքը մտնելու համար, զանոնք սրոյ, կա-

խաղանքի, հրոյ, գազանաց, նետահարութեան, քարկոծման եւ այն ամեն տանջանքներուն կը զատապարտեին, զորոնք մեղեցութիւնն ու շարասարտութիւնը կրնային հնարել:

Մինակ զիրենք հաշտօղներուն անունը՝ այս ամենայն հաստատելու բաւական է. Ներոն, Գոմեարմանոս, Կալիգուլա, Մաքսիմիանոս, Կարակալլա, Եղիազարազոս, Դիոկղեափանոս, Լիկինիոս, Գեկիոս, նոյն իսկ անգթութեան անուններն են: Եկեղեցական պատմիչներն արտաքին պատմիչներուն հետ միասին մանր եւ երկայն կը պատմեն եղած սոսկալի դատանութիւններն ու նոյն անգթութեանց անձիւ զոհերը: Բայց առանց սա փկայութիւններուն դիմելու, նոյն իսկ անհաստատուն խտտօվանութիւնն ունինք, որոնք շտիշելով թէ ուրիշ տեղ առանց թիւը նուազընելու ջանացած են, կը հաստատեն թէ առաջին դարերուն մէջ քրիստոնէից մեծ մասն Եկեղեցւոյ հարց քարոզութենէն զրգաուելով, փոփոխուելով Լիկինիոսի բռնութեան մը պէս՝ մարտիրոսութեան կը վազէր: Արդ՝ եթէ Լիկինիոսը քրիստոնէից մեծ մասը զրաւած էր, ո՞վ կրնայ ուրեմն նոյնին ըսած զոհերուն թիւը գտնել:

Բ. Տեսնենք հիմա սա մարտիրոսաց անձիւ բազմութիւնը մեկնելու համար յառաջ բերած պատճառներն: Միկինիոսի նման ռիչ Բոնի լիւր, Կ'ըսեն, Բայց Եթէ Լիկինիոսը, եւ սիլիոսը եւ յիւլի զոհերուն Բիկինիոսը Գոլոս, վասն զի ո՞վ չի գիտեր թէ հաշտամոլներու հրդեհին մէջ ինչպէս կը զրգաուի ու կը բորբոքուի: Եւ իրոք ալ ամեն կրօն՝ որչափ որ ալ սցլանդակ ըլլայ, պարծենալու շափ մարտիրոս ունի: Աւելցուր ասոր վրայ, Կ'ըսեն դարձեալ, աւերաբզապաշտութիւնը հաստատուն պահելէն՝ քահանայից անեցած շահը, եւ իրենց վարդապետութիւնները շնորհաւոյններուն գլուխը թափած յախտնական պատիժներու սպառնալիքներն, եւ Կ'իմանաս թէ ինչպէս այնչափ մարդիկ իրենց կեանքը զոհեցին քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու համար եւ թէ ինչպէս նոյն քրիստոնէութիւնը մինչեւ մեր օրերը հաստատուն կը մնայ:

Աս կերպով խտտողներուն պատասխան տալու համար, նախ առաջին կը հարցընենք թէ ի՞նչ է մուշեանցութիւնը, որն որ երկրիս վրայ այսչափ հզօր զօրութիւն ունի: Թող ինչ սահման որ կ'ուզեն տան, միշտ կը պարտաւորին ըսել թէ մուշեանցութիւնը՝ որ եւ իցէ կիրքէ մը կուրացեալ հօգւոյն ստատիկ եռանդն է, որով իրական քարիք մը կը համարի ան բանը՝ որ անանկ չէ, եւ կ'ուզէ նոյնն ամեն կերպ զոհերով ձեռք բերել: Արդ ըսէ ինձի մէջ մը, որոնք էին՝ որ նախ առաջին Յիսուսի Քրիստոսի սիրովն այնպէս ստատիկ կուրացան ու մուշեանցան: Ստուգիւ միայն անուս ժողովուրդ եւ ազեա բազմութիւն մը չէր, անոնց մէջ գիտուն փիլիսոփաներ եւ քաջ վարդապետներ ալ կային, որոնք նոր կրօնին

աշխարհքիս վրայ երեւալուն առաջին վայրկենէն՝ զանիկա բու-
լոր սրտանց ընդունեցան: Մանասանց որ ամեն ասուն՝ ամենէն
զիտուն եւ ամենէն խնաստուն մարդիկները՝ ամենէն աւելի
կրօնասէր եւ եռանդեղու եղած են, ինչպէս իրենց գրած գիր-
քերէն ալ կ'երեւայ: Ինչ զարմանալի մտաց կարութիւն է
առիկա, որն որ անանց վրայ աւելի կ'երեւայ՝ որոնք աւելի
պայծառ կը տեսնեն:

Բաց ասկից՝ սյնպիսի յանկարծական մելեռանդու-
թիւնն ինչպէս պատահեցաւ: Մարդիկ՝ որ իրիկունը զգաստ,
հանգարտ, խելքերնին գլուխնին՝ իրենց տները հանգչելու
պացած էին, հետեւեալ առտուն ինչպէս սա նոր վարդապե-
տութեան սիրովք խելքերնին թռուցած՝ մելեռանդն արթըն-
ցան: Եւ սա բանը՝ չէ թէ միայն Հրէաստան, այլ նաեւ
Հաս՝ Ասիայի մէջ՝ ինչպէս նաեւ Ափրիկէի մէջ, արեւելք եւ
արեւմուտք, թէ քաղաքականացած եւ թէ քարքարոս ազգե-
րուն մէջ պատահեցաւ. եւ որն որ աւելի զարմանալի է, նոյն
իսկ անանք՝ որ սցսօր զՅիսուս իրրեւ շարագործ իսալ հանած
էին, քանի մը որ ետքը՝ հազարաւոր բազմութեամբ ամեր
մէկէն սա մելեռանդութենէն տեսնի մը կը բռնուին, որ հա-
զար անգամ աւելի կ'ուզին կտոր կտոր ըլլալ՝ քան թէ զՔրիս-
տոս ուրանալ: Ո՛հ, սա ինչպէս բան է: Անանկ տեղոց մը՝
որ որչեալ վայրկենի մը մէջ բոլոր մարդկային ազգը կը
գրաւէ:

Գունէ մեծ պատճառ մը զանուած պիտ'որ ըլլայ, որ
սցսպիսի մելեռանդութիւն մը գրգռած ըլլայ: Երկրիս վրայ
զարմանալի փիլիսոփայ մը, նորանշան մարդ մը երեւցած
պիտ'որ ըլլայ, որն որ իր նարտարախօսութեան կայծակներովք,
իր վարդապետութեան հրապոյրներովք, իր անձին նախա-
թեամբն ու իր մեծվայելչութեան փայլակներովք, բազմու-
թիւնը յափշտակած, բորբոքած, ամենուն խելքը զարնուցած,
իր ետեւէն ձգած ըլլայ. անանկ չէ՞ մի: Անշուշտ: Այսպիսի
մելեռանդութիւն մը գրգռելու համար՝ բաւական եղած քանի
մը հոգի, որոնք ոչ պղնուական ցեղէ էին, եւ ոչ գիտու-
թեամբ անուանի. այլ արուեստով ձկնորս, հայրենեօք հրեայ,
առանց համարման, առանց օգնութեան, առանց հարստու-
թեան, առանց նոխութեան: Արդ ուր որ ամենէն մեծարոյ
փիլիսոփաները, ամենէն մեծանուն խնաստաններն ու ամենէն
զօրաւոր կայսրները չկրցան մելեռանդութեան շարժել, բայց
եթէ քանի մը իրենց հետեւողներն ու մտերիմները, ասանք
բոլոր երկրիս երեսը նոյն մելեռանդութիւնն ան առաքնանի
գրգռելին, որ հեղեղի պէս արին թափել տալին իրենց սար-
վեցուցած ուսմունքը պահել տալու համար: Մելեռանդու-
թեան ընդարձակ հրդեհի մը զարմանալի ազգեցութիւնը, ու-
րուն բորբոքովն ո՞վ ըլլալը չ'տեսնուիր:

Բայց դուք նոյն մելեռանդութեան գաղանիքն սա նոր

կրօնին փարզապետութեանց մէջ ըլլայ: Մարդիկ յստարութեանք հան կը վազեն, ուր կիրքերը գիրենք կը բաշեն. եւ փորձը կը ցուցնեն թէ զժուարին բան չէ հոգիները գրգռել՝ սակի, ազատութիւն եւ հանդիս խոտանալով: Աս ասանկ ցուցուցին Լուսեր եւ ուրիշ ազանդներու հիմնադիրներ, եւ ամեն որ նոյնը կը ցուցնենն այնչափ նոր կատիլիաները, որոնք անմիտ անբոխն ապին անգին կը բաշխաւեն՝ ազատութեան, թէ եւ միշտ սուտ ազատութեան մը ազազակու: Միթէ այնպէս ըրին նաեւ Արուսի Բրիտանի փարզապետութեան քարոզիչները: Գուն ալ, ով ընթերցող, արդէն գիտես որ չէ թէ միայն այսպիսի բանի մետք չըարկին, հապա անոր ներհակ՝ անողորմ եւ ըստուած պատերազմ մը յարուցին աշխարհքիս կրից գեմ: Միտքը կը պարտաւորէին որ հպատակի, եւ ծանր, զժուարին ու անքննելի խորհուրդներու հաւաստայ: Սիրտը՝ չէ թէ միայն հանդիւրներով չէին հաննցըներ, հապա ցաւալից զոհերու ալ կը ստիպէին. ուրիշ բանի վրայ չէին խօսեր, բայց եթէ մահացուցման, անմեղաբացութեան, եւ մինչեւ ի մահ անդադար խաշակրութեան վրայ: Բրիտանիան կրթութիւնը մոլեւանդութիւն գրգռելէն շատ հետո է: Եւ իրացընէ մը մոլեւանդութիւնը կրնայ բարբառիչ ծածուկ ու երկայն ազգութք ընելու: Մը մոլեւանդութիւնը կը շարժի ներքուստ առ երկրիս բարիքներէն զատուելու: Մը մոլեւանդութիւնը կը գրգռի ծով պահելու, անմին յազմելու եւ ինք գինը մահացուցանելու: Մը մոլեւանդութիւնը կը բարբառի իր անմին գեմ երկայն պատերազմ մը բանալու, իր խորհուրդները սանձելու, սրտին փափաքները շափաւորելու, անմեղախրութիւնը նուաճելու, ասելութեան ու բարկութեան ու անաւակութեան ու հպարտութեան գազանի յստարութիւնները յազմելու համար, որոնք մեր սրտին մէջ միշտ կը ծլին:

Այսու ամենայնիս այս մոլեւանդութիւնը մինչեւ որ ստափնանի չհասաւ, մինչեւ ստացուածք, հայրենիք ու կեանք կորսնցընելու, մինչեւ մահուրնէ հազարապատիկ աւելի դառն ու անաւանելի տանջանքներ ու կտարածներ կրելու: Արդ՝ առ ի՞նչ է: Արտաբոյ կարգի եւ ըստուած բան մը չէ՞ առ մոլեւանդութիւնը, որն որ այսպիսի զարմանալի գործերը յառաջ բերած է: Ի՞նչ է ուրեմն, նորէն կը գրուցեմ, առ մոլեւանդութիւնը գրգռել կրցող պատճառը: Ընթերցող, դուն ընզմ զատաստան ըրէ, եթէ ինչ աստիճանի մոլեւանդութիւն պետք է, բրիտանիան թեան տարածու մը մոլեւանդութեան գործք համարելու համար:

Գ. Ա՛հն Գ՛՛, կ'ըսեն զարմեալ, իր Բարբառներն սուկի, թէ կոտորածներն սուկի հերթիքներն իրենց Բարբառներուն վրայ կը պարծին, եւ մինչեւ ապուշ Հնդկաստանցիք իրենց խաբակիան աստուածութիւններուն վրայ կը մեռնին:

Ինչ փաստ է ուրեմն տրեկա, որ թէ մաշտութեան եւ թէ ճշմարտութեան կը ծառայէ: Ասանկ խնայողն ուրիշ շատ բաներէ զատ՝ առ ալ կը ցուցնէ, որ չէ իմացեր թէ ի նպաստ քրիստոնէութեան՝ մարտիրոսներէն առնուած փաստերն ինչ կերպով յառաջ կը բերուին: Մենք չենք զրուցեր որ քրիստոնէութիւնը ճշմարտ է, վասն զի շատերն արիւններն Յիսուսի քրիստոսի համար թափած են, այլ վասն զի շատերն արիւն թափած են յշողի տի գործածութեան հէջ, ուր բարոյապէս մարդկային զօրութեամբ կարելի բան չէր արիւն թափելը: Ար հասանինք որ մարդու մը վրայ կրնայ կրից բորբորում գալ, եւ նոյն խեղճն իր անկին զէմ կատաղեցնել. մաշտանդութիւնը կրնայ ընել որ մէկն ինք զինքը ժողով մը վար նետէ, եւ կամ կառքի մը անիւներուն տակ ինք զինքը շարժուիւնէ սայ, յիմարական փառասիրութիւնը կրնայ ընել որ մէկը զորքի մը սղաքներուն ու սրերուն նարակ տայ ինք զինքը կրնայ նաեւ յուսահատութեան ստափնանք հասած անհամբերութիւնը՝ մէկու մը սյնուէս տրել, որ իր կենաց զէմ բռնանալով՝ ինք զինքը սպաննէ: Աստիք չենք տրամար, բայց մեր ի նպաստ քրիստոնէութեան յառաջ բերած փաստն առկից չէ: Մեր անտիտելի փաստն՝ ան առն պարագաներն են, որոնք քրիստոնէական մարտիրոսութեան ընթացակից կ'ըլլան: Ասան զի միայն բնութիւնը չիկրնար ընել, որ հազարաւոր ու բիւրաւոր մարդիկ մէկտեղ միարանին ժամանակաւոր կեանքերնին տալու, որպէս զի յաւիտենական կեանքն ընդունին. նեաւ ընին եղած ներկան կորսնցնելու, սպասելով անոր՝ զորն որ կը յուսան. ստոյգ եւ ներկայ շարիքները յաննն առնելու, վախճալով հաւատացուած եւ հեռաւոր շարիքներէն: Միայն բնութիւնն առանձինն չիկրնար սյս ամենայն կատարել, երբ որ շարժիչ կիրք մը չկայ, որն որ իրեն զօրութիւն տայ, եւ սյսպէս ըսելու համար՝ առ զմութիւն մը զարթուցանէ: Միմակ բնութիւնը չիկրնար սյնուլ քաջարտութիւն տալ սյնուլի մարդիկներու, որոնք ոչ բնութեամբ զօրաւոր են եւ ոչ կրթութեամբ յանդուգն, ինչպէս են անզոր ծերերը, տկար կանայք, վախիտ աղջկանք, զեռահասակ աղաք: Բնութիւնն ինք իրմ չիկրնար ընել, որ չէ թէ միայն կենաց մէջ պատահած սաստիկ շարիքներէն շփանանք, այլ նաեւ անոնց բազմանք, անոնց ետեւէն երթանք, զանոնք փնտռելը եւ ամենայն եռանդով ողջուցուրենք: Ստոյգ է՝ կատաղութեան վայրկենական յարձակում մը կրնայ զմէկը մղել, որ ինք զինքը սպաննէ յանկարծական ու մաշտի մահուամբ, եւ սյնուլի եղանակաւ՝ որ ալ անկից չիկրնար ազատիլ, բայց բնութիւնը միմակ իր զօրութեամբը չիկրնար ընել որ սյնուլի զարհուրելի տանխանքներուն մէջ՝ մարտիրոսները, ամբողջ օրեր, շաբաթներ ու տարիներ, կամաւոր յոժարութեամբ մնան, եւ զիրենք միշտ սյնուէս գահ ու սյնուէս զուարթ բռնել:

այնպիսի սուրբ ու գերբնական ուրախութեամբ մը, որ նոյն իսկ զահիճներուն սիրտը յափշտակէ, բանասերներն ամբողջ-
նէ, եւ ամբողջ բազմութիւնները համոզէ այն Եփեսոսն եւ
անեւն երթալու, որուն համար անոնք կը շարշարուին, ուր
որ ամէն բոլոր կրնան մինակ մէկ խաչաօժ մը տանձանքներէն
ազատիլ, ժանտանոց թէ նոյները փափկութեանց եւ պա-
սիւներու եւ պաշտաններու փոխել, որոնք իրենց կը խոստա-
ցուին: Այս ամենայն շիկրնար բնութիւն ընել. հարկ է որ
բոլորովին գերբնական զօրութիւն մը վրան գայ, որ մարդ-
կային սկարութիւնը զրոացնէ:

Անհասարակները պատմութիւններու մէջն ամէն տեսակ
օրինակները փնտռած ժողոված են, որպէս զի ցուցնեն թէ
ամէն դատ իր մարտիրոսներն ունի. բայց ասոր հարկաւորու-
թիւն չկար: Քոչ յառաջ բերեն ցուցնեն մեզի միակ ազ-
նակէզ մը՝ որն որ մեր Ազնէսին, մեր Չիչիլիային հասասար
ըլլայ, եւ ան առեւն ալ մենք ինչ գինքնիս յազմուած կը
խոստովանինք:

Աս ալ բաւական չէ. ըսածներուս զօրութիւնը կ'աւել-
նայ, եթէ միա գնենք ան բազմութիւ հրաշքներուն, որոնց-
մով Աստուած աս իր սիրելի ախոյեանները կը պատուէ ի-
րենց մարտիրոսութեան միջոցին: Ասն զի շատ անգամ կը
տեսնենք, որ գազանները դիրենք գիշտակու տեղ՝ յարդու-
թեամբ ուղբերնին կ'իջնան, վառած փայտակոցաները կը մա-
րին, հաշած մետաղները շին սյրեր, սուրերը շին կարեր,
սրածայր երկաթները շին խոցեր. մարտիրոսները վառած
կրակներու վրայ՝ վարդերու վրայ քաշելու պէս՝ կը պաշտին.
սուս աստուածներու տանարներն անոնց մտակցած ասեւնը՝
հիւնն կը քանդուին, կուռքերն իրենք իրենցմէ կը կործանին
կտոր կտոր կ'ըլլան, եւ իրենց զեմ կատգած բանասերները
շատ անգամ կուրուցեամբ կամ անգամալուծութեամբ կամ
մահուամբ կը պատժուին: Եւ աս ամէն բան մեծ բազմութեան
առջեւ կը կասարուի, որն որ կամ կախարդութեան կու-
տայ տեսածները, եւ կամ քրիստոսնէութեան կը գտնուայ:
Արդ ի՞նչպէս կարելի է ասոր մէջ շտեմնել գերազայն զօրու-
թիւն մը, որն որ իրենց կը նպաստէ ու կ'օգնէ: Քոչ անոնք
ալ՝ որ կը հաստատեն թէ ամէն դատ իր մարտիրոսներն ու-
նի, եթէ կրնան՝ այսպիսի բան մը առջեւնիս գնեն, եւ անկից
ետքը մեր պատճառներուն զեմ ելլեն. մենք ալ պատրաստ
ենք իրենց իրաւունք տալու: Բայց թէ որ ասիկա շին կրնար
ընել, նայնընին քաշեն եւ թողուն որ հաստատեք այնպիսի
միաներու, որոնք իրենց կեանքը կը զոհեն՝ գաւանած ճշմար-
տութիւննին հաստատելու համար:

Գ. կը մնայ հիմնը քննել այն զժուարութիւնը՝ զորն
որ յառաջ կը բերեն քահանաներուն՝ Գրիգորի-Առ-Եւր-
պոզ-Լա-Սի-Մը պահպանելու մէջ անկողն լռելն. եւ անոնց

աս աւելորդագալչաութիւնը յաւտենալան զարթոյն զարթոնալիսերով ժողովրդեան մէջ պաշտպանելէն: Բայց աս պատճառն ալ նախընթացէն աւելի զօրութիւն չունի:

Ինչու որ նախ եւ առաջ ինչպէս եղած է, որ ամանք՝ մանաւանդ թէ այնչափ շատ մարդիկ՝ քրիստոնէութեան առաջին ժամանակներն ուզած են քահանայ ըլլալ: Ինչ որ ըլլայ՝ մարդիկ իրենց սեպհական օգտին վերաբերող բաներուն մէջ այնչափ ապուշ չեն: Արդ սոցոյց է՝ որ ան ատեն քահանայութիւնն ուրիշ պատու չէր բերեր, բայց եթէ մեծամեծ աշխատութիւններ, խիստ ծանր վտանգներ եւ գրեթէ միշտ կենաց կորուստ: Անցիր ան ժամանակներուն տարեգիրները, եւ կը գտնես որ առաջին քահանայէն, Հոսանց քահանայապետէն սկսած՝ մինչեւ ամենէն ստորին կղերիկոսը, քահանաները միշտ աս արամտութիւնն ունեցած են, որ ամենէն խիստ ու ամենէն անպարտէ տանկանքները կրեն: Երեք առաջին դարերուն մէջ շեղու քահանայապետ մը՝ որ մարտիրոսական մահուանէ ազատի, եւ ոչ երեսելի եպիսկոպոս մը՝ որ նոյնը չկրէ, քահանաներն ալ միշտ մեր հաւատքը հաշտածողներուն ամենէն հանդական ու ամենէն աւելի փնտած որակն էին: Ան աստեղծան մարդիկները պէտք էին քիչ մը օտար ծաշակ ունենալ, որ այնչափ մոլեղնութեամբ կախազան ելլելու եւ կտոր կտոր ջարդուելու ետեւէ ըլլային:

Բայց ասկից՝ քահանայութիւնը հոգեւոր աստիճան մըն է, չէ թէ ժամանակաւոր. եւ թէպէտ յարթոյց դարերու մէջ ժամանակաւոր առաւելութիւններն ալ վրան աւելցան, ի վերայ այս ամենայնի ամանք ան ատեն այնպէս նուազ էին, իսկ ծանրութիւններն այնպէս ծանր, որ չիհասկըցուիր թէ ինչպէս այնչափ մարդիկ գտնուեցան, որանք այնպիսի յօժարութեամբ նոյն պաշտօնը յանձն առին: Ստուգիւ իրենց հրամայում կենաց կերպը, երկրաւոր բարիքներէն հեռանալու, ընտանեկան ուրախութենէ հրաժարելու եւ ժուժկալութիւն պահելու պարտաւորութիւնը, աշխարհքիս մարդիկներէն անզազար հաշտանք կրելն, չէին կրնար այնպիսի պատճառներ ըլլալ, որ մարդկորէն խտելով՝ կարող ըլլային գիրենք աս այն քահալերել:

Բայց այս ամենայն թողունք, զնենք թէ այս փնակը շահախրութեան համար ընտրած ըլլան, սակայն ինչպէս եղաւ, որ ժողովրդոց առջեւն այնչափ յարց ունեցան, որ իրենց խօսքը մտիկ կ'ընէին եւ իրենցմէ կը վախնային: Ան աստեղծան մարդիկը՝ գուցէ հիմակուաններէն տարրեր բնութեան մը ակեր էին: Եթէ մեր քովը Հնդկաստանէն Բրահման մը, կամ ո՛ր եւ իցէ կոնց քուրմ մը գալու ըլլար, իրենց այնչափ հաւատք կ'ընծայէինք, որ իրենց խօսքովն երեսներնուս գոյնը նետեր եւ ամենքս ահու գողու մէջ կ'ընայինք: Ինծի անանկ կ'երեւայ թէ սրչափ ալ ազազակելու, սպառ-

նարա, գոսարու, երկինք ու երկիր շարժելու ըլլային, սրիչ պատուզ մը չէին կրնար քաղել, բայց եթէ մեր ծիծաղն ու ծագրեցը: Բայց թէ հին Հռոմայեցիք ալ մեզմէ աւարտեր մտածութիւն չունեին, կրնաս նաեւ ասկից իմանալ, որ շատ ազէկ պիտեին իրենց մէջ բնական Հրեից վրայ ծիծաղել: Ինչու համար: Անոր համար՝ վասն զի ցարձափ որ կրօնի մը ճշմարտութեան վրայ մտայր համազոյ պատճառներ չեն բերուիր, ցորձափ որ կրօն մը ստոյգ չհամարուիր, չիկրնար ըլլալ որ ուրիշները նոյն կրօնին վարդապետութիւններէն ու սպանաւորներէն՝ վտիտ մէջ իյնան: Արդ՝ աս է մեր դեպքին մէջ պատահածը: Քահանայ մը երբ յարգ կը դանկ եւ մարդիկներէն մտիկ կ'ըլլուի: Երբ որ մարդիկ անոր քարոզած կրօնին կը հաւատան:

Քրիստոնէից համար աս բան շատ պայծառ եւ յայտնի է: Ինչու որ ստափ կ'աւանուէր թէ քահանաները մտիկ ընելու է, բայց եթէ հաւատքէն: Միայն հաւատքն է, որ մեզի կը սորվեցընէ քահանայից վերաբերած բաները, այսինքն թէ իրենք Աստուծոյ ընտրուած են նոյն բարձր պաշտօնին, թէ նոյն պաշտօնը մասնաւոր ձեռնադրութեամբ առած են, թէ առանձին իշխանութիւն մ'ունին հաստատեցեալներուն հասարակութեան վրայ, եւ թէ ով որ անոնց կը լսէ, նոյն իսկ Քրիստոսի կը լսէ: Եթէ հաւատքը մեզի առաջնորդ ըլլալով՝ աս ամէն ճշմարտութիւնները յայտնած չըլլար, պատճառ մը չէինք ունենար քահանաները յարգելու եւ իրենցմէ վտիտելու: Արեւմտեան քահանաները չեն՝ որ հաւատքը մեծարելի եւ հաւատարի կ'ընեն եւ զանկիա հաստատուն կը պահեն, ինչպէս կը զրուցեն անհաւատք, այլ բոլորովին անար հակառակ կը, հաւատքն է՝ որ ժողովրդեան առջեւ քահանաներուն ծանրակշռութիւն եւ իշխանութիւն կու տայ: Կ'ուզե՞ս ասելի պայծառ տեսնել: Հարցուր, քննէ ժողովրդեան առջիկ մտքն ու զգածմունքը: Ի՞նչ կը զրուցէ երբ որ ձամբէ դուրս ելած քահանայ մը կը տեսնէ: Երբեք չիզրուցեր թէ ասով հաւատքը սուրբ չէ, հապա սուր ներհակ կը հաստատակ որ թէպէտ ան քահանան իր վարքին համար մերժելի է, այսու ամենայնիս պէտք է զինքը յարգել՝ իր աստիճանին համար: Կը տեսնեն ուրեմն, որչափ ճշմարիտ է թէ քահանան չէ՝ որ հաւատքը յարգելի կ'ընէ, այլ սուր հակառակ հաւատքն է, որ քահանային յարգ կու տայ:

Նոյնը զրուցելու է մեկալ մասին վրայ ալ, որ կ'ընեն անհաւատները, թէ քրիստոնէութիւնն երկիւզի ու սպանաւորներու պաշտպանութեան ասկ հաստատուած է: Աս անմիտ փաստը, զորն որ անօրէն Լուսկրեախոս ընդհանրապէս ամէն կրօններու զէմ հարած է, ըսելով թէ Երկիւզ շատ վնաս է յայտարարելու, աս փաստը, կ'ըսեմ, վերի խորհրդածութեամբ ինք իրմ կը լուծուի: Ինչպէս չեն տես-

ներ այնպիսիները թէ առանց նախ աստուածներու հաստատուելու, անկարելի է անմեղս վախ ունենալ: Արմեն մարտն երբեք կ'անցնէր՝ գողերէն, ժամաամահէն եւ զժրատաութիւններէն վախալ: Եթէ յառաջագոյն գիտցած ըլլար, որ զժրատաութիւններ, ժամաամահներ եւ գողեր կը գանձախն: Ասն մը հետեւութիւնը իրենց պատմաունեն ետքը կա գային: Հիմա պատմաունեն են՝ որ հետեւութիւններէն կը բխեն: Խոստովանելու է որ սքանչելի բան է քրիստոնէական կրօնը, որ անոր զեմ հակառակելու համար՝ մարգս կը տախաւի չէ թէ միայն փիլիսոփայութիւնը, այլ նաեւ աստղ միայն ալ ձկնի ձգել:

Եւ ձկնը չսէ որ բազմութեան վրայ յանկարծական անխորհուրդ վախ մը կրնայ գալ, թէեւ վախնալու հաստատուն հիմ չըլլայ. ինչպէս կատաղաշումերուն կը հանդիպի, որոնք կը վախնան իրենց շատուածներէն, որոնք աչք ունին եւ չեն տեսներ, ձեռք ունին եւ չեն գայիր: Վասն զի աս պատասխանն ասննեւին զորութիւն չունի: Ասք պատմաուն են է, որ յանկարծական անհիմն վախ մը չիկրնար այնչափ միջինն մարդիկ եւ այնչափ սերունդներ կապել կաշկանդել: յանկարծահաս անհիմն վախ մը չիկրնար տեղի գանել այնչափ իմաստնոց եւ այնչափ գիտնոց քով, զորոնք մինչեւ ցայտոր ունեցած է եւ անի քրիստոնէութիւնը, եւ զարմեալ մարդիկ՝ որոնք աստղ համարած պատիժներնուն վախովն իսկ եւ չեն կենար շարիք գործելէն, ինչպէս եւ կը կենային յանկարծական անհիմն վախի մը համար:

Գարնեալ բան մը շարժեր կատաղաշումերէն քերուած սրինակը, որոնք պարսպ տեղ մտտի շատուածներէն կը վախնան. ինչու որ այնպիսի վախ մ'ունենալը՝ չէ թէ միայն մաշտրական չէ, հապա իրենց ձկն ձեացած միակ նշմարութիւնն է: Մաշտրութիւններով բոլորովին շնեմացած ընտելեան լուսովը, եւ առաջին նախահայրներէն իրենց հասած աւանդութիւններով՝ կ'իմանան թէ Աստուած կայ եւ անարկեւութեանց վշեժիւնդիր է, եւ եթէ աս աշխարհքիս վրայ արդարութիւնն ի գործ չիգրուիր, անդիի աշխարհքը պետք է որ լիւրջ կատարուի: Արգ՝ ասք ձկն չէ սխալմույններն: Մաշտրութիւններն միայն ան եակին վրայ է, ուստի որ պատիժը կը ապանն, կամ վախցած պատիժներնուն կերպին վրայ, եւ կամ զատուածութիւնը պատուելու կամ հաշտեցնելու համար բանեցուցած միջոցներնուն վրայ: Բայց ասիկա ալ՝ մաշտրութիւն ըլլալուն համար՝ ամենուն վրայ մարտնակ հասարակ չէ, ուստի եւ կը տեսնենք որ ամեն ձկն կատաղաշտ ազգ՝ աստուածութեան վրայ ասանկին գազափար ունի: Իսկ ամենուն մարտնակ հասարակ եզոզ երկիւզ՝ կը ցուցնեն այն ընդհանուր զգածմունքը, զորն որ ամենքն ունին աստուածային արդարութեան վրայ. աս կամ ան պատմոյ երկիւզն

ալ, որն որ ամեն մէկ կառապաշտ ազգի մէջ տարրեր տարրեր է, նոյն իսկ աս իր զանազանութեամբը զկառապաշտութիւնը կը դասապարտէ: Այսպէսով յայնանպէս կը տեսնուի որ սուս է թէ մուրրութիւն մը կարող ըլլայ ամբողջ դարերով՝ ամբողջ բազմութիւններու վրայ տիրել, ուստի եւ անկարելի է որ մուրրութենէ յառաջ եկած ըլլայ մարտիրոսներուն քաղաքութիւնը, որուն մինակ պատճառ կրնայ ըլլալ երկնից օգնութիւնը:

Պ Լ ՈՒ Խ Ի .

Հանգերձեայ կեանք:

Ա. Մեծք որ մեծեմք, ամեն բան կը վերջանայ: — Բ. Ազգի աշխարհին երբեք մէկն եկած չէ:

Բազմանգակ կրօնը, մանաւանդ թէ ամենայն մարդկային առարկանութիւններն եղծանելու համար՝ ուրիշ բան այնչափ ստեղծել եղանակաւ ազգեցութիւն չ'ընէր, ինչպէս հանգերձեայ կրօնաց նկատմամբ հաւատոյ տկարանալը: Ինչու որ վարձուց անեկալութիւնը գլխաւորաբար կը քաղալերէ ու կը բարբաբէ ազնուական հոգիները, եւ գիրենք բարձրագիտ թեւերով կ'ամբայցընէ. իսկ ստեղծել պատճոց ստոյգ երկիրը՝ չիկրնար շանձել շարագործին յանգզնութիւնը: Ասոր համար իրենց կիրքերուն մէջ թաշուիլ ուզողներն ասոր գէտ քանի մը սկզբունքներ գտած են, զորոնք իրենց օգնութեան կը կանչեն:

Ա. Մեծք որ Գ-մէն, -մէն Բ-ն իչ վերջանայ, աս է առաջին սկզբունքներն: Բայց եւ կ'ազալեմ ազնուական ընթերցողները՝ որ ազէկ միտ գնեն: Թէեւ մեր Աստուծոյ մեծ սղորմութեամբը քրիստոնէսոց ծնած ըլլայինք, եւ գեռ մահուան ստուերին մէջ մնացած ըլլայինք, ինչպէս էին մեր հեթանոս Նախահարքը, եւ մինչեւ հիմայ են Ովկիանիայի եւ Հնդկաստանի իտեղճ վայրենիները, թէեւ, կ'ըսեմ, գեռ աս վիճակին մէջ ըլլայինք, այսու ամենայնիս ասկեա մեզի աններելի մուրրութիւն մը կը համարուէր: Ասան զի թէ յառաջ եւ թէ հիմա աշխարհքիս վրայ եղող այնչափ ազանդներու, այնչափ մուրրութիւններու եւ սուս ու խարեական կրօններու մէջ, եթէ միայն մէկ քանի Իսպիտրեանները դուրս հանելու ըլլանք, եւ ոչ մէկը, որչափ որ յիմարական կամ զեզճ ալ ըլլայ, տարակուսի տակ կը ձգէ հանգերձեայ կեանքը, ուր հոգիներն իրենց բարի կամ չար գործողութիւններուն հաւատարաշափ վարձք կամ պատիժ պիտ'որ ընդունին:

Աս ճշմարտութիւնը կրնաս պատմութեանց մէջէն քաղել, որոնք մեզի կը սորվեցընեն թէ ամեն ազգ՝ դժոխք եւ

արքայութիւն կ'ընդունէր. թէեւ գնեկք որ թանկք մուրու-
թեանց մէջ ընկղմած ըլլալով, անպատեհ հեշտութիւններու
արքայութիւն մը կամ մտացածին պատիժներու դժոխք մը
երեւակայած ըլլան: Էին ժամանակներու ամենէն անուանի
բանաստեղծները, ամենէն մտացի փիլիսոփաները, առ բանիս
մէջ ամէն ազգաց կրօնական գիրքերուն հետ միարան են:
Վերջիվերջ հեթանոսը, հեթանոս Հռոմայի մէջ, դժոխք կը
նկարագրէր. նոյնը կը նկարագրէին Եսիսոս եւ Հոմերոս
հնագոյն բանաստեղծները. նոյնին վրայ կը խօսին Հոգիաւ,
սանցիները, Ճենացիները, Պարսիկները, Եգիպտացիներն ու
երկրիս վրայ եղող բոլոր ազգերը, ամէնքն ալ առ սկզբունքէն
կը յառաջանան, ամէնքն ալ կենաց ամէն մեծ խնդիրները
նոյնին վրայ կը լուծեն:

Արդ՝ ի՞նչպէս եղաւ որ ամէն ազգերը միարան առ վճի-
ռը տուն: Կրնան այնչափ յանգոյնիլ որ աւելի ուզես դա-
տապարտել ամենայն մարդիկները՝ թէ մեծ եւ թէ փոքր,
թէ իմաստուն եւ թէ ազէտ, քան թէ այն սակաւամիտ
յանգուցները, որոնք այսպիսի մեծ դատի մէջ իրենց շահը կը
փնտռեն հանգերձեալ կեանքն ուրանալով, որպէս զի դժբախտ
յաւիտենականութենէ մը փախ չունենան: Եթէ հարկ ըլլար
առ խնդիրը վկայութիւններու զօրութեամբ լուծել, ամէն
մարդ կը տեսնէ, որ առ վկայութիւններուն թէ թիւն ու թէ
որպիսութիւնը շուտով կը գատապարտէին ան խօսքը թէ
Մէն+ որ Բոնին+, -մէն Բոն իջ Վերջուն+:

Իրօք ալ բովանդակ աշխարհքս ի՞նչպէս ազգու կեր-
պով իր վճիռը տուած է հանգերձեալ կենաց վրայ: Ոչ որ
կրնայ ըսել թէ մարդիկ գերեզմաններու քովն ալ իմաստ եւ
կատակել կ'ուզեն: Իր սիրելիները կորսնցուցած ասեմ՝ մար-
դուս զգացած ցարը, մահուան՝ մեր մարմինները հասցուցած
ողորմելի եւ խեղճ միճակը, ասոր կարելութիւնն ալ կը վեր-
ցընեն: Արդ ամէն ազգերու մէջ մարդիկ ի՞նչպէս կը վարուին
իրենց մեռելներուն հետ: Անոնց ցուցուցած յարգութիւններն,
անոնց հոգիներուն համար ըրած քաւութիւններն, անոնց
նկատմամբ ի գործ դրուած ձեւերն, արարողութիւնները եւ
մինչեւ աւերորդապաշտութիւնները, կը ցուցընեն այն հաւ-
ատքը՝ թէ մեռեալք չէ թէ միայն ուրիշ կեանք մ'ունին,
այլ թէ նաեւ սգուս ալ կ'ունենան իրենց համար մեր ըրած-
ներէն: Շատ երկայն կ'ըլլար ասոնց վրայ մանրամասն գրելը,
եւ անսգուս ալ էր, որովհետեւ պատմութեան քիչ մը տե-
ղեակ եղողը՝ չիկրնար ասոր վրայ տարակուսիլ: Առաջի պէտք
է ըսել որ կամ աշխարհքիս ամէն ազգերը մուրութեան մէջ
են, եւ կամ թէ Բոն+ որ Բոնին+, -մէն Բոն իջ Վերջուն+:

Հարկ ալ չկայ որ ասոր պատճառները մզով գուրս
փնտռենք. արդէն մեր վրայ ցոյցն ունինք որ մեր վերջանա-
լովն ամէն բան չիփերջանար: Վասն զի ի՞նչ է ան յաւիտենա-

կան երանութեան բազմանքը, որ ամենուն որտի՛ն մէջ խորունկ արժանաւ ձգած է: Ասիկա ամենուն վրայ այնպէս ընդհանուր եւ հաստատուն տեսնելով, պէտք է նանչնանք որ բնութեան ձեւքովն առ բազմանքը մեր հոգւոյն վրայ տպաւորուած է: Արդ՝ բնութեան ձեւքն ի՞նչ է, եթէ ոչ՝ Աստուծոյ ձեւքը: Եւ Աստուծոյ ձեւքը, որն որ կրնար նոյնը շտապաւորել, մի՛թէ տպաւորելովը՝ գնեց խարե՛լ, մանաւանդ թէ բովանդակ մարդ-կային ազգը ծաղրե՛լ ուզած է: Չէ, չիկրնար ալ ըլլալ: Անսահման իմաստութիւն մը զիպուածով չիզործեր, բազմանք մը չիտպաւորեր, որն որ կատարուած պիտի չունենայ: Արեւմտունայն դրածմունք մը չէ անսահման զգածմունքը: Նոյնպէս անգրիի աշխարհքին պատիժներուն երկիւղն ո՛վ տպաւորած է մարդիկներուն որտի՛ն մէջ: Ինչո՞ւ մեղաւորք մահուան մտակցած ատեննին կը վախնան: Ինչո՞ւ առ ահ ու գոզը նաեւ հեթանոսներուն մէջն ալ կայ, եթէ ոչ՝ վասն զի ամենքն ալ կը զգան որ ո՛չ այնչափ մահուան կը մտանան, որչափ Դատաւորի մը վճիռն ընդունելու, որն որ համար պիտի պահանջէ կենաց մէջ գործածներուն վրայ:

Բնութեան ընդհանուր զգածման վրայ կ'ստեղծայ ան զգածուած ալ, որ նոյն իսկ Աստուծակ կը բխէ եւ նոյնը կը հաստատէ: Ով որ կը նանչնայ թէ Աստուած կայ, չիկրնար չճանչնալ նաեւ, որ Աստուած արգար է, Աստուած բարի է, Աստուած նախախնամող ու սղորմած է: Աստուած մը՝ որ այնպէս չըլլար, եւ ո՛չ Աստուած կ'ըլլար, եւ եթէ մէկն այն յիմարութեան չէ հասած՝ որ Աստուծոյ գոյութիւնն ուրանայ, հարկ է որ ընդունի Աստուածութեան արգարութիւնը, նախախնամութիւնը, բարութիւնը, սղորմութիւնը: Բայց ասիկա հանդերձեալ կենաց գոյութիւնն ընդունելու հետ նոյն է: Ինչու որ ո՛վ չիտեսներ թէ Աստուած իր անհասանելի վախճաններուն, մանաւանդ մեր հաւատարմութիւնը փորձելու համար, չ'ուզեր հոս երկրիս վրայ ո՛չ բարիներուն իրենց արգիւնաւորած վարկը տալ, ո՛չ ալ շարերուն արժանաւոր պատիժը: Երբեմն սուրբերն իսկ ասոր վրայ կը քանքաւին, որ անօրէնը զբարին կը ճնշէ, զօրաւորը զուկարը կը հարստահարէ, հարուստը զաղքատը կը կողոպտէ, անպարկէտն իր նենգութիւններովը, իր զաւաճանութիւններովը, իր անօրէնութիւններովը յաջողութիւն կը գանձէ. եւ ասոր հակառակ արգարն սուրբ տակ կ'երթայ, եւ արտասուաց ու ցաւերու մէջ ինկած՝ զո՛հ կ'ըլլայ անոր, որն որ զինքը կը նուածէ, կը կեղեքէ ու կը հարստահարէ: Արդ այս ամէն բաներն ինչո՞ւ թոյլ կու տայ Աստուած: Միայն ասոր համար, որ ան հարստահարութիւնը փորձ ըլլայ հաւատարմութեան, առաքինութեան մէջ բիշ մը ժամանակ կրթուելու, եւ միանգամայն բարիները շարերէն ընարելու: Բաց ասկից՝ բարի Աստուած մը չիկրնար առատութեամբ վարձահատուց չըլլալ բարիե-

բան, չի կրնար շարերը խառնութեամբ շարառել: Ասոր համար պէտք է որ ուրիշ կեանք մ'ըլլայ, ուր այս ամենայն կառարաւի ամենայն սրբութեամբ, արգարութեամբ, ոգորմութեամբ, բարութեամբ: Աստի ինչպէս որ պէտք է որ Աստուած իր աստուածային յատկութիւններն ունենայ, նոյնպէս ալ հարկաւոր է հանդերձեալ կեանքը, եւ այնչափ ալ սուս է թէ Որինս որ Բանինս, — Բն Բան իւ Լերլանայ:

Ասկից նաեւ ուրիշ խիստ զորաւոր պատճառ մ'ալ կ'առնուի այն անպարզտական սկզբունքին զեմ: Եթէ ուրիշ կեանք մը չըլլար, ուր արգարութիւնը կատարուէր, իրաւունք կ'առնենային անոնք ամենքը, որոնք անառակութեամբ կ'ապրին, երկրիս ամեն զուարմութիւնները, մարմնոյն ամեն հանդէրը կը վայելէն, եւ իմաստութեան մէջ յիշատակուած ամպարիչաներուն պէս՝ ուրիշ բան չեն մտածեր, բայց եթէ վարդերով պոսակուիլ, գինով արբենալ, անուշահամ իւզերով օծուիլ, եւ շրթունքնին ամեն տեսակ անօրէնութիւններու բաժակին մէջ թաթիլել: Իրաւունք կ'առնենային նաեւ անոնք, որոնք տիրապետելով, իշխանութեան զեղծմամբ, զորկերով եւ մինչեւ նաեւ բռնատրութեամբ, յափշտակութեամբ եւ սպանութեամբ աշխարհքիս բարիքները ձեռք կը բերեն: Ասան զի աշխարհքս ըստ մեծի մասին անոնց ըլլալով, որոնք զանիկա կը յափշտակեն, եթէ մարդս հանդերձեալ աշխարհքի մը մէջ վախճալու կամ յուսալու բան մը չունի, ինչն համար զանէ երկրիս վրայ պիտի չվայելէ՝ ինչ որ կրնայ վայելել, պիտի չվայելէ ինչպիսի միջոցով որ ըլլայ:

Նաեւ առաքինութեան ու մոլութեան անուններն ալ երկրիս վրայէն կը վերնային, եթէ հանդերձեալ կեանք մը չըլլար: Ասան զի առաքինութեան համար սաստիկ աշխատութիւն պէտք է, իսկ մոլութիւնն ասոր հակառակ մեր ապականած բնութեան շատ համաձայն է: Արդ եթէ մեր բոլոր կեանքը՝ միայն աս աշխարհքիս վրայ է, եթէ առաքինութիւնը յաւիտենականութեան համար անբաւ եւ մեծային պատու չի բերեր, եւ ասոր ներհակ եթէ մոլութիւնն անզիք աշխարհք մեզի անմիջեմար արցունքներ յագաճառեր, ինչ բանի համար այսչափ զժուարթութեամբ եւ սուանց օգտի առաքինութեան ետեւէ պիտ'որ ըլլանք եւ մոլութիւնէ պիտ'որ զգուշանանք: Ասոր համար եթէ Բն Բանինս — Բն Բան Լերլանայ — պէտք է բնել թէ Աստուած զմարդիկ չէ թէ բարոյն, այլ միայն շարին համար տակզներ է, մարդիկներուն մէջ ամենեւին կարգ մը չէ գրած, հարգա միայն ամեն բան բարստի գիպտածին թողուցեր է. ոչ առաքինութիւնն ու ոչ մոլութիւնը հոգ կ'ընէ. իր աշքին ազկուք նոյն է թէ բոլոր իր կեանքը գիւցազնական առաքինութեանց զհէրաւ նախբոյց, թէ կեանքը սոսկալի սմիքներու մէջ անցընալը. պէտք է բնել թէ Աստուած ոչ նախախնամեղ է, ոչ արգար եւ

նշ բարբի, մէկ խնայում՝ եւ ոչ ալ Աստուած է: Ահաւասիկ
 ուր կ'երթայ կը հասնի վերջնապէս այն այլանդակ սկզբունքը
 թե՛ Մեծս ու Թանձնս, — մէն Բուն կը վերջանայ:

Բայց՝ մինչեւ հիմա աս սկզբունքը մեր խորհրդածու-
 թեան տակ ձգեցինք քրիստոնէական հաւատքին մտ շղեն-
 լով. իսկ եթէ նոյնն ուղղափառի մը բերանը զննելու ըլլաւ,
 ան ասնն նոյն խօսքը՝ եթէ կարելի է՝ քեզի ասելի եւս զար-
 հուրելի կ'երեւայ. ինչու որ ասիկա բոլոր քրիստոնէութեան
 կերպական ուրացութիւնն է: Վաղաշեմ աս աստիարակու-
 թիւնս չափազանց զրուցուածք մը մի համարիք՝ ազէկ մը ի-
 մանապէս յատարի:

Ինչ է քրիստոնէութիւնը: Կրօն մըն է, որով՝ եթէ
 հանդերձեալ կեանքը վերջընելու ըլլաւ, ուրիշ բան չիմար՝
 բայց եթէ այլանդակութիւններու, յիմարութիւններու, ստու-
 թիւններու կոյտ մը: Մեզի խոստացած բարիքները՝ հոգեւոր
 բարիքներ են, որոնք աս կեանքիս մէջ չեն կրնար ստացուիլ:
 Մեզի երջանկութեան թաղարարութիւն մը, անասհման ու-
 բարութիւններ, Աստուծոյ երանական ստացումը, անշափ
 մեծամեծ բաներ կը խոստանայ. բայց ամենն ալ հանդերձեալ
 կենաց մէջ, ամենն ալ յախտենտեանութեան մէջ կատա-
 րուելու բաներ են: Արդ եթէ մեր մեռնելովն ամեն բան վեր-
 լանալու ըլլար, քրիստոնէական կրօնին մեծ նպատակն եզոզ
 այնչափ խոստանալներն ինչ կը դառնային: Քրիստոնէական
 օրենքն սպասնացուած՝ գլխաւոր, եթէ չըսեմ՝ միակ, պա-
 տիստներն են, զժողովի մէջ անչէջ հուրը, աստաննց կրնուելը,
 խղճմտանքի օրդը, Աստուծակ զրկուիլը. բայց ասոնք ամեն
 ալ հանդերձեալ կենաց մէջ են: Արդ եթէ հանդերձեալ
 կեանք չկայ, ամենեւին պատիտ մ'ալ չկայ, եւ ինչ յարգ
 կ'ունենան ան ամեն սպասնայիքները:

Քրիստոնէութիւնը՝ հաւատալ պատուիրած հրամանա-
 կան վարդապետութիւններուն նկատմամբ, մեր վարուց մէջ
 բռնուելու ընթացքին նկատմամբ, բոլորովին հանդերձեալ
 կենաց հաւատքին վրայ հաստատուած է: Մեր հաւատքին
 հիմն ու ծիւղին, Պօղոս աստղերջյն երկայն վարդապետանին
 համեմատ, Յիսուսի յարութիւնն ու իր երկինքը վարած փա-
 աւորեալ կեանքն է, որն որ օրինակ մըն է մեր ապագայ
 յարութեան ու օր մը իրեն հետ վարելու կեանքերնուս: Ասոր
 համար ալ մեր հաւատքը մեզի կը սորվեցընէ որ յայտնապէս
 հաւատանք յ—իստ—ութեան վնաց: Արդ եթէ մեր մեռնելովն ա-
 մեն բան վերջանալու ըլլայ, ո՞ր կը մնայ կենաց յախտենտե-
 կանութիւնը. եւ ոչ իսկ կեանք կը մնայ: Քրիստոնէութեան
 երկրիս վրայ բերած կատարելութիւնը՝ գլխաւորաբար ասոր
 վրայ հաստատուած է, որ ապագայ բարիքներուն համար
 ներկայ բարիքներն արհամարհենք, հոգեւորին ու յախտե-
 նականին համար՝ հոգ չունենանք զգայականին ու երկրաւո-

բին. Բայց ամեն մարդ կը տեսնէ որ առանց յախտենական կենաց՝ հաւատոյ մեզի տուած ամեն յոյսերն ուրիշ բան չեն ըլլար, Բայց էթէ խարեութիւն ու նենդութիւն: Ամեն քրիստոնէական առաքինութիւնները կ'առաջնորդեն մեզի կամ արտաքին բարիքներն անարգելու, կամ զգայարանաց հրապոյրներուն դէմ կռուելու, կամ մեր հոգւոյն անկարգութիւնները զտելու. Բայց այս ամենայն՝ առանց յախտենական կենաց հասուցման՝ ամենեւին նշանակութիւն մը չ'ունենար: Ասան զի ինչ կ'ըսէիր դուն անոր՝ որ բոլոր ունեցածդ, տունդ տեղդ, տակդ, կարասիներդ, ստացուածներդ ձեռքէդ առնէր, խոտանալով որ զքեզ գեղեցիկ երկիր մը, հարուստ զարգարուած պալատ մը կը տանի կը բնակեցընէ. ուր որ ոչ անանկ երկիր եւ ոչ անանկ պալատ մը գտնուէր: Ան մարդը մտանիչ կը համարէիր, որն որ ունեցածդ ձեռքէդ առաւ, անանկ բան մը խոտանալով, զորն որ չիկրնալ ալ: Բայց նոյնը կրնայիր ըսել Յիսուսին համար ալ, որն որ իր հրամայած առաքինութիւններովք՝ զքեզ քու արտաքին բարիքներէդ, մարմնոյդ հանդէսներէն, հոգւոյդ փայլեմունքներէն կը մերկացընէ, անդիի աշխարհք բարիքներու անբաւ առատութիւն մը խոտանալով, առանց կարող ըլլալու խոտմուծը կատարել, փան զի ամպարիչաներուն ըսածին նայելով, եւ ոչ անդիի աշխարհք կայ:

Բաց ասկից՝ մեր սուրբ հաւատքին բովանդակ ստուգութիւնն ո՛ր կ'երթար: Մենք կը հաւատանք, փան զի խիստ հաստատուն շարժառիթներ ունինք հաւատալու, եւ խիստ զօրաւոր պատճառներ զմեզ հաւատալու կը տախեն: Աս շարժառիթներն ու պատճառներն ուրիշ տեղ յիշեցինք, եւ իրական, պատմական, բանաւոր ու փորձի ցուցուած փաստեր են: Հաւատքին մէջ զմեզ հաստատելու համար՝ Աստուած մարգարէներու, հրաշքներու, մարտիրոսներու եւ մեր կրօնին հրաշալի տարածման ու պահպանութեան միջոցովք մեզի կը խօսի: Աս մեր հաւատքին մէջ զմեզ հաստատելու գործակից կ'ըլլան աշխարհքիս ամենէն ան մարգրիկներն՝ իրենց հաւատութեամբը, հեղինակութեամբն ու խորունկ մտածութիւններովք: Գործակից կ'ըլլայ մինչեւ նաեւ գծաբան իր կատարութեամբը եւ յայնանպէս աննշտալով քրիստոնէութեան զօրութիւնը: Այնչափ որ շատ գեղեցիկ ըսուած է Ս. Գիրքին մէջ, թէ Աստուծոյ մեզի առ բանիս նկատմամբ տուած վկայութիւնները՝ չէ թէ մինակ բաւական, այլ նաեւ աւելորդ են. Այլոս-իեւնոյ +ոյ հո + յոյի հոտոտոտ+¹: Բայց մեր հաւատքը հաստատուն ու անշարժ պահող առ ամեն վկայութիւնները, զխաւորարար ինչ կը վկայեն: Հանդերձեալ կեանքը, որովհետեւ երկնից հանդերձեալ կեանքն առիւնիս կը գնեն, որ ստանանք: Հանդերձեալ կենաց համար հաստատուած է սուրբ

¹ Testimonia tua credibilia facta sunt nimis.

Եկեղեցին, որն որ երկրիս ժոյց միայն անոր համար կը պա-
անբազմի, որ երկնաւոր Երուսաղէմին մէջ յաղթանակէ: Խոր-
հուրդները գրուած են իբրև մէջ մէկ միջոց հանգրծեալ կե-
նաց համեղու: Ազօթքներնու մէջ գլխաւորաբար հանգր-
ծեալ կեանքը կը խնդրենք: Արդ եթէ մեր Բաժնէլը — Բն
Բն իչ Բնէլը, Բնչկեա կըսեն անպարկառ, ան ասեն
պեալ է բոլոր հաւաքը, Եկեղեցին, Խորհուրդները, ազօթք-
ները, բովանդակ քրիստոնէութիւնն ուրանանք, պեալ է
մարտիրոսները, մարգարէները, առաքեալները, վարդապետ-
ները դատաւարանք, իբրև թէ ամենքը մէկ եղան՝ զանգ
խարկցին: Չեմ աարակուսիր, որ խելացի ընթերցողի մը,
չեմ ըսեր ուղղափառի մը, ստեղծ կը բերէ այսպիսի ան-
գունդի մը մէջ ինչպէ: Ի վերայ այս ամենայնի առ անգուն-
դին մէջ կը ձգէ ինք զինքը՝ ով որ վերը սխլուած անօրէն
խօսքը գիտութեամբ կը զրուցէ:

Բայց կը կարծես թէ նոյն խօսքին կը հաւատան զոնե
զանիկա ճարտողները: Այլ, ամենեւին: Նոյն իսկ Աւրդեր, որն
որ այնչափ կը ջանար ինք զինքը համեղելու թէ ոչ արքայու-
թիւն կայ եւ ոչ գոտիք, որպէս զի մէկուն յուսալու եւ մե-
կալէն վախճալու շարտաւորի, երբեք նոյն նպատակին չհա-
տու: Ինչու որ անգամ մը, երբ իր անասակ ընկերներէն մէկն
իրեն կը գրէր թէ Աւրդապետ յաղագրուցի՝ գոտիքին վախը
վրայեա նեակցի, Աւրդեր իր սովորական կծու սնովք՝ ցուցնել
ուզելով որ ազ բարեկամին խօսքին չհաւատար, պատասխան
ատու, թէ Գուն ինձմ երջանիկ եւ եղեր, վասն զի եւ
զեռ չիբցայ առ բանիս ժոյց ինք զինքս համեղել: Եւ կենդու-
նութեան ասեմնն ըսածը՝ մահուան ժամանակն ալ ըսու, երբ
որ խոստովանահայր կանչելու համար մարդ խրկեց, բայց Աս-
տուծոյ արգար դատաստանովք չիբցու ունենալ: Նոյնպէս ը-
րին այն հռչակաւոր անհաւատներէն շատերը, որոնք մահուան
գուռը հասած ասեմնին, այնչափ հաւատք ունեցան յախ-
աննական կենաց վրայ, որ նոյնին համար՝ ուզեցին Աստուծոյ
հետ հաշտուիլ: Միայն մէկ միջոց կայ՝ առանց ապագային վրայ
երկիւզի՝ անասրբերութեամբ մեռնելու, այսինքն՝ բոլոր կե-
նաց մէջ անհարին շարտութեան վրայ անըղբնել անհարին
այգիտութիւն մը այն ամեն բաներան, որոնք՝ չըսեմ քրիս-
տոնէութեան, այլ նաեւ կրօնական զգածման կը վերաբերին: Ըսածնին նանչնան ուրեմն անոնք, որ ան այլանդակ խօսքը կը
զրուցեն:

Բ. Մեկալ առածն առ է. Երբեք մեր անդիկ — լիւրհ-
տէն էլ — է. որ մոզի ըտ թէ հան Բաներն Ինչպէս Ի՛նչեմն:
Աւրքը զրուցածնիս իմացողը՝ կարտութիւն շունի այս նոր
խօսքերուն մասնաւոր պատասխան ասնելու, այսու ամենայ-
նիս ասոր վրայ ալ բանի մը խորհրդածութիւն ընենք:

ԱՅՏԻ՛՛ — լիւրհտէն Երբեք մեր էլ — է. Թոզ այնպէս

ըլլայ: Արեւն ուրիշ եղանակ մը չկայ հան աւելաց բաները գիտնալու, թէ եւ անդիի աշխարհքէն մէկն ալ եկած ըլլայ մեզի տեղեկութիւն ստալու: Եւ ինչո՞ւ: Միթէ մենք՝ որ սա աշխարհքիս վրայ ենք, խելք ու մտք չունինք, որ մեզի շատ բաներ կը յայտնէ, որոնք ո՛չ մեր զգայարաններուն տակ կ'ընան եւ ո՛չ ալ ուրիշ մարդիկ վկայած են: Եթէ մարտնասոր աշուքներեզ զատ՝ ուրիշի մը հաւատալ չես ուզեր, պէտք է որ այն ամէն ճշմարտութիւնները մերժես, որոնք մտքով ու տրամաբանութեամբ կը գտնուին: Տէր Աստուած, պատրուան որս բոլոր աշխարհք փիլիսոփայ կարած է, եւ դպրոց գացող ազաք իսկ մեզի փիլիսոփայութիւն կը սորվեցընեն. ի վերայ պար ամենայնի կ'եղլին չեն հաւատար ան բանին՝ զորն որ մտաց տրամաբանութիւնը կը սորվեցընէ: Ինչո՞ւ համար կը հաւատաս, որ երկու անգամ՝ երկուքը՝ շորս կ'ընէ, եւ տասնին վրայ տասն ալ աւելնալով՝ քսան կ'ըլլայ: Ո՞վ եկաւ անդիի աշխարհքէն՝ ստիկա քեզի սորվեցաւց: Ո՛հ, սատր համար բաւական է մինակ մտաց տրամաբանութիւնը, պիտ'որ ըսես: Այո: Բայց մտաց տրամաբանութիւնը բաւական չէ՝ նաեւ սա ալ իմանալու համար, թէ Աստուած որդար է, եւ եթէ արգար է, պէտք է որ շարագործները պատժէ, եւ բարիները վարձատրէ: Եւ եթէ սա աշխարհքիս մէջ չ'ըներ, անդիի աշխարհք ի հարկէ պիտ'որ ընէ: Բաւական չէ՞ տրամաբանութիւնը ցուցընելու, որ եթէ Աստուած կայ, կրնն մ'ալ պէտք է ըլլայ, եւ եթէ Աստուած նոյնը մեզի յայտնած է, մենք ալ՝ պէտք է որ հաւատանք: Եւ եթէ ամէն տեսակ հրաշքներն ըրած է քրիստոնէութեան հաստատութեան համար, ուրեմն նոյնը ստոյգ պէտք է որ ըլլայ. եւ սրտակս յառաջ գնաւ մտածէ ուրիշ անհամար ճշմարտութիւններուն վրայ ալ:

Իսկ եթէ խօսքն այն ճշմարտութիւններուն վրայ է, որոնք մեր տրամաբանութենէն վեր են եւ հաւատոյ կը վերաբերին, ստոյգ է ան՝ որ կ'ըսեն թէ անդիէն մէկն եկած չէ, որ մեզի պատմ: Մարգարէք՝ գալու բաները մեզի յառաջագոյն շարտմեցին արգեզք, իրենց լոյսն Անկից աննելով, որն որ անդիի աշխարհքն էր: Աստուծոյ Որդին բովանդակ յախտնաւիանութեան մէջ Հօր Աստուծոյ ծոցը չէր, եւ մարդ ըլլալով՝ չեկան մեզի հան աւելաց գիտցածները շարտմեց: Աւարեալք նոյն բաներն անոր բերնէն շտեցին: Ինչ Աստուծոյ Որդին իր յարութենէն յառաջ ու ետքը անոնց հետ չխտեցան: Սուրբ աւետարաններն Անոր խօսքերը չեն, որն որ մասնաւորապէս անդիի աշխարհքէն եկաւ՝ մեզի սորվեցընելու համար: Արեւն վարդապետ մը կայ, եւ այնպիսի վարդապետ մը, որն որ ամէն իշխանութիւն, ամէն զորութիւն ունի, եւ Աստուած մըն է, եւ մարդուս մտքը՝ երբ որ ազէկ ու առողջ կը մտածէ, բաւական է համագրելու թէ պար պոպկէս է: Արեւն ինչ նշանակութիւն ունին այն խօսքերը, թէ Անդիի աշխարհքէն ու ստիկ է:

Բաց ասկից՝ եթէ այն խօսքը մարդկային գործողութեան կանոն ըլլար, բաւական էր զմարդն այնպիսի թանձր ազդեցութեան եւ արատաւելի ապշուցեցնող անդունդ մը նզնու, որ չի կրնար նկարագրուիլ: Ղաւն զի այն խօսքը գործնականապէս ինչ կը նշանակէ: Աս միայն՝ որ կրննի վերաբերեալ ամէն բան անստույգ է, եւ ամէն ալ կրնայ բանի տեղ չգրուիլ, առանց մէկ փաստի մը: Աս վախճանաւ եւ ոչ ուրիշ վախճանի համար՝ այն խօսքը կը զրուցեն զոնէ անոնք՝ որ ըսածնին կ'իմանան: Արդ՝ ասիկա ուրիշ բան չէ, բայց եթէ հրատարակել որ ամենեւին կրօնական ճշմարտութիւն չկայ, ուստի եւ ոչ ալ բարոյական ճշմարտութիւն մը: Եթէ կրօնական ճշմարտութիւնը տարակուսական ըլլայ, չեզանձի պէս կ'ըլլայ: Մարդիկ արդէն ստույգ ու հանգիստօր եղանակաւ հրատարակուած եւ խափա պահուած օրէնքներուն դէմ կ'ըմբռնանան ու կ'ապստամբին. մտածէ մէջ մը՝ որ արդեօք երբեք կը հպատակեին, երբեք կը հնազանդեին տարակուսական եւ անստույգ օրէնքներու: Բայց կրօնական եւ մանաւանդ քրիստոնէական ճշմարտութիւնները՝ մեր տկար բնութեան վրայ այնպիսի ծանրութիւններ կը դնեն, որոնք զիրութեամբ չեն տարուիր. եւ որովհետեւ մեր կիրքերն այսպիսի ծանրութիւններէն ազատիլ կը փնտռեն, անոր համար եթէ աս ճշմարտութիւնները տարակուսական ըլլային, ամենեւին եւ ոչ մէկը հաստատուն կը մնար: Ուստի ըսելը թէ Անդէս-Չիլէսէն ոչ ոք չի մտ, գործնականապէս ըսել է, թէ ամէն մարդկային ու աստուածային օրէնքներէն արձակուած ենք, թէ ամէն մարդ կրնայ իրեն հանց եղածն ընել, եւ թէ մեր կենաց կարճատեւ օրերն անցընելէն եւ աշխարհքիս վայելմունքներն որչափ կարեւոր է ճաշակելէն ետքը, կը դառնանք նորէն մեր սննդութեան՝ ուստի ամուսեցանք:

Մեծ բան. Աստուած զմարդ այնչափ բարձրացուց, որ հրեշտակներէն քիչ վար կը մնայ, այսու ամենայնիս կան մարդիկ, որոնց բոլոր հաճոյքն ան է՝ որ խօզի նման ըլլան: Պատշաճ է ըսել թէ այսպիսի ազնուական պարծանքի մը բաղձացող, հարկաւ իր անձին վրայ անոր համաձայն որպիսութիւնները կը զգայ, իսկ զուն, ո՛վ զգաստ ընթերցող, գիտնալով որ մեր հաւատացած ճշմարտութիւններն Անիկա հրատարակած է, որն որ ի ծոց Հօր է, աս օճերուն ու քարքերուն ձայնէն մի խարուիր:

Եկեղեցի :

Ա. Հոսանք արքունիք : — Բ. Ասիկա միայն թահամաններուն մէջ գրեցին է : — Գ. Եւ Աստուծոյ կը հաստատմ : Բայց անգին սյնաւոք ուրիշ բաներ . . . :

Եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը՝ բովանդակ թրիստանէութեան շինուածքին նեցուկն է. ասկից է՝ որ ամեն անհասարակները, ամեն բողոքականները, Աստուծոյ ամեն թշնամիները, սաստիկ ատելութիւն մ'ունին նոյն Եկեղեցւոյն դէմ : Անոր համար ալ իրենց բոլոր ճիգը կ'ընեն, որ զանիկա յաղթահարեն ու կործանեն : Տեսնենք ան գլխաւոր սկզբունքները, զորոնք անոր դէմ կը հանեն :

Ա. Նախ անոր անուան դէմ կը զարնուին, եւ շինն ազեր երբեք իր անունովը կանչել : Մենք ուղղափառքս, երբ որ կ'ուզենք նշանակել այն գերագոյն իշխանութիւնը՝ որն որ կրօննիս կը կարգաւորէ, կ'ըսենք Ս—րբ Եկեղեցի, կամ Ս—րբ Ախ— եւ կամ Աստուծոյ Սխ— : Բայց աս բաներն երբեք չես լսեր անհասարակներուն բերնէն : Ասոնք շարափառ ձեւ մը գտած են, եւ Հ—ւոյնի —րտ—ւնիք կը կոչեն : Այսպէս անունը փոխելէն ետքը՝ ալ անոր նկատմամբ ամեն տեսակ ժպիրհ խօսքեր գործածելու կը համարձակին : Ինչպէս Հ—ւոյնի պահանջները, Հ—ւոյնի շտ—ւանք—նի—ւնիքը, Հ—ւոյնի —րտ—ւնիք յ—տ—ւոյնի—ւնիքը, Հ—ւոյնի —րտ—ւնիք Գ—րտ—ւնիքն — Ի—րտ—ւնիքը, Ի—րտ—ւնիք—նի—ւնիքը, եւ այլն, եւ այլն : Արդ՝ պիտ'որ հարցընես թէ աս խօսքերուն մէջ ի՞նչ շարութիւն ծածկուած է : Ահա ասիկ առիւղ կը զննմ : Ասով կը կեղծաւորին իրեն թէ մարգիկներուն պակասութեանց դէմ կը խօսին. բայց իրօք նոյն իսկ Եկեղեցւոյ դէմ կը յարձակին : Եւ ասիկա յայտնի բան մըն է. վասն զի նայէ, աս սրբապիղծ խօսքի ձեւերն ե՞րբ կը գործածեն : Ան ասեն՝ երբ որ Հոսանքէն տրուած կարգադրութիւններուն վրայ կը խօսուի, կամ ընչից կամ վարաց հրահանգներու կամ ծէսերու կամ գրոց արգելման, կամ եկեղեցական վճարի յաստիպարութիւններու կամ ամուսնութեանց անօրինութեան, եւ կամ ասոնց նման բաներու վրայ : Բայց աս ամեն բաներուն մէջ Հ—ւոյնի —րտ—ւնիքն ի՞նչ գործք ունի : Աս խօսքն ուրիշ նշանակութիւն չունի, բայց եթէ է ինչ որ ամեն տեղ Արտ—ւնիք բառը կը նշանակէ, որն որ իշխաններու վրայ խօսք եղած աստեն՝ կը ցուցնէ ծառաներուն, պաշտանեաներուն, սպասարներուն, սենեկապաններուն բազմութիւնը, որոնք թագաւորին կը ծառայեն կամ իր բովը կը կենան : Արդ՝ ասոնք եկեղեցական կառավարութեան մէջ ի՞նչ գործք ունին : Ամենեւին : Իւրեքն Հոսանք արքունիքը հան գործք մը չունի : Հոն գոր-

ձայն մի է. Նայրապոյն Լափուին ձայնը, որն որ կամ ինք իր-
մ ուղղակի եւ կամ իր գրած եկեղեցական աւաջնորդներուն
ու ժողովներուն միջոցովը կը խօսի, թէ յամուսնայ խօսք ե
խնդիր մը որոշելու համար, թէ միայն կարգադրութիւն եւ
հրաման մը տուեր ե բովանդակ Եկեղեցւոյն ընթացքն ուղ-
ղելու համար: Բայց ան ասան յիմարութիւն ե Լուսնի ու-
րանի անուանել այն իշխանութիւնը, որմ պայտիտ կար-
գադրութիւններ կը բղխեն. որովհետեւ ասիկա է Սուրբ Ա-
թուշ, Առաքելական Աթուշ, Պետրոսի Աթուշ, Արարի Գրե-
տի Գրեմարգը, Սուրբ Եղիշիմ, եւ հաւատացեալներուն
մէջ ուրիշ կերպ շխմացութիւն: Ինչ է ուրեմն պատճառը, ո-
րուն համար աս բառերուն փոփոխութիւնը կ'ընեն: Ահա ա-
սիկ յայտնի է: Գեւ ըստ զեւ կը հնչեն ուղղափառներուն
ակամօքն՝ Սուրբ Աթուքն, Արարի Գրեմարգի Գրե-
մարգըն, Վարդանաշատի Վարդանաշատի Գրեմարգըն զ-
հանդուրանները, Վարդանաշատի Վարդանաշատի եւ այլն, ըսելը: Բա-
լարովին բողոքականութեան շարժողութիւնը՝ կը ստեղծին եթէ
պայտիտ բաներ ըսին. ուստի հարկ է ասանց խօսութիւնը
կակցընել եւ ընթերցողներուն մտքը շփոթել: Եղանակաւ
մը անանկ հասկըցընելով թէ խօսքը մարդիկներու վրայ է,
չէ թէ Եկեղեցւոյն վրայ, եւ ցուցընել որ անոնք յանդիմա-
նուելով ալ՝ ասիկա կը յարգուի. ուր որ իրք ան անուան
ասի՝ սուր Եկեղեցին կը նախատուի եւ ծագը կ'ըլլայ:

Պատեարազմական հարք մը, բայց թիւ մը հինցած
հարք մըն է, անանկ երեւցընել թէ մարդս իշխանին կամքը՝
միայն անոր պաշտանէին կարգադրութիւնները կը համարի,
որպէս զի ազատութեամբ անանց զեմ զնէ: Բայց հոս աս
բանս չկախուի. ինչու որ Եկեղեցւոյ մէջ պատասխանատու
պաշտանեաներ չկան, որ անանց վրայ կ'ընայ յանդիմանութիւ-
նը, որն որ ասով ուղղակի սուր Եկեղեցին կը վերադարձ,
կամ իր Գրեցոյն անկին վրայ, կամ անանց անկին վրայ՝ որոնք
ամենայն իշխանութիւն անկից ընդունած են: Աստ համար
ալ վերջ յիշուած խօսքը պետք է որ ստեղծ միւ անանց
արտին մէջ, որոնց աչքը կայրցած չէ, եւ կը տեսնեն թէ աս
նենդաւոր խօսքն վերջն ուր կը տանի:

Բ. Բայց խօսքերմիս ընդհանուրին մէջ չհորանցընենք,
զանաւոր շուտով այն սկզբունքներուն, որոնցմով Եկեղեցւոյ
բոլոր իշխանութիւնը մէկ զի կը նետուի: Ասիկա Գրեմարգի
Վարդանաշատի Գրեմարգըն է, կ'ըսեն, Գրեմարգի Գրեմարգըն
նաեւ եւ ի՞ իզմանիս Արարի Գրեմարգըն է հաստատ, Բայ ասիկա զ-
միւրով Գրեմարգըն . . . Աս երկու սկզբունքները գերախառնութեամբ
շատ տարածուած են, եւ կան մինչեւ իրենք զիրենք ուղղա-
փառ կարծողներէն անոնք ալ, որոնք ասանց վրայ համա-
թիւն մը կը ցուցընեն: Այստ ամենայնիս ինչ կը կարծես
ասոնք միայն բաւական են բողոքականութիւնը միշտ սուրի
վրայ բանելու եւ Եկեղեցւոյ իշխանութիւնը քանդելու:

Ասիո փոյն էիւղից-լան արեւո՛ ղըն է, տահմաններս արեւո՛ ղը: Աս առածը մասնաւորապէս կը գործածուի, երբ որ խօսք կ'ըլլայ ծամապահօթեան, մեղքէններէ ժուժկալութեան, մարտեցուցիչ գիրքերու արդեւման եւ ասանց նմաններուն վրայ: Արդ՝ աս նիւթերուն վրայ եղող ամէն օրէնքներն ալ միայն Եկեղեցիէն տրուած ըլլալով, ո՞վ յիշեաներ որ աչ խօսքերով ուղղակի Եկեղեցւոյ օրէնադրական իշխանութեան զե՛մ կը զե- նուի: Անոր համար ընթերցողը քանի մը ճշմարտութիւններ մտաքը բերէ, զորոնք աշխարհ՛քիս մէջ շատերը լին գիտեր, եւ անմիջապէս կը տեսնէ ըսուած խօսքին անկարողութիւնը:

Յիսուս Քրիստոս աշխարհ՛ք գալով՝ նախ ինք անկամք իր կրօնը կարգաւորեց եւ հաստատեց, եւ սկսաւ բոլոր երկրիս երեսը տարածել. բայց որովհետեւ իր նախաինձամբութեան ամենիմաստ արամադրութիւնն ան էր, որ ամէն ապագայ ազ- գաց սերունդներուն մէջ նոյն կրօնը տարածելու համար ինք ի մշտնջեննաւորս երեւելապէս աշխարհ՛քիս վրայ պիտի շննար, եւ սակայն կ'ուզէր որ անոնք ալ ընդունին նոյն կրօնը, աս նշանաւոր գործքը յանձնեց իր հաստատած մէկ իշխանու- թեան, որ է՝ Եկեղեցին, որպէս զի իր անուամբը նոյնը շա- րունակէ:

Բայց ի՞նչ եղանակաւ ապահովցուց, որ երկրիս վրայ թողուցած աս իշխանութիւնը կարող պիտ'որ ըլլայ իր պաշ- տանն ազէկ կատարել: Ահաւասիկ պայտէս: Յիսուս զանիկա աս վախճանին հարկաւոր եղող ամէն առանձնաշնորհութիւն- ներով զորդարեց: Զանիկա ժայռի մը վրայ հիմնեց, որն որ երբեք պիտի չկործանի, այսինքն է՝ Պետրոսի եւ անոր յա- նրդներուն վրայ, եւ անանկ մը ապահովցուց իր ներկայու- թիւնը, որ երբեք չկարենայ սխալիլ վարդապետութեան մէջ: Բացայայտ ըսաւ որ ինք միշտ անոր հետ պիտ'որ ըլլայ, եւ իր սուրբ Հոգին անոր վրայ պիտի խրկէ: Եւ ինք իրքեւ ամե- նուն գերազան Տէրն ու Փրկիչը, խօսքը բոլոր աշխարհ՛քիս ճարգիկներուն զարձընելով՝ իր կամքը յայտնեց եւ հրամայեց որ ամենայն եղանակաւ հնազանդին իր հիմնած Եկեղեցւոյն, որուն յանձնած է երկրիս վրայ իր սկսած առաքելութիւնը յառաջ տանելու:

Աս հնազանդութիւնը վերիվերոյ մը միայն չհրամայեց. զմեզ ապահով ըսաւ թէ նոյն Եկեղեցիին է մեր վարդապետը, որուն պիտի հետեւինք, ըսաւ որ անիկայ սիւն եւ հաստա- տութիւն է ճշմարտութեան, հաստատեց թէ ո՞վ որ անոր կը լսէ, ասով միայն՝ իրեն (Քրիստոսի) լսած կ'ըլլայ, ինչպէս ասոր ներհակ Եկեղեցւոյ եղած անարդութիւնը՝ իրեն եղած կը համարի, եւ անոր համար ալ պետք ենք բաժնուիլ այն ապտամբներէն, որոնք Եկեղեցւոյն լին ուզեր հպատակիլ, եւ այնպիսիները հեթանոսներու եւ մարսաւորներու տեղ գնելու ենք:

Բայց որպէս զի շխարհեանք մտորիչ նանշնալու մէջ
 թէ ուր է ստուգիւ առ Եկեղեցին, հաստատուն բռնելով
 անոր վրայ եղած մարգարեութիւնները՝ զանիկա առջեւնիս
 դրաւ իրբն լեռ մը, որն որ ամեն ազգաց աշխին կ'երեւայ:
 Զանիկա նշաններով, հրաշքներով, մարգարեութիւններով
 եւ ամեն տեսակ զարմանալի գեղարեւոյ պայծառացուց, այն-
 պիսի սրբութեան լուսով մը պատեց, որ իր նառապայցիներն
 ամենուն աշխին պէտք է որ ցուանան: Իր պաշտպանութեանն
 պնդեա պատապարեց: որ անոր զեմ եղած հարուածները
 միշտ առանց իրեն ֆեսս հասցընելու՝ գեղինն իյնան, անանկ
 որ նշմարիա Եկեղեցույն ուր զանուիր նանշնալ ուզողը՝ չի-
 կրնար յիմանալ:

Առ ասանկ գիտնալով, անս հիմա ինչ է Եկեղեցին:
 Եկեղեցին՝ Երեսուր երկրիս վրայ սխած գործքին շարունա-
 կութիւնն է. Երեսուր իրաւունքներուն սրինաւոր ժառանգը,
 անոր զաններուն հաւատարիմ աւանդապահը, անոր վարդա-
 պետութիւններուն անտալ ուսուցիչը: Եկեղեցին՝ Երեսուր
 իշխանութիւնն ունի, Երեսուր Լոյսովը կ'ապրի, Երեսուր
 ներկայութիւնը կը վայելէ, Երեսուր անուամբը կը խօսի, կը
 կարգադրէ, կը հրամայէ, կը շնորհէ, կ'արգելէ, կ'արձակէ ու
 կը կապէ, երկինքը կը բանայ ու կը գոցէ, եւ այս ամենայն
 Երեսուր յայտնի կամբովը կ'ընէ: Առ է ուղղափառ վարդա-
 պետութիւնը: Արդ առ նշմարութեան գիմացը զիր ան գրե-
 բարեաներէն մկը, որն որ սուրբ Եկեղեցույն սուած մկ հրա-
 մանին կամ արդելքին առթովը, սկսածներուն տակէն նոյն
 զարմանալի առանք զուրս կը թափէ. Ո՛հ, սփլա բանունի-
 բուն գոյն զոսոկունն է՝ եւ ասով կը կարծէ թէ անպա-
 տիմ կրնայ Եկեղեցույ ինչպիսի որ ըլլայ պատուիրանն ուրի
 տակ աննել: Այսպիսին զո՞վ կը թշնամանն: Քանի մը յա-
 հանաներ կամ քանի մը մարդիկ, թէ զնոյն իսկ Երեսու:
 Թող ասոր պատասխան տան: Եթէ նշմարիա է որ Եկեղե-
 ցույ իշխանութիւնը՝ Երեսուր Քրիստոսի իշխանութեանն զառ-
 բան չէ, ամեն մարդ կը տեսնէ թէ հարուածն որուն զեմ
 կ'երթայ, իսկ եթէ Եկեղեցույ իշխանութիւնը Երեսուր իշ-
 խանութիւնը չի համարուիր, ան ասուն կ'ըլլանք Անդգիական,
 կալուսեական, Գուարեբեան, եւ ուրիշ ինչ որ կ'ուզես, բայց
 ուղղափառ չենք ըլլար: Հրաման մը կամ իշխանէն ընդունոր
 ենք եւ կամ իր փոխանորդէն՝ անոր անուամբը, ամենը մկ
 չէ մի: Եւ փոխանորդին միջոցովն եկած հրամանին շնազան-
 ցիլը, նոյն իսկ իշխանին հրամանին շնազանգիլ չէ մի: Արդ՝
 նոյնն ըսէ նաեւ Եկեղեցույ նկատմամբ, որն որ յանուն Եր-
 եսուր կը խօսի, վասն զի Երեսուէն առ բանիս համար հաս-
 տատան է:

Եւ մկը շրտե որ եթէ գիտնայի թէ Եկեղեցին է
 իրանցը, եւ ոչ թէ մարդ մը, զժուարութիւն չէի ունենար

Տնազանդելու. ինչու որ, ճշմարիտն ըսելով, ասով շատ թանկ
 քրտնա մէկն ըլլալը կը ցուցնէ: Եւ ինչ: Կը կարծես թէ
 մտքը միայն կամ ի վերացեալն ըմբռնուած Եկեղեցին է, որ
 կը խօսի: Եկեղեցին կը խօսի, երբ որ կը խօսի իր Գլուխը,
 որն որ անոր խօսելուն բնական գործարանն է: Եկեղեցին կը
 խօսի, երբ որ նախրական հօփիւներն իրենց գլխոյն յարելով՝
 փոքովքներու կը գումարուին. Եկեղեցին կը խօսի երբ որ բա-
 լար աշխարհքիս նախրական հօփիւներն իրենց գլխոյն հպա-
 տակելով՝ մի եւ նոյն եղանակաւ բան մը կը սորվեցնեն: Եւ
 թէպէտ Երեսուսի փոխանորդն այնչափ հանգիստապէս չիխօսիր,
 երբ որ միայն իր դրան փոքովքներուն խօսիչ կու ապ, այսու
 ամենայնիւ որովհետեւ ասոնք իրիկ առած են ամէն իշխանու-
 թիւն, ասոր համար անոնց ալ հաւատար հպատակութիւն է.
 Տնազանդութիւն պարտական ենք: Եւ ասով բուսական պոյ-
 ծառ կը տեսնուի վերի խօսչին պլանդակութիւնն ու ամ-
 պարշտութիւնը:

Գ. Ասկից պէտք է որ մէկալ խօսչին աստութիւնն ալ
 երեսայ թէ Եւ Աստուծոյ իչ հաստատ, Բոյց մտքին սորիչ
 մշակութիւնք...: Ո՛հ, ինչ կուզեն ցուցնել, սորիչ մշակ-
 ութիւնք... ըսելով: Մտածանքին շին համարձակիր յայտնի
 զուցել, բայց հասկըցողին քիչն ալ բուսական է: Կուզեն
 ըսել թէ Աստուծոյ հաւատալէն ետքը, ալ հարկաւոր չե
 ընդունիլ Եկեղեցւոյն սորվեցուցանքը, ոչ խորհուրդները, ոչ
 պատարագ, ոչ ծով եւ ոչ ուրիշ բան: Արդ՝ ասիկա բողոքա-
 կանութիւնն աւելի է, բոլոր քրիստոնէութիւնն ուրանալ է,
 Աստուածականներու ազանդն է:

Ես շատ անգամ աս յիշուած խօսքերը լսած եմ քա-
 նի մը անձինքներէ, որոնք անըմբռնելի թեթեւութեամբ մը՝
 գուցէ ըսած խօսքերնուն ամպարշտութեան վրայ եւ ալ կը
 կասկածէին: Բայց իրն այնպէս է: Վասն զի ինչ պատճա-
 րաւ բուսական պիտ'որ ըլլայ միայն Աստուծոյ հաւատալը:
 Արիչ պատճառ չիկրնար ըլլալ, բայց աս միայն: Կամ որ ա-
 մէն ուրիչ հաւատալիներն Աստուծէ յայտնուած չեն, եւ
 կամ որ անկից յայտնուած ալ ըլլան, պարտք մը չկայ որ
 մարդիկ զանոնք ընդունին:

Առաջինը պաշտպանելու համար՝ պէտք է ըսել թէ
 մինչեւ հիմա Աստուծոյ վրայ ամէն հաւատացուածն առա-
 պել է եղեր, իր վրայ եղած մարգարէութիւնները չիմու են
 եղեր, եւ խառացուած փրկչին գաշտեան վրայ եղած քա-
 ռատուն զարեաւ անհնկալութիւնը պատրանք է եղեր: Պէտք
 է կարծել թէ Երեսուսի ամբողջ վարքը, իր աստուածային ա-
 ստիքութիւններովը, իր հրաշքներովը, իր յարութեամբը,
 ամենայն ինչ առաապել է. իր աստուածութիւնը ցուցնելու
 համար եղած այնչափ անշափ հրաշքները՝ խաբէութիւններ,
 ձեռաց ըստութիւններ են. մինչեւ հիմա անոր հաւատացող

այնչափ միջոցաւ որ մարդիկ, ամենքն ալ ապուշ են, բայց աւելի ապուշ անոնք, որ պայպիսի յիմարական հաւատք մը պաշտպանելու համար՝ արիւննին թափեցին. վերջապէս հարկ է հաւանիլ թէ Յիսուսի ձեռքովն աշխարհքիս վրայ եղած ամեն փոփոխութիւնները, ընկերսիրութիւնը, բարուց անարատութիւնը, դիւցազնական սրբութիւնը՝ ուրիշ սկիզբ մ'ունեցած չեն, բայց եթէ մեծ խաբէութիւն մը, որուն հաւատարմ աշխարհքս ոչ տեսած է եւ ոչ պիտի տեսնէ:

Երկրորդը պաշտպանելու համար հարկ է ուրիշ ենթադրութիւն մ'ընդունիլ, որն որ առաջինէն աւելի պլանդակ է, Աստուծոյ թէ ճշմարիտ ըլլալով աստուածային յայտնութիւնը, ճշմարիտ է նաեւ որ Յիսուս խօսած էւ Եկեղեցի մը հիմնած է. բայց անգամ մը անոր հաստատութեան համար աս ամեն բան կատարելէն եւ զմարդիկ անոր դաւիթը ժողովելէն ետքը, ալ ամենեւին հոգ չ'ընեն որ մարդիկ անոր հազարգակից ըլլան եւ հմազանդին:

Եթէ գտնէ առողջ միայն ունեցողն աս ենթադրութեանց ոչ մէկն ու ոչ մէկալը կրնայ ընդունիլ, պէտք է ուրեմն հաւատալ չէ թէ միայն Աստուծոյ, այլ նաեւ մարդացեալ Աստուծոյ, որ է Յիսուս քրիստոս, ուստի նաեւ անոր սորվեցուցածին եւ հաստատածին: Պէտք է հաւատալ իր հիմնած Եկեղեցւոյն, իր դրած խորհուրդներուն, իր ասուած հրամաններուն, իր ըրած արդեւ ընելներուն, եւ ան ամեն բաներուն՝ զորոնք Եկեղեցին անոր յանձնած իշխանութեամբը պիտի սորվեցընէ: Եթէ կ'ընդունուի քրիստոսի աստուածութիւնը, իր յայտնութիւնը, իր փրկարար գործքերն ու իր հաստատած բաներուն վրայ անսարքեր աշխով շնայիլը, հետեւութիւնն ալ անժխաւելի է:

Ուստի ոչնչով ուրիշ բաներով հաւատալ չուզողներն ազնի կ'ընեն եթէ Աստուծոյ հաստատած վրայ ալ չարժեքն. ինչու որ ան ոչնչով ուրիշ բաներով չհաւատարմին՝ անսարակուսելի նշան մըն է որ ամենեւին բանի մը չեն հաւատար: Ով որ Աստուծոյ կը հաւատայ, կը նայի ու կը սուտի թէ արդեօք Աստուած խօսած է. բայց աս ընելէն ետքը, երբ որ սուղոյ կ'ըլլայ որ իրայցընէ խօսած է, անոր ամեն ըսածներուն ընդհանրապէս կը հաւատայ: Կը նայի որ արդեօք Աստուած առիւննին խորհուրդներ գրած է. եւ անոր խօսքին համար ինչն ալ զանոնք կ'ընդունի: Կը բննէ որ Աստուած սուրբ խորհուրդներ ալ հաստատած է հաւատացեալներուն պլեւայլ կարտաութեանցը համար. եւ ինչ ալ նոյն կարտաութեանց մէջ գտնուած ասոնն՝ նոյները կ'ընդունի: Կը տեսնէ թէ Աստուած զԵկեղեցին մայր եւ ուսուցիչ գրած է. եւ ինչն ալ հմազանդ որդւոյ մը պէս՝ զանիկա կը յարգէ. հոգատակ աշակերտի մը պէս՝ ըսածները մտիկ կ'ընէ: Կը բննէ որ արդեօք աս Եկեղեցին իր աստուածային Փեսային իշխանու-

թեանքն օրենքներ, պատուիրաններ, արդելքներ գրած է. եւ
 ինքն ալ իր պարտքը կը համարի ամեն բան ամենայն ոչգու-
 թեամբ պահելու: Աստուծոյ հաւատալն՝ սա ամեն բան կը
 պարունակէ. իսկ ով որ կ'ազազակէ թէ Աստուծոյ իջ հա-
 տալ, բայց չի հաւատար Աստուծոյ յայտնածին, այնպիսին զԱս-
 տուած եւ զմարդիկ կը ծաղրէ. զԱստուած, վասն զի անոր
 իշխանութիւնն օտքի տակ կ'առնէ. զմարդիկ, վասն զի առեղ-
 ծուած մըն է, որուն վրայ կը պարծի:

Այսչափս բաւական է, կը լսենք այն սիրուն զրու-
 ցուածքը, զորն որ արարած մը իր Արարչին հետ խօսքի մտնե-
 լով՝ կը զրուցէ ու կը սահմանէ թէ որչափ բան անոր համար
 գործելը քաւովն է. Աստուծոյ երեսին կը զրուցէ եւ ուրիշ-
 ներուն ալ կը քարոզէ թէ իրեն համար քաւովն է միայն
 հաւատալ, որ Աստուած կայ: Զնշուեցան ուրեմն մարդիկ-
 ներուն վրայ Աստուծոյ ունեցած ամեն իրաւունքները: Ալ
 Աստուծոյ չի վերաբերիր վնիս տալ թէ որչափ բան բաւական
 է, եւ որչափ բան բաւական չէ: Միթէ Աստուած մեր վրայ
 ունեցած իրաւունքները կորսընցունց: Իր ամենակարողութիւնը
 նուազեցան, իր իմաստութիւնն ոչընչացան, իր բարութիւնը
 նուազեցան, եւ ամենէն աւելի իր իշխանութիւնն ուրիշէ մը
 յափշտակուեցան: Կամ թէ երբ ինք կը համի (որովհետեւ
 ասիկա իր մէկ գիշուած է, զորն որ երբեք չենք կրնար բերքո-
 նել) մեզի հետ խօսելու, զմեզ կարգաւորելու, եւ մեզի մանր
 մանր սահմանելու մեզմէ պահանջներ, պարզապէս իր ան-
 սահման մարգարտութենէն շարժելով եւ մեր բարւոյն հա-
 մար. մենք կրնանք արդեօք մեր կորիզը առնելու գնել,
 կամ իրեն սահման մը քաշել, որ անկից անգին շանցնի իր
 պատուիրաններովը: Եւ մենք սա մեր վնասն զօրութեամբ,
 օրինակի համար, կրնանք իրեն ըսել թէ մեր կամքը չի համիր
 զինքը պատուել պատարագ տեսնելով, խոստովանահօր մը
 առնելու խմարհելով, զինքը սուրբ հազարգութեան մէջ ընդ-
 ունելով եւ Եկեղեցւոյ հօգարարնութեան անասլով: Տէր
 Աստուած: Ասիկա երբեք սատանայական մտքէ մ'ալ չան-
 ցած, շտուած յանգնութիւն չէ մի: Ի՞թէ հպատակ մը՝ իր
 թագաւորին, կամ որդի մը՝ իր հօրն ըսելու ըլլայ, որ ինձի
 բաւական է քու աննոց ճանչնալ, եւ հպատակութեան ու
 յարգութեան ուրիշ ամեն գործքերը զանայ. միանգամայն
 կարծէ որ բոլոր իր պարտքը կը կատարէ, այնպիսին հրէշ մը
 համարելու չէ՞ մի: Երգ՝ մարդ մը երբ որ անտարբերութեամբ
 Աստուծոյ երեսին կը զրուցէ թէ բաւական է որ քեզի միայն
 հաւատամ, եւ իմացընէ որ չ'ուզեր անոր կրօնական պաշտօն
 մը մատուցանել, ինչպիսի գոյներով պէտք է այսպիսի մարդը
 նկարել:

Ասանց պատճառի չզրուցեցի թէ այսպիսին բովան-
 ղակ քրիստոնէութիւնը կ'ուրանայ: Ինչու որ ուղղափառ շու-

լաշն արդէն յայտնի բան է, որովհետեւ ուր Եկեղեցիէն կախում չկայ, հոն ուղղափառ ալ չի գտնուիր: Բայց գուցէ գտնէ բողոքական մէն է: Աս ալ մէկը չի կրնար ըսել, որովհետեւ բողոքական ազանդները գեթ քանի մը յայտնութիւն կ'ընդունին: Կրնայ գուցէ Հրէի մը նմանցուիլ, որն որ նոյնպէս զԱստուած կը ճանչնայ, բայց այնպիսին Հրէայէն ալ վար է, որովհետեւ Հրեան թէեւ զՅիսուս իրրեւ Մեհիա չի ճանչնար, բայց իր ձեւերուն մէջ եղանակաւ մը գտնէ անոր ուրուականը կը հմարէ, եւ որչափ ալ պարսպ ըլլայ, այսուամենայնիւ գեա անոր կը սպասէ: Այնպիսին Աստուածեան ազանդէն է, որ Աստուծոյ Որդւոյն մարդեղութեան բովանդակ գործողութիւնը մերժելէն զատ, յանձն չ'առնուիր որպիսի եւ իցէ պաշտան մը մատուցանել նոյն խոյ Աստուածութեան: Ահաւասիկ աս է այն զբուցուածքին վերջին նշանակութիւնը, որն որ այսօրուան օրս ընկերութեանց մէջ բերնէ բերան կ'անցնի. Բ---իւն է Ա---ծոյ հ---ր---լ Բ---ր---իւ . . . :

Պ Լ Ո Ւ Խ Ի Բ .

Նայն նիւթիւն շարունակութիւնը:

Ա. Արքայական հանութիւն: — Բ. Իշխանութեան շեշտով: — Գ. Իշխաններն Եկեղեցւոյ բնական պաշտպաններն են:

Եկեղեցւոյ զեմ խաչքով զինելէն ետքը, գործքի ձեռք կը զարնեն անկրօնք, եւ կը փորնեն զինքն ամեն իշխանութենէ մերկացընել: Բայց որովհետեւ ուղղափառ երկիրներու եւ իննեւասաներորդ գարուս մէջ Գեկոսի ու Գիսկղեաթանոսի օրէնքները նորէն կենդանացընելը՝ յաջողելու բան չէ, անոր համար ետեւ կ'իջնան օրինաւորութեան նամբաներով նոյն վախճանին հասնելու, սուրբ Եկեղեցւոյ անտխակի իրաւունքներն աշխարհական իշխանութեան եւ քաղաքական կառավարութեան ձեռքը յանձնելով: Աստուծոյ արգար գառտատանան աս բանս բողոքականներուն զլուին եկած է: Ասոնք Եկեղեցւոյ եւ իր երեւելի Գլխոյն քաղցր լուծը մերժելով, իշխանի մը սրոյն, եւ կամ կնոջ մը կամ աշու մը ձեռաց տակն ինկած են: Բայց աս գառտատանն եղանակաւ մը մէկ քանի ուղղափառ երկիրներու մէջ ալ կատարուած է, ուր Եկեղեցւոյ օրինաւոր իշխանութեան հնազանդիլ շուղողները, ետքը սասիկանութեան վերակացուին եւ կամ պաշտամանց պաշտօնէին կամքէն կախուելու կը պարտաւորին:

Այս իշխանութեան փոխադրութիւնն ինչ եղանակաւ եղած է եւ կ'ըլլայ: Շատ եղանակաւ, բայց զլիաւորաբար հրատարակելով Արքայական հանութեան իրաւունքը, Եկեղեցին

գալարգանիւր-իրաւունքը, եւ անիրաւ յափշտակութեան զեմ
 քննան գալարգան-իւն իրաւունքը:

Ա. Արտայտան հան-իւնն ու արտայտան քործադրու-
 իւն հրահանք, այն իրաւունքներէն մէկն է, որն որ այնչափ
 հաշտեալած ու փառասորեալ է, որ զարմանալու բան կ'ըլ-
 ւայ, եթէ շատ մը ապուշ ուզգոփաօք նոյն իրենց երկիր-
 ներուն ամբուսեան վահանք չհարծեն: Արդ՝ այս կարծուած
 իրաւունքն արիչ բան չէ, բայց եթէ խիստ ծանր յանցանք
 մը, եւ սեղանակապուտ յափշտակութիւն մը, զորն որ քա-
 զարտեան իշխանութիւնը ֆրիտտոսի եւ իր Եկեղեցւոյն ի-
 բաւանց զեմ կ'ընէ: Հասերն ասոր վրայ գիրքեր գրած եւ
 անյազնեկի փաստերով ցուցուցած են, եւ երկու խօսքով կը
 յայտնեմ. եւ աս երկու խօսքերը բաւական են անոնց, որոնք
 նշմարութեան զեմ ականջնին շէն գոցեր:

Ի՞նչ է աս կարծուած իրաւունքը: Է իրաւունք մը
 (ազնկ միտ զիր) ի կախ պահելու աւարելական Աթոսին՝ իր
 հաւատացեալներէն առանձին մէկուն, կամ ամբողջ պաւա-
 ներու եւ ամբողջ ազգերու խաւրած հրամանները, բաց ա-
 կից՝ իրաւունք մըն է նոյն հրամանները քննելու եւ տեսնելու
 թէ հաւանութեան արժանի են. եւ ետքը կամ ազատ թող
 ապու որ ի գործ գրուին, եւ կամ եթէ հանցական բաներ
 չեն, արգելելու, թող շտալու, ընկնու: Արդ՝ մինակ աս մկ
 պարզ զիտազութիւնն ըրէ: Աս հրամաններն ուստի կը բըղ-
 խեն: Եկեղեցիէն: Արե՛մ կը քննուին: Նոյն իսկ Եկեղեցւոյ
 որդիներէն: Արե՛ն որդիներն են, որ կը քննեն թէ Եկե-
 ղեցին՝ իրենց մայրը՝ ըստ պատշաճի կը հրամայէ, թէ իր
 հրամաններուն մէջ չափը կ'անցընէ: Աս խորհրդածութիւնը
 միայն բաւական է խնայքնելու չէ թէ միայն ամպարչութիւ-
 նը, այլ նաեւ սյլանդակութիւնը:

Աս բանս աւելի պայծառ կը տեսնես, եթէ միտ գնես
 որ ինչպէս բաներ են սուրբ Եկեղեցւոյ տուած օրէնքները, զո-
 բոնք աշխարհական իշխանութիւնը քննութեան տակ կը ձգէ:
 Նախ հաւատաց սահմաններ են, որոնք միայն անախալ իշխա-
 նութենէ մը պէտք են ու կրնան յառաջ գալ: Արդ՝ աշխար-
 հական իշխանութիւն մը, որն որ գուցե եւ ոչ խնդրոյն բա-
 ուերը կը հասկընայ, կառավարութիւն մը՝ որն որ գուցե ոչ-
 քնն կրն կը գուանի, պիտի վնտ թէ արդեաք Եկեղեցին իր
 իրաւունքներուն շափն անցուցած է, կամ թէ կրնայ հաւա-
 տացեալներուն թող արուիլ, որ Եկեղեցւոյ արգելեցուցածին
 հաւատան: Անհաւատալի բան կ'երեւար ասիկա, եթէ մեր
 աշխարհ նորեքս տեսած շըլլայինք, որ ինչպէս նոյն աստեաները
 Սպանիայի մէջ տիրող խիստ զեշ կառավարութիւնն արգե-
 լեց Անտրատ Յզուսեան վրայ արուած քահանայապետական
 կանգակին հրատարակութիւնը. իսկ Գազդիպի կառավարու-
 թիւնը զեթ նոյն կանգակն արեւանագրել տուաւ, իբրեւ թէ

առանց այնպիսի ծագրական սովորութեան՝ քահանայապետական կոնգակն իր գորութիւնը չէր ունենար :

Հասնային արուած հրամաններուն մէջ շատ անգամ անանկ կարգադրութիւններ կը գտնուին, որոնք միայն բարի վարուց, ծեսերու, աստուածային պաշտամանց արարողութիւններու կը վերաբերին : Արդ՝ այնպիսի աշխարհական կառավարութիւն մը՝ որն որ մեծ բան մը ըրած կը համարի, եթէ կրօնական գործք մը կը կատարէ, կամ այնպիսի կառավարութիւն մը՝ որն որ կը խոտափանի թէ զաւանանք մը չունի, իր կարծեալ իրաւանց համաձայն՝ կը համարձակի քննել թէ պատշաճ է կրօնական պաշտօնն առ կամ ան եղանակաւ շարժաւորել, կամ թէ հաւատացեալներուն համար օգտակար՝ թէ ֆեստակար է, սուրբ Եկեղեցւոյն անոնց նկատմամբ կարգադրածը :

Սուրբ Եկեղեցին կը խօսի գարձեալ, երբ որ իր պաշտօնեաներուն մէջէն ոմանց իշխանութիւն կու տայ մասնաւոր եկեղեցիները կառավարելու, կամ մասնաւոր եկեղեցիներու մէջ առանձին եկեղեցական պաշտօն մը վարելու : Եւ իրաւամբ կը խօսի, ինչու որ եթէ սուրբ Եկեղեցին նուիրապետութիւն մըն է, (գորն որ մինչեւ հիմա ուղղափառներուն մէջէն մէկը չէր տրացած,) իր Գլխոյն կ'իշխայ ստորին պաշտօնեաները պաշտօնի մը վրայ դնել : Այսու ամենայնիւ աշխարհական կառավարութիւն մը՝ որն որ ամենեւին տեղեակ չէ անոնց ի գործ դնելու հոգեւոր պաշտօններուն, կ'ուզէ այնպիսի նիւթերու մէջ Եկեղեցւոյ ըրած դատատանը քննել եւ տեսնել որ ստոյգ պատշաճաւոր աննն ընարած է, թէ սխալած է :

Սուրբ եկեղեցին իր հոգարարութեամբը շատ անգամ առանձին շնորհքներ կ'ընէ իր հաւատացեալներուն, ոմանց իշխանութիւն կու տայ այնպիսի պաշտօններ կատարելու, որոնցմէ հասարակաց օրէնքը զիրենք զուրս կը հաներ. ոմանց անօրինում կու տայ՝ որ կարող ըլլան իրարու հետ ամուսնանալ անանկ անձինք, որոնք ըստ ինքեան չէին կրնար օրինաւորապէս, եւ առ շնորհքները կու տայ գաղտնի առիթներու եւ անանկ պատճառներու համար, զորոնք իր իմաստութեամբը՝ միայն իր մայրական ծոցն ամիտօքելով, արտաքինաց աշխէն կ'ուզէ ծածկել : Բայց ահաւասիկ աշխարհական կառավարութիւնը կ'երթայ իր աչքը հոն կը խօսի, ուր պէտք չէր, եւ մարդկային ազատութեանց ամենէն իրաւացին ու խղճմունքի նուիրական իրաւունքները բռնարարելով, իր քննութեան աստեանը կը հանէ հաւատացելոց պիտոյքն ու սուրբ Եկեղեցւոյ մայրական զմայն գործքերը, եւ վճիռ ալ կու տայ թէ բաւական է արդեօք բերուած պատճառը, եւ շնորհք ընելու բան է՝ թէ չէ :

Սուրբ Եկեղեցին երբեմն ալ իր խեղճ արդւոյնը պատիժներ կը սպառնայ : Այն որ կրնայ առ իշխանութիւնը գտնուլ

Եկեղեցւոյ, առանց ինք զինքը բողոքական, մանաւանդ թէ բաւրթոյն անհաւատ հրատարակելու. ինչու որ սյս իրաւունքը նանչցած եւ իրենց եղանակաւը գործածած են նաեւ բողոքականներուն մեծ մասը: Աս սպառնալիքներն ու պատիժները կրնայ Եկեղեցին նոյն իսկ կառավարիչներուն անկին զէժ ալ բանեցընել, զոնէ ցորչափ որ անոնք իրենք զիրենք ուղղափառ Եկեղեցւոյ որդիք կը զաւանին: Արդ՝ տես այն Արտայան հեռ-իւն զեղեցիկ գիտութիւն ինչ կը պատահի: Անհնազանդ որդին կ'ելլէ դատաւոր կը նստի, եւ կը քննէ թէ իր մայրն արդեօք իրաւունք ունի իրեն զէժ սպառնալու եւ կամ նաեւ պատժելու. ապստամբ որդին իր մօրը թողլաւու թիւն պիտ'որ ընէ, եւ անոր մեղքը պիտ'որ արձակէ, որ կարող ըլլայ գործել: Աս գիտը հրաշալի եւ մանաւանդ խելացի բան չէ՞ մի:

Բայց անգամ մ'որ սյսպիսի դազանիք մը յայտնուած է, ալ անկից ետքը պէտք է զանիկա աւելի եւս տարածել: Գառաւորներն ու քաղաքական օստիկանները սաուգիս յանցաւորներուն, զողերուն, աւազակներուն, մարգատպաններուն վրայ աւելի իշխանութիւն լուծին, որչափ ունի Եկեղեցին իր ապստամբ որդւոց վրայ: Արդ՝ ինչպէս որ Եկեղեցւոյ վճիռներն իր ապստամբ որդւոցը քննութեան տակ ձգել կ'ուզուի, սյսպէս ալ պաաշան է որ նաեւ պատժող դատաւորներուն վճիռները նոյն շարագործներուն քննութեան տակ ձգուին: Ուստի աւազակ մը թիափարութեան խրկուելէն կամ կախազան հանուելէն յառաջ, պէտք է անոր քննութեան եւ դատաստանին տակ ձգուի բոլոր իրեն զէժ եղած դատաստանին ընթացքը, եւ անոր Հեռ-իւն սպասուի իրեն զէժ ելած վճառյն գործադրութիւնը կատարելու: Ասիկա իրաւցընէ թիւ մը նորահնար իրաւագիտութիւն մը կ'ըլլար. բայց Եկեղեցւոյ նկատմամբ ի գործ գրուած իրաւագիտութեան աննման չէր ըլլար:

Արտայան հեռ-իւնը, եթէ մէկը յառակ ու պայծառ սահման մը տալ կ'ուզէ, ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ուրացում մը Եկեղեցւոյ ամենէն էական իշխանութեան, զորն որ Յիսուս Քրիստոս իրեն յանձնած է: Յիսուսի Քրիստոսի հանգիսական խոսքերը, որոնցմով կրնանք ըսել, կեանք տուաւ իր մեծ հիմնարկութեան, ասոնք եղան. Գուցե՛ք եւ սորվեցե՛ք եւ մե՛ն ուզիք ուն. այնպէս որ Եկեղեցւոյ դազափարը չենք կրնար ունենալ, առանց ուսուցանող իշխանութիւն մ'ըմբռնելու, եւ աս իշխանութիւնն այնպիսի մեծ նօխութեամբ ի գործ պիտի գրուէր, որ աշխարհքիս բոլոր իշխանութիւններուն, մանաւանդ թէ նաեւ գժօխքին զօրութեան զէժ ալ անասանելի պիտ'որ մնար: Ասանկ ալ իմացան անմիջապէս Առաքեալները, որոնք Հրեից ժողովրդանոցին եւ Հռոմայեցւոց կայսրներուն ասոր զէժ գրած արգելքները բանի տեղ չդրին:

Ասանկ իմացան յաջորդ դարերուն մէջ Հասանյ Քահանայապետները, Պետրոսի յաջորդները, որոնք կամ անձամբ եւ կամ իրենց առաքեալներուն մեղքովք, ամէն նաեւ բարբարոս ազգերու խօսեցան: Ասանկ կ'իմանան մեր օրերն ալ նոյն Քահանայապետները, երբ շենացուց, Հնդկաստանացուց, Ովկիանիայի եւ Եգիպտոս կղզիներուն բնակիչներուն կը խօսին: Եւ ինչպէս որ Եկեղեցին սօրվեցուց՝ ի սկզբան հաստաց նշմարաւթ իւնները հրատարակելով, նոյնպէս սօրվեցուց նաեւ հերետիկոսներուն դէմ անոր մարբութիւնը պահելով, եւ բարի վարուց հրահանգներն անկարգութեան դէմ պաշտպանելով, եւ նոյնպէս ալ պիտի շարունակէ մինչեւ աշխարհքիս վերջը: Եթէ մայր է, պէտք է որ իր որդիքը մտուցանէ. եթէ ուսուցիչ է, պէտք է որ աշակերտները կրթէ. մենք սուրբ Եկեղեցին ուրիշ կերպ չենք կրնար ըմբռնել: Այսու ամենայնիս վերջապէս գանձուցաւ որ որդիք իրաւունք ունին եղեր սօրվեցընելու եւ ուղղելու իրենց մայրը, աշակերտներն՝ իրենց դաստիարակին կրծկալ կապելու: Եւ ահա առիկ աս է Արտայումն համարիւն եւ Արտայումն Գործարարիւն հրահանգ իրաւունքը: Գուն, ով ընթերցող, ինչ կը գրուցես աս շքնազ գիւտին: Այսու ամենայնիս ասիկա սուրբ Եկեղեցույ ամէն թշնամիներուն կուսքն է: Մինչեւ այնպիսիներ ալ կը գանես, որոնք գիշեր ցորեկ ազատութիւն կը հրատարակեն, իրենք զիրենք ամէն տեսակ գերութեանց թշնամի կը խոստովանին, Ազատիւնն է- ի՛, կ'ըսեն. եւ սակայն ամենայն զորութեամբ այն Արտայումն համարիւն կը փաթթուին, եւ մայրերնին անանկ գրած են, որ Եկեղեցույ՝ իրեն հաստացելոցը հետ ազատութեամբ խոսած օրը, իրենք պէտք է որ խղզուին: Աստուած սար որ չգանուէր ուղղափառ մ'ալ, որն որ իր հաստացը շնանշմարով՝ չերթար անոնց խմբին մէջ լիսանուէր: Ո՛հ. կ'արժէր արդեօք որ Եկեղեցույ իշխանութեան դէմ այնչափ հակառակին, որպէս զի անոր տեղը՝ գրած իշխանութիւննին գնեն:

Բ. Բայց ասոր դէմ պատասխան մ'ունին տալու, որուն իրենք մեծ ծանրակշռութիւն կու տան: Եթէ Եկեղեցին էր իրաւունքներուն լո՛քն անշնեղը- զԱյս, կ'ըսեն, է- սիւրհամարիւն իշխանութեան իրաւունքներուն վրայ յարմարելով՝ յաճարիւն զԱյս, անորին է՛նչ թոր զեթի գոնտի: Իրան որ, ինչպէս ամէն մարդ կը տեսնէ, ժամանակն ազեկ ըմտքեր են այս իրենց վախը յայտնելու: Մեր գարն այնչափ յոժար է սուրբ Եկեղեցույ զինանելու, կոռուստիւթիւններն այնչափ անոր գլուխ կը ծակեն, ժողովրդեան մէջ ալ անանկ լափէ դուրս սաստկացած է իշխանութեան հպատակիլը, որ վասնոյ կոյ թէ ամէնն հօգուով ու մարմնով իրենք զիրենք գերի ընեն Եկեղեցույ: Փա՛նք Աստուծոյ, որ այսչափ կը հսկեն ոճանք աս վասնզը հեռացընելու եւ մարդկային ազգին բարիք ընելու:

ԸՄՄՈՒՆ՝ Ի նշ կը զբուցէիր այն կառավարութեան՝ որն որ օրէնք հանէր թէ մայր եղող ամէն կանայք՝ կը պարտաւորին իրենց զոյց ապահովութիւն մը տալ՝ իրենց զուակը անուցանելու համար ձեռքերնին յանձնուելէն յառաջ: Ի նշ կը զբուցէիր զարձեալ՝ եթէ նաեւ զսաստանական ասեան մ'ալ զնէր կանանց զոյց, որ իրենց զուկներուն անիրաւութիւն չընեն: Ատկա մարդկային բնութեան նախաամբը մը կ'ըլլար: Բայց չե՞ս զիտեր որ ամէն երկրաւոր մարց՝ իրենց զուակներուն ունեցած սերը, ոչինչ է Եկեղեցւոյ մեր զոյց ունեցած զթոյն քովը, եւ աս երկու սերերը՝ միայն անոր համար իրարու հետ կը համեմատենք, որովհետեւ ուրիշ ասելի յայանիչ օրինակ մը չունինք. ուր որ Եկեղեցւոյ սերն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Յիսուսի մեզի ունեցած զթոյն զեզուսը: Իւ զուն սյուսիտի մօրսն մը կը վախճան, եւ անոր զեմ ապահովութիւն կը փնտռես:

Բայց ասկից՝ չե՞ս զիտեր որ Հոգին սուրբն է իրեն առաջնորդողը, եւ Յիսուս Քրիստոս իրեն հագի ու կենդանութիւն կու տայ: Արդ աս ամէն բան ալ բուական չէ՞ զքեզ հանգարտեցընելու: Ան ասեմ զիտե՛ս ինչ կ'ընես, աչ քու անվտանգութիւնը զարձար նաեւ ասանց՝ Յիսուսի եւ Հոգւոյն սրբոյ զեմ, եւ ինք զինքը պաշտպանէ: Ատեաններ զիք քու ապահովութեանը համար, որ չըլլայ թէ Հոգին սուրբ իր օրէնքներովը զքեզ շղթաներու զարնէ կաշկանդէ, չըլլայ թէ Յիսուս Քրիստոս իր Ս. Խորհուրդներովն ու իր արեամբը զքեզ թումաւորէ ու սպաննէ: Եթէ Եկեղեցին կրնայ Յիսուսի Քրիստոսի առաջնորդութեանը քու իրաւունքը յափշտակել, կարելի է նաեւ որ Յիսուս Քրիստոս անմասն ալ նոյն յափշտակութիւնն ընէ: Եթէ կը սուսկաւ աս հետեւութիւնները լսելովց, սուկացիք նաեւ անոնց պատճառներուն զոյց ալ, եւ ամէցիք որ որդի մը աս աստիճանի կը հասնի եւ զեր՝ այնպիսի եղանակաւ իր մարը զոյց խօսելու, որպիսի եղանակաւ եւ ոչ իր անողորելի թշնամիները կը խօսին:

Գ. Բայց աս անպարզութիւնը հաստատելու համար ուրիշ պատճառ մ'ալ պատրաստ ունին: Իլիւմները, կ'ըսեն, իրենց տէր-տէրան ձեզ Եկեղեցւոյ Թեման զուրզանելն են, ուստի եւ իրենց կ'իյնայ անոր արտաքին բարւոյն զոյց հակել. մանաւանդ որ կրնայով երկու իրաւասութեանց մէջ վեճ ելլել, պետք է որ իրենք այն հակաապիտիւնն իրենց վճռովը զարդեցընեն, որպէս զի չըլլայ թէ յառաջ զոյց Տէր-տէրան ձեզ տէր-տէրան էջ կանխելու սուկացի խառնակութիւնը:

Ան սկզբունքները՝ որոնք աս հասարակ աշխարհքիս ամէն կողմը կը լսուին, այնչափ զեղծուաներու, անիրաւութիւններու, բանարարութիւններու եւ անօրէնութիւններու զուս կը բանան, որ հարկաւոր է քիչ մը լուսաւորելը՝ հասարակաց պատրանքը վերցընելու համար:

Իշխանները Եկեղեցւոյ բնական զուգողներն են: Քիչ մը կամաց: առ քու ամեն պաշտպանութեամբդ շատ յառաջ մ'երթար: Առ ստոյգ է նախ՝ որ Եկեղեցին առանց այսպիսի պաշտպանութիւններու ծնաւ. Յիսուս Քրիստոս զանիկա պաշտպանելու համար Հոգւոյն սրբոյ ներկայութիւնը խոստացաւ, եւ ոչ թէ իշխաններուն պաշտպանութիւնը: Մանաւանդ թէ ստոյգ է, որ Յիսուս Քրիստոս զանիկա հիմնեց եւ ուզեց որ տարածուի նաեւ տամարին զլիաւորներուն եւ ժողովրդանոցին աշխարհական իշխաններուն դէմ, եւ ետքը նաեւ Հռոմայեցւոց պետութեան հակառակ: Նոյնպէս ստոյգ է որ զանիկա մայր եւ ուսուցիչ զբաւ նաեւ իշխաններու եւ ինքնակալներու, եթէ չենք ուզեր ըսել թէ ասանք իրենց մեծութեան պատճառաւ՝ երկնից արքայութենէն զուրս ձգուած են: Ստոյգ է որ ասանք ալ՝ ազբատներուն ու ռամկներուն պէս՝ պարտական են անոր մայրաւեր ու հնազանդ որդիքն ըլլալ: Ինչպէս որ իրենց մէջէն ամենէն երեսելիներն եղան իրենց մեծ սգախը: Ստոյգ է որ Եկեղեցին՝ այս պաշտպանութեամբ զօրացած՝ երեք դարերու արիւնալից կասույն մէջ, Հռոմայեցւոց կայսրներուն դէմ զիմացաւ, ետքն ալ յաջորդ դարերուն մէջ յազթանակեց թիւզանդեան կայսրներուն ու Գերմանացւոց ինքնակալներուն հաշտածանքներուն ատենը, եւ հետզհետեւ ամեն տեսակ թշնամիներուն իրեն հակառակ յարուցած բոլոր ուրիշ հարստահարութեանց դէմ:

Առ ամեն էշմարտութիւններուն վրայ շեկիմար տարակուսիչ, եթէ ուզգափառ ես: Արդ առ այսպէս ըլլալով, Բնչ մտքով զեռ կրնայ հաստատուիլ թէ իշխաններուն կ'իլնայ Եկեղեցւոյ պաշտպանութիւն ընել: Մինակ առ մտքով: Երբ որ Եկեղեցւոյ հակառակորդ կայսրներն իր որդիքն եղան, եւ զլուինին մկրտութեան խոնարհեցընելով՝ անոր անդամները դարձան, սուրբ Եկեղեցին՝ չէ թէ անանց հարկաւորութիւն մ'ունենալով, հապա զիրենք պատուելու համար՝ (արդեն ինք միշտ ամեն իրաւունք յարգած է,) հաննցաւ իրեն վերաբերած քանի մը արտաքին գործքերու մէջ զիրենք գործածել:

Նաեւ երբեմն քանի մը առիթներու մէջ ազաւեց որ ձեռու ընին ունեցած զօրութեամբը՝ զազրեցընեն իր թշնամիներէն եկած հաշտածանքներն ու տաղափութիւնները. ուրիշ անդամներ ալ ուզեց որ նաեւ արտաքին օրէնքներով ամբացընեն իր ամենասուրբ կարգադրութիւնները, զորոնք քրիստոնեայ ժողովրդեան սգաին համար ըրած էր: Եւ եթէ ասիկա ծառայութիւն մըն էր, զորն որ իշխաններն Եկեղեցւոյ կ'ընէին, աւելի եւս ծառայութիւն մըն էր, զորն որ Եկեղեցին իշխաններուն կ'ընէր՝ զիրենք գործածելովք, սրովհետեւ զիրենք իր մեծ վայելչութեան նառապայթովք կը զարգարէր, եւ իրենց երկրաւոր իշխանութիւնը կը սրբացընէր՝ զանիկա թագաւորաց թագաւորին հպատակեցընելով ու ծառայել տա-

լով: Եւ երբ որ իշխանները սիրով ու հազանդութեամբ Եկեղեցւոյ անձնանուէր կ'ըլլային, Եկեղեցին ալ սիրալիբ ազնուահամութեամբ մը փոխարէն իրենց կը մատուցանէր, եւ գրեթէ զիրենք կը փազուրջէր զօգութեան անձններով եւ բարձր առանձնաշնորհութիւններով, այնպէս որ կարծես թէ երբեմն երբեմն զիրենք նոյն իսկ Եկեղեցւոյ արտաքին եպիսկոպոսները կ'անուանէր, իրենց ձեռքն աւանդելով քանի մը արտաքին հոգացողութիւնները, եւ օգնութիւն մը յուսալով իրենցմէ՝ հաստացեալներուն արտաքին ընթացքին ըստ պատշաճի յառաջանալուն համար: Ահա ասոյն իրենց արտաքին արժանապատուութեան բովանդակ հիմը:

Ասկից յայտնի կ'երևայ թէ աս պաշտպանութիւնը շնորհաբար ի գործ գնել, բայց եթէ ան աստե՛ն եւ այնչափ, որ աստե՛ն եւ որչափ որ Եկեղեցին իրենցմէ կը խնդրէ, աս պաշտպանութիւնն ան բաներուն վրայ միայն կը տարածի, որոնց համար որ խնդրուած է, եւ կը զարդի ան աստե՛ն՝ երբ որ ալ չ'ուզէր Եկեղեցին, եւ բոլորովին անոր որոշման տակ ինկած է: Իրացընէ ալ ասկից աւելի ինչ բնական բան կրնայ ըլլալ: Օգնութեան կանչուած պաշտպան մը չիկրնար ուրիշին գործքերուն խառնուիլ, բայց եթէ որչափ կը հանձն սեպհական աւերը: Շատ հանդիսան պէտք էր ըլլալ քեզի ան պաշտպանը, որն որ քու ասոնց մտներ, եւ երբ զուն կը բազդրես թէ անոր օգնութեան կարտա չես, չես ուզեր, անիկա քու երեսիդ պտար, գքեզ չ'աղցընէր, ազագակեր թէ ինք պէտք է որ գործէ, պէտք է որ խօսի, վասն զի ասանկ կը պահանջէ քու բարիքդ, զորն որ նաեւ քու կամեցող զե՛մ ինք պէտք է որ յառաջ տանի:

Եկեղեցին այսպիսի պաշտպանութիւն մը չիկրնար հաստատած ըլլալ, որն որ ծագրական, այլանդակ եւ շատ անգամ բոլորովին անվուեր ալ կ'ըլլար, որովհետեւ հաստացեալները կառավարելու համար՝ մասնաւոր առաքելութիւն կը պահանջուի եւ երբեմն նաեւ ձեռնադրութիւն հարկաւոր է, որն որ երբեք երկրիս իշխաններուն արուած չէ: Բաց ասկից՝ ինչպէս կրնայ Եկեղեցին իրենց այնպիսի բան մ'ընելու իրաւունք տալ, զորն որ ինք կ'արգելէ: Եթէ Եկեղեցին խնամ չէ եւ ինք իրեն հակառակ չիգործեր, այսպիսի պաշտպանութիւն մը կարելի բան չէ:

Այսու ամենայնիս նոյն պաշտպաններէն շատերուն ըրածն աս է: Այսպիսի յափշտակեալ իրաւունքի զօրութեամբ՝ կ'ուզին տարր Եկեղեցւոյ իրողութիւնները կարգադրել, այնպէս՝ իրբեւ թէ իրենք անոր բնական մեծաւորներն ըլլային եւ անոր վրայ չիտեսար իրաւարանութիւն ունենային: Թէ աս մասին ձկ ինչեր պատահած են, ամենան յայտնի է: Պանուած են անանկ կառավարութիւններ՝ որոնք աս կարծուած իրաւունքին պատմաւաւ՝ Աստուծոյ Եկեղեցւոյն

ձէլ այնպիսի բացարձակ իշխանութեամբ հրամայած ու կոր-
զադրութիւններ ըրած են, որ Ս. Պետրոսն մինչեւ Պիոս
Թ. ամենեւին բահանալապէս մը երբեք նմանը զործած չէ:
Աս կառավարութիւններն կայսկոպտաներուն իշխանութիւնն
ընդարձակեցին եւ ամփոփեցին, իրենց շրջաբերականներուն ձէլ
ժողովրդեան ստիպելուցած վարդապետութիւններնին քննե-
ցին եւ ուզեցին, ժողովրդապետութեանց ու բարերարու-
թեանց նկատմամբ կայսկոպտաներուն կարգադրութիւններն
իրենց հսկողութեան տակ ձգեցին, սուրբ պաշտամունքներուն
արտաքին կերպորանքը հաստատեցին ու կարգադրեցին, եւ
մինչեւ վճիռ ալ տուին թէ քրիստոնեայ ժողովրդեան ձէլ
ինչ սփարութիւն պէտք է խոթել, որ զեղծմունքները պէտք
է խլել, սահմանեցին թէ երբ եւ ինչպէս պէտք է ըլլալ եւ
կեղեցական թաղումը: Արձաւորաց հասարակութեան ձէլ
ալ մտան, անոնց ստացումքներուն մասակարարութիւնը
ձեռնաւրնին տաին. շափ գրին թէ սրչափ հոգի կրնայ այն
հասարակութեանց ձէլ մտնել, եւ կրնն մտնել ուղղներուն
ու կրճաւորական ուխտ զնոցներուն տարիքը սահմանեցին:
Առաւելարութիւններ եւ իշխաններ ունեցանք, որոնք եր-
զում կ'ընէին թէ Քահանայապետին շափ ուղղափառ են, եւ
ուղածնուն պէս կրճաւորական ուխտերը կը լուծէին, անոնց
հասարակութիւնները կը լնէին, վանական կանոնները կը
փոխէին եւ ուղածնուն պէս կանոններ կը շինէին ու կը քա-
կէին, մինչեւ կարգի կը զնէին ներքին կենաց կրթութիւննե-
րը, աղօթքները, խղճմտանքի քննութիւնները, խորհրդոց
ընդունելութիւնը, խոստովանահարց ընտրութիւնը, եւ իրենց
պաշտպանութեան իրաւանց ապահովելով՝ այս ամենայն այն-
պիսի համարձակութեամբ կ'ընէին, որ մտքերնուն ձէլ կառ-
կած մ'ալ չէր նմաներ, թէ արդեօք իրենց իշխանութեան
չափը կ'անցնին: Եւ կրնայ մէկն ասոնց վրայ զարմանալ, երբ
որ մտածելու ըլլայ թէ եղաւ կառավարութիւն մը, որն որ
մինչեւ շափ գրաւ թէ սրչափ մտ պէտք է վառուի խորան-
ներուն վրայ, եւ ասնի օրերը քանի անգամ զանգակ պէտք է
զարնուի: Բանն ան աստիճանի հասաւ, մինչեւ ամեն համեա-
տութեան եւ բնական վայելչութեան սահմաններն անցնելով,
ուզեց զխանալ թէ կրճաւորներն իրենց խորհրդեան ձէլ
ինչ կ'որոշեն, եւ իր մտերիմները Քրիստոսի կուսանաց քով
խաւրեց, որ «նեքորոնիս» ընեն, հասարակութեան ներքինը
ճանչնան եւ արքայաւորներն ընտրեն:

Արք' կրնայ մէկը կարծել որ Եկեղեցին երբեք աս ա-
մեն իրաւունքները տայ իշխաններու, եւ ուզէ աս եղանակա-
պաշտպանութիւն ընդունիլ: Ինչո՞ւ ուրեմն ասոր հակառակ
կը բողոքէ, ասոր զեմ' կ'աղաղակէ: Ինչո՞ւ իր ամեն օրերնե-
րուն ձէլ եւ իր բոլոր զօրութեամբը, ազաւանքներով, սպառ-

Նախքան քաղաքը և փնջի բանադրանքներով կը խնայ աս պաշտպանութիւնն արդեւելլ:

Միայն աս խառնագոյութիւնը կրնայ մէկը յառաջ բերել, որ չէ թէ Եկեղեցւոյ իշխանութեանն ու անոր ընդհեռօք, հասցա բնական իրաւունքով և Եկեղեցինն անկախ, իշխանին կը պաշտանի պաշտպանութիւն ընել, և աս պաշտպանութեան պատճառաւ վերը յիշուած ամեն գործերուն մէջ կը խառնուի: Բայց աս բան ըսողք՝ հարկ է որ բողոքականներուն խօսքերն ամբողջ զրուցէ, որոնք կ'ըսեն թէ իշխանը սրբազան բաներու վրայ իրաւունք չունի: Եւ սուս անոր իրաւունքն ունի, և յայտնէ թէ ուղղափառ Եկեղեցին այնպէս կ'ուզէ կերպարել, ինչպէս է Անդղիայի մէջ՝ անդղիական ազանդին եկեղեցին, Պրուշի մէջ՝ աւետարանական ազանդարներունը, Շուեարի մէջ՝ ըւստերական ազանդին եկեղեցին, ուր ամեն իշխան ու ամեն իշխանութիւն կրօնական նիւթերու մէջ կը կտրէ ու կը սահմանէ՝ երբ, որչափ և ինչպէս որ կը հանի: Բայց եթէ ամանց միայն աս է, մենք զերկնք նախ ասոր մտազիր կ'ընենք, որ և ոչ այն պլլազանդ իշխանները յանդգնած են այնպէս վարուիլ իրենց ազանդներուն նկատմամբ, որոնք ամեն ալ Եւրոպայի և մանաւանդ Եւրոպայի ընկերութիւններ են, ինչպէս ասանք Քրիստոսի ճշմարիտ Եկեղեցւոյն նկատմամբ կը պահանջեն, և ետքն իրենց կ'ազանդեն որ հասարակաց ամենուն շինութեան համար իրենց միայն բացառացա ըսեն: Այսինքն ոչ լիկեղծաւորին, շմարուցանեն, հասցա յայտնապէս զրուցեն թէ Եկեղեցւոյ մէջ հարկաւոր չեն սեպեր ոչ միութիւնը, ոչ նախրական հովիտներուն նախրապետութիւնը, ոչ աստուածային առաքելութիւնը, ոչ Պետրոսի ամսոսին հետ միաւորութիւնը, ոչ եպիսկոպոսներն կախում ունենալը, այլ բաւական կը համարին վեր ի վերայ կարգաւորուած ազգային Եկեղեցի մը, կամ որինական ընկերութիւն մը իրրեւ ելեւմտից կամ ասիականութեան ատեան մը:

Միայն թէ այս ամենայն հաստատել ուզողը՝ պէտք է որ ուղղափառաց միտքերը զեւ գրասող քանի մը հին նախապաշարութիւններ նախ ընէ. ինչու որ ասանք տակաւին միաժամութեան կը հաստատեն թէ Եկեղեցին Եւրոպայ մըն է, որն որ ամբողջապէս զլիւց մը տակ է և անկէ պէտք է որ կառավարուի, կորսի մըն է, որն որ մէկ հովիտ կախում պէտք է որ ունենայ, հոգեւոր ինքնաշարժութիւն մըն է, որն որ իշխանն մը կարգաւորուելու է, նա մըն է, որն որ միայն մէկ ղեկավարն կրնայ կառավարուիլ: Գեւ կը հաստատեն թէ Քրիստոսի Քրիստոսի Եկեղեցին մի միայն է, և ասիկա Պետրոսի անշարժ փոփոց վրայ հիմնուած է, և ասիկա չեն գրաւել թէ ուր հիմնուած են այն գաւառական և ազգային եկեղեցիները:

¹ Jus circa sacra

Ար հաւատան թէ Հոգին սուրբ՝ Եկեղեցին կառավարելու հա-
մար՝ եպիսկոպոսները զրամ է եւ ոչ թէ գործակալներ, կա-
սակալներ, վերակացուներ եւ կրօնի աշխարհական պաշտա-
նեաներ: Արքեպիսկոպոսն էր հաւատան թէ պարտական են Ե-
կեղեցւոյ հնազանդիլ, եթէ չեն ուզեր հեթանոս եւ մաքսաւոր
համարուիլ: Աս եւ սրբիչ ասոնց նման շատ նախապաշա-
րուներ հարկ է նախ իլել մարդիկներուն մաքին ձիւն, եւ
այսպէս երկիրը պատրաստելէն ետքը, կրճան զանոնք հոգւով
ու մարմնով սասիկաններու եւ գործակալներու ձեռք յան-
ձնել, կրճաւորներն աշխարհականացընել, կուսանքներն աշ-
խարհավարել, ժողովրդապետութիւնները կարգադրել, մու-
քերինն գրուել, եւ եթէ ինչքերինն փշելու ըլլայ, նաեւ
խոստովանարաններու ձիւ նստիլ, որով իրենց սասիկանու-
թիւնն աւելի ազէկ կրճան կատարել՝ քան թէ պարզ ունի-
րը--նիւնէր--լ:

Իսկ եթէ այս ամենայն քիչ մը շափէ զուրս ծանր եւ
րեւալու ըլլայ, ան ասէն պէտք է ետ գտնուալ եւ սահմա-
նել թէ ինչպիսի կրճայ արդեօք ըլլալ միակ արինաւոր
պաշտպանութիւնը, որն որ կրճայ ի գործ գրուիլ Եկեղեցւոյ
ձիւ: Ասիկա սրբիչ բան չէ եւ չկրճար ըլլալ, բայց եթէ մե-
ծարանաց գործք մը, որով աշխարհական կառավարութիւն մը
հանձնուած ըլլալով թէ Եկեղեցին՝ ճշմարտութեան միակ ու-
սուցիչն է, քրիստոսի միակ հարսն է, իր ունեցած արաւքին
միջոցներն անոր իշխանութեան տակ կը ձգէ, որպէս զի անի-
կա այս ծառայութեանը՝ աւելի եւս դիւրաւ կարող ըլլայ ճըշ-
մարտութիւնը յաղթանակել աալ: Չէ թէ որ Եկեղեցին կ'ուզէ
սուիւններով ճշմարտութեան նամայ բանալ՝ մարդիկներուն
սրտին ձիւ, մանաւանդ թէ իր բոլոր զօրութեանցն տակից կը
փախչի. հասցա կը բազմայ որ արդեամբ պահուի իր գործուզու-
թեանց ազատութիւնը, զորն որ ըստ իրաւանց Յիսուս քրիս-
տոս իրեն շնորհած է: Իշխանը պէտք է յիշել որ Եկեղեցւոյ
խնդրածէն անդին պէտք չէ որ անցնի, եւ նոյն իսկ իր պաշտ-
պանութեան ծառայութիւնն ըրած ասէն՝ երբեք պէտք չէ
մտնալ, որ իր՝ Եկեղեցւոյ պարտական եզան հպատակու-
թիւնը՝ ամենէն ստորին հաւատացելոյն պարտաւորութենէն
պակաս չէ: Ասան զի ինք որչափ ալ երեւելի ու բարձր ըլլայ
աշխարհքիս աչքին առջեւը, այսու ամենայնիս յանասահման
իրակ վեր է Եկեղեցին, զորն որ Յիսուս քրիստոս իրեն հարս
ըրած է իր աստուածային արեամբը, եւ կ'ուզէ որ աշխարհքիս
ամեն իշխաններն ու ժողովուրդներն անոր պատուոյն ու փա-
ռաւորութեան ծառայեն:

Արքեպիսկոպոսն է թէ Եկեղեցին աս մաքով կ'ընդունի իշ-
խանաց պաշտպանութիւնը, պէտք է գիտնալ որ ասիկա իր
կարօտութեան համար չէ, այլ զիմանն ու մարդասիրութեան
համար, եւ ապա ներհակ իշխաններն են, որ կարօտութիւն

ունին էկեզեցոյ պաշտպանութեան. եւ փոյ անանց, որոնք զինքը արամեցընելով՝ իրենք զիրենք նոյն պաշտպանութեան անարժան կ'ընեն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Գ .

Ազանդներ: — Բանագրանք:

Ա. Ի՞նչ գեղութիւն ունին գազանի ընկերութիւնները: — Բ. Բարեգործութեան ընկերութիւններ են: — Գ. Բանագրանդներուն ժամանակն անցած է. ալ ազգեցութիւն չեն ընէր: — Դ. Գնա ճառեկ, եթէ ժամանակաւոր քաներու համար արտին:

Աստուծոյ արգար զատաստանովք, որն որ մեր օրերը տակաւ կը ստուգուի, ապաստանութեան հոգեով օրինաւոր իշխանութեան մը հպատակիչ չուրոյր՝ անգուժ իշխանութեան մը տակ կ'իյնայ, որն որ իր վրայ իրացընէ կը բանանայ: Կրնայի ասոր խել մը նշանաւոր օրինակներ բերել. քսցց խօսքը շատ շերկեցընելու համար՝ կ'ըսեմ, որ աս բանս պայծառ կը տեսնուի անանց վրայ՝ որոնք գազանի ընկերութեանց ընին տակ կ'իյնան: Եկեզեցին թողուցին, իր հրամաններուն զեժ արանջեցին, իր իշխանութեան զեժ ապաստանեցան, եւ հիմա գերի եղած են Գորդանդիւրուն, Լուսաւորեաններուն, Մարիամնայի ազանդներուն եւ ասանց նման ուրիշ ընկերութիւններու եւ ժողովակներու, այնպիսի մարդիկներէ կը կատարին, զորոնք չեն նսնջնար, եւ կեանքերինն գազանի ու ստակալի իշխանութեան մը տակ դողալով կ'անցընեն: Աւելի շարագոյնն ալ ան է, որ գերի են եւ կը պարտաւորին ըսել թէ ազատ են, հարստահարուած են եւ կը պարտաւորին պարծիլ թէ շատ ազեկ գինակի մէջ են, եւ անոնք՝ որ կ'ամբշնային բրիտանեկի, ուղղափառի, Աստուծոյ արգոյ անունը կրելու, հիմա չեն ամբար նոյն ազանդաւորներուն Միլանդիւրը, Չինդիւրիւրը, Միտ -- ուղտի Արտիւրիւրն անուանուելու, որոնք ծիծաղական ու ծանր, տղայական ու անգուժ քաներու այնպիսի խառնուրդ մըն են, որ թէ ցաւակցութիւն ու թէ սոսկում կը պատճառեն: Այսու ամենայնիւ կը հաւատան արդեօք, իրբեւ թէ իրենց գծաբառութիւնը բաւական չըլլար, կը ջանան նոյնն ուրիշ շատերուն վրայ տարածել եւ թոյնն ուրիշ զեռ անարատ մնացողներուն ալ հազորդել: Ի՞նչ գեղութիւն ունի, կ'ըսեն, գազանի ընկերութեան մը գրուիլը: Ուրիշ ընկերութեանց պէս՝ աս ալ մարդասիրական ընկերութիւն մըն է, բարեգործութիւն ընելու համար: Բանագրանդներու տակ իյնալին՝ փոյթ չեն ընէր, վասն զի ալ ասոնք բանի տեղ չեն գրուիր, ալ աշխարհքս ասանցմ չի-

մտնար: Արդ՝ անզգոյններն այսպիսի վարդապետութիւններն պահպանելու համար, հարկ է որ ընդ մը ասոնք լինութեան ասկէ ձգենք:

Ա. Ի՞նչ է իւր-իւր-ն-ն ի-նչ-ն-ն ընկեր-ութեան մը իր-ութեւնը: Ահա ասիկ զեւրոթիւնն ան է, որ մարդկային պատինն ու արժանիքը, եւ քրիստոնէոս ըլլալը կ'աւրացուի: Թէ ազատութիւնը բարիք մըն է եւ մարդու արժանապատուութեան կը պատշաճի, ասիկա այնպիսի ճշմարտութիւն մըն է, որ շատ ցոյցերու չիկարօտիր, մանաւանդ հիմակուան ժամանակը, որ ամեն մարդ ամեն կողմանէ նոյնը կ'ազդագակէ: Ասոր միայն միտ զնելու է, որ ազատութիւն ըսելով՝ չ'իմացուիր այն անասնական անասնէ անասականութիւնը, որուն շատերը նոյն անասնը կու տան. հապա անձնական անկախութեան պատշաճութիւնը, գործածութիւնը, պահելով միշտ թէ մարդկային եւ թէ աստուածային ամեն օրէնքները, եւ այնպիսի ազատութիւնը՝ բարիք մըն է, զորն որ համեա մարդիկներն ալ պէտք է որ յարկեն, որովհետեւ Աստուծոյ մեզի սուած կարողութիւններուն գործածութիւնն է, եւ հետեւութիւն մըն է այն բանաբարութեան՝ որով Աստուած զմեզ նոխացուցած է: Արդ՝ աս ազատութեանն կը հրատարի ով որ այն սակալի ընկերութիւններուն կը գրուի, որովհետեւ ինք զմեքը բաւարովն ուրիշին ձեռքը կու տայ, որ ուզածին պէս իր վրայ բռնանայ: Եւ չէ թէ միայն կը հրատարի այնպիսին իր ազատութեանն, սլլ նաեւ իր սեպհական մտքը կը զոհէ, անանկ որ կը պարտաւորի ուրիշին դատածին պէս դատել. կը զոհէ իր կամքն ալ, մինչեւ պէտք է որ ան միայն ուղի, ինչ որ ուրիշը կ'ուզէ. կը զոհէ իր անձնական զօրութիւնները, զորոնք ուրիշին հրամայածին պէս գործածելու է. կը զոհէ իր բոլոր ստացածները եւ մինչեւ կեանքը, զորոնք ուղիակեզ ընելու է շնամուցած իշխանութեան մէկ ակնարկութեան, որն որ երբեք չէ թէ միայն իմաստութեանն ու բարութեան, հապա եւ ոչ ալ բարեկամութեան կամ բարեբարութեան ցոյց մը տուած է:

Ինք օրերը մեծ ազդակ իրթաւ. Բիսուսեանց ուխտած կոյր ճազանդութեան զեմ, եւ այս ճազանդութիւնն անասնէ ազատականներուն ասեմին առիթը՝ իրբու աշխարհքիս ամեննէ անպատշաճ բանը դատապարտեցաւ: Ի մերայ սոյր ամենայնի Բիսուսեանք, որոնք աս նիւթին մէջ ուրիշ կրնաւորներուն ըրածնէ աւելի բան չեն ըներ, ճազանդիկ կը խոտանան ան բաներուն մէջ՝ ուր -միւր-ին մըզ լիւոյ, ինչպէս որ յայտնի է. այնպիսի մեծաւորներու կը հպատակին, զորոնք կը ճանչնան, որոնք առաքելական Աթոռայն հպատակ ըլլալով, եթէ բանի մը մէջ սխալին, կրնան շուտով կարգի բերուիլ: Արդ՝ նոյն անասնէ ազատականներն ինչպէս ձայն լին հաներ այնպիսի ստատանդական ընկերութիւններուն զեմ, որոնց մէջ զարհուրելի երգութեանով ճազանդութիւն կը խոտ-

սացուի շնանշջուած իշխանութեան մը, ան ալ ամեն տեսակ անօրէն գործերու մէջ: Ո՛ր են հասակահասան անկախութեան եւ անձնական ազատութեան պատուական իրաւունքները: Բայց ասիկա թող ասնք, ազանգաւոր մ'ըլլալէն ի՞նչ աւելի մեծ անարգութիւն կրնայ ըլլալ բովանդակ մարդկութեան:

Ասիկա աւելի եւս յայտնի կ'երեւայ, եթէ մտածելու ըլլանք որ ազանգաւորը շատ անգամ օրինաւոր ազատութենէն կը հրաժարի հազուայն զատութեան եւ սրտին նուաստութեան համար: Ով որ աշխարհքիս փորձն առած է, գիտէ թէ սյնարիս սասանայական որոգայթներու մէջ բռնուող գծրախաները, միայն անարգ տկարութեան մը զօհ եղած են: Ինչպէս որ մէկը յանկարծ վայրկեանի մը մէջ անօրէն չ'ըլլար, ասանկ ալ իրենք՝ առաջին անգամ իրենց այցարիս բաներու առաջարկութիւն եղած ասեն՝ կը սոսկան կը զարհուրին: Բայց ետքէն իրենց ընկերներուն առջեւը շարեն եւս քաշուելու կ'աճնան, կը վախնան որ խղճահար, յետախաղաց, վախկոտ խիզ՝ ունեցող շհամարուին: Եւ այսպէս իրենց կամացը գեմ յառաջ կ'երթան, եւ մարդկային նկատման կուսքին կը զօհեն իրենց խաղաղութիւնը, խղճմամբը, խղճմամբի խայթերը, հոգին, կրօնը եւ զԱստուած: Բայց թէ ասոր մէջ որչափ վատութիւն կայ, մէկը չկայ որ չտեսնէ: Սոցոյ է՝ վրան ժամանակ անցնելէն ետքը, աս վատութեան նախատինքն իրենք զիրենք ազատելու համար՝ կը խնամ օրիշնորուն առջեւ անանկ երեցընեւ, իրրեւ թէ իրենց ազատ ընտրութեամբն ու համազմամբը նոյնն ըրած են եւ կ'ընեն, բայց՝ ինչպէս որ իրենք զիրենք ասոր վրայ չեն կրնար համազել եւ գիտեն թէ իրենց ներքինն ինչ է, ասանկ ալ չեն կրնար իրենց ընկերներն համազել, որովհետեւ անանք ալ իրենց անձեն՝ ասոնց ներքինը կը շարեն:

Նախատանաց վրայ կ'աւելցընեն նաեւ քնարը: Եթէ օրիշ քնար մը չունենային, բայց եթէ ժամանակաւորը, ասիկա արզէն սոսկալի էր: Ինչու որ ազանգաւորը կը սկսի պարզ մարդկային բարիքներուն մէջէն ամենէն գերազայնը, այսինքն է կեանքը, վտանգի մէջ գնելու: Իր անպարթիշ երգումներովն ինք զնորը կը պարտաւորէ՝ ինչպիսի վտանգով որ ըլլայ, ամեն տեսակ յանցանք գործելու: Աս բանս միմակ, եթէ բոլորովին անպարտութեան յատակն իջած թաղուած չէ, պէտք է որ զնորը միշտ ահու գողու մէջ ձգէ, որ ըլլայ թէ որ մը պատուէր ընգունի անմեղ մը սպաննելու կամ օրիշ անօրէնութիւն մը գործելու, եւ կամ իր աննը ծանր վտանգի մը մէջ գնելու: Աս մտածմունքը միայն բաւական է իր բովանդակ կեանքը դառնացընելու:

Բայց ասիկոյ՝ անգութ ու քարասիրտ մէկը պէտք է ըլլայ իր ազգականներուն նկատմամբ, որովհետեւ միշտ պար-

տրաստ պէտք է ըլլաւ իր ընտանիքն ահա զոչաւ մէջ բանելու, որն որ առանց իր արժանաւորութեան՝ զեռ զինքը կը սիրէ: Քարասիրտ՝ իր խեղճ ծնողացը նկատմամբ, որոնք իր յանցանքներուն եւ իր գանձուած վնասէին համար՝ ժամանակէն յառաջ գերեզման կ'իջնան սրտերնուն կակիծեն: Անգուժ իր կեանք նկատմամբ, որ զինքն իր քովը մըլա իրրեւ մարդասպան մը կը տեսնէ, եւ կեանքն արջունքով, վախով ու սուկալով կ'անցընէ: Անգուժ իր զուկըներուն նկատմամբ, որոնք բոլոր իրենց կեանքին մէջ շէն կընար պատուաւոր մարդկիկներու երեսը նայիլ, որպէս զի ըլլայ թէ երեսնին զարնուի սրկայի մը զուակներն ըլլալնին: Մարդկային բնութենէ ստար է, վասն զի յանն առած է ամեն կերպ յանցանք կամ սնիր անտարրեր սրտով կատարելու: Ինձերը, յովազները, բարեաններն ալ մարդս կը փոզտան, բայց ան ասնն միայն՝ երբ կտազան կամ անօթի կ'ըլլան. իսկ ազանգասորը նոյնը կ'ընէ սկզբամբ, մտածելով եւ կըռելով, առանց միաս մը կրան ըլլալու անկից՝ որն որ իրեն զոհ կ'ըլլայ, մանաւանդ թէ անոր անտեղութիւնն ալ ճանչնալով. եւ այս ամենայն կը կատարէ անհնարին ծանր եղանակաւ, այսինքն՝ զուանանութեամբ: Նոյն իսկ թշնամները, բաւական որ մարդակեր վայրենիներ ըլլան, իրարու հետ կառուած աստններն՝ տեսակ մը հաւատարմութիւն կը պահեն. իսկ ազանգասորը շիգիտեր թէ ինչ է հաւատարմութիւն, միայն գաղչոյնը, թոյնը, հալածանքները, զբարատութիւնները, հրանից ասմբերը գործածել գիտէ:

Ազանգասորի մը վրայ ամենէն աւելի կը տեսուի շափէ դուրս անպարզութիւն մը: Մարմնաւոր մեղքերուն մէջ մարդասպանութիւնն ամենէն ծանրն է, կ'ըսեն վարդապետները: Արդ՝ ով որ կ'երթայ ազանգասոր կը գրուի, մարդասպանի մը բոլոր շարութիւնը վրան կ'առնու. ինչու որ թեպէտ իրօք ձեռքն ուրիշն արեան մէջ շթաթիտէ, այսու անայնի, սրտին մէջ նոյնին պատրաստութիւնը պիտ'որ ասնենայ. եւ գարձեալ անանկ նենդագործներուն թիւն աւելցընելով, անոնց աւելի քաջարտութիւն կու տայ՝ այնպիսի անորկնութիւններ գործելու: Եթէ ճշմարիտ է, որ գոչն ու գոզունին պահողը՝ մի եւ նոյն կարգի մէջ են, ճշմարիտ է նաեւ թէ ով որ մարդասպանի մը սիրտ կու տայ կամ կը պաշտպանէ, ինքն ալ մարդասպան է: Ազանգասոր մը՝ ընկերութեան մէջ խառնութիւն ձգողներուն բովանդակ շարութիւնն ալ վրան կ'առնու. վասն զի աս ազանգները՝ ամեն սրինաւոր իշխանութիւնները կործանելու եւ աշխարհքիս վրայ ամեն կերքերու ազատութիւն տալու համար միայն հաստատուած ըլլալով, ով որ անոնց թիւը կ'աւելցընէ, ինքն ալ նոյն յանցանքներուն մասնակից կ'ըլլայ: Արդ՝ աս յանցանքը, անասն ազատատերներն ինչ որ կ'ուզեն ըսեն եւ ինչ անուն որ կ'ուզեն ասն, աս յանցանքն այնպիսի ընդարձակութիւն մը ու-

նի, որ չի կրնար շափուիլ կամ սահմանուիլ, վասն զի ընկերին ամենածանր ֆեստներուն պատճառ կ'ըլլայ, եւ ուրիշ անթիւ անկարչաութիւններու ազդիւրն է: Ապստամբութիւնները՝ ու մանց ստացուածոց եւ ընչից կորստեան պատճառ կ'ըլլան, ոմանց ալ՝ պաշտօններու եւ գործքերու կորստեան, որոնցմով իրենց սպրտսար կը նարեին, եւ ամենուն վրայէն կենաց խաղաղութիւնն ու հանգստութիւնը կը բաձան, ոմանց ալ ժամանակէն յառաջ մահուան առիթ կ'ըլլան: Իսկ գործել տուած սիրնին անթիւ անհամար են. ինչու որ աստուածային ու մարդկային բաներու այն խառնակութեան մէջ՝ անկրօնութիւնը, հայհոյութիւնը, անտարբերութիւնը միշտ կը յառաջանան, սպանութիւններ ու կոտորածներ կը կատարուին, եւ բոլոր ընկերութիւնն ի հիմանց կը խախտի:

Իսցց ազանգասորին վրայ գլխաւորաբար Աստուծոյ զեմ ծանր անկարչաութիւն մը կը դանուի. վասն զի պէտք չենք ծանկել որ ազանգներուն վարձանն է՝ մարդկային օրէնքներուն հետ մկանդ՝ աստուածայիններն ալ ընկել, ինչպէս իրենք ալ թէ խօսքով եւ թէ գրքերու մէջ բացայայտ կը զրուցեն: Աստի եթէ մեծ յանցանք է՝ պէտք եղած կրօնական մեծարանքն Աստուծոյ շնորհքանել, կամ պատշաճ եղանակաւ շնատուցանել, ինչ ըսելու է նոյնք բոլորովին զլանալու, ուրիշներն ալ արգելելու, եւ ամեն ինչին ընկելու վրայ, որ Աստուծոյ պատիւը ընկուի երկրիս վրայէն, որն որ միայն աստուածային պատուոյն համար սակզմուած է: Ինչ մեծ յանցանք է Բիսուսի Քրիստոսի զալուստը, իր քարոզութիւնը, իր օրինակները, իր մահը, իր գլուխ հանած փրկութիւնը փռն եւ անօգուտ ընել: Ինչ սոսկալի յանցանք է երզումով Աստուծոյ ահաւոր մեծ վայելչութիւնը միայ կոչել պայտիսի անկարչիւս կամք մը հաստատելու համար: Հաս ազեկ կը զրուցէ ով որ զազանգասորը՝ երկնի եւ երկրի, Աստուծոյ եւ մարդկան թշնամի կը կուչ:

Ասուգիս առաքելական Աթոռը, Հոռոմայ քահանայապետները, ասոր ինչ ըլլալն ազեկ խանցած են, որ Եկեղեցւոյ բոլոր շանթերն անոր զեմ կ'արձակեն: Հաս մկ քանի բան կը յիշեմ, որպէս զի ամենքն ալ գիտնան: Կղեմա յ. Բ. Ս. Քահանայապետը կը նզովէ ամեն հաւատացեալները, որ վիճակի, աստիճանի, որպիսութեան, կարգի, արժանապատուութեան եւ բարձրութեան մէջ որ ըլլան, եթէ յանզրդնին պայտիսի ազանգներու մէջ մտնել, կամ զանոնք տարածել, օգնել, ընդունիլ, Յաճկել, կամ անոնց գրուիլ կամ անոնց փոզովքներուն մէջ գտնուիլ, կամ թողլ տալ, կամ նպատակը՝ որպիսի եղանակաւ որ ըլլայ օգնութիւն, խորհուրդ գաղտնի կամ յայտնի, ուղղակի կամ անուղղակի պաշտպանութիւն ընելով, եւ այլն: Իենեղիկոսա յ. Գ. մեծ Քահա-

¹ Սահմանագր. In eminenti.

լը, իրարու սգնելը: Արեւի որուն հաւատացընել կ'ուզեն այն իրենց պլանդակութիւնները:

Իսկ Պիտ Է. ծայրագոյն քահանայապետն անոնց գաղտնեաց վարագոյրը կը պատռէ: «Անոնց վրայ դատաստան ընելու համար, կ'ըսէ, հարկ չկայ կործիրներու գիւնէ: Ահայ են մեզի իրենց ապամ գիրքերը, որոնց մէջ մկրիկ մկրիկ նկարագրուած է իրենց ժողովքներուն մէջ ըրածնին, մանաւանդ երբ որ բարձր ստափնանաւորները մկրեղ կը գանուին. են իրենց կրօնական վարդապետութիւնները, սահմանադրութիւններն եւ ուրիշ վաւերական ու արժանահաւատ յիշատակարաններ: Ահայ են նաեւ նոյն իսկ անոնց վկայութիւնները, որոնք այն ազանգնն գորս ելլելով, սրինաւոր դատաւորներու առջեւ անոր ամեն խարելութիւններն ու մոլորութիւնները յայտնած են. թէ քնչպէս Պարզամարիները (սա անուան տակ Քահանայապետն, քնչպէս ինք կը գրուի, կ'իմանայ ամեն տեսակ ազանգները) զխաւարագար ան կը գիտեն, որ ամեն մարդու ազատութիւն տրուի իր խելքին համակայն կրնն մը յարմարցընելու, ամեն բանն յառակ կրօնական անտարրերութիւն խոթելով, որով աւելի վաւանգաւոր բան չիկրնար մտածուիլ. թէ քնչպէս իրենց գարշելի արարողութիւններովը՝ Ախուսի քրիստոսի շարչարանքները կը պզգծեն ու կ'եղծանեն. թէ քնչպէս Էկեղեցւոյ խորհուրդներն ու խորհրդական վարդապետութիւնները կ'անարգեն, անոնց տեղ՝ ամպարչտութեամբ իրենց հնարանները գնելով. թէ քնչպէս ամեն քանք կ'ընեն առաքելական Պահը կործանելու, որուն գեմ մասնաւոր ասելութեամբ մը բորբոքած են, եւ անոր գեմ ամեն տեսակ շարութիւն կը փորձեն, պապհետեւ հան միշտ ծագկամ Յաջած է առաքելական ամբաստն իշխանութիւնը:

«Իսկուց նկատմամբ սորվեցուցածնին ալ անկից թիչ ամպարչտական չեն, քնչպէս նոյն յիշատակարաններն կը յուսուի: Ար պարծին թէ իրենց հետեւողներն կը պահանջեն տէր (միտ գիր, ընթերցող) ամեն առաքելութիւններու գործադրութիւն, ամեն մոլորութիւններէ փութով փախիլ: այսու ամենայնիւ ամեն անասակ ողջութիւններուն նեոք կը բանեն: Ար սորվեցընեն թէ թող աւետել է մոլցընել գանկիս՝ որն որ վերը խոստած գաղտնիքը չիպահեր, եւ թէպէտ առաքելոց իշխանը կը հրամայէ որ քրիստոնեայց Եւտանոց համար պետք է հնազանդին ամեն մարդկային տրաբանոյ, թէ թագաւորին՝ իրբեւ վերնագանի մը, թէ կառավարիչներուն՝ իրբեւ անոր անուամբ իրկուած մարդիկներու, եւ այլն. եւ թէպէտ Պոզոս առաքելաւն ալ կը պատուիրէ որ ամեն մարդ գերագոյն իշխանութեան հնազանդի, անոնք կը սորվեցընեն թէ սրինաւոր է ազատամբութեամբ՝ թագաւորն եւ ուրիշ իշխաններն իրենց իշխանութեանն մերձելը, զորոնք նաեւ սաստիկ թշնամանայ բանաւոր կ'անուանեն,»

Եւ եթէ այս ամենայն տակաւին բաւական չ'ըլլար մէկն իր մարտութենէն ազատելու, Լեւոն Քի. քահանայապետը նոյն բարձրագոյն իշխանական վճիռներուն վրայ իր կնիքը կը դնէ առ խօսքերով, թէ «Չիկրնար կարծուիչ որ սաութեամբ եւ զբարտաութեամբ զրցուած ըլլան այն ազանգներուն վրայ այսչափ շարիքներ. ինչու որ իրենց թէ կրօնի եւ թէ քաղաքականութեան վրայ գրել յանդգնած գրքերը, որոնց մէջ ամեն իշխանութիւն կ'անարգեն, մեծփայելչութեան զեմ' կը հոյհոյեն, զՅիսուս Բրիստոս՝ զպսիմակղութիւն եւ յիմարութիւն կը կոչեն, մանաւանդ թէ շատ անգամ Աստուածութեան զոյութիւնն իսկ կ'ուրանան, եւ կը սորվեցնեն թէ հոգին մարմնոյն հետ կը մեռնի. նոյն գրքերը, կ'ըսենք, յայանապէս կը ցուցնեն վերը զրուցածնիս թէ իրենց խնդրն է՝ թագաւորական զահէրը կործանել եւ միանգամայն Եկեղեցին հիմն թանգել.։ Բիւ մը ետքն ալ՝ խօսքը ամեն հասարակներուն զարժնելով կ'ըսէ. «Ստոյգ զիտցէք որ այն ազանգներուն մէջ մանողն ամենամեծ մեղքի յանցաւոր կ'ըլլայ. անոր համար մերտեղէք անոնց խօսքերը, զորոնք զնեզ իրենց ազանգներուն՝ ցունէ ստորին աստիճանները մանելու հաւանեցընելու համար կ'ըսեն, թէ ան աստիճաններուն մէջ ոչ մտքի եւ ոչ կրօնի զեմ' թան կայ, մանաւանդ թէ անոնց մէջ՝ ամենեւին թան մը յիսուսայիք եւ յիզործուիք, որն որ ուղիղ, սուրբ եւ անարատ ըլլայ։ Արը յիշուած ամագարիչու երգումը՝ զորն որ առ ստորին աստիճանները գրուողներուն ալ ընել կու տան, բաւական է ձեզի իմացընելու, որ ամենեւին պէտք չէ որ եւ ոչ ան ստորին աստիճանները մանկք կամ գրուիք։ Աստի թէպէտ եւ խիտ ծանր եւ շատ ամապարիշտ բաները՝ անոնց միայն կը յանձնուին, որոնք բարձրագոյն աստիճաններու հասած են, այսու ամենայնիս յայանի բան է, որ այն ամենափառանգաւոր ընկերութիւններն իրենց բոլոր զորութիւնն ու յանդգնութիւնը՝ իրենց ընկերակից գրուողներուն բազմութենէն եւ հաւանութենէն կ'առնուն, եւ այսպէս իրենց անզգամութեան մեղսակից պէտք են համարուիչ նաեւ ստորին աստիճաններու մէջ մնացողները։ Այսպիսիներուն համար շատ համաձայն է Ասարեղլոյն Հասնայեցիներուն ըսածը թէ Այնդի-ի Բանդի Գործ-Չէրը՝ Իհուսան արեւիկն, եւ չի թէ Գոյն Գործ-Չէրը, ոչ նոյն Գործ-Չէրան իմենց ըլլալէրը.։ Աս ծանրակշիւ խօսքերը կը պատանձնեցնեն՝ նոյն ազանգները խտազովել ու պաշտպանել ուզողները, եւ բաւական են անոնց՝ որոնք տակաւին իրենց յախտնական փրկութեան վրայ հոգ ունին։

Գ. Բայց առջեւնիս նոր գծաւարութիւն մը կը հանեն՝ ուրիշ գծաւարութիւն մը լուծելու աստեւ ըսած խօսքերնէս անելով։ Գունն ալ այնչափ պարզամիտ եւ, կ'ըսեն, որ զեւ

նպովքի հաստատու եւ վախճան: Աւ հիմայ նշուցնէր լին ու
 Գեր: ու բնացոյց շինէր էն: Այնպէս նշուցնէր ու գոհունութիւն
 ելան, ունեւորէր նշուցն Գոյ ինչ էն ու վերջին Գոհունութիւնը:
 Բայ նշուցնէր ինչն իր շինէր՝ ու ուղղութիւնն էն ու
 յաւանութիւնն իր նշուցն էն: Աս ամպարիւտ խօսքերն այն-
 շափ անգամ լաւ ենք առ վերջին տարիները, որ պատաս-
 խան մը տայք՝ շատ օգտակար եւ հարկաւոր է:

Սոսից է ըսածնին թէ Գր Գոհունութիւնն ու նշուցնէր ու
 Գեր-Յիւն զաննին, բնացոյց շինէր ինչ էն Գոհունութիւն: Ու երբեք
 նոյն զենքերն իրենց բոլոր սրտիմիւնը պահած են, ըմտացած
 լին, կ'ուզեմ ըսել՝ բոլոր ան ազգեցումիմիւնը պահած են,
 զորն որ ունեցան այն օրէն, երբ Առաքեալը սկսաւ զործա-
 ճել կորնիմիւնի հաշակաւոր ազգապղծին զեմ, բոլոր ան ազ-
 գեցումիմիւնը՝ զորն որ ունեցան յախորդ զարերուն մէջ, հերե-
 տիկաւորակեանքու վրայ՝ որոնց զեմ արձակուեցան, իշխաններու
 եւ կայսրներու վրայ՝ որոնք նոյները զլուինն ընդունեցան,
 յամառ հաստատեալներուն վրայ՝ որոնք իրենց զեմ նոյները
 շարժեցին: Ղան զի Երուսա քրիստոս իր Եկեղեցւոյն առ
 իշխանութիւնը տուած է որ ապակեանած ուշաբներն իր հո-
 տին մէջն զատէ, եւ անգամ մը տուած իշխանութիւնը՝ եր-
 բեք եւ առած չէ, անոր համար ալ Եկեղեցին նոյնն անա-
 բատ եւ ամբողջ կը պահէ, ինչպէս որ ընդունելուն առաջին
 օրն էր: Աստի Լուսնայ Քահանայապետը կրնայ նոյն իշխա-
 նութիւնն ի զորն զնել բոլոր Եկեղեցւոյ վրայ, եպիսկոպոս-
 ներն՝ իրենց թեմին վրայ: Ասոր տակ կ'իյնան բոլոր Եկեղե-
 ցւոյ հպատակները, հարուստն ալ, ազքստն ալ, հպատակն
 ալ, իշխանն ալ: Ով որ ուղղափառութիւն կը գտնանի, առ
 ճշմարտութեան վրայ չիկրնար տարակուսել:

Ոմանք անոր համար կը տարակուսին, որովհետեւ կը
 տեսնեն թէ նպովքի տակ ինկոզներուն ամենն ալ շուտ մը
 ժամանակաւոր հարուստներով լին զարնուիր, եւ ասիկա ի-
 րենց անանկ կարծել կու տայ, որ Եկեղեցւոյ զենքերը ըմտ-
 ցած ըլլան: Բայց առ բանիս մէջ երկու սխալմանք կայ: Նախ՝
 այնչափ ստոյգ չէ, որ Աստուած ժամանակաւոր պատժով ալ
 չիպատէր հազեւոր պատուոյ տակ ինկոզները, ինչու որ պատ-
 մութիւնն ու փորձը մանաւանդ կը ցուցնեն որ եթէ Աստուած
 միշտ չիպատէր երկրիս վրայ, որպէս զի անդիի աշխարհ-
 քին վրայ ունեցած հասարմիս շպակի, սակայն շատ ան-
 գամ ալ երկրաւոր պատիժ կու տայ: Ղատիկանեան շուն-
 թով զարնուած Ս. Եկեղեցւոյ հալածիւններուն շարաւար մա-
 հերը բաւական են շատ մատեաններ լեցնելու: Իսկ հերետի-
 կաւորակեանքունն ասանցմէ վար չեն մար: Հենրիկաներն ու
 Փրեզերիկանները հաշակաւոր են Եկեղեցւոյ տարեգրութեանց
 մէջ իրենց նենգաւորութեամբը, բայց աւելի եւս ծանօթ են
 իրենց մեզի թողուցած եղիկի օրինակովը: Երբ որ Պիոս Է.

իր համբաւար կանգակոյճ¹, առաջին Նարոչեանին զեմ բանագրանքը փոյլառակեց՝ Եկեղեցւոյ երկիրները յափշտակելուն համար, Նարոչեան թէպէտեւ նոյնը բանի տեղ չգնել ձեւացուց, բայց մարին մէջն չէր ելլեր, եւ զիչէր ցորեկ զինքն անհանգիստ կ'ընէր: Իր զլխաւոր ու ամենէն յաջողակ պաշտանեաներուն մէկուն հրաման տուաւ, որ հին ժամանակներէ վեր սուրբ Աթոսէն արուած ամեն բանագրանքներուն ցանկը չինէ: Պաշտօնեան սկսաւ սա գործքին զբաղել, բայց առանց շատ փութալու: Իսկ Նարոչեան մեծ անասարքութիւն ձեւացընելով, երկրորդ անգամ ուզեց բանագրանքներուն ցանկը, զորն որ ներկայացուց իրեն Յը Շանբանեի պարտնը: Աթոսէն եւ հինգ էին ստանը, առաջինը Ս. Աթանաս տուած էր 398ին Լիբիայի կառավարին զեմ, իսկ մեկուները կարգաւ յառաջ բերուած էին՝ մինչեւ վերջինը, որն որ Յունիսի 10ին 1809ին արուած էր (Նարոչեանին զեմ), բայց ասիկա շողորթութեան համար անոնց կարգը դրուած չէր: Արդ սա Աթոսէնու հինգ բանագրանքներուն մէջն² եւ ոչ մէկը պարսպ գացած էր, ամենն ալ շուտ կամ ուշ իրենց զօրութիւնն ունեցած էին: Ղերթինին համար Բազլա կարգինալն իր յիշատակագիրներուն մէջ կը յիշէ, թէ երբ Պիոս Է. նոյնը հրատարակեց, Նարոչեան կայսրը կ'ազազակեր որ այն նշովքներով իր զօրաց ձեռքէն զինքերը չեն կ'ընար, բայց ետքէն կարգինալը կ'ազգէ, թէ իրօք ան խօսքերը ստուգուեցան, երբ որ Ռուսաստանի մէջ անոր զօրացը ցրտէն սառած ձեռքերէն զնքերն ինկան:

Փորձն սա բանս այնպէս հաստատած է, որ խապիսայի բանի մը կողմերը, թ ընամուց մը անէնք ասլ ուզողը, սովորաբար կ'ըսէ թէ Եկեղեցւոյ մէկ կողմնարը տունդ մտնէ, առով ակնարկելով այն դժբախտութիւնները՝ զորտնք մարդուն զլուխը կը բերեն եկեղեցական ինչքերը յափշտակողներուն համար դրուած նշովքները: Պէտքս տը Ղիներ՝ Փրեկերթիոս կայսեր խորագէտ ու շարամիտ խորհրդականը, կայսրմէ վրէժ առնուլ ուզելով, որն որ բարկութեան վայրկենի մը մէջ իր աշուքները փորել տուած էր, անոր խորհուրդ տուաւ որ սուրբ Եկեղեցւոյ զեմ ելլէ. ինչու որ, ըստ ետքէն իր բարեկամներուն, եթէ կայսրն Եկեղեցւոյ ձեռք զայցընելու ըլլայ, անոր շանթերուն տակը կը կորսուի. այնչափ համոզուած էր թէ բանագրանքները նաեւ սա աշխարհքիս մէջ աստուածային պատիժներն անոնց վրայ կը բերեն, որտնք արժանի են: Չեմ ուզեր յառաջ բերել առանձնական եւ մեր օրերուն օրինակները, բայց ընթերցողը զիմանայ որ շատ եւ սոսկալի օրինակներ կ'ընան յառաջ բերուիլ, որտնց մէջ անկարելի է Աստուծոյ ձեռքը շտեմնել:

Բայց ինչ որ ըսուի սա ժամանակաւոր պատիժներուն

¹ Արուս սկիզբն է. Չասս memoirs.

վրայ, աս պետք է գիտնալ երկրորդ, որ նշագրներուն սեպ-
 հական ազգեցութիւնը՝ հիւանդութիւն կամ գոբախտութիւն
 եւ կամ ո՞ր եւ իցէ ուրիշ ժամանակաւոր շարիք մը պատճա-
 րել չէ. հապա անարժան քրիստոնէական հաստատեցեալներուն
 մարմնէն կարելն ու եկեղեցիէն դուրս նշելն է. անանկ որ ոչ
 այնպիսին Եկեղեցւոյ անդամ չէ, եւ սուրբ մկրտութեամբ
 ստացած ամեն իրաւունքներէն կը զրկուի: Այդ՝ աս պատժը
 ստուգիւ նոյն թշուառներուն գլուխը կու գայ: Այլ անկից
 ետքը հէթմանսի մը պէս ամենեւին մասնակից չեն ըլլար աս-
 տուածային գլխոյն՝ Քրիստոսի ազգեցութեանցը. ոչ խոր-
 հուրդներէն սպաս մը չեն կրնար գտնել, անարատ գառին
 պատարագն ոչ իրենց համար յիմառուցախր, եւ Յիսուսի
 անդին արիւնն իրենց վրայ չ'իջնար՝ մեղքերնին մաքրելու եւ
 զիրենք ի յախտնական կեանս մտուցանելու: Չեն կրնար ու-
 րացուիլ աս սոսկալի ազգեցութիւնները, որոնք մեր օրերն ալ
 հաստատուն կը մնան: Եւ վայ իրենց եթէ մահը վրանին հաս-
 նի՝ սուրբ Եկեղեցւոյ յամառ անարգիչ եղած ժամանակնին.
 ինչու որ անոր հետ հաշտուած չըլլալով, եւ Եկեղեցւոյ աս-
 տուածային փեսային ստիւնն ելլելու անոր օգնութեամբը
 պատրաստուած չըլլալով, չեն կրնար ուրիշ բանի մը սպասել՝
 ըսցց եթէ յախտնական բաժանման վճռոյն, որն որ հաս-
 տատութիւն մըն է աշխարհքիս վրայ Եկեղեցիէն բաժնուել-
 նուն վճռոյն:

Թող ուրեմն ուզածնուն պէս նշագրներն արհամար-
 հեն, ճիճազին, կառակեն եւ զանոնք յանդպնութեամբ իրենց
 գլուխը բերեն. թող Եկեղեցին իր իրաւունքներէն մերկացը-
 նեն, քահանաներն իրենց բեմն զրկեն, կրօնաւորները վան-
 քերէն վճնտեն, եպիսկոպոսներն իրենց իրաւարանութենէն
 հանեն, եւ Յիսուսի Քրիստոսի փոխանորդին նեղքէն իր ժա-
 մանակաւոր աւերութիւնն ու իր հոգեւոր գլխաւորութիւնը յա-
 փըրչաակեն. թող ասոնցմով չշատանալով, խնտան նաեւ սուրբ
 Եկեղեցւոյ թափած արցունքներուն, ըսած ազգութներուն եւ
 սպառնալիքներուն վրայ, եւ իր ողբերուն ու հեծութիւննե-
 րուն նայներն արգելուն: Թող քաղաքական ամուսնութեան,
 Բոլշեւիզմի հշտմանփրկներս, Քրիստոսի քահանաները
 քաղաքական ատեաններ քաղիստելու վրայ օրէնքներ տան.
 Թող Եկեղեցին կարգաւորելու եւ շարչարելու համար՝ ի-
 րենց պաշտօնեաները, գործակալները, թապաւորական ի-
 րաւանց քարտուղարները, անտեսները, ժամանակաւոր փո-
 խանորդներն ու գործաւորները գնեն. թող իրենց վստահու-
 թիւնը վճնէսփէններու, Դանուշչիներու, Ռիչչիներու, Դամ-
 պուրիներու եւ Ճաննոնիներու վրայ հաստատեն, եւ Եկե-
 ղեցին աւելի եւս թշնամանելու համար՝ յազմական կամարներ,
 կոթողներ, յիշատակարաններ, շիրիմներ կանգնեն զանկիս
 երկայն եւ շարաշար հալածողներուն պատուոյն համար. թող

ուզածնուն պէս շարաշար գործածեն Եկեղեցւոյ համերայ
հեղու թիւնը: Ասանցմով Եկեղեցւոյ իշխանութենէն կետի
շափ բան չխաղախի: Հաւատոյ անշարժ սկզբունքները, Ե-
կեղեցւոյ պատգամները շին կործանիք, ճայրագոյն Քահա-
նայապետներուն ձայնը, բոլոր վարդապետներուն աւանգու-
թիւնը գետինը շին կլնար, որոնք միարեան սորվեցուցին ու
կը սորվեցընեն Քրիստոսի ըսածները, թէ Ո՛վ ու էրէրէ՛-
կէ՛ կողմի. էրէրէ՛ն ու կողմի՛ն ու զի՛ն ու ըլլա՛: Այս զարհու-
րելի ճշմարտութիւնը երբեք չխտկարանար, թէ ով որ սուրբ
Եկեղեցւոյ նշովքներն առած է, աստուածային մեծ վայելչու-
թեան առջեւն ալ կապուած է:

Դ. Բայց, խօսքերնիս բանադրանքի վրայ ըլլալով,
Ինչո՞ւ, կ'ըսեն ոմանք, ի՛նչն ու՛րի Բանիւր հո՛ւր ու կը
քործծո՛նի: Ասիկա իր սեպհական իշխանութիւնը յայտնապէս
շարաշար գործածել չէ՞ մի: Ընթերցողս, հոս սեպհ ամենեւեթն
շարաշար գործածութիւն չկայ, աւելի եւս՝ յայտնի շարաշար
գործծո՛նի՛ն ամենեւեթն չխտենուիք, եւ ասոր աղէկ միտ գիր:
Դուն կ'ըսեմ. Ծայրագոյն Քահանայապետը պէտք չէ ժամա-
նակաւոր բանի մէջ խառնուիլ, թող թէ պայտիս շնչին բա-
ներու համար հոգեւոր պատիժներ տալ: Շա՛տ աղէկ: Բայց
թէ որ ըսածդ ճշմարիտ է, ասով կը հաստատես թէ ամե-
նեւեթն եւ ոչ հոգեւոր իշխանութիւն մ'ալ ունի: Կուզե՛ս
ասոր համոզուիլ: Քահանայապետը եկեղեցական բարերարու-
թիւններու վրայ վճիռ կու տայ, բայց աս բարերարութիւննե-
րը՝ աներու, երկիրներու, եկամուտներու վրայ են, որոնք նիւ-
թական բաներ են, ուստի եւ իրեն պէտք չէ որ վերաբերին:
Եպիսկոպոսարաններ, ժողովրդապետութիւններ, Աւարեշական
Փոխանորդութիւններ, եկեղեցական Նախարարութիւն կը
կանգնէ. բայց անոններն ալ, ժողովրդապետութիւններն ալ,
Եպիսկոպոսարաններն ալ ժամանակաւոր եւ նիւթական բաներ
են. անոր համար իրեն պէտք չէ որ վերաբերին: Ամուսնու-
թեանց հաստատութիւն կու տայ կամ կը մերժէ. բայց նիւ-
թական բաներ են նաեւ մարդիկ, կանայք եւ զուակաց ծնուն-
դը. ուստի իր իրաւարանութեան տակ պիտի չիշխան: Այո՛,
պիտ'որ ըսեմ, այո՛, անանկ է. բայց անոնք Եկեղեցւոյ վճիռոյն
տակ չեն կլնար՝ իրրեւ նիւթական բաներ, հապա իրրեւ հո-
գեւոր: Ծայրագոյն Քահանայապետը բարերարութեան մը
վրայ վճիռ կու տայ, չէ թէ վասն զի անիկայ մշակելու երկիր
մը, պահպանելու շինուածք մըն է. հապա վասն զի վարձա-
արութիւն մըն է, աննշեան միջոց մըն է, սուրբ պաշտօն մը
կատարողին: Քահանայապետը՝ Եպիսկոպոսարանը չիմտածեք
իրրեւ արժանապատուութիւն մը, որն որ նաեւ արտաքին ու
ժամանակաւոր է, հապա իրրեւ հաւատացեւոյ որոշեալ թուոյ
մը վրայ հոգեւոր իրաւարանութիւն մը: Չիմտածեք ամու-
սնութիւնը իրրեւ ընութեան պաշտօն մը, որուն միտ կը զնեն

բնախօսները, բժիշկները, անտեսները, հասցա իրքեր Ս. Խորհուրդ մը, որն որ Քրիստոսի իր Եկեղեցւոյն հետ միասորտ-
 թեան օրինակն է:

Հաս լաւ, մեծ իմաստութեամբ կը խօսիս, եւ ասոր հակառակն ըսելը՝ ամսթափց ազիտութեամբ երկու իրարմ զաս բաները մկանկ խառնել ու շիտթեղ կ'ըլլար: Բայց ան ատեն՝ ինչո՞ւ համար մեր գիպուածին վրայ ալ նոյնը շեռ գրու-
 ցեր: Եւայրագոյն Քահանայապետը բանագրանաց շանթերը նիւթական բարույ մը պատնասու կ'արձակէ, այն՝ անանկ է-
 բայց վճիռն առարկային նիւթական մասին վրայ չ'իջնար: Իր զատաստանն անոր հոգեւոր մասին վրայ է: Մէկ խօսքով Քահանայապետն անոր յանցանքը կը պատժէ, որն որ ուրի-
 շին սեպհական եզոզ բանը կը յափշտակէ. անոր յանցանքը կը պատժէ, որն որ զուրիշը կը հարստահարէ. անոր յանցանքը կը պատժէ, որն որ արգարութիւնը կը բռնարարէ. անոր յանցանքը կը պատժէ, որն որ Եկեղեցւոյն ազատութեան հարկաւոր եզոզ միջոցը կը վերցընէ. անոր յանցանքը կը պատժէ, որն որ իրեն պատշաճաւոր անկախութիւնը կը վեր-
 ցընէ. անոր յանցանքը կը պատժէ, որն որ առ ամեն եղանակ-
 ներով աստուածային օրէնքները ուրի տակ կ'առնէ: Արդ՝ որ իրաւունքն սեպհական է Հոռմայ Քահանայապետին, քան վճեղը՝ թէ ուր է յանցանքը եւ որչափ է նոյն յանցանքին ծանրութիւնը: Եթէ Քրիստոսի Փախանորդէն առ իշխանու-
 թիւնը վերցընելու ըլլաս, իրեն ուրիշ ինչ կը թողուս: Ղերբա-
 պէս Եւայրագոյն Քահանայապետին բովանդակ իշխանութիւնն ասոր վրայ կը կայանայ, որ յայտնէ թէ ինչ բան աստուածային օրէնքին համաձայն է, եւ ինչ անոր դեմ. ասոր համար ինչ ա-
 մեն ազգերուն ուսուցիչ գրուած է, ասոր համար Յիսուսի Քրիստոսի ներկայութիւնն ունի, ասոր համար Հոգին սուրբ զինքը կը կառաջարէ: Ուրեմն ով որ չ'ուզեր զինքն ամեն հո-
 գեւոր իշխանութենէ մերկացընել, չիկրնար իր վճիռներուն զօրութիւնը տարակուսի տակ ձգել: Եւ եթէ իրեն կը պատ-
 շաճի յանցանքին աւ անոր ծանրութեան վրայ վերջին վճիռը տալ, ինչպէս կրնաս իրեն զլանալ յանցանքին պատշաճաւոր պատիժն ալ որոշելու իշխանութիւնը: Ան մոյն կրնայ արգար պատիժ մը սահմանել, որն որ յանցարարութիւնը կատարելա-
 պէս կը նանձնայ, եւ Պետրոսի տրուած կապելու եւ արձակելու իշխանութիւնը՝ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ զատելու իրաւունք մը թէ իեղն մեղաւորն իր բարոյն համար ինչ կապանքներով պէտք է կապուիլ, եւ որոնցմ՝ պէտք է արձակուիլ: Ասոր համար կամ հաւատալու է որ Հոռմայ Քահանայապետին հո-
 գեւոր իշխանութիւնն առապել մըն է, եւ ինք՝ Եկեղեցւոյ մի մասնի կուսք մը, եւ կամ հաւանելու է՝ որ բանագրանք զնելու անժխտելի իրաւունք ունի:

Եւ պէտք չէ որ խռովիս Եկեղեցւոյ այն խառնութեան

վրայ, որով առ վերջին ատենները իր նշով ջներովը պատեց ոչ միայն զանոնք՝ որոնք իր երկիրները կը խառնէն ու կը յափշտակեն, այլ նաեւ զանոնք ալ՝ որոնք կը պաշտպանեն, խորհուրդ կու տան, կը յառաջացնեն ու կ'օգնեն յափշտակութեան, կամ նաեւ զանոնք՝ որոնք այս անօրէններուն կողմը կը բռնեն. վասն զի թէեւ այսպիսի վնիս մը խիստ երեւայ անոնց՝ որոնք միայն մարմնոյ աչքով կը տեսնեն, այսու աննայնիւ արդար եւ իրաւացի է: Երայրազոյն Քահանայապետն առ իր կամաց հաստատութեամբը կ'ուզէ պայծառ ցուցնել այսպիսի յանցանքի մը ծանրութիւնը, որն որ Ս. Եկեղեցւոյ ազատութեան ու անկախութեան զէմ է, որն որ այնպէս քնասակար է անոր տիեզերական կառավարութեան, որն որ այնպէս մեծ արհամարհութիւն եւ սրբազգծական անօրէնութիւն մըն է ընդհանուր հաստատեալներուն սուրբ իրաւունքներուն զէմ, եւ միանգամայն ամեն մարդկային ու աստուածային, ասանմեական ու հրապարակական, կրօնական ու ընկերական սրինաց զէմ պատուիրանազանցութիւն մըն է: Երայրազոյն Քահանայապետը պատմոյն ծանրութեամբը կ'ուզէ այն վախն ու սոսկումը նշել, զորն որ շատ իրաւացի է՝ որ մարդիկ զգան այսպիսի յանցանքի մը վրայ, որն որ աւելի եռանդանցից հաստոյ ժամանակները Եւրոպայի մէկ ծայրէն մէկալ ծայրը կը զարհուրեցընէր, եւ որն որ հիմակուան ապականեալ յազարսիանութեան ատենը, մաշտութեամբ տպականած ու մաշտութիւններով թաշկացած այնչափ սրտերու եւ ոչ մէկ ջիզը կը ցնցէ: Հասնայ Քահանայապետն այսպիսի տպիրատ զաւանտութիւններու հաւանութիւնն ալ պատմելովը, կ'ուզէ զմեզ հաստատուն բանել այն անդնդին եզերքը, որն որ անքննիս քացուած կը սպառնայ. ինչու որ խօսքով հաւանելու, եւ խորհրդով, գործքով, պաշտպանութեամբ գործակից ըլլալու մէջ շատ պզտիկ է անցըր: Կը պատմէ վերջապէս նաեւ հաւանութիւնը, ինչու որ միայն հաւանութիւնն ալ զորաւոր գործակցութիւն մըն է այսպիսի զարհուրելի յանցանքի մը: Եւ իրացընէ ինչ կը կարծես, ինչ պատճառաւ այնչափ խորիս, այնչափ յանգուզն են այն ամբարիշտները, որոնք մինչեւ իր գահուն վրայ Յիսուսի Քրիստոսի Փոխանորդին զէմ կը յարձակին: Ասան զի կը տեսնեն որ շատերն իրենց գործքերուն կը հաւանին, իրենց պէս կը մտածեն եւ իրենց պէս կը խօսին: Ասոր համար ալ կը կարծեն թէ ընդհանուր պաշտպանութիւն մը գտած են, եւ այսպիսի խարեական երեւոյթներով՝ օրէ օր աւելի յանգուզն, աւելի աներկիւզ կ'ըլլան: Ուր որ ինչպէս զիբաւ սասոր հսկառակը կը պատահէր, եթէ իրենք զիրենք այնպէս անարգուած ու նախատուած տեսնէին, ինչպէս որ արժանի են: Այն երեսէ նշուելնին՝ զիրենք աւելի զգուշաւոր կ'ընէր, եւ իրենց գործքերն անարգուներէն ունեցած երկիւղնին՝ զիրենք բանած ճամբա-

ներենն եւս կը դարձնէր: Մեծապէս արգար է ուրեմն՝ որ իր հաւանութեամբն ուրիշին յանցանքին մասնակից եղողը, անոր պատճոյն ալ մասնակից ըլլայ: Ազէկ գիտեմ որ զժուար բան չէ աս վարդապետութիւններն անարգելը. բայց գիտեմ նաեւ որ գիւրին բան մըն է բովանդակ յախտեանականութեան մէջ դատապարտուիլն ալ:

Գ Լ Ո Ի Խ Ի Գ .

Ծոմապահչք:

Ա. Աստուծոյ ի՞նչ հոգն է իմ թաղանալս. իրեն ի՞նչ պատիւ կ'ընէ: — Բ. Ինչ որ բերենն կը մտնէ, ան չէ որ մտողը կը պղծէ: — Գ. Երոմու պահութիւնները մարդկային կարգադրութիւնք են: — Դ. Զիս մեզին կերպուրներն աւելի կը մահացընեն: — Ե. Եւ ուրբաթ օրերը պահչք պահեմ:

Ով որ եկեղեցւոյ ինչ ըլլալը չիմանչնար, այնպիսին անոր օրէնքներն ալ ազէկ չիկրնար պահել: Աս է պատճառը՝ որ մեր օրերը օրէնքներն այնչափ կ'ամարդուին: Այսու ամենայնիւ ընդհանրին վրայ խօսիլը զանց աննելով, եւ խօսքերնիս միայն անոնց վրայ դարձնելն ուզելով, որոնց պատախրանազանցութիւնն աւելի հասարակ է, կ'ըսենք որ զլսաւորարար երկու օրէնք կան, որոնք ուղբի տակ կ'առնուին. ծոմապահչութեան ու պահչքի օրէնքը, եւ մուրեցուցիչ գրքերու արգելքը: Հոս առաջինը վրայ կը խօսինք, իսկ երկրորդը յաջորդ գլխոյն կը թողուինք:

Ծոմապահչութեան նկատմամբ ամեն կողմ պտըտող սուս սկզբունքները՝ տեսակ տեսակ են: Աստուծոյ ի՞նչ հոգն է իմ թաղանալս. իրեն ի՞նչ պատիւ կ'ընէ: Ինչ որ բերենն կը մտնէ, ան չէ որ զմտող կը պղծէ: Ասիկա մարդիկներեն հնարուած օրէնք մըն է. ուստի թող հնարողը պահչէ: Մինչեւ քանի մը աւելի շարժաւորներ ալ նոյն պատախրանազանցութիւնը կ'ընեն, ըսելով թէ ինծի համար աւելի ապաշխարանք է մեզինն ուտելը, ինչու որ ինծի աւելի հանելի են պահչքի կերպուրները: Այսպէսով մէկն աս՝ մէկալն ան պատճառաւ, ո՛չ որ օրէնքը կը պահչէ: Տեսնենք ուրեմն մէկիկ մէկիկ աս ամեն գեղեցիկ պատճառները:

Ա. Աստուծոյ ի՞նչ հոգն է իմ թաղանալս. իրեն ի՞նչ պատիւ կ'ընէ: Եթէ աս զժուարութիւնները հանողը՝ անասուած մը, անհասարակ մը, ամպարիչս մ'ալ ըլլար, որ ո՛չ Ա. գրոց շնորհաութիւն եւ ո՛չ աստուածային յայտնութիւն մ'ընդունէր, այսու ամենայնիւ կրնայինք իրեն հարցընել. եթէ Աստուծոյ ամենեւին հոգը չէ, ինչո՞ւ ուրեմն երկրիս ամեն ազգերը ծոմապահչութիւնն ի գործ գրած են զԱստուած հաշտեցընելու. մեզմացընելու, իր օգնութիւնը ինզրելու եւ շնորհքներն

ընդունելու համար: Մի՞թէ սողոյ չէ՛, որ հին ժամանակներէն մինչեւ մեր օրերը, թէ Ասիա եւ թէ Եւրոպա, ամեն ազգերը՝ բարբարոս եղեր են, քաղաքականացեալ եղեր են, առ հասարակ առ վախճանաւ ծամապահութիւն կ'ընէին, ինչպէս առանձին հասարակեաց շուքուցին մեր օրերը զանազան գրագեաներ: Արդ՝ ուստի՞ յառաջ կու գայ առ հասարակաց զգանձուկը, թէ ոչ՝ նոյն իսկ բնութենէն, որն որ մեզ կ'ազդէ թէ կամուտբապէս Աստուծոյ առջեւ արամին ու վշտանալը՝ զինքը հաշտեցընելու միջոց մըն է. թէ ինչ զինքն օրինաւոր բաներին ալ զրկելը՝ Աստուածութեան աչքին առջեւ բարոյական հասուցում մըն է՝ այնչափ ապօրինաւոր եւ անարժան հանդիպ տեղը: Մեկնեն ուրեմն առ սփարութեան՝ բոլոր մարդկային ազգին մէջ այսպէս ընդհանուր եւ հաստատուն ըլլալը, եւ եթէ շին կարծեր որ միայն իրենք մարդկութիւն ունին, եւ զոնէ քաղաքավարութեան համար՝ ուրիշ մարդիկներուն ալ չիլ մը մարդկութիւն կը շնորհեն, պետք է որ հաւանին թէ ծամապահութիւնն այնչափ այլանդակ բան չէ:

Բայց մկ զի նպելով այսպիսիները, եւ խօսելով՝ չեմ ըսեր՝ ուզգափառներու, այլ քրիստոնեաներու հետ, կը հարցընեմ իրենց, եթէ Աստուծոյ փոյթը չէր մեր թաղիանալը, ինչո՞ւ այնչափ անգամ նոյնը հրամայած է: Ով որ չիլ մ'ալ ըլլայ՝ կը ճանշնայ սուրբ Գիրքը, գիտէ որ մարդաբէք Աստուծոյ անուամբը հազար անգամ նոյնը պատուիրած են, յանձնած են ծակագահութիւնն ընել, խորհիւ -- Եւրոպէ միտիւ, Բաց ասկից՝ Աստուած ծամապահութիւնը՝ զարմանալի շնորհքներով վարձատրած չէ՞ մի. այնչափ որ սուրբ Հարց առ գիտորութիւնն ալ կ'ընեն, թէ Աստուած իր ժողովրդեան երբեք անելի արտաքոյ կարգի մեծ շնորհք մ'ըրած չէ, քան զոր ըրած է սուրբ ծամապահութեան միջոցով: Եթէ Աստուծոյ պատիւ չէ մեր թաղիանալը, ինչո՞ւ ուրեմն նոյնը կը հրամայէ, ինչո՞ւ նոյնը կը վարձատրէ: Ո՛հ, ինչ՝ որ անելորդապաշտութիւնն այնչափ կը դատապարտէ, նոյնը յառաջացընել պիտ'որ ուզեր: Երկուքին մէկը. կամ բոլոր սուրբ Գիրքին հաւատքնիս զանաչու ենք, կամ չէ նե՛ պետք ենք հաւանիլ որ Աստուած ծամապահութեամբ կը յարգուի:

Բայց անելի բան մ'ալ կայ: Ծամապահքը չէ թէ միայն հին օրերէին մէջ միշտ հրամայուած ու յարգի էր, այլ նաեւ հանդիսապէս Յիսուս Քրիստոս ալ պատուիրեց: Քիչերն ասկիս կ'իմանան կամ կ'ուզեն իմանալ, այսու ամենայնիս Յիսուս յայանապէս ըսաւ եւ արժեցուց, որ կան անասի մը սասանաներ, եւ սուրբ Հարց վերջին համեմատ՝ անպարկեշտութեան սասանաներն են, որոնք չեն հաշտուիր, եթէ ոչ -- չիլիւ -- Եւրոպէ միտիւ, մեզի առ ազգարարութիւնն ալ ըրաւ, թէ երբ որ իր առաքեալներուն քովէն Փեան հեռանալու ըլլայ, այսինքն է՝ երբ որ իր մարմնաւոր ներկայու-

Թիւնն անտնցմէ պահելու ըլլայ, ան ասեմն ծամապահու-
 թիւննին պիտ'որ ընեն: Յոյն-՝ գ-հի-ցին: Եւ աս պարսքն
 ենթադրելով, սորվեցուց նաեւ պահչք պահելուն եղանակը-
 պսինքն թէ պէտք չէ որ Փարսեցիներուն պէս ընեն, որոնք
 ունայնասիրութեան համար զէմքերնին կը ներմըկցընէին եւ
 երեսներնուն գոյնը նետած կը կեղծաւորէին, որպէս զի իրենց
 ծամապահութիւնը մարդիկներուն ցուցընեն: Եւ իբր թէ այս
 ամենայն բաւական չըլլար, սուած պատուիրանն իր աստուա-
 ծային օրինակովը հաստատելով, թողուց մարգարնակ տեղե-
 ըր, անապատ քաշուեցաւ, եւ հոն քառասուն օր ու քառա-
 սուն գիշեր խիստ ծամապահութիւն ըրաւ, եւ աս վախճանա-
 մինչեւ հրաշք մ'ալ գործեց:

Եւ օրինակն ու աս հրամաններն առիւնիս ունենա-
 լով, իրաւունք չունինք բերաննիս բանալու եւ սուրբ ծամա-
 պահութիւնն անարգողներուն ըսելու: Դուք կ'ըսէք թէ Աս-
 տուած մեր ծամապահութեամբը չխառուիր, ինչո՞ւ ուրեմն
 Յիսուս Գրիստոս՝ իր Հոգը ծամապահութեամբ կը պատուէ:
 Եթէ Աստուծոյ Հոգը չէ մեր թաղիանալը, ինչո՞ւ նոյնը կը
 յարգէ իր Միածնին վրայ: Ստուգիւ ինչքն աշխարհչք եկաւ
 Աստուածութեան կատարեալ պաշտան մը մատուցանելու, եւ
 իր օրինական ասոր կատարեալ եղանակը մեզի ալ սորվեցը-
 նելու: Եթէ ինք ասանկ ըրաւ, մի՞ ես զան՝ որ անոր հակառակ
 ակտու կը կանդնես, կամ արժանի չես համարիր անոր օրինակին
 նմանելու: Մեզք՝ որ այնպէս խիստ ծամապահած ասեմն քովը
 չէիր, որ զինքը յանդիմանէիր, իրեն բան սորվեցընէիր, եւ
 զինքը մինչեւ իսկ Երոզք Բարձր-Միտն բարձրացընելով՝ իրեն
 հակըցընէիր, որ Աստուծոյ փոյթը չէ մեր թաղիանալը:

Աստի ահաասիկ քու պատասխանդ, եթէ մէկն ասկից
 ետքը բեզի ըսելու ըլլայ, որ ի՞նչ հոգն է Յիսուսին մեր
 թաղիանալը: Իրեն այնչափ հոգն է, պէտք է պատասխանես,
 որչափ ազէկ վարդապետի մը հոգն է, որ աշակերան իրմ
 առած դասն ի գործ զնէ: Աւետարանին բոլոր գիտութիւնն
 ասոր վրայ կը կայանայ, որ մարմննիս զսպենք, որպէս զի
 հոգւոյն հպատակ ըլլայ, եւ որովհետեւ ծամապահութիւնը՝
 մարմինը սանձելու գլխաւոր միջոցներէն մէկն է, անոր համար
 ալ հարկուոր է որ զանիկա ի գործ զնենք:

Յիսուսին ի՞նչ հոգն է մեր թաղիանալը: Այնչափ
 հոգն է, որչափ ազէկ բժշկի մը հոգն է, որ հիւանդը զեղ
 աւնու: Մեր ամենէն ծանր հիւանդութիւններն են ցանկու-
 թիւնը, զգայականութիւնը, զգալի հանդըներու սերը: Իսկ
 ծամապահութիւնն ասոնց զէմ ամենէն պատշաճ զեղն է:

Յիսուսին ի՞նչ հոգն է մեր թաղիանալը: Այնչափ հոգն
 է, որչափ ազէկ զօրապետի մը հոգն է, տեսնել որ իր զի-
 նաւորները քաջութեամբ կը պատերազմին: Երամապահութիւ-
 նը մեծ զենք մըն է, կ'ըսէր Մեծն Անտոն անապատական,

որն որ բոլոր սասանաները կը հալածէ. վասն զի ինչպէս որ յազնցութիւնը հազար անմարտի կերպեր կը ծնանի, այսպէս ալ ասոր հակառակ ծամապահութիւնը ողջխառն սուրբ խորհուրդները կը մտայնակէ. միայն առ Ասասուած կը բարձրացնէ, եւ պատարաստ ու ժիր կ'ընէ որ եւ իցէ անօրէնութիւն մերժելու:

Յիսուսին ինչ հոգն է մեր թաշկանալը: Այնչափ հոգն է, որչափ որ օրէնադրի մը հոգն է օրէնքներու պահպանութիւնը, որչափ որ Ասասուծոյ հոգն է, որն որ հնազանդութիւն կը պատուիրէ իր արարածներուն:

Արեւմ չէ թէ Յիսուսի հոգն է մեր թաշկանալը, հասկա մեր հոգեւոր առողջութիւնը, մեր զօրութիւնը, մեր պատերազմները, մեր յաղթութիւնները: Բայց մեկի թողունք պղարամտութիւնները, Յիսուսի հոգն է մեր հոգեւոր օգուտը, մեր յախանալեան փրկութիւնը, եւ որովհետեւ ծամապահութիւնն ասանց համար մեծ միջոց մըն է, անոր համար իր հոգն է մեր ծամապահութիւնը:

Բ. Ի վերայ այս ամենայնի Յիսուս Քրիստոս ըսած է. Ինչ որ Բերնէն ին Կռնէ, անիւ շուրջ ինչպիսիք. հոգ ինչ որ անիւց Գորո Միւլէ, այսինքն՝ անեծք, հայհոյութիւն, սիրոյ զեմ խօսքեր: Այս, ստոյգ է որ Յիսուս առ խօսքերն ըստարայց ստոյգ չէ պայսխոմներուն ան խօսքերուն ասուած նշանակութիւնը. Յիսուս մեզի պէ՛տ իր մէկ խօսքովք մեկալ խօսքին հակառակը յիգրուցներ, եւ առ վճռոյն ամենեւին ծամապահութիւնը վար չզարկաւ, հասկա միայն շրէից պիտէն իրենց մէկ ապուշ նախապաշարուէջ հանեց: Ասոնք կը կարծէին թէ ըստնի մը տեսակ կերակորներ՝ որոնք իրենց արգելուած էին, (ինչու որ հին օրէնքին մէջ ալ Ասասուած ժողկալութիւններ հրամայած էր,) հոգին նիւթապէս կը պղծեն, իրելու թէ հոգին՝ որն որ ոչեղեն է, կարենար պղծուիլ կերակորներով կամ խմելիքներով, որոնք նիւթապէս են: Արդ Տէրն մեր զիրենք առ մուրախեմենէն ազատելու համար՝ իրենց կը սորվեցընէ, թէ ինչ որ կ'ուտասի՝ նիւթապէս չիպղծեր. հասկա հոգին պղծողն են՝ անպարզտական յոժարութիւններն ու որով շար կամքերը: Ասկիա նշանարիա է, բայց ինչ յարարերութիւն ունի ծամապահութեան հետ:

Միթէ երբեք ուզգափառներ գտնուած են, որոնք սորվեցուցած ըլլան՝ թէ կերակորները հոգին նիւթապէս կ'արատաստարեն: Ասկիա ինչպէս կարեւր է, երբ որ իրենք ալ մի եւ նոյն կերակորներն ուրիշ օրեր առանց խիղճ ընելու կ'ուտեն, եւ նոյնները պահքի օրերն ալ հրամայներուն կու տան: Նրանն ու պահքն աւրելու մէջ հոգին արատաղը՝ կերուած կերակորը չէ, անհնազանդութիւնն է, որով մարդ Յիսուսի Քրիստոսի եւ Նկեղեցւոյ կամնցը կը հակառակի. զգոյ՛ւնս՛իւնն է, որով մարդ կ'ըմբաստանայ այն ապաշխարութիւնն ընելու:

զրն որ իր վրայ գրած է օրինաւոր իշխանութիւն ունեցող. մեծանօրինակ է այն Քրիստոսի վարուցը, որն որ ինք զինքը մեզի օրինակ ձգած է: Ասկից կը տեսնես թէ ինչ պատասխան տալու ես անոնց, որոնք կը քարոզեն թէ ինչ որ բերնեն կը մանկ՝ հօգին յազգներ. պէտք ես բանչ, թէ ինչ որ Աստուծոյ կտուցը հօկաւ: Երեսուսի մեծաշնորհ ըլլալէ. Եկեղեցւոյ զեւթ ազատութեան հօլաւ՝ բերնեն ներս կը մանկ, այն, հօգին կը պզծէ, եւ այնչափ կը պզծէ, որ յաւանանական զտխրի արժանի կ'ըլլայ:

Գ. Իրնչեւ հիմա ըսուածներով՝ պատասխան կը արտի նաեւ մեկալ խօսքին որ կ'ըսեն թէ Պահիս — Իսի՛ Գոյն Եւրոպային կտրուողի — Իկնէր, էն: Թէեւ ծառն ու պահքը միայն Եկեղեցւոյ կարգաւորութիւններ ըլլային, ի վերայ այս ամենայնի պարտական էին պահելու, որովհետեւ, ինչպէս ըսած ենք, Եկեղեցին՝ մեզի հրամայելու օրինաւոր իշխանութիւն ունի, բայց առ պատուիրանը Երեսուսի Քրիստոսի աւանդ պատուիրանն է, ուստի եւ աստուածային է, եւ պէտք է որ իրրեւ աստուածային ծառցուի:

Գուցէ կը բազմայիս իմանալ թէ ինչո՞ւ նաեւ Եկեղեցական պատուիրան կը կոչուի: Ահաւասիկ պատմաւոր: Երեսուս Քրիստոս ընդհանրապէս հրամայեց որ ծառն ու պահքը բանուի, Եկեղեցւոյ թող տալով որ Եւրոպայի որոշ թէ որ ասեն եւ ինչ եղանակաւ պէտք է ի գործ դրուի: Իսկ Եկեղեցին կարգադրեց որ մեծ պահքը, նոյնպէս յիմապաց պահքն եւ ուրիշ բանի մը ծանապահութիւններն աւելի խտուսութեամբ պահուին, որոշուած կերակուրներ եւ որոշուած շափով ծառակելով. իսկ ուրիշ ասեաններ, ինչպէս են ուրբաթ եւ շաբաթ (արեւելք՝ շորեքշաբթի) օրերը բոլոր տարւոյն մէջ, կերակրոյ շափը մեր զաման թող տալով, միայն տեսակ մը կերակուրները, այսինքն՝ մեղքեանները, կ'արգելէ:

Եկեղեցին առ իր կարգադրութեանց մէջ կը ջուրջնէ միանգամայն իր բոլոր իմաստութիւնը, որովհետեւ առ պատուիրանները իրապատշաճաւոր ասեաններու համար տուած է, ինչպէս են մեր կրօնին մեծ հանգիւսներուն նախընթաց օրերը: նոյնպէս պահելու եղանակն ալ մեծ զթով կը պատուիրէ, որովհետեւ ամեն մէկ երկրի բերքերուն, ոչին իւրապատեան, հաւատացեղոց սովորութեան նայելով՝ իրենց կարտուսութեանց համաձայն իր հրամաններն ալ կը մեղմացընէ:

Աւաստի որոնք որ ծառն ու պահքը՝ միայն մարդկային կարգադրութիւն է, կ'ըսեն, եւ միայն Եկեղեցւոյ կարգադրութիւնը կ'ուզեն իմանալ, մէկ խօսքով՝ երկու սխալ կը զրուցեն: Չեն ճանչնար տարր ծանապահութեանց նշմարիտ հիմնադիրը, որ է՝ Երեսուս Քրիստոս. կը համարին միանգամայն թէ Եկեղեցւոյ իշխանութիւնն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ մարդկային իշխանութիւն, ուր որ նոյն իսկ Երեսուսի Քրիստոսի

խնամանեցու եւ արհամարհեցու զխաւարութիւն ունենային. ասիկա՛ աստանայական եղանակաւ մեզանչել կ'ըլլար՝ Արդէն Աստուծոյ արհամարհութիւնը կայ անոր մէջ, որ շեռ ուզեր իրեն հնազանդիլ: Ի՞նչ կը զրուցէիր դուն ան ծառային, որն որ տիրոջն ամենեւին շնազանգէր, եւ ինք զինքն արգարացընէր՝ ըսելով թէ ըրածն արհամարհեցու համար չէ. հապա իր զիւրութեան համար: Արհամարհութիւնն արդէն անոր մէջն է, որ իր կամացը համեմատ գործել կ'ուզէ, իր տիրոջը կամացը հակառակ, որն որ իրաւունք ունի իր ուղածն անոր հրամայելու: Նոյնն ըսէ առ ինդրոյս մէջ Աստուծոյ նկատմամբ:

Եւ ոչ ալ —տիլ —պաշտարանի համար ըսուած պատճառը բան մը կ'արտէ: Ասան զի մի յիգիակեր թէ օրէնքները մասնաւոր գեղջերու շին նայիր, այլ ընդհանուրին: Մարգիթներուն մեծ մասին համար Աշմարիտ զրկում մըն է որու շեռլ օրեր մեռզէններէ ժուժկալել, եւ որոշեալ օրեր ծով պահել. ուստի անոնց համար մահացուցման եւ ապաշխարանքի կրթութիւն մըն է: Ասոր համար Եկեղեցին ընդհանուրին նայելով, կարգադրած է որ առանկ ըլլայ: Արդ՝ մասնաւոր մէկը չիկրնար ինք զինքն ընդհանուր օրէնքէ մը ազատ ընել իր առանձնական իշխանութեամբը: Իշխան մը, օրինակի համար, կ'արգելէ տեսակ մը զէնք կրելը կամ տեսակ մը վտանգաւոր խաղի տեղեր բանալը. առ արգելքով կ'ուզէ իր երկիրը սպանութիւններէ եւ կործանիչ կորուսաներէ ազատել: Իսկ միամիտ մարդուն մէկը, որն որ ամենեւին վրէժ-ինդրութեան հոգի եւ շահու ցանկութիւն ալ չիզգար. կրնայ այն զէնքերը կրել կամ այն խաղի տեղանները կանգնել: Ոչ երբեք: Օրէնքն ամենուն համար տրուած է, եւ ոչ ոք կրնայ իր առանձնական իշխանութեամբն ինք զինքն օրինաց պարտաւորութենէն ազատել: Նոյնպէս սուրբ Եկեղեցին մեռզէններէ ժուժկալելու օրէնք տուած է, եւ հօրի է որ առ մէն առանձնական մարդ այն օրէնքը պահէ:

Մանաւանդ որ նոյն գործքն երբեք առանց օգտակար նպատակի մը չ'ըլլար: Քեզի համար մեռզէններէ ժուժկալելն ապաշխարանք չէ: Բարի է. հնաշուքութեան գործք կ'ըլլայ: Եւ միթէ պայտիտ գործք մը քիչ արժէք ունի: Կ'ըլլայ քեզի նաեւ եղբայրսիրութեան գործք մը, թէ օրէնքը պահելովդ՝ ընկերին դպրեմակցութիւն շաղուղ պատճառաւ, եւ թէ օրինապահութեամբը՝ առանց բարի օրինակաւ: Հիմակուան ասեմները, որ այնչափ պարծանք կը համարուի քաղաքական քաջարտութիւնը, եւ այնչափ կը նուազի քրիստոնէական քաջարտութիւնը, Աստուծոյ առջեւ պզտիկ արդիւնք մը չէ՝ ինք զինքը սուրբ Եկեղեցւոյ օրէնքներուն մէջ անյողջօղջ ցուցընելը:

Եւ ալ կրնաս ասելընել, որ շատ անգամ այն —տիլ —պաշտարանի համար ըսուածն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ հարց

մը՝ որով մարմնասիրութիւնը կը ծածկուի: Յետակ մը քաղեր կ'ըսեն թէ շէն ուզեր իրենց ախոյեաններուն զեմ կուսի ելլել, որովհետեւ իրենց նախապինք մըն է այնպիսի վաս ախոյեաններու հետ կուսիլը. բայց յայտնի է թէ վախն է՝ որ զիրենք ետ կը կեցընէ, որպէս զի շրջայ թէ զիմացնին ելլողն աւելի զօրաւոր բրդի: Այսպէս աստիք ալ՝ անանկ կը մեւաջընեն, թէ ապաշխարանքի վախը չէ, որ զիրենք պահէն կը հեռացընէ. հապա բանաւոր պատնառ մը կամ փիլիսոփայութիւնը, որ զիրենք անանկ կը համոզէ. բայց սողոյցն ան է, որ այն քիչ ապաշխարանքն ալ իրենց մարմնասիրութեան անասանելի կու գայ:

Ե. Արթիշներ ալ կ'ըսեն. Ե- --բ-թ օրերը Դ-ն է Բ-ն է, Բ-յն շ-թ-թ (շրտիւ-թի) օրերը Գ- կ- --տ-թ: Եթէ այնպիսի երկիր մը չես գտնուիր, ուր սուրբ Եկեղեցին շարաթ օրերը պահէ պահելէն անօրինած է, գուն ինչ իշխանութեամբ մինակ ուրաթ օրերը կը պահես, երբ Եկեղեցին երկու օրերն ալ պատուիրած է: Եթէ առողջութիւնդ անանկ ախար է, որ չես կրնար երկու օրերն ալ պահել, գնա օրինաւոր իշխանութենէն անօրինում առ. ասիկա ի կարգի է. բայց թէ որ աս պատնառը չկայ եւ անօրինում չես առած, շարաթ օրուան օրինազանցութիւնդ այնպէս է, ինչպէս ուրաթ օրուանը կ'ըլլար: Ինչու որ միշտ մի եւ նոյն պատնառը կը զօրէ. թէ պատուիրանն օրինաւոր իշխանութենէն արուած է: Հազար զահեկան գողնալը՝ սուսգիւ աւելի մեծ գողութիւն է, քան թէ հինգ հարիւր զահեկան գողնալը. բայց հինգ հարիւր զահեկան գողոյցն ո՞վ գող չի համարիր: Այսպէսով Եկեղեցւոյ հրամանին զեմ ծանրապէս կը մեղանչէ ով որ ո՞չ ուրաթ եւ ո՞չ շարաթ (արեւելք՝ շրտեշարաթի) պահէ կը պահէ. բայց մինակ շարաթ (շրտեշարաթի) օրերը շահոյցն ալ առանց մեղքի չիմար: Գժբախտութեամբ շատերը կը գտնուին, որոնք իրենք իրենց օրեկներ կը շինեն, եւ զանոնք կը պահեն. բայց գեշն ան է, որ այնպիսի ժամանակ ծնած ենք, երբ օրեկներն արդէն արուած են, եւ մեզի միայն անոնց պահպանութիւնը կը մնայ: Թող աղէկ մտածե՛ս ասոնց վրայ, որուն որ հարկ է մտածելը:

Վերջապէս սուրբ Եկեղեցւոյ աս պատուիրանին վրայ երկու բան ունիմ յիշելու անոնց՝ որոնք քիչ մը Աստուծոյ պատուոյն ետանգն ունին: Աս մուշրութեան եւ անհաւատարմութեան գարուս միջ, նոյն օրեկքը պահելը՝ ամենէն աւելի պատկար քրիստոնէական ներդրութիւնն է. ինչու որ ուրիշ բանով այնչափ աղէկ չենք կրնար մեր հաւատքը զուանիլ, եւ բողոքականութեան զեմ ունեցած սոսկումնիս այնչափ աղէկ ցուցընել, ինչպէս ասով. որովհետեւ պահէ պահելը՝ գրեթէ զուղղափառն այլազանդներէն զանազանող փորձարարն է. վասն զի ուրիշ պատուիրանազանցութիւն մը այն-

պէս դիւրաւ հաւատոյ գեժ մեղանշելու շխտանքի: Ինչպէս առ պատուիրանն ոտքի տակ առնելը: Ի սկզբան մարդս պահքը կ'աւրե մարմնական համոյից կամ մարդկային նկատման համար. ասիկա թէեւ ծանր մեղք մըն է, բայց հաւատքն անարատ կը թողու. տակաւն շուտով բանը յառաջ կ'երթայ, եւ յանցանքն արգարացընելու համար կը զրուցուի թէ ասիկա միայն Եկեղեցւոյ օրէնք մըն է, որով անոր օրէնք տալու իշխանութիւնն ալ ուրանալով՝ հաւատոյ մէկ նշմարութիւնն ոտքի տակ կ'առնուի: Արդ՝ առ երկու պատճառները բաւական չե՞ն զմարդ համոզելու որ օրէնքը մեծ հաւատարմութեամբ պահէ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ի Ե :

Գրոց արգելում՝

Ա. Եկեղեցին զբերան խառնուելու չէ: — Բ. Գրոց արգելումը տկարներուն համար է: — Գ. Ես իմ վրաս փորձեցի, թե՛ի քան մը շուրին: — Դ. Աշխարհն ու տառ ինչո՞ւ պիտի շնանցուի:

Ծոմարպահութենէ զատ՝ ուրիշ Եկեղեցական օրէնք մ'ալ կայ, որուն հարկատուութիւնն եւ աւելի եւս գործադրութիւնը՝ մեր օրերը քիչերը կը ճանչնան, եւ ասիկա է գէշ գիրքերն արգելելու օրէնքը: Ուստի շատ եղանակաւ ասոր պարտաւորիշ զօրութիւնը տկարացընել կ'ուզեն. սմանք աւելի յանգղանութեամբ՝ Եկեղեցւոյ սյուսիսի նիւթերու մէջ զատաւոր ըլլալու իրաւունքը մերժելով. սմանք աւելի գաղանութեամբ՝ ըսելով թէ սյուսիսի արգելքներն ազէկ են միայն տկարներու եւ տղէաներու համար, որոնց մէջ փախք Աստուծոյ՝ մենք չենք գտնուիր. վերջապէս սմանք ալ ծաղրելով Եկեղեցւոյ աւելորդ վարկատուութիւնը, իբր թէ այնչափ քիչ վտահաւորութիւն ունենայ նշմարութեան վրայ, որ վարկանայ եւ որպիսի եւ իցէ իմաստակութիւն բաւական ըլլայ երեսն գոյնը նեանել տալու: Տեսնենք հիմա առ պատճառներուն ներքին արժէքն ու ծանրութիւնը:

Ա. Եկեղեցին քիչերէն կրոյ լինելու զգոյշ չէ Իսկուհի: Ինչո՞ւ: Մանաւանդ թէ ուրիշ ամէն նիւթերէն աւելի ասոր մէջ խառնուելու իրաւունք ունի: Եթէ գտրախտութեամբ քրիստոնէութեան գաղափարը կորսուած ըլլար, հարկատուութիւն չէինք ունենար ամէն որ նորէն նորէն կրկնել քանի մը նշմարութիւններ, որոնք ըստ ինքեան կրտի սյուսիսէն են: Գիտնաւ որ Եկեղեցին՝ ուսուցանող իշխանութիւն մըն է, եւ սյուսիսի եղանակաւ, որ թէեւ զինքն ուրիշ իրաւունքներէն կարող ըլլայիր մերկացընել, երբեք իրմ չէիք կրնար յափշտակել առ իշխանութիւնը, որն որ իր կեանքն է:

Եկեղեցին ուսուցիչ գրուած է, եւ պէտք է որ սարգիսընէ: Ասաջնորդ գրուած է, եւ պէտք է որ ասաջնորդէ: Ճշմարտութեան անբաւ գանձերուն անտես է, եւ պէտք է որ զանազն բաշխէ. ճշմարտութեան նեցուկն է, եւ պէտք է որ ցուցնէ թէ ուր է նոյն ճշմարտութիւնը. ջահ է, եւ պէտք է որ լուսարեւ. աստեան է, եւ պէտք է որ ինդիքները լուծէ ու վճիռ ապ: Կրնաս զինքը շղթայի զարնել, ցմահ հալածել. բայց ինչ միշտ կը խօսի. միշտ ճշմարտութիւնը կ'աւետարտեն: Յիսուս զինքն ասանկ հիմնեց, ասանկ ալ պիտի մնայ. երկրաւոր իշխանութիւն մը չիկրնար փոփոխել Յիսուսի գրած կարգադրութիւնը: Եւ ուղղափառք այս ամենայն հասարակ կը գտանին, երբ կ'ըսեն Հասարակ է Բիւրն Կառն զիտ աստիւղան ասորք Եկեղեցի: Արդ՝ Բնչպէս կրնայ կատարել աս ամեն պաշտօնները, որոնք իր բնութեան եւ հիմնարկութեան էական են, եթէ չիկրնար ըսել թէ աս զիրքին վարդապետութիւնն ուղիղ է, աս զիրքինը՝ թիւր է, եթէ չիկրնար հաստատեալներուն արդեւել արօտ մը, զորն որ ինչ վտանգաւոր կը համարի:

Բազմաբան մը՝ որն որ Եկեղեցւոյ իշխանութիւնը չիճանձար, կրնայ իր սկզբունքներուն համաձայն՝ փոյթ լընել Եկեղեցւոյ հրամաններուն, բայց ով որ ինչ զինքն ուղղափառ կը խոստովանի, պնդէ չիկրնար Եկեղեցւոյ աս իրաւունքը զանալ, ինչպէս որ չիկրնար ինչ իրեն հակառակ խօսիլ:

Իրօք ալ ուրք Եկեղեցին իր հիմնարկութենէն սկսեալ մնչեւ մեր օրերը ասանց ընդփոխելու՝ միօրինակ աս պաշտօնն է գործ գրած է: Գործք ասարեւոյցին մէջ կը յիշատակուի թէ Բնչպէս ասարեւոյց մուրեկուցիչն ու թիւր զիրքերը հրապարակու սյրեցին. հետեւեալ գործերուն մէջ՝ կը տեսնենք որ ամեն հերետիկոսապետներուն զիրքերը հրատարակուելէն ետքը՝ մկիկ մկիկ կ'սյրեին: Տրիգենդեան ժողովքն իր ժամանակուան ամենէն աւելի թունաւոր գրքերուն ցանկը չինեց, եւ յաջորդ քահանայապետները հաստատութեամբ հեռահեռ արդեւելցին թունաւոր արօտները, ինչպէս որ հիմակուան անօրեւութեանց յանախելուն պատճառաւ ստեպ ստեպ կը տեսնենք: Այսպէս թէ գործքով եւ թէ իրաւամբ Եկեղեցւոյ աս իշխանութիւնը կը հաստատուի. ով կրնայ ուրեմն ասոր վրայ տարակուսիլ:

Ի. Եւ ոչ ալ ճշմարիտ է ոմանց զրուցածը թէ Ա. օրեւոյց՝ Բիւրն Կառն Կառն Կառն Կառն Կառն Կառն Կառն է: Եկեղեցին երբեք աս զանազանութիւնն ըրած չէ. միշտ ամանկ իմացած է, որ ամենուն համար ալ արժէ. ուրեմն ուր որ ինչ չիզանազաներ, եւ ոչ մենք կրնանք զանազանել: Պայ օրերներուն, մանաւանդ թէ վայ աշխարհքիս, եթէ աս պատճառը բաւական ըլլար օրինաց պարտաւորութենէն ազատ ըլլալու: Ալ ոչինչ անկարգութիւն կը զուգուէր, որովհետեւ ով

տալովք ալ, ինչպէս որ ծանրասպէս կը մեղանշեն՝ կարգալու հրամանն չունեցողին ծախողներն ու սուսողներն ալ: Եւ թերած պատճառով՝ թէ քեզի մնաս չեն ըներ կամ սգաւա ալ կ'ընեն, զքեզ ամենեւին չ'արգարացրներ, որովհետեւ միշտ ծանր անհնազանդութիւն կ'ընես Եկեղեցւոյ հրամանին դէմ, որն որ սրինաւոր իշխանութեամբ կ'արգելէ: Պիտ'որ ըսես թէ ասիկա խտաւթիւն է, անհանգուստագութիւն է . . . .: Ըսե ինչ որ կ'ուզես, սուրբ Եկեղեցւոյ հրամանն է, Եկեղեցիէն ուրիշ մէկը չ'կրնար զքեզ անօրինել, եւ եթէ ուզգափառես, հարկ է որ ասոր գլուխ ծռես:

Գ. Բայց ինչն հետք --- ի՞նչ Եկեղեցին չ'ուշիբ որ Բ--- ինն --- լորը, ինչոր---իւնն --- Եւր---իւնը ճանչնա: Սիմե կը վախճանց որ ճշմարտութեան լոյսն այնպէս զիբաւ խաւարի: Ըստ անգամ լսած եմ աս առարկութիւնները, որոնք այնպիսի վտաահութեամբ մը յառաջ կը թերուին, որ մարդուն խղճալը կու գայ նոյնն ընող գծրախաներուն մոլորութեան վրայ: Բայց պատասխանը շուտով կ'առնուս:

Նախ միտ գիր ան յանդգնական խօսքին թէ, ինչն հետք Եկեղեցին չ'ուշիբ, որով Եկեղեցիէն իր հրամաններուն պատճառը կը պահանջեն: Արեմն եթէ ասոր պատճառ չըբաւնուելու ըլլայ, անոր համար հնազանդութեանն ազան պիտ'որ ըլլանք: Ո՛հ, ուզգափառներն ալ ասկից ետքը բողոքականներուն պէս՝ պիտ'որ ուզեն իրենց խելքին անտալ, եւ ոչ թէ սրինաւոր իշխանութեան:

Այստ ամենայնիւ բազմաթիւ ու ծանր պատճառներ յայտնի կեցած են: Ինչպէս վերն ըսինք, մոլորելու իրական եւ ճշմարիտ գտանգ կայ: Եկեղեցական պատմութիւններն այնչափ հաշակաւոր մարդիկներու անկումը կը յիշատակեն, որոնք իրենք իրենց վրայ վտահանալով՝ ամեն տեսակ մոլորութեանց մէջ գլորեցան: Եւսիքէս՝ որն որ յառաջ հաւատաց թաջ պաշտպան էր, ետքէն հերետիկոսացեա եղաւ Սանիքեական գրուածք մը կարգալով: Բարսումա Ասորին, որն որ իր աստուածալուծութեամբն եւ ուզգափառ հաւատքովը՝ բոլոր հաւատացեալներուն զարմանալի եղած էր, քանի մը անկարիշտ գիրքեր կարգալով՝ Աւզենոսինեան ազանգին շարալար տարածողն եղաւ: Աւտոս սուրբ երեցը՝ Ս. Լերանի մտի ազգարարութիւնները քանի տեղ չ'ընելով, Արագինեար մոլորութեանց մէջ թաղուեցաւ մեաց, անոր քանի մը գրութիւնները կարգալով: Պրիսկիլիականաց գիրքերը Ապանիա ու Բորգուկալ ապականեցին, ինչպէս Ս. Լերանիսն կը գրուցն: Ախիզեփ՝ իր զբերովքը բովանդակ Բահեմիա ապականեց: Իսկ Լուսերի եւ իր ընկերներուն՝ վիշտասաներորդ զարուն մէջ, նոյնպէս համարէն ուսմանց մատենագիրներուն՝, ութ եւ տասներորդ զարուն մէջ պատճառած շարիքներն ըստ բաւա-

կանին ոչքուչու համար՝ յորդ արտասուքները բաւական չեն : Արդ երբ սիւներն ինկան կարծանեցան, ինչպէս պիտի շտտական եղէգները :

Երկրորդ՝ սուրբ Եկեղեցին ամենեւին յիվանդար որ ճշմարտութեան լոյսը մաշտութեան սուտ կայծերէն նուազ յատակ երեւայ. միայն անկից կը վախնայ, որ մենք առողջ աչք չունենանք, որ կարող ըլլանք մէկը մեկալէն որոշել : Մանաւանդ որ սուտ է, թէ մաշտականը կարգացողը՝ ճշմարտան ալ կարգաւր յստարի : Մաշտութիւնը ոսկի բաժակով մը առջնեմիս կը գրուի, որով դիւրաւ կը հրատարկուի. հասարակորէն զուարճայի եւ հանցական գրուածներով կը տարածուի, բնասանեկան զողջներով, պատմութիւններով, բանասեղծութիւններով, վեպերով (սովորելով) կը գունդարթուի կը զարգարուի, կը կենդանանայ ոմին զեղեցկութեամբը, բարակ բարակ հեղեմութիւններով, եւ ամենեւն աւելի՛ ամեն կիրքերու արուեստական հրապոյրներովը, որոնք մարդկային սիրտը սաստիկ կը բորբոքեն : Ասոր հակառակ ճշմարտութիւնը ծանրութեամբ, զգաստութեամբ, ամբիթամութեամբ կը յառաջանայ, եւ աս եղծեալ ու ապականեալ աշխարհքիս համար չունի այն հրապոյրները, զորոնք կը գործածէ մաշտութիւնը : Ուստի եւ շատ անգամ կը պատահի որ գրեթէ առանց իմանալու՝ ժամերով թուաւոր եւ թիւր գիրքեր կարգացողը, հոգեւոր կամ բարեպաշտական դիրք մը ձեռքն առածին պէս, վրան քուն կը կոխէ :

Դարձեալ թէ եւ մարդ՝ մէկն ալ մեկայն ալ հաւատարապէս կարգաւր ըլլայ, կը կարծեն որ թէ մէկն ու թէ մեկայր հաւատարապէս հասկընայ : Առարկութիւն մը, գծուարութիւն մը հասկընալու համար՝ տկար միայ մ'ալ բաւական է. բայց ճշմարիտը սուտեն զանազանեւրու համար՝ հարկաւոր է մտաց սրութիւն, զորն որ Աստուած ամենուն սուտը չէ, հարկաւոր են ընդարձակ տեղեկութիւններ, զորոնք ամենքը չունին, հարկաւոր են խորակ քննութիւններ, զորոնք ամենքն ըրած չեն կամ չեն ըներ : Այսպէս մէկ կողմանէ ամենայն դիւրութեամբ թոյլը կը ծծուի, բայց մեկալ կողմանէ չկայ ան ստամոքսը՝ որ զեղթափը վերջընէ :

Բայց զենեք թէ Քրիստոս ան աստիճանի հասած լոյսայ, որ բոլորովին հաւատքը կործանէ, կը կարծեն որ գտնէ մշուշով մ'ալ պատած չէ : Դժբախտութեամբ ասոր փորձն ունին անոնք, որոնք իրենց հոգւոյն փայ քիչ մը կը մտածեն, թէ ինչպէս երբեմն մտածմունք մ'ալ բաւական կ'ըլլայ ձանձրութիւն բերելու եւ սրտի խաղաղութիւնը վրդովելու : Արդ՝ սուրբ հաւատքն այնպիսի բարիք մը չէ՞, որուն համար արժանի է՝ որ այն ամեն ասիթները հեռացընենք, որոնք եղանակաւ մը կրնան իր կենդանութեան ու յատկութեան Քրիստոս հասցընել : Նոյնը պէտք է ըսել վարուց պարկեշտութեան

Համար ալ, որն որ ապահոյ մը պէս՝ ամէն բիծէն կը նսեմանայ. միթէ վարուց պարկեշտութիւնը չէ՞, որ հաւատարին Հեռ միանալով՝ մեզի մեծագոյն յոյս կու տայ մեր յախտեանական փրկութեան: Ի՞նչպէս կրնայ ուրեմն մարդ պայտփսի մեծագին բարիքները վտանգի մէջ զնել:

Ասիկա ինծի վերջին եւ աւելի ազգու պատճառ մ'ալ կու տայ՝ քեզի ցուցընելու: Թէ ազէկն ալ զէշն ալ կարգաւ թողլ արուած չէ, ինչպէս զուն կը զբուցես: Ինչու որ զնենք թէ ճշմարտաբար սուտին Հեռ Համեմատելովդ՝ մնաս կրած չըլլաս. բայց երբեք թողլ տուեալ է՝ որ ինք զինքդ վտանգի մէջ զնես անկից մնաս կրելու: Սրենքը՝ որն որ շարը կ'արգելու, կ'արգելու նաեւ առանց մեծ հարկի՝ ինք զինքը նոյն շարեաց վտանգին մէջ ձգելը. արդ՝ եթէ մուրթական գիրքերը կարգալու մէջ իրական ծանր վտանգ կայ, որուն վրայ իմաստուն մը չիտարակուսիր եւ ամէն որուան փորձը կը ցուցընէ, Ի՞նչպէս կրնայ թողլ արուիլ որ մէկն ինք զինքը նոյն վտանգին մէջ ձգէ: Զարմանալի բան. ժամանակաւոր վտանգներու մէջ աս պատճառը մէկէն ամենքը կ'ընդունին. իսկ երբ որ յախտեանական վտանգներուն կու գանք, սմանք չեն կրնար համոզուիլ: Ո՞վ չիհաւանիր կառավարութեան՝ թոյն ծախելն արգելելուն: Ո՞վ ամէն կերպով չիկանար հիւանդութեան մէջ չիյնալու: Միթէ շատ զորաւոր զեղթափներ, առողջարար սպեղանիքներ, գիտութեանի հոշակաւոր բժիշկներ շունձնք ամէն տեսակ հիւանդութեանց դարման տանելու համար: Ի վերայ սյար ամենայնի մինչեւ հիմա պիշափ անխելք մը չէ գտնուած, որ ինք զինքը թուճաւորելու, սրով զարնուելու եւ մեռնելու վտանգի մէջ ձգէ, վտահալութիւնը՝ զեղթափի, սպեղանիքներու եւ բժշկի վրայ զնելով: Արդ՝ ինչո՞ւ համար նոյնպէս չիտաճուսիր, երբ որ հոգւոյն վրայ կը խոսուի, ինչո՞ւ համար վտանգաւոր գիրքեր կարգալով՝ ինք զինքնիս վտանգի մէջ պիտի ձգենք՝ հոգինիս մուրթութեան, տարակուսի, անհաւատութեան եւ կիրքերու բորբոքման վերքերովք վերաւորելու. աս պատճառանքով՝ որ ազէկ գիրքեր ալ ունինք, որոնք վերքերնիս կրնան նորէն առողջացընել: Ուրեմն Եկեղեցւոյն՝ գէշ գիրքերն արգելելուն պատճառն ան չէ՝ որ վախ ունի ճշմարտութեան ըստ ինքեան զեղեցիկ ըլլալուն վրայ, հապա ան է՝ որ կը վախնայ թէ չըլլայ որ անոր լոյսը մեր աչքին չծագէ. եւ մեզի խիտա մեծ սէր կը ցուցընէ, երբ որ մեզի մահ պատճառել կրցող բանը մեզի կ'արգելէ:

Հետազոտութիւն:

Ա. Ի՞նչ է: — Բ. Բանակը, Ազգայնաֆէ (Հասարակ ներգործութիւն):
 — Գ. Ազգայնական հետազոտութիւն:

Եկեղեցւոյ օրէնքները ստգամեւելն ետքը, կարգն անօր
 վարմունքին կու գայ: Ի՞նչպէս կրնաս, կ'ըսեն ոմանք, բանի
 մը դեպքերու մէջ Եկեղեցւոյ վարմունքն արդարացընել, ու
 բնց մէջ շափարութեան, խոհմունութեան, արդարութեան
 եւ սիրոյ սահմանն այնչափ սասակութեամբ անցուած է:
 Հետազոտութիւնը, օրինակի համար, ի՞նչպէս կրնայ ար-
 դարանալ: Արեւի ընթերցողք, քիչ մը ասեն բարկութիւնդ
 զայե, հոգւոյդ այլայլութիւնը հանգարտեցուր, որպէս զի
 կարող ըլլաս հանգարտութեամբ խտակցիլ. եւ կը տես-
 նես որ ստամանն այնչափ ազեղ չէ ի՞նչպէս որ կը նկա-
 րուի: Կատակը մկրի թողունք, ապահով եղի՛ր՝ որ սուրբ
 Եկեղեցին այս ամենայն անբաստանութիւններուն մէջ ամե-
 նեւին կարմրնալու եւ շփոթելու բան մը չունի: Յետեւնք
 կարգաւ:

Ա. Հիշողութիւնը: Ի՞նչ բան է հետազոտութիւնը:
 Եկեղեցական ասեան մըն է, որուն պաշտանն է գանել, գա-
 տել ու գատապարտել ուղղափառաց մէջնն այնպիսիները,
 որոնք հասարը կ'եղծանենն ու կը խանդարեն, կամ քրիստո-
 նեական բարքը կ'ապականեն: Թէ սա կարգարութիւնն ըստ
 ինքեան անիրաւ չէ, գուն քեզմ հազարուէի պատճառներով
 կրնաս իմանալ: Եթէ ամեն ընկերութիւն իրաւունք ունի իր
 պահպանութեան վրայ հսկելու, ունի նաեւ իրաւունք իր ան-
 գամներուն մէջնն այնպիսիները զսպելու, որոնք բոլոր ընկե-
 րութիւնը կը խռովեն եւ կը կործանեն: Արդ՝ Եկեղեցին ալ
 անտարակցա ընկերութիւն մըն է, եւ չիկրնար նոյն իրաւ-
 ունքները չունենալ: Իսկ այս զոյումը, որովհետեւ մարդիկ-
 ներուն համար է, չիկրնար ի գործ գրուիլ՝ բայց եթէ մարդ-
 կային միտցներով, որոնք թէ հոգւոյն ու թէ մարմնոյն վրայ
 կարող ըլլան ազդել. վասն զի մարդն երկուքէն կազմուած է:
 Աստի սա ասեանը յայտնի հետեւութիւն մըն է, թէ Եկե-
 ղեցւոյ՝ որն որ ընկերութիւն մըն է, եւ թէ մարդուն՝ որն որ
 չէ թէ միայն հոգիէ, այլ նաեւ մարմնէ կազմուած է:

Բայ ասկից՝ Եկեղեցին ուրիշ զօրաւոր պատճառաւ
 ալ իրաւունք ունի ուղղափառի մը վրայ: Աւղղափառը կա-
 մաւորապէս եւ ազատութեամբ՝ Եկեղեցւոյ զաւակ ըլլալն ըն-
 գունած կ'ըլլայ, երբ որ իր ընթացքովը կը հաստատե ան
 խոստանները, որոնք իր անուամբը տրուած են, երբ ինք
 զեռ ինք իրմ շէր կրնար խոստանալ: Աս ընդունելութեամբ
 իր կողմանէ ալ յանձն աւած է զուրբ Եկեղեցին մը պէս

յարգելու, անոր հաստոյ վարդապետութիւններն ընդունելու եւ մինչեւ մահն անոր հնազանդ սրգին ըլլալու: Եկեղեցին ալ այս հպատակութեան հաստուցում ընելու համար՝ առաջադրեալ անոր ընդհեյ իր Պետային՝ Երեսուխի Բրիտանոսի ամեն զանները: Իրեն սորվեցուց հաստոյ ճշմարտութիւնները, սուրբ խորհուրդներուն մասնակից ըլլալու համար հարկաւոր եղած բաներուն մէջ կրթիւն, եւ եւպն ալ ժամանակին նշաններն իրեն մատակարարեց: Իր մեղքերն արձակեց՝ ընդհընեթ Նորոգեց, սրբութեամբ զարդարեց՝ Երեսուխի Բրիտանոսի հետ միացընելով, միջնորդ եղաւ Հոգին սուրբ ընդունելու, եւ խոսք տուաւ որ երբեք զինքը չմերժէ ոչ կենդանութեան եւ ոչ մահուան աստներ, հապա իր ազօթքներովն ու օգնութիւններովը նպաստէ: Այսպէսով գրեթէ փոփոխակի գաղթնք մը գրուեցաւ Եկեղեցւոյ եւ հաստապետին մէջ: Հաստապետացի կը ճանչնայ եւ կ'ընդունի Եկեղեցւոյ գերազանցութիւնը, եւ զինքն անոր իշխանութեան կը յանձնէ: Եկեղեցին իրաւունք եւ պարտք կ'ունենայ՝ հաստապետին վրայ հակելու եւ անոր փրկութեան հարկաւոր եղող ամեն միջոցներն ի գործ դնելու: Իսկ եթէ սորվեցընելէն, խորհուրդ տալէն, առաջնորդելէն, խոստովանելէն, ընդհընեթ զտաւ, առ միջոցներուն կարգը կը համարուին նաեւ սպասանալիքներն ու պատիժները, ասիկա մարդկային ընտելեան մէջ հետեւութիւնն է, որն որ պետք է որ նաեւ առ անասկ միջոցներով զտուի, եւ ով որ միայն ի հարկէ եւ ցուակցելով այսպիսի միջոցներու կը դիմէ, անիկա շարահերս պետք չէ համարիլ:

Իսոց ասկից՝ ամեն ընկերութեան մէջ հարկաւոր է հասարակաց բարոյն մեծ փոյթ ունենալ, եւ ճշմարիտ գիտութիւնն է՝ մասնատրաց փոյց անմիտ ցուակցութեամբ մը պնդպիսի գործքեր չընել, որոնք շատերուն փտանդաւոր կրնան ըլլալ: Արդ՝ ինչո՞ւ համար սուրբ Եկեղեցին ալ նոյն փոյթը պիտ'որ չունենայ: Ի՞նչ գիտութիւն կ'ըլլար իր գութը, եթէ մասնատր անն մը չվշտացընելու համար՝ զինքը ժամանակին շանդիմանելով, լպատեւելով ու իր մարմնէն չմերժելով, ինչպէս ասոր որ անիկա բոլոր հասարակութեան միտ հասցընէ: Պատմութեան արժանի կը համարելիք ան քաղաքապետը, որն որ գիտելով քանի մը յոյնած ճամբորդներուն վրայ, որոնք նա ահանդիտք կը համարին, ինչպէս ասոր քաղաք մանեն, ինչպէս եւ ժամանակահի հիւանդութիւնը վրանին կրէին: Պատմութեան արժանի կը համարելիք Եկեղեցին ալ, եթէ ինչպէս ասոր որ քանի մը մասնատր աննինք պնդպիսի անկարչտական սերմեր եւ անկարգութիւններ ցանեն ասրածեն, որոնք սմբողջ քաղաքներու եւ գաւառներու մէջ խռովութիւն կը յարուցանեն: Սաստիկ Սաստիկ հին արեւքին մէջ շատ աղէկ յայնանս էր, ինչ առ քանիս մէջ ինչ է իր կամքը: Պատուէր տուան էր որ ամեն մարդ, մարդարեւ եղեր է՝ ինչ հարազատ

եղբայր, որդի կամ կին, ով որ ըլլայ, եթէ ջանացած է մէկը համազօղ կամ խորհուրդ տալ որ ճշմարիտ Աստուծակ հետանայ, միայն առ յանցանքին համար դատաստանի կանչուի, եւ եթէ յանցանքը ստուգուելու ըլլայ, բոլոր ժողովուրդը՝ զինքը բարկած է: Արդ՝ ինչուն համար Յիսուսի Քրիստոսի Եկեղեցին, որն որ Հրեից ժողովրդանոցէն շատ աւելի զթած է, աւելի փոյթ եւ խնամք պիտ'որ յունենայ իր զակեցնեքը մոլորութենէն ազատելու:

Այսպէս վարուիլն ալ իր մայրական զթութեան մաս մը չիբերեր. վասն զի չկայ ընտանիք մը, որուն մէջ ամենէն աւելի զթած հայրն ու ամենէն գորովական մայրն ալ՝ իրենց խոստումներուն, պարգեւներուն հետ նաեւ սպասնալիքներ եւ պատիժներ չխառնեն, որպէս զի իրենց զակեցնեքը պատշաճ չափին մէջ պահեն եւ անոնց ի բարին առաջնորդեն: Յայտնի բան է թէ որչափ աւելի է սերը, այնչափ ալ աւելի պէտք է ըլլայ զիրենք առ վասնզնեքնն եւ շարիքներէն ազատելու հոգատարութիւնն ու պնդութիւնը: Հեզ եւ բարեպիտա սուրբն Օգոստինոս առ նիւթիս վրայ խիստ զեղեցիկ խօսք մը կը գրուցէ, զորն որ զուն ալ կրնաս ըսել Եկեղեցւոյ խաղաղութիւնն ամեն արդեւրուն վրայ: « Գոնատեանք, կ'ըսէ, այնպիսի խռովարար մարդիկ են, որ զիրենք զայելու եւ ուզելու համար՝ հարկ է այն իշխանութեան միջոցին գիտել, որն որ Աստուծակ գրուած է կարգաւորութիւնը պահպանելու համար: Եթէ զիրենք միայն վախցընելու ըլլայինք՝ առանց կրթութելու, կրնայիր բաժանորութիւն մը համարիլ. բայց թէ որ միայն կրթեինք՝ առանց զիրենք երկիւղի մ'ալ արթնցընելու, մահաբեր թմբութիւն մը զիրենք եւս կը կեցընէր փրկութեան նամբան մտնելէն: Գուն կ'ըսես թէ շատերը կ'ընդգրկանան: Արեւմե ամեն զեզ ու զարման մեկզի՛ նշելու է, վասն զի անբժշկելի հիւանդութիւններ ալ կը գտնուին: Կ'ըսես թէ հաշտամաքը շարեուն զինքն է: Ըսէ՛ շարեուն եւ բարիներուն: Չարերը նոյնը կը գործածեն անիրաւութեամբ, անագործութեամբ, ինչպէս որ կիրքերն իրենց կը թելագրեն. բարիները կը գործածեն արգարութեամբ, չափաւորութեամբ եւ զթող: Հրեաներն են՝ որ զՅիսուս Քրիստոս ձաղկեցին: Այ՛. բայց Յիսուս Քրիստոս ալ Հրեաները ձաղկեց: Ասանկ կը գրուցէր այն մեծ սուրբը:

Աս իրաւունքին վրայ՝ միայն անիկա կը տարակուսի, որն որ շիճանար թէ որչափ մեծ միաս կը կրէ հուսարը կորսընցընողը, եւ որպիսի կործանմանքներու պատճառ կ'ըլլայ ուղղափառ կրօնը վողովողը: Աս գարուս մէջ, որ անտարբերութիւնը, հեշտասիրութիւնը, ընդհանուր հանգուրժողութիւնը, անկրօնութիւնը կը տիրեն, որ շատերը կը համարին թէ միայն գրօսանք ընելու համար աշխարհք եկած են, աշուրնին գոցած՝ մահկանացուներուն վրայ Աստուծոյ ունեցած

իրաւունքները չեն տեսներ, ամենեւին չեն իմանար թէ ինչպէս ոչինչ է երկրաւորը երկնաւորին քովը, ժամանակաւորը՝ յաւիտենականին քովը, աս դարուս մէջ, որ մարդիկ այնպէս կ'ապրին, իրբեւ թէ անասուններէն տարրեր վախճան մը շունենան, իրբեւ թէ շինծու բան մ'ըլլայ արքայութիւնն ու գժտիքը, տարակոյս չկայ որ աս դարուս մէջ շատ գժտարին է այնպիսիներուն հասկըցընել, թէ որչափ մեծ զթութիւն կը գտնուի Եկեղեցւոյ այն առերեւոյթ խառութեան մէջ, եւ որչափ քաղցրութիւն՝ իր մայրական սաստկութեան մէջ, Բայց բանը չհասկընան ալ նէ, ի վերայ այսր ամենայնի անանկ է, եւ միշտ ալ անանկ պիտ'որ ըլլայ. եւ ով որ աշուքներն արեւին զիմացը շիգոցեր, ասոր պէտք է որ համոզուի:

Ասկից զաս' ան ալ կը զրուցեմ որ եւ ոչ իսկ Հերեւակոսները կրնան մերժել աս սկիզբը, թէ սուս եւ խառվարյոզ վարդապետութիւններ համոզները, մանաւանդ կրօնական նիւթերու մէջ, պէտք է զատապարտուին: Ասոնց՝ ընկերութեան ատած ֆրանս ամենէն ծանրն ու շարագոյնն է: Ինչու որ կրօնն ամեն գործողութեանց հիմն ըլլալով, երբ որ աս հիմը մոլորական կ'ըլլայ, հարկ է որ ամեն գործք անպարբընտական ըլլայ: Բոլոր Եւրոպա աս սկզբունքին ճշմարտութիւնը ցուցայ, երբ որ ութերորդ դարուն մէջ Արարացիները, եւ երկասասներորդ ու երկրասասներորդ դարերուն մէջ Ալլազգիներն այնչափ ուժգնութեամբ վաճակեց. եւ երբ որ նաեւ նոյն դարուն մէջ Մանիքեցւոց վարդապետութիւնները ընկեց, որն որ Ալլազիկեան, Վալտեան եւ ուրիշ անարգ ազանդներու միջոցով՝ նորէն նորէն կը կենդանանար: Աս սկզբունքին ճշմարտութիւնը կը ցուցընեն նոյն իսկ Հերեւակոսները, թէ պէտեւ նոյնն իրենց վոյս անպատշաճ կերպով կը յարմարցընեն: Ինչու համար Շուեմի, Նարուզիայի, Գանիայի մէջ այնչափ կատաղութեամբ կը հակառակին ու կը հաշտենն ուղղափառ կրօնը: Ինչու համար Անդգիայի մէջ երկը դար ուղղափառներուն զեմ այնպէս խիստ հաշտանք կ'ըլլար: Ինչու Միսրանեալ նահանգներուն մէջ վերջին աստիճանները զօրքով ու զէնքով Մորմոնները կը զսպուին: Նոյն սկզբունքին զօրութեամբը, զորն որ թէպէտ երբեմն անպատշաճ կերպով կը գործածեն, բայց ամենն ալ իրբեւ ճշմարիտ կը շանչան, այսինքն թէ մոլորական վարդապետութիւններ տարածողք՝ բանութեամբ կրնայ զսպուիլ:

Եթէ հաս' տեղն ըլլար երկայն ցուցընելու, կրնայինք բողոքականներուն մէջէն ամենէն հաշտկարտներուն վճիռները յառաջ բերել, Լուսերէն ու Կալցիներն սկսելով, եւ անկից Անդգիական եկեղեցւոյն անցնելով՝ մինչեւ Քրեմլ, Լաթիւմբ, Ռիտի, եւ մինչեւ մեր ժամանակները Շուեմացւոց օրէնսդիրները զալով, որոնք ամենն ալ միայերան հրատարակեցին մոլորութիւնները զսպելու իրաւունքը, եւ կրցան ա-

աննին՝ այնպիսի գաժանութեանք եւ յամառութեանք ի գործ գրին, որ անոնց քովը կրնան զուարճութիւններ եւ զբուսանքներ երեւալ այն երեւակայութեան զարհուրելի անասրանները, որոնք Հեռագոտութեան վրայ կը նետուին:

Ղերիպակս եթէ այսպիսի զուարճանք օրինաւոր չէ, գատապարտելու եւ նաեւ այն քաջարտութիւնը, զգրութիւնն ու հաստատութիւնը, զորն որ ցուցուցին՝ հիմակուան հասարակականաց եւ ընկերականաց զաւանանութիւնները ցրուողներն ու անոնց կատաղութիւնները նուանողները, որոնք՝ մինակ նոյն սկզբունքին զգրութեանքն այս ամենայն գործեցին: Բայց չեմ կարծեր թէ նոյն կուպրով ներկուած սակաւթիւ մարդիկներէն զատ՝ գանձաբի մէկը, որն որ համարձակի ըսել թէ ընկերութիւնը պարտականութիւն ունի իր կործանումը յանձն առնելու, որպէս զի ուրիշին իրաւունքը պահպանէ՝ ու զան շարութիւններն ապահովութեանք յառաջ տանելու: Ուրեմն ալ շահարձակի մէկը գատապարտել այն սկզբունքը, որուն համար Հեռագոտութիւնը գրուած էր:

Ի. Բայց աս ամեն խօսքերուն վրայ, կրնայ մէկը համբերութիւնը կորսնցընել եւ ըսել թէ գատապարտուածք սկզբունքը չէ, հապա անոր զեղծումը, ի գործ գրուած անգթութիւնները, գեաթէն թափուած անմեղ արիւնները: Փափք Աստուծոյ, որ նոյն իսկ Հեռագոտութեան ատեանին հիմնարկութիւնն անիրաւ չէ եղեր: Խօսինք ուրեմն անոր զեղծումներուն վրայ, եւ անանկնք թէ Եկեղեցին ասոր մէջ յանցանք ունի:

Եւ նախ աստիկն՝ պետք է որ ասոր գիւրաւ հաւանիս, որ եթէ հիմնարկութեան մը մէջ պատահած մէկ բանի զեղծմունքներուն համար բոլոր հիմնարկութիւնը շուտ մը գատապարտել հարկ ըլլար, ան ատեն մարդիկներու մէջ գանձուած ամեն հիմնարկութիւնները պետք էինք գատապարտել, կրնէն սկսեալ՝ մինչեւ հեռագիրներն ու երկաթուղիները: Ինչու որ աշխարհքիս վրայ շիտ հիմնարկութիւն՝ որուն մէջ զեղծում մը չկարենայ մտնել եւ իրար ալ մտած չըլլայ: Աշխարհքիս երեսէն մարդն ալ ընկէ. ինչու որ մարդն ամեն բանէն յառաջ ինք իր աննին, մարմնոյն եւ հոգւոյն նկատմամբ կը զեղծանի:

Հիմնարկութիւն մը ան ատեն ներքուստ գեղ է, երբ որ զեղծումները՝ չէ թէ ըստ պատահման, հապա ըստ ինքեան եւ բուն հետեւութեանք իրակ կը ծնանին, եւ այնպէս յառաջ կու գան՝ ինչպէս որ գործք մը իր բնական պատճառներէն կը ծագի: Արդ մթիւ Հեռագոտութեան ատեանէն՝ իր հիմնարկութեան ներքին օրպիտութեանքը անիրաւութիւններ կամ անգթութիւններ յառաջ կու գային: Ահա աստիկ հաս կը զնեմ ան եղանակը, որով ասարեւական Աթոսը կարգադրած էր որ յանցաւորներուն զեմ վարուի. եւ կ'ազալեմ որ կըր-

տիմներն ինչ էին: Հետազոտութեան ասեանք՝ նոյնը կ'ընէր
ան ժամանակը, ինչ որ հիմա Երզրուեալները կ'ընեն: Աճի-
կու տար թէ արդեօք ամբաստանեալը յանցարէ է, եւ թէ ինչ
աստիճանի է յանցարարութիւնը, եւ ետքը յանցարորն աշ-
խարհական զտուարներուն ձեռքը կու տար, ամենայն եղա-
նակաւ յանձնելով որ անոնց հետ քաղցրութեամբ ու զթով
վարուին: Իսկ եթէ անոնց տրուած պատիժը՝ մեղի իրաւացի
երեւցածէն աւելի խիստ կ'ըլլար, ասիկա երկու պատճառէ
յառաջ կու դար, որոնք մեծ մտազրութեան արժանի են:

Ամենէն յառաջ՝ նոյն Բաբելոնացի-Պիտան ասեանները,
մարդկան կշռոյն մէջ Աստուածութեան պատիւը՝ քանի մը
ցորենահաս աւելի կը ծանրանար, քան թէ հիմակուան ժա-
մանակները: Գետ ան ասեն հայհոյութիւնը, ուրացութիւնը,
ամենատարբ քաները ստեղծելի սեղանակապատութեամբ պղծելը՝
ոչինչ քանի տեղ չէին գրուեր. գետ կը հաւասարային թէ ա-
մենամեծ շարիք մըն է ուրիշներն ալ այս անկարգութեանց
մէջ նկերը. աս տկարութիւնն ունեին որ բովանդակ ընկե-
րութեան թշնամանք կը համարէին անոր ընդհանուր Տիրոջն
եղած անարգութիւնը եւ իր սոքի տակ առնուիլը: Յայտնի
է որ ասոնք հիմակուան ասեմա հինցած քաներ են, որոնց
այնչափ միտ չի գրուիր. բայց ան ասեմաները մարդիկ ասանկ
կը մտածէին, եւ աս մտածութիւններէն չիքնալով հետա-
նալ, իրենց զգածման համաձայն ալ կը դարձէին:

Ինչպէս պատճառն է, որ Եւրոպացի մէկ ծայրէն մեկալ
ծայրը՝ պատճառական օրէնքները հիմակուքնէ շատ աւելի խիստ
էին՝ ամեն տեսակ յանցանքներու համար, որովհետեւ գետ
այն խստութեան մէկ մասը կը պահէին, զորն որ Եւրոպացի
երեսը տարածուած բարբարոս ազգերէն առած էին: Աւտի
մարդիկ իրենց ժամանակին եւ իրենց կրթութեան համեմատ
մտածելով, չէին կրնար ուրիշ կերպ վարուիլ:

Գ. Այսու ամենայնիւ, կրնայ մէկը նորէն պնդել, զանէ
աս չես կրնար ուրանալ որ Սոսանի մէջ Հետազոտութիւնն
ազգութեան արդար սահմանն անցած չլլալ: Ես ալ կը խոստա-
վանիմ որ ամենանշմարիտ է, եւ ուրիշ կերպ չէր կրնար ըլ-
լալ: Ամեն անգամ որ իշխաններն իրենց շփերայերած բա-
ներուն մէջ ձեռք կը խոթեն, միշտ ասանկ կը պատահի: Սոսա-
նիայի մէջ Հետազոտութիւնը քաղաքական ասեան մը դար-
ձաւ, Հոստոյի Սուրբ Պաշտմանին իշխանութեան տակէն դուրս
համուեցաւ, եւ ուրիշ շատ դասերու վրայ դատաստան ընե-
լու որոշուեցաւ, որոնց համար որ չէր սահմանուած: Ասիկց
յառաջ եկան այն զեղծմունքները, որոնք ուրիշ տեղեր ան-
ծանօթ էին: Բայց ասոր մէջ Ս. Եկեղեցին ինչ յանցանք
ունի: Իր յանցանքն աս միայն եղաւ, որ Արքայուն Քահա-
նայապետներն ամեն եղանակաւ, առանձին թղթերով ու
հրատարակական Սահմանադրութիւններով, շատ բանային

անոր խառութիւնը մեղմացընել, եւ իրենց ջանքը պարտապանող չզնայց, որովհետեւ այն վեհ ազգը բարեպաշտութեան մէջ երեւելի էր:

Ահաւասիկ քիչ խօսքով՝ Սպանիական Հեռագրատութեան զեղծմանըներն արգելելու համար Քահանայապետներուն ըրած ջանքը, ինչպէս որ Լորենդէի գործքերէն կը քաղէ Թիւպինկէնի Հեֆելէ ուսուցիչը:

1. Իսկզբանէ վեր Սիբաստա Դ. Քահանայապետը Սպանիական Հեռագրատութեան վրայ այնպէս անգոհ էր եւ այնպիսի խիստ բողոքներ ըրաւ, որ երկու արքունիքն իրարու հետ թշնամացան, երկու կողմանէ ալ իրարու զեպանները բանտարկեցին, եւ Փերդինանդոս բոլոր իր հպատակները Հռոմէն կանչեց: Սիբաստա Դ. վերջապէս զիջաւ, եւ 1478ին, Նոյեմբերի 1ին կոնդակը ստաւ. բայց ետքէն Ս. Աթոսը Սեւիլեայի Հեռագրատութեան վերակացուներուն ըրած խառութեան վրայ քանի մը բողոքներ ընդունելով, նոյն կոնդակն եւս առաւ, եւ ուզեց որ ալ վերակացուք առանց եպիսկոպոսներուն չկարենան դատաստան ընել, եւ դէմ կեցաւ ուրիշ գաւառներու մէջ ալ նոյն ատեանը հաստատելու, որովհետեւ ան անգուանքն արդէն եպիսկոպոսներու հասարակ ատեաններ կային. եւ երբ որ քիչ մը ետքը Նզիսարէթ թագուհին բազմանք ցուցուց որ եւս առնուի Հեռագրատութեան ատենին մէջ եպիսկոպոսներուն խառնուելու հրամանը, Սիբաստա Դ. սողոյգ է՝ շատ քաղաքավարութեամբ, բայց միանգամայն հաստատութեամբ զլացաւ:

2. Մանաւանդ թէ տարիէ մը ետքը Քահանայապետը Սփակայի Հեռագրատութեան խառութիւնը մեղմացընելու համար, Սեւիլեայի Մանրիգ Արքեպիսկոպոսը՝ բողոքման քահանայապետական դատաւոր անուանեց, որուն պիտի զիմին Հեռագրատութեան ատեանէն շափազանց խառութիւն կրողները: Եւ իրեն անանկ երեւալով, որ նոյն իսկ արքեպիսկոպոսն ալ բուսական գիտութեամբ չիմարուիր, ուզեց որ Հեռագրատութեան վճիռներուն դէմ բողոքողներն ուղղակի իրեն դիմեն. շատ դատեր ընկեց, շատ պատիժներ մեղմացուց, ուզեց որ աւելի մարդասիրութեամբ վարուին հերեպիկոսութեան վրայ զգնացողներուն եւ նոյնը մերժողներուն հետ, եւ թէ թագաւորն ու թէ թագուհին ի սեր քրիստոսի երգուընցուց, որ աւելի ողորմած ըլլան մուրտութեան մէջ ինկած հպատակներուն վրայ: Բայց Փերդինանդոս թագաւորն ու ետքը Կարլոս Ե. կայսրը կը ջանային արգելել որ ամենեւին Հռոմ չբողոքուի:

3. Գարնեալ Քահանայապետներն ամէն ջանք ըրին, որ դատաւարաւորան յանցաւորներուն՝ քաղաքական պատիւն ու ժամանակաւոր ինչքերն եւս դարձուին, նոյնպէս աւելի եւս փութով ջանացին որ անանց որդիքը՝ ոչ պատուոյ եւ ոչ ըն-

չից կողմանէ՛ քնաս մը կրեն: Զղջացեալ հերետիկոսներուն նկատմամբ ալ՝ առաքելական Աթոսն այլեւայլ հնարքներ կը փնտռէր իրենց ինչպէջու համար. քահանայապետները շատ անգամ Հեաազատութեան վերակացուներուն կը յանձնէին որ զանոնք գաղտնի արձակեն, որպէս զի քաղաքական պատիժներէն եւ հրապարակական նախատինքներէն ազտա մնան: Իրօք ալ 50 պրպիսի անձինք ծածուկ արձակուեցան 1486ին Փետրուարի 11ին արուած քահանայապետական հրամանաւ. նոյնչափ մ'ալ երկրորդ օրը. զարձեալ նոյնչափ անձինք Յունիսի 30ին արուած Համառօտագրով արձակուեցան. եւ ետքը նորէն Յուլիսի մէջ ուրիշ խել մը անձինք, որոնց սրշափ ըլլալը չիզրուցեր Լորենդէ, որն որ սյս ամենայն դեպքերը կը պատմէ:

4. Յուլիս Բ.ին եւ Լեւոն Ժ.ին քահանայապետութեան ատենն ալ Հռոմ բողոքելը կը շարունակուէր: Եւ նոյն Լորենդէին պատմութենէն զիտնէք, որ շատ մը դեպքեր կը պատահէին, որոնց մէջ առ քահանայապետները բողոք ընողներուն համար առանձին գատարներ կը սահմանէին, որպէս զի Հեաազատութեան ձեռքէն ազտան: Շատ անգամ քահանայապետներն իրենց յայտնի կամքը Հեաազատութեան գատարներուն կը յայտնէին, որ թեթեւ յանցանքի տէր եղողներն արձակուին: Քահանայապետը շատերն ալ Սուրբ-Նիքոյ կամ ապաշխարութեան քուրձ հարգելու պարտաւորութենէն կ'ազատէր, իրենց գերեզմաններուն վրայ գրուած պատճոյ նշանները վերջընել կու տար, եւ այլն: Քահանայապետներուն ըրած առ ամեն զիբութիւնները՝ շատ անգամ ազգեցութիւն կ'ունենային, շատ անգամ ալ չէին ունենար. վասն զի Սպանիայի թագաւորները՝ սպառնալիքներով կը վախցընէին Հեաազատութեան գատարներուն տեղը խաւրած գատարները, եւ կամ թող չէին տար որ քահանայապետական Համառօտագիրներն ի գործ գրուին եւ չէին ուզեր հնազանդիլ քահանայապետին:

5. Շատ անգամ ալ կը պատահէր որ քահանայապետը կամ իր նախորդը համար կը պահանջէին Հեաազատութեան գատարներէն, անոնց դեմ նզովք կը սպառնային՝ Հռոմ բողոք ընողները հարձած ժամանակին, եւ շատ անգամ իրօք ալ նոյն գատարները նզովեցին: Օրինակի համար Լեւոն Ժ. քահանայապետը նզովեց Գոլիտոյի Հեաազատութեան գատարները, կարոլոս Ե.ին կամայը հակառակ: Բաց ասկից՝ քահանայապետները արուած եւ կամ արդէն կես մը ի գործ գրուած վճիռներն ալ ընկնցին: Այսպէս կարոլոս Ե.ին Ախրուէս անունով քարոզիչը, որն որ Լուտերականութեան կասկածի մը համար վաճքի մը մէջ պիտ'որ բանաարկուէր, Պոզոս Գ. քահանայապետէն՝ անմեղ հրատարակուեցաւ, մանաւանդ թէ կանարթան կղզիներուն եպիսկոպոս անունուեցաւ:

6. Լեւոն ժ. 1519ին ուզեց Սպանիական Հեռազատութիւնը բաշտարովին փոխել, որովհետեւ անիկա իր շնորհաց շատ թղթերը բանի տեղ չէր գրած, եւ աս նկատմամբ Քաշանայապետը խիստ իմաստուն կարգադրութիւններ քսած էր: Բայց կարոչս է. ամեն միջոց բանեցուց Քաշանայապետին խորհուրդը պարտադիր հանելու եւ անոր տուած երկը Համառատագիրներուն գործադրութիւնը խափանելու: Քաշանայապետը վախճաններու համար Սպանիայի գեապետը կարոչս է. ին խորհուրդ տուաւ որ մինչեւ գրածն լուտերին կողմը բռնէ: Այսու ամենայնիւ Լեւոն ժ. չգաղթեցաւ յայտնեցին թէ Սպանիական Հեռազատութիւնը շատ շարեաց պատճառ կ'ըլլայ:

7. Յարթոց ժամանակներուն ձկն ալ Քաշանայապետներն իրենց ջանքը յառաջ կը տանէին Հեռազատութիւնը մեղմացնելու, ինչպէս կը պատմէ Լորենդէ: Պօզոս Գ. ժամանարապէս խիստ կը արտնչէր Սպանիայի տէրութեան Հեռազատութեան վրայ, եւ կ'ոյնէր անոնց՝ որոնք նոյնին նեպոլոնց ձկն հաստատուիլը կ'ուզէին խափանել: Պիոս Գ. կարոչս Պորթուգալ սուրբ կարգիմային հետ միարան կը ջանար որ նոյնը Միլանի ձկն չգրուի. եւ Լորենդէ յայտնի կը խոստովանի թէ Սպանիական կառավարութիւնն իրեն պարտք կը համարէր Հեռազատութեան դատարաններուն կողմն ելլելը, ամեն անգամ որ Հռոմ այնպիսի բան մը կը հրամայէր՝ որն որ իրեն հանդ չէր:

Աս ամեն եւ ասոնց նման խորհրդածութիւններէն Հեփելէ իրաւամբ կը հեռուցընէ, թէ Սպանիական Հեռազատութեան պատմութեան ձկն Հռոմաց Աթոռը մեծ պատուով կը տեսնուի, իրրեւ հաշտուածողներու պաշտպան՝ ինչպէս որ ամեն ատեն եղած էր:

Այսու ամենայնիւ ով որ չ'ուզէր անիրաւ ըլլալ, եւ նոյն ազնուական թագաւորութեան միմակը կը մտածէ եւ կ'իմանայ թէ եօթը հարիւր տարի Արարացոց դեմ քսած պատերազմներուն ու կռիւներուն ձկն ինչէր կրած էր, ամբողջ գաւառներու տարառութիւնները, հարիւր անգամ իւրարու մեռչին յարձակմամբ անուած քաղաքներու սուրումները, ժողովրդոց անազորոյն կոտորածները, զարերով գերութիւնը, այն ամեն շարիքները՝ որոնք այնպիսի բարբարոսներու հարստահարութեան տակ կը պատահէին, ալ իրեն զարմանալու բան մը չ'երեւար որ նոյն ժողովուրդն եւ իր իշխանները քիչ մ'ուսելի վրէժխնայիք եղած ըլլան իրենց հասարակին, եւ ուզած չ'ըլլան նորէն փառնոյթ ձկն մղել՝ այնչափ արջունք եւ այնչափ արիւն թափելով անարատ պահելին ետքը: Ամենայն արդարութիւն կը պահանջէ որ աս պարագաներուն միւս զնէ Սպանիական Հեռազատութեան վրայ դատաստան ընէլ ուղղոր: Բայց ինչ, խամանակիս մարդասիրականներն իրենց գորովախառն զմոյն ձկն զարմանալի համա-

կրօնականներ ունին: Եթէ հրապարակական շարիչ մը խափանելու համար՝ այնպիսի անզգամի մը արիւնք թափուելու ըլլայ, որն որ Աստուծոյ, թագաւորին ու ընկերութեան զեմ էլան է, առկարք բաշխումն գում կը կարին, կու լան կ'ողբան, կը զայրանան, եւ հեծութեան ազազակներն աշխարհքիս շորս անկրօնները կը հնչեցընեն, իսկ եթէ այն անզգամին խնայուելով՝ բոլոր ընկերութիւնը հրոյ եւ սրոյ տակ կ'ենայ, շուտ մը աշուրներնուն արցունքը կը շորնայ, հեծութիւններն կը դադրի, մեռնողները կը թաղուին, եւ ալ անկից ետքը ոչ որ ասոր վրայ պէտք է բերան բանայ:

Ով որ արիւնէն ճշմարտագէտ կը ստակայ, ով որ հաստացելոց վրայ ճշմարիտ սէր ունի, անկիս չկրնար շտեմնել որ Հեռագրատութիւնը՝ իր հաստատուած երկիրներուն մէջ հաստաց միութիւնը պահպանելովը, աւելի արիւնհեզութիւն, կատարած ու աւերում խափանած է, քան թէ բոլոր աշխարհքիս միասնաները: Շատ հեռաբոլորական բան կ'ըլլար լսելը, կ'ըսէ Տը Մեթոքը, թէ քնչ պատասխան կու տայ Հեռագրատութեան սաստիկ թշնամի մը, եթէ Սպանիացի մը իրեն աս խօսքերս ըսելու ըլլայ: Քու աչքոյ շատ կարճատես է, եւ միայն մէկ կողմը կը տեսնես, ասոր ներհակ մեր որեւէ գիրները բարեբէն նայելով՝ շատ բաներ մկտեղ կը տեսնեն: Վեշտասաներորոյ գարուն սկիզբը բոլոր Եւրոպա հրդեհի մէջ տեսան, եւ այն հրդեհէն իրենք գիրենք ազատելու համար՝ Հեռագրատութիւնն իրրեւ գործնական միջոց ձեռք առին, պայտով հաստաց միութիւնը պահեցին եւ կրօնական պատերազմներուն առջեւն առին: Գուն մեր վրայ մտադիր լես եղած, բայց թող փորձառութիւնն ըլլայ մեր գործքերուն գատարը: Ահա աչքիդ առջեւն է Գերմանիայի երեսուն տարւան պատերազմը, որն որ Լուսերին հրապարակախօսութիւններէն, կրկնակնունքներուն եւ զեզացիներուն կատաղութիւններէն բորբոքեցաւ, ահաստիկ Պաղղիայի, Անգղիայի, Ֆրանսոյի պատերազմները, Ս. Բարթոլոմէոսի կոտորածը, Մեքսիկոյի կոտորածը, Սեւեի կոտորածը, Մարիամ Ազուարդին, Հենրիկոս Գ.ին, Հենրիկոս Գ.ին, Կարոլոս Թ.ին, Օրսնիայի իշխանին մահը, եւ ասանց նմանները: Չեր նորազանգներուն թափած արեան վրայ՝ եռայարկ նաւեր կրնան նաւարկել: Ասոր համեմատութեամբ Հեռագրատութեան թափածը, մէկ քանի հոգւոյ արիւնք կրնայ ըտուիլ: Ի՞նչ պատասխան կրնայ արուիլ այսպիսի պատճառներով խօսողի մը: Թող ընթերցողը մտածէ, եւ անտեղի հրապարակախօսութիւններն արհամարհէ:

Քաճանայապետ :

Ա. Քաճանայապետներուն մաշութիւնները : — Բ. Իրենց արքունեաց զեխութիւնը :

Մինչեւ հիմայ յիշուած առարկութիւնները Եկեղեցւոյ զեմ թափելէն ետքը, ալ բոլոր բարկութիւններու նպատակը կ'ըլլայ Հառմայ Քաճանայապետը : Անոր վրայ մոլեղնութեամբ կը յարձակին բողոքականները, անասուածները, անհասարակները, ստահակներն ու յեղափոխականները, եւ ասոնք առջին ալ բան մը կը դանեն իրեն զեմ խօսելու, պատճառ մը կ'ունենան իր վրայ յարձակելու : Իրենք խոնարհ, մահացեալ, աւետարանական ազգասութեան վրէժխնդիր ըլլալով, շին կրնար տանիլ որ Քրիստոսի փոխանորդը զահու պերճութիւն եւ արքունեաց զեխութիւն ունենայ, իրենք անարատ սերզրունքներով եւ անարատ վարքով մարդիկ ըլլալով, կը գայթակղին Հառմայ Քաճանայապետներուն մաշութեանց վրայ : Իրենք հասարակաց բարիքը սիրելով, կը ցաւին որ Քաճանայապետական իշխանութիւնն իտալիայի երջանկութեան մը անփնեաւոր արգելք կ'ըլլայ . ուստի առջին ալ միտքան ձեռք ձեռքի տուած՝ կը խանան զինքն աչքէ հանել, անարգել եւ պիտոսի վիճակի մէջ ձգել, որ ալ երկրաւոր բաներու մէջ չխառնուելով՝ ազօժք ընէ, օրհնէ, իրբեւ Լատերանու Եկեղեցւոյն պարզ աւայերեցը : Քննենք իրենց առ բարի բարի բողոքականները, նախ առ զԻսոյս մէջ Քաճանայապետին անձին վերաբերեալ բաներուն կողմանէ, իսկ հետեւեալ զԻսոյն մէջ՝ իր ժամանակաւոր տէրութեան նկատմամբ :

Ա. Առաջին բանը, որն որ ծայրագոյն Քաճանայապետին վրայ աչքերնին կը զարնէ եւ գայթակղութիւն կ'ըլլայ, ան իւր-իւր-ննէն էն, որոնցով իր-ոչնէն ողովնած են Քաճանայապետները : Արտհետեւ ազ գայթակղողներն ստասուածային փառաց համար ստատիկ նախանձով լեցուած են, անոր համար շին կրնար տանիլ այսպիսի ամբիւն ու նախատինքը : Հասիւնչեա կը տեսնես, ընթերցող, ստահակներու հետ կառուելու բան չունինք . այլ միամիտները քախլերելու եւ գայթակղութիւններու զեմ զիրենք զօրացընելու ենք : Այսու ամենայնիւ կը հարցընենք նոյն ստահակներուն . Ան ի՞նչ է, որ այնչափ կը նեղանան Ս. Պետրոսի ամբոսին վրայ տեսած ամեն անկարգութիւններուն վրայ, եւ ետքը կ'երթան ամեն անոց ամեն քար կը շարժեն կը փնտռեն որ բաժն անկարգութիւններնին զաննեն ու աշխարհքիս աչքին առջեւը դնեն : Ոչ եկեղեցականներն են եւ ոչ բարեպաշտ հասարակարկները, որ անամոթ Քամին պէս իրենց հօրը խայտառակութիւնը կը յայանեն . իրենք են՝ որ բոլոր եկեղեցական պատմու-

Թեան թերթերը զարմընելով, անարժան գործք մը կը փընտան, եւ բան մը զաւանտան պէս լսել ուզողին եւ շարժողին սկանկը կը լեցընեն. անով վէպեր կը շինեն, կատակերգութիւններու մէջ կը ներկայացընեն, եւ բանը մեծցընելով, շափազանց կերպարանք տալով՝ աղէկ մը թունաւորելն ենքը, ծաղրելու համար բազմաթեան առիւտը կը հանեն գիրքերու եւ թատրոններու մէջ: Արդ՝ ինչ եռանդ է ասիկա, եւ որուն կը հասկըցընեն թէ այնպիսի անկարգութիւններն իրենց անհանց են: Ասիկա միայն բաւական չէ՞ իրենց կեղծարութիւնն ու շարամուտիւնը յայտնելու:

Այսու ամենայնիւ իրենց զեմ առ զեմ պատասխան տալ ուզելով, սոսից է ըսածնին թէ քահանայապետներուն մէջէն ոմանք այնչափ արժանի շքանուեցան այնպիսի ամենարարձր արժանապատուութեան: Այո, եղան ոմանք, փանջի անոնք ալ հասարակաց հոգէն ստեղծուած մարդիկ ըլլալով, կրցան իրենց առանձնական կենաց մէջ որինազանց գանուիլ: Աստուած ուզեց այնպահաքիս առ մշտապէս տեսարանը ցուցընել, որ իր եկեղեցին միշտ մարդու մը կառավարութեան տակ մնայ. բայց ուզեց միանգամայն իր կարողութիւնը ցուցընել առ մէկ տկար եւ մեղաւոր մարդուն վրայ, պահելով զանիկա անսխալ վարդապետութեան մէջ, թէպէտ եւ սխալական իր վարուցք մէջ: Ասով ցուցուց երկու աչքով կայրերուն ալ, թէ որչափ զորաւոր է իր ներկայութիւնը՝ զորն որ չիպակեցընէր իր եկեղեցույն վրայէն, որով եւ անոր չեն կրնար յաղթել, չէ թէ միայն անոր զեմ ի գործ դրուած ամեն շարահար նենգութիւնները, այլ եւ ոչ նոյն իսկ քահանայապետներուն մոլութիւնները:

Բայց բանի՞ քահանայապետներ իրենց աստիճանն անարդեցին: Հրաշքի պէս բան կ'երեւայ, որ երկու հարիւր վաթսուծուերկու քահանայապետներու մէջէն, որոնք սուրբ Պետրոսէն սրտեալ՝ մինչեւ Պիոս Թերորդ կը համբուին, վեց կամ եօթը հոգիէ տակն պայպիսներ չեն գանուիր: Անոնց ալ այնչափ ապիրատ երեւնալուն պատճառն առ էր, որ այն ամտոքն վրայ նստած էին, ուր ամենայն բիծ ամենածանր կ'երեւայ, ուր որ եթէ ժամանակաւոր իշխաններ ըլլային, իրենց յանցարարութիւնը եւ ոչ իսկ աչքի տակ կ'իյնար: Կը հարցընեմ անոնց, որոնք թիչ շատ պատմութեան տեղեկութիւն ունին, թէ արդեօք այն վտանտուն քահանայապետներուն մէջ գանուեցան մէկը, որ չլսեմ հաւատար, հապա նման վարք մ'ունեցած ըլլայ՝ Մեծին Հենրիկոսի, Մեծին Լուզովիկոսի եւ Մեծին Պետրոսի վարուցք: Արդ ինչպէս կ'ըլլայ՝ որ անոնք իրենց անասակութիւններովը, անիրատութիւններովը եւ Մարտիանելեան քաղաքականութեամբը, եւ ոչ իրենց Մեծ անունը կորսընցընեն, ուր որ բանի մը քահանայապետներ՝ անանցմէ շատ նուազ պակասութիւններով

այնպէս անարդ համարուին: Ասիկա ստոյգ է՝ մէկ կողմանէ կը
ցուցընէ թէ արչափ մեծ կ'ըլլայ արտաք' այնպիսի ամենարարձր
արժանաւորութիւն ունեցողին վրայ. բայց կը ցուցընէ միան-
գամայն թէ արչափ նաեւ անփրաւ է այնպիսի գառն եղանա-
կաւ իրենց վրայ դատապարտելը այն բանը, որն որ ուրիշ իշ-
խաններուն վրայ անտարբերութեամբ կ'անցնուի:

Բայց ասկից՝ ի՞նչ են ան արատները, որոնք քանի մը
Քահանայապետներու վրայ կը բամբասուի: Ամանց այնպիսի
յանցանքներ կը տրուին, որ իրենց քահանայապետութեան
ատենը գործուած չեն, հազա յառաջագոյն, երբոր զեռ քա-
հանայապետութեան աստիճանը հասած չէին. ոմանց ալ
յանցանք կը համարուի ան բանը՝ որն որ ստուգիւ իրենց խիտ
մեծ գովեստ է, ինչպէս՝ առաքելական Աթոսին իրաւունք-
ները պաշտպանելու մէջ ունեցած հաստատութիւններն, յարա-
տելութիւններն: Մեծ քար գայթակղութեան կ'երեւայ ոմանց,
քանի մը Քահանայապետներուն՝ իրենց ազգականներուն վրայ
չափէ գուրա հոգ ունենալը. բայց չեն մտածեր որ ասիկա
աւելի զիցազնական քաջութեան պակասութիւն է, եւ ոչ թէ
հասարակ առաքինութեան պակասութիւն մը, ինչու որ ազգա-
կաններէն բոլորովին զատուիլը՝ աւելի աւտարանական կատա-
րելութիւն մըն է, քան թէ բնական առաքինութիւն:

Եթէ քանի մը աւելի յանցաւոր Քահանայապետներ
այն վեհափառ ակտոսն եղան, ասիկա երբ պատահեցաւ: Ար-
դեօք ան ստեն՝ երբ որ Եկեղեցին ինք իրմ հանգարտու-
թեամբ իր Գլուխը կ'ընտրէր: Ստուգիւ չէ: Ասան զի ան ա-
տեն Եկեղեցին միշտ այնպիսի անկիւնք կը բարձրացընէր ծայ-
րագոյն քահանայապետութեան բարձր աստիճանին, որոնք ա-
մէն կողմանէ ամենեւին արատ մը չունէին: Բայց երբ որ
կողմնակցութիւններն ընտրութեան մասնակից եղան, երբ որ
աշխարհական մարդիկ եւ իշխաններն իրենց անձնական կիր-
քերէն շարժելով՝ նոյն ընտրութեան մէջ կը մտնէին, ան ա-
տեն այնպիսիները յառաջ քշուեցան, որոնց աչք գոցուելով՝
որպէս զի հերժուածի եւ պատերազմի մեծագոյն շարիքները
հեռացուին, ետքէն քահանայապետական աստիճանին նախա-
ախըն եղան: Ասոր համար առ բանիս մէջ սուրբ Եկեղեցին
բամբասողները պէտք էին քիչ մը ձեռուընին կուրծքերէնին
զնել եւ քննել թէ գայթակղութիւնը որ ազդերէն բխած է:

Այսու ամենայնիւ թէ եւ կը ընտրէնք որ մէկ քանին
այնչափ արժանաւոր գանձուած չըլլան այն ակտոսին, բայց
միանգամայն պէտք ենք զրուցել որ շատերն ամէն կատարե-
լութիւններով զարգարուած էին. որով եւ նոյն ակտոսն ի-
րաւամբ իրրեւ արեղբայց մէկ զարմանալիքը կը փայլի: Աւե-
տարանը հրատարակած է որ քրիստոսնէի մը գործել կրցած
ամենէն բարձր զիցազնական սիրոյ ներգործութիւնն է՝ իր
սեպհական ոչխարներուն եւ Քրիստոսի համար կեանքը զոհե-

ը. արդ՝ Քահանայապետներուն մէջէն վախճանէն աւելին այս
 գիշապետական գործադուխտներ կատարեցին: Ոմանք խորան-
 ներու վրայ պաշտան ընդունելու արժանի եղան՝ բոլոր աւե-
 տարանական առաքինութեանց կատարելութիւնն ունենալ-
 նուն համար: Ոմանք առաքելաւորութեան կարգը գրուեցան՝ բար-
 բարոս ազգերու եւ երկիրներու մէջ աւետարանին քարոզու-
 թիւնը տարածելու եռանդներուն համար: Ոմանք Եկեղեցւոյ
 վարդապետներն ըսուեցան՝ իրենց իմաստութեան պատճառաւ,
 ոմանք մարտիրոս եղան՝ հաշտամարտներուն մէջ անյողոզող
 հաստատութիւն ցուցնելով: Հռոմոց Քահանայապետներուն
 ամենէն գիշապետական առաքինութիւններն ալ գրեթէ զարմանք
 չեն պատճառեր. վասն զի աշխարհքս վարժած է անոնց վրայ
 նոյններն իրրեւ սովորական բան մը նկատելու. իրենց ազբա-
 տարութիւնը, աննին սգուար շինառելը, եռանդուն առ-
 տաւածապաշտութիւնը, վարուց սրբութիւնը, ընկերութեան
 թիւնը, հաւատացեալ հօտին վրայ հսկողութիւնը, անգա-
 րար ազոխքը, եւ ասոնց նման անբաւ առաքինութիւններ:
 Միտք թեր մէջ մը՝ մեր օրերն ու մեր հարց ասեմները Վա-
 տիկան նստող Քահանայապետները, եւ նայէ որ կրնան գրա-
 նել ուրիշ իշխաններու յախորդութեան մը մէջ իրենց քովը
 դնելու մարդիկ: Ո՞ր արքունիքն ունեցած է, ուրիշ բան չեմ
 ըսեր, Պիոս Զ-ի պէս շարակրութեանց մէջ անյազթ ախոյ-
 եան մը, Պիոս Է-ի պէս քաղցրարարոյ եւ եռանդուն առ-
 տաւածապաշտ մը, Լեւոն ԺԻ-ի պէս փոյթեանց եւ արիա-
 սիրտ մը, Գրիգոր ԺԶ-ի պէս ծանր եւ իրաւասէր մը, Պիոս Թ-ի
 պէս եռանդուն հրեշտակ մը: Մեկնէ ի շարն, կրկակ, ծաղրե-
 սրչափ կ'ուզես, գործքերուն պատճառութիւնը կեցած է. ծաղրե-
 լով, շարախօսութիւններով շիջնջուիր: Եւ եթէ առ ասանկ է,
 ինչպէս որ իրար ալ անտարակուսելի է, ի՞նչ մեծ անիրաւու-
 թիւն է շտեմնել այնչափ լահերը՝ որոնք բոլոր աշխարհքիս լու-
 տաւորութեան համար կը վառին. եւ միայն քանի մը ազօա թի-
 ճերուն առկեւը կենալ եւ միայն անոնց վրայ խօսիլ:

Բ. Ընդհանուր ամբաստանութիւններէն ետքը՝ մաս-
 նաւորները կու գան, եւ անոնց մէջ ամենէն յառաջ բահա-
 նայապետական արքունեաց զեխութիւնը յառաջ կը բերուի:
 Ինչո՞ւ, կը հարցնեն, Յոյ-ժոյն Քահանայ-զեթը, Վարդիւ-
 ներն ու Եկեղեցւոյ Առաջնորդները ոյնչո՞ւ զիս-թիւն Ե-
 ոյնչո՞ւ զիս-թիւն իջ ցոյցնեն. ասիկա աւետարանական ազ-
 քատութեան հետ կը մտարանի, ինչո՞ւ այն ստակն ազբանե-
 րուն չիրաւխուիր: Հետեւեալ գլխուն մէջ Քահանայապետին
 ժամանակաւոր տերութեան վրայ խօսելիքնիս առ հարցման ըն-
 զարմակ պատասխանը կու տայ, այսու ամենայնիս հոս քանի
 մը խօսք զրուցելն անպուտ չէ: Ինչո՞ւ համար, ես ալ նախ կը
 հարցնեմ, ինչո՞ւ համար սա տրտունջը չեն ընէր այլազանգնե-
 րուն զեխութեան զէմ այն աւետարանական ազբատութեան

գրեթէ ինչոյնքէնքը: Ասան զի ամենուն ծանօթ է որ միայն ան-
 գրիական կղերքը, որն որ այնչափ ստիպատի իւ է, շատ աւելի
 եկամուտ ունի՝ քան թէ բովանդակ ուղղափառ Եկեղեցին մե-
 կանց աւանելով: Գոսպեղեզ բողոքականն եւ ուրիշ շատերը միչց
 հաշիւները ձեռու ընին՝ ասիկա յայտնի ցուցացած են: Եւ իրաւ-
 ցընէ տրտունջն ալ անիրաւ շէր ըլլար, ինչու որ աս եկամուտ-
 ներն ըստ մեծի մասին զժրատա իր յանտայէն կու գան, ուր ուղ-
 զափառ ժողովուրդը բռնութեամբ կը պարտաւորի այլազանց
 կղերի մը թողակ վճարելու: այս եկամուտները կը մտնուին
 բողոքական պաշտօնեաներուն եւ հօգիւնեան կանանց եւ
 ազնկանց ամբարտաւան շտապութեան, աս եկամուտներն ամե-
 նեւին վախճան մ'ալ չունին, ինչու որ բողոքական կղերք եղ-
 յեալ աստուածաշունչի միասակար ընթերցուած մը ժողովրդ-
 ղեան առջեւը գնելէն զաս՝ ուրիշ հոգեւոր ծառայութիւն մ'ը-
 քած չունի: Արդ՝ Բնչպէս կ'ըլլայ, նորէն կը հարցընեմ, որ աս
 զեղծման զեմ իստող եւ զաղբեցընելու խնայող մը չի գրա-
 նուիր:

Բայց մեկի թողուք ասիկա. Քահանայապետներն ու
 կարգինաւորներն Բնչպէս կը զեղծանին իրենց եկամուտներովը,
 Բնչ է ըսած զեխութիւններն՝ որ այնչափ գայթակղական կը
 համարուի: Հասնայ Քահանայապետին եկամուտքն այնչափ
 քիչ է, որ չկայ ուրիշ իրեն հաւասար վեհապետ մը, որ անոր
 ունեցածին կրկինէն շատ աւելին չընդունի իր տէրութենէն:
 Չորս միջոցով կը հոգայ իր արքունիքը, կարգինաւորուն ժա-
 ղովքը, իր նուիրակները՝ որոնք իր բարեր իշխանութեան պատ-
 ճառաւ բազմութիւ պէտք են ըլլալ, եւ միանգամայն ձեռքն ալ
 միշտ բաց է թէ առանձնական եւ թէ հրապարակական զժրատա-
 ւութեանց անսպառ զթով պնելու: Իսկ կարգինաւորուն
 ընդունած եկամուտքը որչափի կը հասնի: Ասիկա գիտեն ամեն
 գիտնալ ուղղները: Սուրբ Եկեղեցւոյ իշխանի մը եկամուտքը՝
 շատ նուազ է Գաղղիայի Ծերակուտին մէկ անգամին եկամուտ-
 քեն, որն որ ուրիշ պաշտօն չունի, բայց եթէ տարին քանի մը
 անգամ Այս՝ մը ըսել, իրաւ նուազ եկամուտք ունի քան
 զԱնգղիական պաշտօնեայ (երեց) մը, որն որ երկու կամ երեք
 հասոցութեանով զիրութեամբ իր եկամուտքը կը զիզէ, եւ ոչ
 ալ հոգ կ'ընէ հոն բնակելու, ուր իր պաշտամունքը կատարելու
 կը պարտաւորի: Արդ՝ ո՞ր է այն մեծ զեխութիւնը, որուն
 զեմ այնչափ կ'ազազակեն: Հարկս թէ կարող են իրենց աստի-
 ճանին վայելչութիւնը պահել շափաւոր սեղանով մը, նչընելով
 իրենց սփոփանքը եւ չունենալով ամենեւին այն խնջոյքներու,
 կարաններու, թատրոններու եւ ուրիշ գրտանքներու համար եւ
 դան ծախքը, որով աշխարհասէրք իրենց ունեցածը կը փնայ-
 ցընեն:

Իսկ ազ քսաներուն նկատմամբ՝ Բնչ կ'ուզես որ ըսեմ:
 Աս մտածութիւնը գիտեն առջի անգամ մի գտաւ: Յուզայ,

որն որ համարեցաւ թէ Մարգարէնացին յափէ գուր շուպու-
թիւն կ'ընէր, երբ որ թանկագին իւրոյ մեծ անտի մը Յիսուսի
պատուոյն կը գործածէր, ուր որ աւելի աղէկ ըլլած կ'ըլլար,
կ'ընէր, եթէ նոյնը ծախէր ու դինն աղքատներու բաշխէր: Ե-
րկուցէս որ սոյն խօսքը Յիսուսի գեմ գործածուած էր, նոյնպէս
չառ եւ շառ անգամ կը գործածուի Յիսուսի հարսին սուրբ Ե-
կեղեցւոյ եւ իր փոխանորդին ծայրագոյն Քահանայապետին
գեմ: Բայց Յիսուս քրիստոս մասնիչին այն մասնութիւնը չէ
թէ միայն Հաւանեցաւ, այլ նաեւ ահանեցաւ, յանդիմանեց, եւ
անոր հակառակ գովեց Մարգարէնացոյն շուպութիւնը՝ իրբեւ
բարի գործք մը, եւ իրեն նաեւ ժամանակաւոր վարձք տուաւ,
այն գեղեցիկ յիշատակը բոլոր Եկեղեցւոյ մէջ:

Արդ՝ նոյնը կրնանք ըսել նաեւ այն վայելչութեան
համար, որով սուրբ Եկեղեցւոյ հովիւները կը վարսին, եւ
զորն որ իր թշնամիներն իրբեւ զերսութիւն կը յանդիմանեն:
Վասն զի երկուցէս որ սուրբ տանարները մեծ շքեղութեանը
կը զարգարտին, որպէս զի անոնց արտաքին փառաւորութիւ-
նը մտքերնիս առ Աստուած բարձրացընէ, ոչնէ մեր աստուած-
պաշտութեան եւ ծառայէ մեր վերեւանդութեան. ասանկ
ալ սուրբ Եկեղեցին իր նախնական հովիւներուն արտաքին
փառաւորութիւնը կը պահպանէ, որպէս զի արտաքին շքե-
ղութիւնը մեզի գաղափար մը ապ իրենց ամենամեծ իշխա-
նութեան՝ զորն որ Յիսուսէն ընդունած են, եւ այն յար-
գութեան՝ զորն որ իրենց պարտական ենք: Երկրիս իշխան-
ներն իրենց իշխանութիւնն ու աստիճանը ցուցնելու համար՝
ամեն միջոց նեղք կ'աւանտն. իրենց քովը բազմութիւ պաշտու-
նեաներ կը ժողկն, շքեղ պարտաներ կը բնակին, եւ մեծ
փառաւորութիւններու ցոյց կու տան. իսկ սուրբ Եկեղեցւոյ
առաջնորդները, որոնք երկրաւոր վեհապետներն այնչափ
աւելի բարձր իշխանութիւն ունին, որչափ որ հոգին մարմեն
գերազանց է, պէտք չէ՛ն արդեօք զանիկա եղանակաւ մը ար-
տաքուստ ցուցնել: Կամ թէ անայնասիրութիւնն պէտք է որ
համարուի ան բանը, որ թէ Յիսուսի փառացը համար է, որն
որ այնպիսի իշխանութիւն տուած է մարդկան, թէ ի պատիւ
սուրբ Եկեղեցւոյ՝ որ այսպիսի մեծութեան հասած է, եւ թէ
յոզուա հաւատացելոց, որոնք արտաքին փառաւորութենէն
շարժելով՝ աւելի եւս յոժար արտով կը յարդեն, կը մեծա-
րեն ծայրագոյն Քահանայապետն ու Եկեղեցւոյ Առաջնորդ-
ները եւ կը հպատակին անոնց իշխանութեան: Եւ ի՞նչ, Հին
որեւրքին մէջ նոյն իսկ Աստուած չէ՛ր, որն որ հրամայեց որ
մեծագին եւ փառաւոր զգեստներ չիմուին քահանայապետին
եւ Ղեւտացւոց:

Վերջապէս կ'ուզեն յայտնի խմանալ թէ ինչ պատ-
ճառաւ ազանդաւորներն ու իրենց նմանողները այնչափ խօսք
կը հանեն ծայրագոյն Քահանայապետին եւ Առաջնորդոց ար-

ասրին փառասորութեան վրայ: Զիրենք շարժողը՝ ոչ աւել-
 տարանահան ազքատութեան նախանձաւորութիւնն է, ինչու
 որ առանց զիրենք զգաբարեւելու, դուն յեզմէ զիտես որ այս-
 պէս խօսողներն ու աղաղակողները՝ ասարթնութեան ամենէն
 ետանդուն բարեկամները չեն: Ոչ ազքատաց հոգն է, որով-
 հետեւ ամենէն աւելի ազքատակեր ըլլողներն ամենէն աւելի
 Եկեղեցւոյ ըրածները կը յարգեն: Հապա ասոր հակառակ
 զիրենք անզայար խոսողն է մտելին բազմաք մը, որով
 կ'ուզեն Եկեղեցին աշխարհքիս երեսէն ընկել եւ իր ազգե-
 ցութիւնը ոչնչացընել: Ար տեսնեն որ Քահանայապետին եւ
 Առաջնորդաց արտաքին գոյելլութիւնը սրանչելի եզանակաւ
 կ'օգնէ յարգութիւն ու հպատակութիւն ապաւորելու մարդ-
 կան վրայ, որոնք զգայարաններով կը կառավարուին: Ա'իմա-
 նան որ անոնք այսպէս յարգելի եւ պատկառելի ըլլալով, մե-
 ծաղոյն ազգեցութիւն կ'ունենան ժողովրդոց վրայ՝ զիրենք
 ըստ հոգւոյ լաւազոյն կերպով կառավարելու: Արգ որովհետեւ
 կ'ուզեն անանց իշխանութիւնն ու ազգեցութիւնը բոլորովին
 ընկել, աս պատճառաւ սատակութեամբ կը հակառակին ան ա-
 մեն բաներուն՝ որոնք նոյններն աւելի կը հաստատեն: Այսպէս կը
 վարուին նաեւ աշխարհային իշխաններուն հետ, անանց խոր-
 հուրք կու տան որ ժողովրդեան սիրելի ըլլալու համար թողուն
 իրենց արտաքին վեհափառութիւնը, քաղաքացւոյ կերպարան-
 քով ժողոցներն ու հրապարակները պարտին, որպէս զի ամեն
 արտաքին փառասորութենէ մերկացած ըլլալով, իրենց իշխա-
 նութեան յարգն ալ նուազի. վասն զի մէյ մ'որ ասիկա պակ-
 սելու ըլլայ, ալ զիւրին կ'ըլլայ իրենց դէմ ժողովուրդը գրգռել
 ու ապստամբութիւն հանել: Այսպէս ալ էթէ կարող ըլլային
 Քահանայապետն ու իր պաշտօնեանները ազքատ քահանայից
 գինակը հասցընել, ան առեն կրնային յուսալ կամաց կամաց
 բազմութեան առջեւ զինքն արհամարհելի երեւցընել, եւ ա-
 սով նոյն բազմութիւնն անոր հոգեւոր իշխանութեան հպա-
 տակութենէն պաղեցընել: Ահա ասիկ պատճառը՝ որուն հա-
 մար այնչափ զանուութեամբ իրեն գէմ կը խօսին, մինչեւ նաեւ
 գլուխներն կախած՝ աւետարանական վարդապետութեան նա-
 խանձաւորութիւն կեղծաւորելով:

Ասոր համար է, որ չեն կրնար տանիլ (հոս հարեւան-
 ցի խօսելով) Քահանայապետին այնչափ արտաքին մեծարանք-
 ներով պատուիլը, եւ հաւատացեալներուն զինքը յարգելու
 համար՝ մինչեւ սոքը պազնելը, ասոր համար է որ չեն զա-
 գրիք սրտաւէն, թէ ինք ուրիշ բան չէ՝ բայց էթէ առաջին ե-
 պիսեպոսան ու մեզի պէս մարդ մը: Սոքը Եկեղեցւոյ դէմ
 ունեցածներն բարակ առելութիւն մըն է: Արգ՝ դուն պէտք եւ
 այսպիսիներուն պատասխան տալ, որ չէ թէ միայն առաջին
 Եպիսեպոսան է, այլ նաեւ բոլոր եպիսեպոսաներուն վրայ ճըր-
 մարիս իշխանութիւն ունի. մեզի պէս մարդ է, բայց այնպիսի

արժանապատուութիւն մը ունի՝ որ մենք չունինք. այս, մարդ մըն է, բայց անանկ մարդ մը՝ որուն Յիսուս Քրիստոս յաւիտենական Նշմարութիւնն իր ներկայութիւնը խոստացաւ, որպէս զի Նշմարութիւնը սարկեցուցած ասան՝ շտապէ՛ մարդ մըն է, այս, բայց իր վրայ Յիսուս Քրիստոս իր Եկեղեցին հիմնած է. մարդ մըն է, բայց իր ձեռքն ունի երկնից արքայ-ութեան բանալիները, զորոնք Յիսուս իրեն տուած է. մարդ մըն է, այս, բայց իշխանութիւն ունի երկրիս վրայ ամեն բան արձակելու եւ կապելու, որուն Քրիստոս խօսք տուած է ինչ ինչ որ երկրիս վրայ ընելու ըլլայ, նոյնն ինչն ալ երկնիքը կ'ընդունի. մարդ մըն է, այս, բայց բազմազան Եկեղեցւոյ կեզրոնը, գլուխը, գագաթը, վե՛մը, հիմն է, ան նոյնն է՝ որով Յիսուս ամեն հաւատացեալներուն կը խօսի: Ուստի թէեւ ամեն տեսակ պատիւներն ու յարգութիւնն իրեն մատուցանելու ըլլանք, ասոնք ամենն ալ մեր ունեցած պարտաորութեանն շատ նուազ են: Եթէ մինչեւ իր սարք պապնելու կը հասնինք, չենք խանարհիր իր առինքը՝ վասն զի մարդ մըն է, հասարակ վասն զի աստուածային իշխանութիւն ունեցող մարդ մըն է, եւ ասիկա է՝ որ կ'ուզենք ճանչնալ եւ յարգել այնպիսի պատիւներով: Ասիկա կրնայ շափե զուրա հպատակութիւն է, բեւեալ ան զժրախաներուն, որոնք մարմնոյ աչքին ուրիշ աչք չունին, եւ հոգւոյ աչքով բոլորովին կոյր են. բայց անոնց՝ որոնք Աստուծոյ գթութեամբք բաներն ուզիզ կ'իմանան, բոլոր այն հպատակութիւնը՝ ոչինչ մը կ'երեւայ: Ինչ որ ըլլայ, թող նախ ցուցնեն թէ Քահանայապետը Յիսուսի Քրիստոսի փոխանորդը չէ, եւ ետքը դատապարտեն իր արքունիքը, իր զեխութիւնը, իր մեծութիւններն եւ ուղղափառ աշխարհքին անոր անձին վրայ՝ աստուածային իշխանութեան մատուցած պատիւները:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ը :

Ժամանակաւոր Տէրութիւն:

Ժամանակաւոր տէրութիւնը Քահանայապետն հարկաւոր չէ:

Աս դարուս մէջ ուղղակի Հասնոյ Քահանայապետին հոգեւոր իշխանութեան զե՛ժ բացուած պատերազմը՝ ստուգիւ մեծ եւ անապօրոյն է. բայց ասկից վար չիմար այն պատերազմն ալ, որ անուղղակի իրեն զե՛ժ կը բացուի, ամեն լանքն ընելով զինքը նուաստացընելու եւ ընկնելու, որպէս զի ալ կարող ըլլայ երկրիս վրայ իրեն յանձնուած բարձր պաշտօնն ի գործ դնել: Պատահանութեան գլխաւոր մեքենաներն ասոր ուղղուած են, որ զինքը Ժամանակաւոր տէրութենէն կամ իշխանութենէն մերկացընեն, որովհետեւ հոգեւոր իշխանութեան թշուափները կը կարծեն թէ մէջ մ'որ նայրապոյն Քահանայապետն ա-

սանձնական մարզու մը գինաց հասցընելու ըլլան, բաւական
 յաջողութեամբ կ'ըլլան զինքն իշխանութենէն գրեթէ բոլորովին
 մերկացընելու: Ասոր համար ալ իրենց բոլոր իմաստութեան ու
 գիտութեան պէտք լծաբան են որ համապատասխան, լծէ աշխարհ-
 քիս վրայ Հոսանք Քահանայապետը հարկաւորութիւն չունի
 երկրաւոր տէրութեան, լծէ այն երկու իշխանութիւններն ի-
 բարութեամբ հակառակ են, եւ կարելի չէ միարանելը, լծէ հասարակ
 ֆիասո մը չիկրեր՝ եթէ Քահանայապետը Ս. Պետրոսի գինաց
 գաւառու ըլլայ, մանսանդ լծէ բարոյական իշխանութեան
 կողմնակ աւելի եւս կը վատարկի, լծէ նոյն իսկ Ս. Գիորջ կը
 գաւառարակ այս աշխարհակ միասորութիւնը, եւ լծէ քաղաքա-
 կանութիւնն ու բարոյականութիւնը միարեւան նոյնը վար կը
 զարնեն. ուստի եւ ամէն փոյթ ու ջանք ի գործ դնելու է Քա-
 հանայապետն առ ամէն արգելքներէն ազատելու, զորոնք ան-
 ցեալ գարեբուն բրտութիւնն իր վրայ դիզան է: Աս ծանր
 պատճառարանութիւններուն եւ վճիռներուն վրայ միասոր-
 հարզ միարանած են Գերմանիայի եւ Անգղիայի բողոքականնե-
 րը, բոլոր եւրոպայի անաստատաններն ու անհաստաները, ամէն
 գազանի ընկերութիւններու մանակիցները, ամէն կողմա-
 կցութիւններու յեղափոխականները, եւ որն որ անհաստատի
 կ'երկուց, բայց ճշմարիտ է, նաեւ ասոնց հետ միարանած են
 իսկ մը ուղղափառներ եւ քահանաներ, որոնք կամ ան ստոր-
 ճանի անարեւմտութեան հասած են՝ որ Աստուծոյ եւ Եկեղեցոյ
 լծ շնորհներուն հետ ամէն նկատմամբ կը միարանին, կամ այն-
 չափ սպաւ լծն՝ որ անոնց իմաստականութիւններէն կը խորսին:
 Ասոր համար եթէ կայ մաշտութիւն մը՝ զորն որ հարկ է առ-
 հասարակ ամենուն աշքը բանալու համար՝ իր բոլոր գարշիկի
 մերկութեանն երկուն հանել, ահաստակ առ մաշտութիւնն
 է: Բարեբախտութեամբ առ նիւթին վրայ գերիջն ստանններն
 այնչափ եւ այնչափ գրութիւններ հրատարակուեցան, որ
 բաւական է միայն զանոնք համառակել՝ յառաջ թերտած
 առարկութիւններուն պատասխանները ապաւ, որպէս զի
 ճշմարտութիւնն իր յատուկ պայծառանայ: Մինակ առ կ'աղա-
 շեմ իմ ընթերցողիս, որ ուղիզ միայն ունենայ եւ ամէն նա-
 խապաշարութեանը մէկ զի ձեզրով՝ անկեղծութեամբ միայն
 ճշմարտութիւնը փնտռէ. վասն զի ով որ արդէն իր վճիռը
 ստան է, եւ առ իր վճիռն անփոփոխ հրատարակած, ոչ
 անկեա ճշմարտութիւնը ճանչնալու ընդունակութիւն չունի:

Արդ՝ նախ կը գրուցուի լծէ հարկաւոր չի թուրքոյի
 Քահանայապետին երկուսոր փոխ-լծն ճշ է- կամ ոչ է- էջի
 թուրքոյի-լծն աշխարհիս վրայ: Աս վճիռը՝ կերպով մը բա-
 վանակ ինքզնին ամենէն ծանր մասն է, եւ անոր հիմն ու
 ծիւղն: Միտ զիր ստալու պատասխանիս: Կ'ըսուի լծէ մայրա-
 դոյն Քահանայապետին՝ արքունական գահ հարկաւոր չէ-
 բարի է, բսկնք լծէ հարկաւոր չըլլայ, ուրեմն ասոր համար

զէշ կ'ըլլայ, ուրեմն պէտք կ'ըլլայ յափշտակել: Որչափ բաներ կան՝ որ հարկաւոր չեն, այսու ամենայնիւ ունենալը զէշ չէ: Քահանայական բարեբազոյն արժանապատուութիւնը՝ Հին օրէնքին մէջ այնչափ անպատժապատարական արժանապատուութեան հետ միացած էր, եւ այն Հին օրէնքը՝ քրիստոնէական օրինաց օրինակն էր, եւ պատճառ մը չիտեսնուիր, թէ ինչու համար հիմայ մէկը մէկալին հետ չկարենայ մարանիլ: Եւ իրացընէ տասը դար ոչ որ աս ընդդիմութիւնը գաած էր, իշխաններ, ազգեր, գիտուններ, ապեաներ, եթէ քանի մը առանձնական ձայներ գուրս հանուի, ամէնքն ալ ամեն ժամանակ Եկեղեցւոյ Գլխոյն հետ նաեւ երկրաւոր իշխանութիւնը միացուցին, առանց ամենեւին կասկած մ'ունենալու թէ մէկուն ու մէկալին մէջ ամենափոքր հակառակութիւն մը կը գտնուի:

Բաց ասկից՝ բողոքական ու հերձուածող երկիրներուն մէջ, ո՞վ է որ Եկեղեցւոյն գլուխը կ'ըլլայ: Նոյն իսկ իշխանները, թագաւորները, թագաւհիները, կայսրներն են: Այսպէս է Պրուշ, Շուէա, Գանիա, Ռուսիա եւ Անդղիա: Եթէ արքունական գահուն պայծառութիւնն իրօք Եկեղեցւոյ գլխոյն պաշտօնին հակառակ է, Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ այն երկիրներուն՝ մէջ աս գժուարութիւնը չիտեսնուիր: Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ ուղղափառ Եկեղեցւոյ անհաշտ թշնամիներէն մէկն ալ չ'երթար նոյն իշխաններն այսպիսի անհամագործելի անկարգութեան մը համար շխանդիմաներ: Այսու ամենայնիւ անոնց վրայ գահուն պայծառութենէն զատ՝ ուրիշ բան ալ կայ, որ նշանակելու արժանի է: Այն գահերուն բոլորովոր չէ թէ միայն պաշտօններու եւ կառքերու փառաւորութիւնները կան, այլ նաեւ թաարներու, կայքաներու եւ ինձնոյքներու շքեղութիւնները. հոն միայն իշխանին զեխութիւնը չէ, այլ նաեւ ամուսնոյն եւ զաւկրներուն զեխութիւններն ալ կան որոնց վրայ շարափաններէն անմեր նաեւ հացկատակներն ու անառակ կանայքը կ'աւելցընեն: Ի վերայ այս ամենայնի ոչ որ անոնց զեմ խաչակիրներ կը հանէ, ոչ որ կ'ազազակէ, ոչ որ այն երկու պաշտօններուն անհամաձայնութիւնը յառաջ կը բերէ: Ի՞նչպէս կ'ըլլայ ուրեմն, կը հարցընեմ, որ միայն ուղղափառ Եկեղեցւոյ գլխոյն համար իր ժամանակաւոր իշխանութենէն վար առնուիր հարկաւոր կը համարուի: Եթէ մէկն ըսելու ըլլայ, որ աս բարբոջած նախանձաւորութեան տակ՝ ուրիշ խորհուրդներ ծածկուած են, իրաւունք չ'ունենար արդեօք:

Բայց ասիկա մէկի ձգելով, սա՞յց է արդեօք որ թագաւոր Քահանայապետին համար ժամանակաւոր տէրութիւն հարկաւոր չէ: Մանաւանդ թէ ասոր հակառակը սաոյց է: Ի՞նչ է ծայրագոյն Քահանայապետը բոլոր աշխարհքիս հաստատեցելոյ աշքին առջեւը: Ընդհանուր Եկեղեցւոյ գլուխն է:

որինաւոր եւ հաւատարիմ ուսուցիչն է ան բաներուն՝ որոնց պէտք է հաւատալ, ան բաներուն՝ որոնք պէտք է որ գործուին յախտե՛նական փրկութեան հասնելու համար: Ի՞նչ բան հարկաւոր է աս ազնուական պաշտօնն ի գործ դնելու: Այն իսկ իր յափշտակիչներն ալ կը խոստովանին, թէ կը պահանջուի որ կատարեալ ազատութիւն ունենայ իր պաշտօնը կատարելու: Այսինքն թէ կարող ըլլայ ազատութեամբ սորվեցընել ինչ որ ճշմարիտ է, ազատութեամբ դատաւարանել ինչ որ սուտ է, ազատութեամբ զանազան երկիրներու մէջ Նախարարութիւն հաստատել, ազատութեամբ կարող ըլլան ամեն ազգերն ու ժողովուրդներն իրեն զիմել՝ իրենց տարակարգներուն նկատմամբ, ազատութեամբ ալ պատասխանն առնուլ, եւ ինք ասոր համար կարող ըլլայ դատաւարանիլ անանցմէ՝ որոնք իրեն չեն ուզեր հնազանդիլ, ասոր հակառակ ինք կարող ըլլայ դատաւարանել եւ մերժել Եկեղեցւոյ հազարդութեան զանոնք ամէնքը՝ որոնք կամ մուրրութեամբ եւ կամ անհնազանդութեամբ իրմէ կը բաժնուին: Բազմաթիւ մը, հեթանոս մը կրնայ ուրանալ Քահանայապետին Եկեղեցւոյ զլուխ ըլլալը. բայց ուղղափառ մը՝ որ զինքն Եկեղեցւոյ զլուխ կը նանչնայ, ուրիշ կերպ չիկրնար հակառակիլ նոյն ազատութեան գործածութեան, բայց եթէ անհանձար այլ անդակութեամբ մը: Արդ՝ եթէ կրնաս, գտիր աշխարհքիս հիմակուան վիճակին մէջ՝ արքունական գահէն զատ ուրիշ միջոց մը, որ ծայրագոյն Քահանայապետին իր իշխանութեան ազատ գործածութիւնն ապահովցընէ:

Հասնոյ Քահանայապետին կ'իջնայ սահմանել ամեն կրօնական հրամանական հաւատոյ ճշմարտութիւնները, ամեն կրօնական բարոյական ճշմարտութիւնները. որ է ըսել՝ օրէնք տալ ճտաց հաւատալու նկատմամբ եւ օրէնք տալ խղճմտանաց գործելու նկատմամբ: Բայց ըսէ ինձի, եթէ զինքն ուրիշ իշխանի մը հպատակ ընելու ըլլաս, որովհետեւ հպատակ կամ ինքնիշխան ըլլալու մէջ ուրիշ միջին բան չկայ, կրնայ արդեօք ազատութեամբ խօսիլ: Եւ եթէ այն վճիռները կամ բարոյական կանոնները, զորոնք իր պաշտօնին զօրութեամբ կը պարտաւորի հրատարակել, հակառակ ըլլան ան իշխանին կամ ան խորհրդանոցին ճտացը, շահուն եւ քաղաքականութեան, որուն նեղաց տակն ինկած է, կարծես որ հպատակ Քահանայապետ մը կարող է բրիտանեութեան օգտին համար տուած հրամանագիրները քաղաքին պատերուն վրայ կպցընել տալ: Ենթադրութիւն մը ընենք: Դիւր որ Քահանայապետն որ մը ելէ իրեն պարտք համարի վճիռ տալ, թէ անմիջամտութեան սկզբունքը յայտնապէս անտարանական սիրոյ սկզբան եղծում մըն է, որն որ չէ թէ միայն առանձնականները, հոպա նաեւ ազգերն ալ կը պարտաւորէ. կարծես որ աս վճիռը թող կու տան հրատարակելու անոնք, որ նոյն

անմիջամտութեան սկզբան հասնաւորութեան տակ իրենց ամեն զաւանձաւութիւնները կը բանեցընեն: Ի՞նչ որ Թագաւոր Քահանայապետն ուրիշ որ մ'ալ ուզէ հրատարակել, թէ ժողովրդեան վեհապետութիւնը՝ Պօղոս առաքելըն հրամանները կ'եղծանէ, նենդութիւն մըն է, բրիտանեութեան հակառակ սկզբունք մըն է. կրնանք հաւատաւ որ մեղեցնեալ խորհրդանոց մը շիզոցեր՝ ժողովրդեան ըստած վեհապետութիւնը գաւապարտող Քահանայապետին բերանը: Եւ եթէ ուրիշ անգամ մ'ալ (միշտ ենթագրութեամբ կը խօսինք) նշովքով արգելելու ըլլայ եկեղեցւոյ ու Տէրութեան իրարմ բաժնուիլը, եւ կամ ուզէ վճաել որ ազգայնութեան սկզբունքն իրաւունք չիտար ուղղափառի մը ազգերն ու ժողովուրդներն սար հանելու, արքունական ակտաները կործանելու. եւ կամ սար նման ուրիշ տեսական ու գործնական ճշմարտութիւններ հրատարակելու ըլլայ, կը կարծեն որ այնպիսի սկզբունքներով տագորտած մարդիկ թող կու տան որ իրենց հպատակ Քահանայապետն այսպիսի ճշմարտութիւններն աշխարհքիս մէկ ծայրէն մէկալ ծայրը հրատարակէ: Եւ կառավարութիւն մը, օրինակի աշապաւ, որուն պաշտօնեան թույլ չընէ մըն է, որ Քահանայապետին կը զրուցէ թէ յամառ է, ըսածը չիպիտեր, հոգեւորը ժամանակաւորին հետ կը խօսանէ, կը կարծեն թէ այնպիսի կառավարութիւնը ստիկաններ ալ չ'ունենար՝ Քահանայապետին զլիսեն յամառութիւնը վերցընելու եւ չիտոցածը սորվեցընելու: Կը յուսամ որ ընթերցողներուս մէջ չկայ այնպէս ապուշ մը, որ այս ամենայն ազէն փմանայ: Ո՞ր կը մնայ ուրեմն Թագաւոր Քահանայապետին անկախութիւնը, մեր այն ազատութիւնը, զորն որ ամենքն ալ իրեն հարկաւոր կը համարին:

Քահանայապետին կ'իջնայ բոլոր եկեղեցական նախարարութեան իրենց հաստատել ու կարգաւորել, նոյնպէս նաեւ եկեղեցական հրահանգը կանոնաւորել: Աս երկուքն ալ շատ զգուշանալի բաներ են, թէ այն արտաքին ազդեցութեան համար՝ զորն որ պէտք է ունենան եպիսկոպոսները, եւ թէ ան պատճառաւ՝ որ կրօնական արարողութիւնները նաեւ արտաքին բաներ են: Անոր համար ալ շատ անգամ Քահանայապետը՝ որպէս զի զԱստուած հաճէ, մարդկան անհանց ըլլալու է: Արդ՝ եթէ Քահանայապետը սոսկական կամ հասարակ մարդու մը զինակի մէջ դանուելու ըլլայ, մեռուքները բաւական ազատ կ'ըլլան իր պարտքը ճշգիւ կատարելու: Անցած տարիները Քահանայապետը հարկաւոր համարեցաւ Անգղիայի եւ Հոլանտայի մէջ եկեղեցական նախարարութիւն հաստատել, եւ անանկ ալ ըրաւ: Բայց թէ որ այնպիսի ակտութեան մը հպատակ ըլլար, որն որ այն երկու ազգերուն հանցական բան մ'ընենէ իրեն շահաւոր համարէր, կը կարծեն թէ զեպանապիտութիւնը, որն որ այնչափ սլլայլած էր,

Քայրեկենի մը մէջ նայն երկու նշանաւոր գործերը՝ զեռ շնամ լէր խզեր:

Հուսաապացեալք եւ առանել եւս եպիսոպոսներն ի բաւաւնք, եւ երբեմն նաեւ պարտք ունին Ասաքելչական Աթոսին խորհուրդ հարցոյնելու, որպէս զի անկից՝ իրբու առաւանակսն աղբերէ՝ վարդապետութիւններն ընդունելով, կարող ըլլան ինէ զերենք եւ ինէ իրենց հոգարարութեան յանձնուած ժողովուրդը կառավարել: Ասոր համար երկնից սակ որ ազգէ որ ըլլան, ազատ պէտք է ըլլան իրեն մերձեանալու: Բայց ամեն ատեն կ'ընդունի՞ զերենք այն կառավարութիւնը՝ որուն մայրաքաղաքին մէջ կը կենայ մայրապոյն Քահանայապետը: Միմէ տերութեան նախանձաւորութիւններ, քաղաքական պատճառներ մէջ շէն մտներ զերենք արգելելու կամ իրենց վրայ հսկելու կամ զերենք հեռացընելու: Անցած ասորի շորս Օրինաւորականք Հոռո՞ ընդունելութիւն գտնելնուն համար՝ պատճառ ասին հզոր աղչի մը կառավարութեան քաղաքներ ընելու, մտածէ ինչ կրնայ ըլլալ պատերազմի ատեն, մտածէ ինչ կրնայ պատահիլ եթէ Քահանայապետը պատերազմաւոր իշխանի մը հպատակ է, եւ ինէ զեւպանական թուզիթ մը ինչ Քաս կրնայ սաղ Քահանայապետին ազատութեան:

Հարկ է որ Քահանայապետը կարող ըլլայ պատճառ, պատասխան սալ, եւ Եկեղեցւոյ հաղորդութեան կարել իշխաններն ալ, իմպատարներն ալ, կայսրներն ալ, եթէ անոնց գործքն առ պատժոյն արժանաւոր է: Ասիկա՝ եթէ կ'ուզես ըսել, խիստ հարկաւորութիւն մըն է, բայց միշտ հարկաւորութիւն մըն է, եւ ոչ որ կրնայ ուրանալ, բաւական որ շուզե ըսել ինէ Քահանայապետը հոգեւոր իրաւարանութիւն լուծի անոնց վրայ, կամ ան պատճառաւ՝ որ իշխանները Բիսուսի Քրիստոսի ոչխարները շէն, կամ ինէ անոնց մէջ երբեք խնամ ոչխարներ գտնուած չեն, հապա ամենքն ալ անխաղախութիւն ունին՝ հաւատալու, եւ անեղանչականութիւն՝ գործելու նկատմամբ: Արդ՝ ինչպէս կրնար առ իր անկողնայակի իրաւունքներն ու պարտքերը նոյնպիսի անձանց վրայ գործածել, եթէ իրենցմ անկախ լէր ըլլար, եւ անոնք կարենային զնոքը բռնել, բանս զնել եւ ամեն ատեն իր վրայ բռնանալ: Բանտերու մէջ արգարութեան համար մարդ միշտ կը կրէ, բայց բանտերու մէջն արգարութեան պաշտանը չիկրնար կատարել:

Երբ որ Քահանայապետին հոգեւոր կառավարութեան, ազատութեան ու անկախութեան վրայ կը խոսուի, կ'ըսէ Յը լա Մոսի, միայն իր անձին վրայ չէ խօսքը, հապա բոլոր ան բազմութիւ ժողովոյն վրայ, որն որ կը բազմանայ Եկեղեցւոյ բարձրաստիճան անձինքներին, ամեն կարգի պաշտանակալներն ու պաշտանեւաներն, որոնք հարկաւոր են իր այնչափ եկեղեցական Հիմնարկութիւններուն ու անսահման գործ-

բերուն, բովանդակ երկրազնաբա հետ աննկցած յարարե-
 բութիւններուն, հոյեւոր կառավարութեան մեծութեան ու
 փառաւորութեան համար: Արդ՝ եթէ Հասնայի մէջ իշխող
 աշխարհացիին կառավարութիւնը կարող է իրաւարանութիւն
 բանեցընել Քահանայապետին արքունեաց եւ պաշտօնեանե-
 բուն վրայ, եթէ կարող է զանմալ ուղղակի կամ անուղղակի
 նեղել, եթէ կարող է հակառակիլ կամ արգելել անոր
 կարգադրութիւններուն հրատարակութիւնը, եթէ կարող է
 իր սեպհական շահուն համար կամ ուրիշներուն շահախն-
 դրութեան օգնելու վարձանա՝ տէրութեան սահմաններուն
 վրայ կեցընել Քահանայապետին եկող ու գացող անձնե-
 րն ու դրամները, Քահանայապետին թղթակցութիւններն
 ու կարգադրութիւններն արգելել, ան ասեմ Քահանայապե-
 տը Հասնի մէջ եւ ոչ այնչափ անկախութիւն կ'ունենայ, որ-
 շափ ունի որ եւ իցէ գետպան, որն որ եւրոպական իրաւարք
 ազատ է իշխանի մը բոլոր երկրին մէջ, որուն բոլոր գետպան
 իրկուած է: Կուսանդիանա աչկի ճանչցաւ որ ոչ ինք չի-
 կրնար իր թագաւորական իշխանութիւնը գործանել Քա-
 հանայապետին նստած անգը, թեպէտ եւ ան ասեմ Եկեղե-
 ցին այնչափ սակաւաթիւ էր, եւ Քահանայապետական գոր-
 ծադութիւններն ալ այնչափ բիշ էին. ինչպէս կրնայ ուրեմն
 հիմա իշխան մը նոյն թագաւորական իշխանութիւնը հոն
 բանեցընել, երբ որ Հասն՝ այնչափ քրիստոնեաց ազգերու
 գործքերը պիտ'որ անանէ, եւ գեռ մարութեան ու կառ-
 պաշտութեան խաւարին մէջ թաղուած աշխարհքիս կեսին
 աւետարանական վարդապետութիւնը յարողելու միջոցները
 պիտ'որ հոգայ: Ով որ կը ճանչնայ թէ իշխանութեան նա-
 խանկաւորութիւնն որ աստիճանի կը հասնի, անիկա կը տես-
 նէ միանգամայն թէ հարկաւոր է որ Քահանայապետն ան-
 կախ անժող մը վրայ ըլլայ:

Իսց ասիկց՝ մեծապէս հարկաւոր է, որ բովանդակ Ե-
 կեղեցւոյ ապահովութիւն տրուի, թէ զինքը կառավարողը
 ճշմարտապէս իր Քահանայապետն ու Հայրն է. ասոր համար
 հարկ է նաեւ որ ընտրութեան ազատութիւնն ամեն կերպով
 ապահովուի: Իսց երբ որ կառավարութիւն մը ընտրութեան
 ժողովքը (Պաշկալ) իր ձեռաց տակը կ'ունենայ, ընտրու-
 թեան մէջ իր ազգեցութիւնը բանեցընելէն ետ կը կենայ ար-
 գեօր: Մեկալ ամեն տէրութիւններն ալ շնն ուզեր հաւա-
 սար ազգեցութիւն մ'ունենալ: Երշափ որ մարդիկ իրենց
 մարդկային կիրքերը մերկացած շնն, ուրիշ կերպ չիկրնար ը-
 լալ. այն կողմնակցութիւններուն օրինակները՝ որոնք ժամա-
 նակ մը իրարմէ յափշտակել կ'ուզէին Քահանայապետն անուա-
 նելու իրաւունքը, աս պատճառաւ Եկեղեցին պատակաւ
 հերձուածները, նոյնպէս ասաջին 'Կարողանին' աս բանիս վրայ
 աննկցած խորհուրդները, յայտնապէս կը ցուցընեն թէ որ-

չափ իրաւացի է մեր աս վախը: Մինչեւ հիմա կարգինալնե-
 բուն նախիջան ժողովը՝ զլիաւորաբար իտալացիներէն բազ-
 կացած էր, եւ ըստ մեծի մասին Հոսմայ քահանայապետան ալ
 իտալացի մը կ'ըլլար, եւ աս բանս ուրիշ տէրութիւններուն
 նախանկը չէր պատճառեր, մանաւանդ թէ ամենուն նախանկը
 կը խափանէր, ինչու որ ոչ ինք կրնար ուրիշի մը տէրութեան
 վրայ յարձակիլ, եւ ոչ ալ ուրիշ տէրութիւն մը զինքը գործիք
 մը կրնար ընել, չե՛մ ըսեր՝ ուրիշին վրայ յարձակելու, հասցա եւ
 ոչ իսկ ազգեցութիւն մը բանեցընելու: Բայց երբ որ բոլոր Ի-
 տալիա միակ իշխանի կամ միակ խորհրդանոցի մը ձեռք կ'ըլլայ,
 անվերջանալի նախանկ մը չի գրգռեր միայն մէկ ազգէ մը առ-
 նուած կարգինալներուն մեծագոյն մասը, եւ ուրիշ ազգերն ալ
 չե՛ն պահանջեր որ քահանայապետն իրենցմէ ընտրուի: Ա-
 սանկով հարկ կ'ըլլայ որ քահանայապետը զկարգինալներն
 անուանէ՝ ինչպէս որ կ'ուզեն ու զինքը կը պարտաւորեն այլ-
 եւ այլ արքունիքները, եւ նոյն իսկ այլակրօն իշխաններն ալ՝
 իրենց տէրութեան մէջ եզոզ ուղղափառ ժողովրդեան պատ-
 ճառաւ նոյնը կը պահանջեն: Աստի եւ ամէն անգամ քա-
 հանայապետ ընտրելու ժողով սկսած ատենը՝ անուպառ տա-
 բաւայնութիւններ պէտք է որ ելլեն եւ իւրաքանչիւր որ
 պէտք է որ ջանայ իր ուզած մարդը քահանայապետ գնել
 ապ: Եւ երբ որ վերջապէս անուանուելու ըլլայ, անկից ետքն
 ալ ազատ կ'ըլլայ: Եթէ իտալացի մ'ըլլայ, իտալիայի թա-
 գաւորին հետ զժտութիւն մ'ունեցող ազգերն իր վրայ վըս-
 տահութիւն չեն ունենար, իսկ եթէ օտարազգի մը ընտրուի,
 ան ատեն զինքն իր տէրութեան մէջ ունեցող իտալիայի թա-
 գաւորը կը սխի կասկածի մէջ իյնալ: Ո՛րչափ այսպիսի, չե՛մ
 ըսեր՝ կարելի, հասցա հարկաւ պատահելու գէպքեր կան, ու-
 բոնց նախատես չ'ըլլար մեր ժամանակին թեթեւութիւնը:
 Այս ուրեմն աստուածային նախախնամութիւնն ու զարեքը՝
 բաները սքանչելի եղանակաւ կարգի գրած են, եւ եթէ նա-
 խախնամութեան շինածն արուելու ըլլայ, անոր տեղն ինչ
 պիտի գրուի: Աւերջապէս հիմա քահանայապետն ի հարկէ
 իտալազաւեր իշխան մըն է, որովհետեւ հաւատացելոց ընդհա-
 նուր Հայրն է. բայց անկարելի բան չէ, որ այն կառավարու-
 թիւնը՝ որուն հպատակ պիտ'որ ըլլայ, պատերազմ հրատա-
 բակ ուրիշ տէրութեան մը, կամ թէ ուրիշ մէկ տէրու-
 թեան հետ պաշտպանողական եւ յարձակողական գաշնա-
 գրութիւն մը գնէ՝ ուրիշ տէրութեան մը հակառակ, ան ա-
 տեն ինչ պիտ'որ ընէ ծայրագոյն քահանայապետը՝ որ կա-
 բող ըլլայ չէ թէ միայն ազատ, այլ նաեւ գորովալից հազար-
 գակցութիւն ունենալ այն իշխաններուն եւ այն ազգերուն
 հետ, որոնց նաւահանգիստները գոցուած եւ ամէն հազար-
 գակցութիւն արգելուած է՝ պատերազմի եւ թշնամութեան
 պատճառաւ: Ո՛րչափ անկարգութիւններ եւ ինչպէս ծանր:

Բայց սակայն բանք թէ աս ամեն զեպքերն անկարելի բաներ ըլլան, եւ Քահանայապետին ազատութիւնը, ընտրանք՝ Աստուծոյ, այլ յեզափոխութեան մէկ հրաշքովն ամբողջ եւ անխախտ պահուի: Ասիկա բաւական է Հոռովական Քահանայապետութեան: Բաւական չէ, ինչու որ Քահանայապետին համար բան մը չ'արժեք գործքով անկախ ըլլալը, եթէ արտաքին երեւութովն ալ անկախ չէ: Եւրոպայի ուրիշի մը անբութեան տակն է, կրնայ բողոքել՝ որչափ որ կ'ուզէ, թէ տուած օրէնքներն իր ազատ կամքովը արուած են. ի վերայ այս ամենայնի որոնք որ իրենց շահուար կը տեսնեն անոր շնագանդիլը, երբեք չեն հաւատար որ այն օրէնքները՝ նոյն կառավարութեան գրգելովն եղած չեն, որուն հպատակն է Քահանայապետը: Ինչ կ'ըսէին 1849ին ամեն ազատամբները, երբ որ Քահանայապետը կայեղա կը գտնուէր: Թեպէտ եւ յայտնի կը գիտցուէր թէ հոն Քահանայապետն ինք իրեն աէր էր եւ կատարեալ ազատութիւն ունէր, վասն զի զինքը հիւրընկալող թագաւորին բարեպաշտութիւնն ու յարգութիւնը մեծ էր, սակայն եւ այնպէս անօրէնները բարձրակայն կազազակէին թէ Քահանայապետին հրատարակած ամեն հրամանագիրներն ալ Նեապոլոյ թագաւորին եւ իր համախոհներուն գործքն են: Մեր օրերը չկարգացինք Փաղղիայի կառավարութեան Քահանայապետին տուած յանդիմանութիւնը, իբր եթէ աւելի Աստուծոյի՝ քան թէ մեծ ազգին կողմը մտած է: Սակայն Քահանայապետը զեռ ազատ էր, եւ ինչպէս իմաստուն մտածողները կը տեսնեն, այն կարծուած մտաւած ալ պարզապէս երեւակայութիւն մըն էր: Երգ դուն քեզմէ գատաւաւան ըրէ որ ինչ կրնայ պատահել եթէ Քահանայապետն ուրիշ իշխանի մը հպատակն ըլլար եւ ճշմարտապէս անկից կախուժ ունենար: Ո՞վ կրնար համոզել զեմ՝ զինչու շահ ունեցողները, թէ Քահանայապետին հրամաններն ուրիշին գրգմամբը արուած չեն: Ո՞վ բացառութիւններ չէր ընէր անոր արգելքներուն նկատմամբ, մանաւանդ՝ եթէ ծանր բաներ ըլլային. ո՞վ իր տուած պատիժները յանձն կ'առնար, թէ եւ հոգեւոր ըլլային: Իշխաններն առաքին նախանձախնդիրները կ'ըլլային, եւ ժողովուրդն անոնց ետեւէն կ'երթար, եւ անպակ՝ որ այսպէս իշխանութեան յարգը կ'եղծանէր, ալ հնազանդութիւնն ալ կը վերնար, եւ հնազանդութեան տկարանալովը՝ Ս. Եկեղեցին շինութեանց ու հերձուածներու գալստ մը կը գառնար:

Ասիկա անանկ յայտնի է, որ մարդկային բաներուն վրայ մտքով եւ ոչ թէ կիրքով գատաւաւան ընողները՝ պայծառ կը տեսնեն, եւ շատ ծանօթ են ան խօսքերը՝ զորոնք աս բանիս վրայ ըստ Նարոչեան Ա. երբ որ գծրախտութեանց մէջ նորէն տառցաւ այն իմաստուն մտածութիւնը, զորն որ բարեբախտութեանց մէջ կ'արբնցուցած էր: «Քահանայապետ»

Բեզգիտ, Ամբրիկայի Միացեալ Նահանգներուն հարաւային ու հիւսիսային կողմերը, եւ ասանց նմանները՝ համբէ որչափ որ կ'ուզես, այնպիսի Քահանայապետ մը կը պահանջեն, որ ամենեւին տեղ մը կասկածելի չըլլայ: Ինչ տեղի մտաւ՝ ունի մէկ կողմնակցութեան՝ քան թէ մեկային, կամ թէ տեղի կը հակի մէկ ազգի՝ քան թէ անոր հակառակորդին կողմը:

Մեկալ պատճառն է տէրութեանց մէջ հաստատել ուզուած քաղաքականութեան ու կարգադրութեանց կերպը: Հրատարակական եւ հանդիսաւոր յիշատակարաններու մէջ եւ ամեն տեսակ գործքերով հրատարակուած է, որ պահանջուած կարգադրութիւններն Եկեղեցւոյ հետ չեն մտարանիր: Փառզիայի կառավարութիւնը՝ չէ թէ միայն Քահանայապետին, այլ նաեւ Եկեղեցական օրինաց կու տայ յանցանքը, որ պահանջուած կարգադրութիւններուն գործադրութիւնն անկարելի եղած է: Պաշտօնայի մասնատողութիւնը հանդիսապէս հրատարակեց, թէ ուզուած նորոգութիւններն այնպիսի բաներ են, որ Քահանայապետ մը երբեք չիկրնար ի գործ դնել: Փառզիացւոյ օրագիրները յայտնի կը գրեն թէ հիմակուան կարգադրութիւնները չեն կրնար կատարուիլ՝ ասանց ի հիմանց շափաւորելու Եկեղեցւոյ ազատութիւնը: Վերջին ատենները հրատարակուած անթիւ գրութիւններ քաջայայտ կը ցուցնեն որ ուզուած բաները՝ հաւատոյ վարդապետութեան, քարոյականի եւ Եկեղեցւոյ հրահանգներուն դէմ են: Ի՞նչ տեղի կ'ուզես: Իտալիայի գլխաւոր պաշտօնեան, ըսած խօսքերուն պատասխանը տալու համար Ատաւծոյ առջեւն ելլելէն քանի մ'որ յառաջ, նոյն իսկ խորհրդանոցին հանութեամբը, իրեն եւ այն խորհրդանոցին արժանի անամօթութեամբ, խոստովանեցաւ որ Քահանայապետն երբեք չիկրնար իրաւ պահանջուած բաներուն հաւանիլ՝ ասանց քահանայապետական պաշտօնին դէմ գործելու: Յայտնի է ուրեմն, որ բազմացուած կարգադրութիւններուն հոգեւոր օրպիսութիւնը՝ բնականապէս չիկրնար համաձայնիլ ուղղափառ վարդապետութեան հետ: Տեսակ մը սպուշներ՝ որոնք Իտալիայի ազգազայ երջանկութեան եւ աշխարհքիս զարմանալի յառաջադիմութիւններուն մտելցնութեամբ մը զարնուած են, կրնան այս ամենայն արհամարհել կամ տարակուսի տակ ձգել. եւ զարմանալու բան չէ, վասն զի այսպիսիներն անոնցմ են, որոնք տկանի ունին եւ չեն լսեր, աչք ունին եւ չեն տեսներ, ձեռք ունին եւ չեն շօշափեր: Բայց մի որ ամեն կողմանէ ծագող լուսաւորութեան մէջ բոլորովին կուրացած չէ եւ հիմակուան կարգադրութիւններն այնպէս կ'ըմբռնէ՝ ինչպէս որ են, ալ չիկրնար տարակուսիլ. եւ ան ատեն կը տեսնէ թէ վերջին ատիճանի հարկաւոր է որ ծայրագոյն Քահանայապետն իր անկախութիւնը պահելու համար արբունական գահ մ'ունենայ: Ինչու որ ասանց ասոր՝ ըլլալիքն ի՞նչ է: Ան է, որ այն կառավարութիւնը՝ որուն հպա-

տակ է Քահանայապետը, օրինակի համար, քաղաքական անսանձութիւնը պիտ'որ հրատարակէ. իսկ առ կառավարութեան հպատակ եղող Քահանայապետը պիտի պարտաւորի նոյն հրամանագրին քովն ուրիշ հրամանագիր մը հրատարակել, որն որ կը ծանուցանէ թէ տէրութեան տուած հրամանագիրն անօրէնութիւն մըն է: Կառավարութիւնը կրօնաւորական հասարակութիւն մը պիտ'որ լուծէ. եւ Քահանայապետը ժամ մը ետքը ի խցն պարտաւորուած՝ անոր դէմ պիտ'որ բողոքէ: Կառավարութիւնը քրիստոնէութեան հակառակ սկզբունք մը պիտի հրատարակէ. եւ նոյն տէրութեան հպատակ եղող Քահանայապետը պիտի պարտաւորի բանադրանքով պատասխանը տալ: Աս դեպքերը՝ զոն ալ կը հաւանիս որ կարելի բաներ են, եթէ շեռ ուղեք հաստատել որ ամեն կառավարութիւններն ալ անսխալական եւ անսկզանչական են: Աս միայն կը մնայ որ ըսես թէ ան ատեն Քահանայապետը խոհեմութեամբ վարուի . . . : Բայց գիտե՛ս թէ ի՞նչ կը նշանակէ այն՝ խոհեմութեամբ վարուի, ըսելը: Ո՛հ, շատ աւելի բաներ կը նշանակէ, քան զոր թեթեւամտները կրնան իմանալ: Կ'ուզէ ըսել թէ ալ Յիսուս Քրիստոս՝ մարդկան պէտք չէ խօսի, որովհետեւ ինք որչա՛մ է որ մարդկիներուն հետ ուրիշ կերպ չխօսի, բայց եթէ իր փոխնորդին թերնովք, կ'ուզէ ըսել թէ Նշմարութիւնը եւ գլխաւորաբար կրօնական ու բարոյական նշմարութիւնը, որով կը կախուի բոլոր մարդկային ազգին յարեմունական փրկութիւնը, պէտք է գերի ըլլայ, եւ զանիկա բարոյող ձայնը պէտք է համը ըլլայ: Կ'ուզէ ըսել թէ ամեն եպիսկոպոսունք, զորանք Աստուած գրած է իր Եկեղեցին կառավարելու համար, ալ պէտք չեն ըսել անոր ձայնը, որն որ սաստիկ պարտաւորութիւն ունի գիրենք նշմարութեան մէջ հաստատուելու: Կ'ուզէ ըսել թէ երկուհարիւր միլիոն հաւատացեալք ալ պէտք չէ որ ունենան այն կանոնը՝ որ միայն կրնայ իրենց առաջնորդել, եւ մնացած ութ հարիւր միլիոնները պէտք չէ ունենան իրենց ինչը, որ միշտ կրնայ գիրենք լուսաւորել: Կ'ուզէ ըսել թէ հեթանոսական թանձր խաւարը, որն որ ատեն մը բոլոր աշխարհքս ծածկած էր, նորէն տարածի երկրիս երեսը: Ահա սաստիկ առ է ան խոհեմութիւնը, որ կը յանձնուի Քահանայապետին:

Ա երկուպէս որպէս զի ալ Քահանայապետը շեմապատուրէ, մեր օրերս ուրիշ միջոց չկայ, բայց եթէ բանութեամբ իր անձուհն հաշտուել: Արդ՝ գիտե՛ս ան ատեն աշխարհքիս վրայ ինչ կը պատահի: Իր իշնալովք՝ պէտք է որ կործանին ամեն իրաւունք, իշխանութիւն, արդարութիւն, կրօնական եւ ընկերական սկզբունք, որովք խեղճ մարդկութեան նեցուկներն ու պահպաններն են: Սակայն որչափ որ հարկաւոր է որ՝ մարդկային ընկերութիւնն անասուններու իմբէն զատուելու համար՝ կարգի եւ արդարութեան հիմանց վրայ հաստատուի, այնչափ ալ հարկաւոր է որ իր մէջը վեհապետութիւնը յարգուի: Զար-

ճանաչի, բայց միանգամայն ստոյգ բան մըն է : Աստուած այնպէս
 ըրած է, որ քահանայապետական զահումն հաստատութեան
 գործակից ըլլան ան ամեն իրաւունքները՝ զորոնք իշխան մը կըր-
 նայ ունենայ, ան ամեն իրաւունքները՝ որոնք ստացուածքի սեպ-
 չականութեան հարկաւոր են. այնպէս որ չիկրնար նոյն զա-
 հումն ձեռք գալցուիլ, առանց նոյն իրաւունքները կործանե-
 լու, որոնք առանձնական ու հրապարակական կենաց եւ կրօ-
 նական ու քաղաքական ընկերութեան հաստատուն հիմն են :

Եւ իրօք ալ ի սկզբան անդ՝ որ քահանայապետը կը
 ճառածէր արքունական զահ էլլել : Ո՞վ իրեն ճամբայ բացաւ :
 Հազիւ թէ քրիստոնէական հաւատքը քարոզելով՝ Յիսուսի
 Քրիստոսի փոխանորդն ու մահկանացուաց քով անոր Տեղա-
 պահը, ընդհանուր հօտին հովիւը, երկնից արքայութեան
 փականքներուն պահապանը, անսեռանելի Աստուածութեան
 տեսանելի գործարանը ճանչցուեցաւ, որ իր առիւեր չէ թէ
 միայն փոքր արժանապատուութիւնները, այլ նաեւ նոյն իսկ
 կայսրներուն վեհափառութիւնն աներեւոյթ եղաւ. եւ ասոնք
 անձամբ զգալով թէ ուր որ Աստուած իր փոխանորդը գրած
 է, հան ուրիշ իշխան մը չիկրնար տրեւիլ. Հոսմ իրեն թողու-
 ցին : Բայց միթէ ան ասին քահանայապետները մեծ փափա-
 քով նետուեցան ձեռք առնելու իրենց արուած արքունա-
 կան զաւազանը : Բոլորովին ասոր հակառակը. եւ ասոր ե-
 րաշխաւոր միայ են ամեն պատմագիրները՝ որ կողմնակցութե-
 նէ որ ըլլան. քահանայապետներն ամբողջ զարեթով ջանա-
 ցին, թէպէտ եւ անօգուտ, կայսրներուն իշխանութիւնը կեն-
 զանի պահելու, եւ որչափ կրնային՝ մերժեցին թագաւորա-
 կան պատիւը : Ի նշակեա եղաւ, որ վերջապէս ընդունեցան :
 Չկրցան զեժ զնել Աստուծոյ կամօցը, որն որ նոյն իշխա-
 նութիւնն իրենց գեղեցուց : Երբ որ կայսրները քաշուեցան եւ
 Հոսմ ամեն տեսակ բարբարոս ազգերու աւարտութեան մա-
 անեցաւ, Հոսմայեցիք աչուրնին ամենէն մեծ անձնաւորեալ
 իշխանութեան, քահանայապետին, զոյց զարձուցին, անիշ-
 խանութեան ու բարբարոսութեան ազատելու համար : Նոյն
 իսկ ընական օրէնքը, որ ընկերութեան զխաւոր կը ցուցրնէ
 այն անձը՝ որն որ միայն ընկերութեան փրկիչը կրնայ ըլլալ,
 արքունական զահումն զոյց հանեց լեւսնները, Գրիգորները,
 Յովհաննէսները, Չաքարիաները, որոնք միայն կարող էին
 տանձահարել Ատափղանները, Գենտերիկոսները, Գիսուլֆները,
 Լուիսպրանտները, Ազիլուլֆները : Ճշմարիտ սէրը՝ որն որ ոչ
 միայն հոգեւոր եւ յաւիտենական բարիքները, այլ նաեւ
 ներկայ կենաց բարիքներն ալ կը զիտէ, քահանայապետնե-
 րուն զոյց աս պարտաւորութիւնը գրաւ : Ժողովուրդաց հաւա-
 նութիւնը՝ որն որ շինծու բան մըն է, երբ հաստատուած ու
 կարգաւորեալ ընկերութեան մէջ օգնութեան կը կանչուի,
 ուր արդէն ստացուած իրաւունքներ կան, բայց արգար եւ ի-

բաւացի է՝ երբ ընկերութիւնը նոր սկսած է կամ անիշխանութեան մէջ կը գտնուի, գլխահանուցապետներն իրենց կամուսնը դէմ տախտեց տա բանս յանձն տանելու. եւ վերջապէս մեծ հարկը՝ որն որ տասնց զՄատուած եւ զընկերքը վշտացընելու՝ չէր կրնար զանց տանուիլ, վերջին կնիքը զբաւ այս նոր իշխանութեան վրայ որ կը հաստատուէր: Ասկից աւելի ինչ իրաւունք կ'ուզես, եւ որչափ բարձր է ուրիշ ամէն իրաւունքներն:

Այնպիսի իրաւունք մըն է, որ մինակ բաւական է միշտ եղծանելու իրեն դէմ յառաջ բերուած ամէն խարեական նեղարկութիւնները, եւ ազէկ կ'ըլլար, ընթերցող, որ հըռպիտար մասննագրի մը հետ տա խորհրդածութիւնն ընէիք: Առաջին Նարոչեան կ'ըսէր թէ ինք Մեծն Կարոչոսի յաջորդն ըլլալով, կրնայ ետ առնուլ ան բանը՝ զորն որ իր նախորդը պարզեւած էր. սակայն յայտնի է որ Մեծն Կարոչոս նոյն իրաւունքը նորէն հաստատեց, բայց ինք շտուար, սրովհետեւ իրակ յառաջ ալ կար: Նարոչեան Գ. կը զբուցէ թէ համաժողով մը կրնայ եղծանել ուրիշ համաժողովի կանգնածը, արդ՝ սուտ է թէ համաժողով մը կանգնած ըլլայ այն դահլ՝ որն որ արդէն Մատուած կանգնուած էր: Եւ ոչ իսկ ան ամէն պատճառանքներէն մէկը հոս տեղի կը գտնէ, որնցմով ամէն մէկ կառավարութիւն կը լանայ արգարացընել իր տերութեան մէջ Եկեղեցւոյ ստացուածքներէն ըրած յափշտակութիւնը: Չեն կրնար ըսել թէ այն քաղաքական օրէնքները՝ որոնք Քահանայապետներուն ստանալու իրաւունք տուին, կրնան նոյնն իրենցմէ վերցընել. չեն կրնար ըսել թէ տերութեան երկիրները վեհապետին բարձրագոյն իշխանութեան տակն են, եւ ասոր համար իրեն կ'իջնայ իրաւաստութեան իրաւունքը կամ կրնայ նոյնը պահանջել Հռոմական Եկեղեցւոյ երկիրներուն վրայ: Քրիստոնեայ ազգերն ու վեհապետները շխանակեցին ոչ սուրբ Աթոսը եւ ոչ անոր ժամանակաւոր տերութիւնը. արդէն զանիկա կանգնուած զտան, որովհետեւ իրենց ամենէն ալ հին է: Կարող եղան նոյնը ճանչնալ՝ ասոր յափշտակողներուն նեղքէն ազատելով, ինչպէս ըրին Պետրինոս, Մեծն Կարոչոս, Մազիլտէ. բայց իրենք անոր հիմը չչորին: Կարող եղան զանիկա անցընել պարզեւատուութեամբ յանուն Ս. Պետրոսի, բայց ասով անեցուցին նախնական բունը, եւ ոչ թէ նոր իրաւանց սկիզբ եղան: Կարող եղան գաշինքներու փառաւորութեամբ անոր պայծառութիւնն ու վայելչութիւնն տալ. բայց չէին կրնար գաշանց զօրութեամբ ոչ ընդել եւ ոչ ալ ընդել տալ: Նոյն իսկ գարեբու յաջորդութիւնը նախադրութեամբ անոր աւելի շքեղութիւն տուաւ. բայց հարկաւորութիւն չունեցաւ անոր պակասաւոր սկզբնաւորութիւնը կարգի գնելու (թշկելու): Ուրիշ իրաւունքներու ամէն շքապակներն եկան, այս առաջին իրաւանց՝ հպատակութիւն ըն-

ճայեցին եւ նոր պայծառութիւն տուին. բայց այն իրաւունք-
ներէն եւ ոչ մէկն իրեն կը հաստատրի, որովհետեւ այն ամե-
նայն հաստատութիւններէն յառաջ՝ արդէն ծաղկած եւ ան-
շարժ հաստատուած էր: Անոր համար եթէ առ իրաւունքն
անգոր առ ոչինչ է, եւ նոր իրաւունքը կարող է նոյնը ընդել,
ան առեւն մէկալ իշխաններուն իրաւունքներն ամենն ալ ան-
սառչոյց են, անսառչոյց են նաեւ առանձնականաց սառչուածք-
ները, եւ աշխարհքս աւար մըն է զգրաւորագունին, խորա-
մանկագունին եւ յանդգնագունին, որն որ խարէութեամբ,
բանութեամբ իր կամքն ուրիշին կրնայ կատարել առլ:

Այս ամենայն քիչ խօսքի մէջ ամփոփելու համար՝ կը-
սենք թէ Զիտուսի Քրիստոսի ֆոֆանորզին ժամանակաւոր
իշխանութիւն ունենալու պիտար եւ սահպազական պատճա-
ռը, քանի մը սկարափոսներուն մտածածին պէս, քահա-
նայապետական աստիճանին շքեղութիւնը չէ: Թեպէտեւ ա-
սոր ալ արքունական գահուն վեհափառութիւնը շատ օգտա-
կար է, վասն զի աւելի դիւրաւ կը յարգուի իշխանութիւնը,
երբ որ արքունեաց մեծագոյն պայծառութիւն մը զանիկա կը
պատէ. սակայն ուրիշ մեծամեծ եւ խիստ խորունկ պատճառ-
ներ կան, որ նոյնը կը պահանջեն: Հիմակուան աշխարհքիս
պարագաներուն եւ որպիսութեան նայելով, Եկեղեցւոյ միու-
թիւնը ժամանակաւոր տէրութիւն մը կը պահանջէ. որով-
հետեւ առանց ասոր՝ Եկեղեցին ամբողջ ազգերու բաժանմանց
եւ հերձուածներու վտանգի մէջ կ'իյնար: Նոյնը կը պահան-
ջէ այն անկախութիւնը՝ զորն որ Հռոմայ Քահանայապետը
պէտք է որ ունենայ հաւատացելոց հարկաւոր պատուիրան-
ները տալու, զիրենք ուղղելու եւ խրատելու, եւ առ անկա-
խութիւնն իրօք լիկրնար կենալ եւ ոչ ալ կեցած կրնայ ե-
րեւնալ, եթէ Քահանայապետն իրմ վեր իշխան մը կամ
խորհրդանոց մը ունենայ, որն որ կարենայ իրեն օրէնք տալ
կամ նեղքը կապել: Նոյնը կը պահանջեն ուղղափառ ժողո-
վորոց ամեն տեսակ կարօտութիւնները, որոնք ինչ ազգէ որ
ըլլան՝ պէտք է որ կարենան Ս. Պետրոսի ամբողջ մերձե-
նալ, առանց արգելաւելու տէրութեանց նախանձաւորու-
թիւնէն եւ խառնութիւնէն: Ասոր, զուն ալ, ընթերցող, հար-
կաւորութիւն ունիս. վասն զի զուն ալ իրաւունք ունիս որ
զքեղ մէկը շարժել Ս. Պետրոսի ամբողջն շարհք մը կամ
նպաստ մը խնդրելու, եւ խնդիրներդ իր քննութեան տակ
չձգէ: Նոյնը կը պահանջէ քահանայապետական պաշտօնին
բնութիւնը, որուն պարտքն է՝ յանդիմանել, պատժել, եւ
մինչեւ հաւատացելոց մարմենն կտրել՝ ոչ միայն երկրիս հզօր-
ները, այլ նաեւ բարձրագոյն տիրապետներն ալ, եթէ ճշմա-
րիտ է, ինչպէս ամենաճշմարիտ է, որ անոնք ալ չեն զարթիթ
հոգեւորին մէջ իր հպատակն ըլլալէն: Նոյնը կը պահանջեն
ընկերութիւնները, որոնք մեծ կարօտութիւն ունին, որ չէ թէ

միայն շահարանան, այլ մանուսանդ աւելի եւս զտրանան սաս-
ցուածքի, կարգաւորութեան եւ արդարութեան սկզբունքնե-
րը ժամանակիս մուրաւիթիւններուն զեմ՝ Նոյնը կը պահան-
ջէ աշխարհքս, որ որչափ երկիմու եւ կասկածոտ է, այնչափ
ալ չիկրնար տանիլ որ իր կառավարչին թացարձակ անկախու-
թիւնը կասկածի տակ իննայ: Նոյնը կը պահանջեն ամեն նկատ-
մամբ բուն եւ ամեն կողմ տարածուող կասկածելի, անպա-
րիշտ եւ խարէական վարդապետութիւնները, որոնց զեմ
զերպոյցն Ուսուցիչն ազատ պէտք է ըլլայ մերկ եւ ամբողջ
ճշմարտութիւնը հրատարակելու: Նոյնը կը պահանջէ երկիրս,
որն որ զեռ ըստ մեծի մասին մուրաւիթեան եւ անհաւատու-
թեան խաւարին մէջ թաղուած ըլլալով, կարոտ է մեկու մը՝
որն որ կարող ըլլայ ընդարձակ եւ զօրաւոր միջոցներ ի գործ
գնել աւետարանն իրեն քարոզելու համար: Նոյնը կը պա-
հանջէ եկեղեցին, որն որ կարոտ է երկրի անկեան մը, ուր
առանց արդելուելու անկրօն կառավարութիւններէ՝ կարող ըլ-
լայ ի գործ գնել այն կարգաւորութիւնները, զորոնք Երաւոս
Քրիստոս թողուց աշխարհքիս: Նոյնը կը պահանջէ երկիրքը,
որն որ պիտի կարենայ իր կամքը մարդիկներուն յայտնել: ա-
ռանց իր խօսքերն սասկիանութեանց, արքունի գործակալ-
ներու, կրօնի աշխարհական պաշտանեաներու քննութեան
տակ ձգելու: Մտածէ ուրեմն որ հառած է արդեօք ժամա-
նակը Թուրքաւոր Քահանայապետին յափշտակելու այն ան-
բութիւնը, որն որ ստատածային նախախնամութեանն սահ-
մանուած է այսչափ եւ այսպիսի բարեաց համար: Մանուսանդ
ասոր հակառակը՝ ամենասողոյզ է որ եթէ աս ժամանակաւոր
տէրութիւնը չըլլար, մեր առեւններուն համար շատ հարկաւոր
էր փնտռել գտնելը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Թ Ի Թ:

Քահանայք:

Ա. Քահանաներուն մուրաւիթները: — Բ. Իրենց սուստ գայթակղ-
թիւնները: — Գ. Իրենց կշտամբութեան ճշմարիտ պայտրները:

Ա. Եթէ անկրօնք այնչափ կը շարչարեն քրիստոնէա-
կան քահանայութեան գաղաթը, Երաւոսի Քրիստոսի Փոխա-
նորդը, մտածէ մէյ մը թէ պարզ քահանաները, ժողովրդա-
պետներն ու մասրանապետներն անտնցմէ ինչնր պիտ'որ կրնն:
Իրենց մէջ ամենէն շափաւորները բուսական կը համարին քա-
հանաներն իրեն պարսպորդ, ազահ, ապականեալ մարդիկ
նկարել, իսկ աւելի շափն անցընողները՝ զիրենք աւելորդա-
պաշտութիւն տարածող, բանաւորութիւնը պահպանող, թէ
հատարակաց եւ թէ առանձնական երջանկութեան յայտնի

Թ շնամբները կը հրատարակեն: Երբ որ քահանաներու վրայ խօսք կ'ըլլայ, շին կրնար առանց պլլայլելու լռել, եւ անոնց վրայ առանց կատարու թեան շին կրնար խօսիլ: Ասոր համար պայպիսներն իրենց մուրբութենէն ազատելու փորձ ընելը՝ անկարելի գործքի մը ձեռք զարնել է, ցորչափ որ աւելի բանասոր զգածմունք շին ունենար: Իսկ պնդիսի ընթերցողի՝ որ կրնայ քահանաներու զեմ նախապաշարու մ'ունենալ, բայց զեռ առողջ մտածութիւնը կորսնցուցած չէ, պիտ'որ ցուցընեմ թէ իրացընէ անկարելի բան է, որ քահանաներն պնդիսի անօրէնութեան հասած ըլլան, ինչպէս որ իրենց վրայ կը խօսուի:

Եւ նախ ո՞վ են իրենք զիրենք քահանայութեան նուիրողները: Չեր ազգականները, ձեր բարեկամները, ձեր խնամբները, ձեր եղբայրները, ձեր որդիներն են. անոնք են, որ պնդափ ասորի ձեր ընտանեաց զիրկը մեծցած են, ձեզի հետ հատարակ նոյն հայրենիքը, նոյն տունը, նոյն ստացուածքը, նոյն արիւնն ունին: Ի՞նչպէս ուրեմն յանկարծ ձեր մէջէն պայպիսի անընական մարդիկ կ'ելլեն, որ ընկերութեան պնդափ շարիք հասցընեն թէ իրենց եւ թէ ձեր անզարմանելի քնասովք: Երբ որ ասոնք քահանայական վիճակի մէջ մտնելու իրենք զիրենք կ'որոշէին, զուք արդէն նոյնը կը գուշակէիք անանկըզ որ աշխարհքեա կը քաշուին, բարեպաշտական բաներու մեծ հակում եւ կրօնական եռանդուն մտածութիւններ ունին: Արդ՝ ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ ասնէն ալեկ մարդիկներն պաշտափ շարանան: Ո՞վ զիրենք յանկարծ մերկացուց այն բարի զգածմունքներէն՝ զորոնք ունէին, եւ զիրենք մէկէն պնդպէս ազահ, հպարտ, անժուժկալ, յափշտակող, ընկերատեաց, ընկերութեան թշնամի բրաւ: Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ ասնէնքն ալ աս ելքն ունենան: Յառաջ անցիր, մեկնէ ինծի աս երեւոյթը:

Պէտք է լռել թէ զիրենք քահանայութեան հասցընելու համար տրուած կրթութիւնն է, որ զիրենք պնդպէս բարբառփն կ'ապականէ: Ընդհանուր հետեւութիւն մը՝ ընդհանուր պատճառ մը կ'ուզե՛. բայց, կ'ազաշեմ, երբ որ շինծու առասպել մը ծախել կ'ուզես, պնդիսի եղանակաւ մ'ըսէ, որ գոնէ արասքուսա իշմարտութեան կերպարանք մ'ունենայ, ու հասարակաց ըմբռնման եւ ուղիղ մտքի զեմ չըլլայ: Ասան զի թող ասնք անիկա, որ երիտասարդներէն շատերն եկեղեցական պաշտանի կը կրթուին իրենց հայրենի տան մէջ, գիտնալ ուղղօրէն ան ալ յայանի է թէ ինչ կրթութիւն կը արուսի կղերանոցներու մէջ: Կղերանոցներուն մէջ կրթուող հարիւրաւոր երիտասարդներ, որոնք շատ անգամ իրենց հայրենի տունը կը գառնան, մարդկային ազգէն պնդպէս հեռու, պնդպէս բաժնուած շին, որ բրաննին չգիտցուի, մանաւանդ թէ զիրենք չէ թէ միայն գիտութեանց, այլ նաեւ աստուած-

պաշտօնական, բարեկիրթ կենաց եւ քրիստոնէական սուս-
քինութեանց գործադրութեան մէջ կրթելու համար ի գործ
դրուած ամեն խնքերը ծանօթ են: Կզերթիկոսաց կրթութեան
ստալնարգոզ հիմնական սրէնքները՝ սուրբ կանոններն ու գրե-
խա որպարա Տրիգենցեան ժողովքին կարգադրութիւններն են:
Չկայ այնչափ մեղեցնեալ բողոքական մը, որն որ պարուան որս
Եկեղեցին ապականութեան մայր անուանէ: Ասոր համար կը
հարցընեմ ես, ինչպէս կ'ըլլայ որ այս եղանակաւ կրթուած
կղերն այն աստիճանի դէշ ըլլայ, ուր որ աշխարհքիս մէջ կըր-
թուած երիտասարդները, որոնք շատ անգամ անզգաստ ընտա-
նեաց գիրկը, եւ այնպիսի համալսարաններու մէջ սնած ու զար-
գացած են, որոնք սուսգիւ զգաստութեան զպրոցներ չեն,
քահանաներէն այնպէս ազկկ ու ընտիր ըլլան: Եթէ ըսելու
ըլլայիր որ դաշտ մը անոր համար որովն ու տատասկ կը բուս-
ցընէ՝ վասն զի ազկկ մշակուած եւ ազկկ սերմանուած է, աւ-
ելի սլլանդակ խոսք մը զրուցած չէիր ըլլար, քան զոր կ'ըսես
հաստատելովդ, թէ բոլոր քահանայք անզգամ են:

Բ. Բայց այնպիսիներ ալ կը տեսնուի, որով զարհուրելի
էպիսկոպոսիսներ կու գան: Ո՛հ, ես ալ ասոր կը սպասի:
Այո՛, կը գանուին երբեք զայլմայղեցուցիչ քահանաներ, եւ
եւ ալ քեզի հետ եւ քեզմ աւելի այնպիսիները կ'ողջամ-
բայց աշխարհքիս վրայ զայլմակղեցուցիչ քահանայի մը
պատճառած մեծ զարմանքէն՝ չեն սեաներ որ ստիկա ստվարա-
կան բան մը չէ, վասն զի ամեն որ պատահած ստորական
բանի մը վրայ ո՛վ կը զարմանայ: Որչափ որ զինակ մը գժուա-
րին է, այնչափ ալ անոր մէջ պակասութիւն ընելը դիւրին
կ'ըլլայ. որչափ որ անոր պարագերը ծանր են, այնչափ ալ
գանձեր կատարելը գժուարին կ'ըլլայ, եւ որովհետեւ քահա-
նայական ամենաբարձր արժանապատուութիւնը՝ մարդկային
սկարութեան վրայ կեցած է, անոր համար ընական է, որ
նայն սկարութիւնն ունեցող մարդիկներէն ոմանք պակասու-
թիւն ընեն, բայց ասոր համար հարկ է որ ամենքն ալ մեկանց
գատապարտուին: Եթէ որինասոր է անմեղները յանցար-
ներուն հետ մկ գատափճոց տակ ձգել, ըսէ այնպէս: Իշ-
խաններու մէջէն ոմանք կեանքերնին աւելի վայելմանց մէջ
կ'անցընեն՝ քան թէ իմաստութեամբ իրենց ժողովուրդը կա-
ստփարելու. ըսէ ուրեքն որ ամենքն ալ գատարկակեաց են:
Պաշտօնեաներուն մէջ կան ոմանք՝ որոնք աւելի իրենց թեր-
թակալը կամ քսակը կը հագան՝ քան թէ արդարութիւնը.
ըսէ ուրեքն որ ամենքն ալ անմեասէր եւ շահախնդիր են:
Փաստարաններուն մէջ ոմանք աւելի իրենց անմեական շա-
հուն կը նային՝ քան թէ իրենց պաշտպանութեանը արտին.
ըսէ ուրեքն որ ամենքն ալ գող են: Բժիշկներէն ոմանք աշ-
խարհքիս երեսէն՝ աւելի հիւանդներ կը պակսեցընեն՝ քան
թէ հիւանդութիւններ. ըսէ ուրեքն որ ամենքն ալ գահին

են: Կանանց մէջէն սմանք աշխարհասէր եւ անառակ են. ուրեմն այնպէս են ներ ամուսինները, ներ քոյրերն, եւ գնա յառաջ: Առաքեալներուն մէջ Յուզայ մը գանուեցաւ. ուրեմն ամեն առաքեալներն ալ մասնիչ էին: Եթէ պատմաւորաբանութիւնդ կ'արժէ քահանայից համար, պետք է որ արժէ նաեւ բոլոր մարդկային ազգին համար: Ի՞նչ աներբաւութիւն է ասիկա:

Եթէ քահանայութիւնը բամբասողներուն հետ խօսիչ ուղեի, ուրիշ պատասխան մը ունէի: Դուք կ'ըսէք թէ դայթակղութիւն սուտը քահանաներ կան. այո՛, բայց դուք չէք մի, որ զերեմք ան վիճակին կը հասցընէք: Կ'ազաշեմ ընկերացողս, որ աս պատասխանեալն ճշմարտութեան աղէկ միտ գնէ: Ըսենք թէ գանուի քահանայ մը, որն որ իր վիճակին ծանրութիւնը մտնալով՝ ազատ բերան բանեցընէ, օրինաւոր իշխանութեան զէմ խօսելու յանդիմի, սուրբ բեմին անարգութիւն ըլլայ: Ի՞նչ մը աշխարհքիս կիրքերը տածէ. ըսէ ինձի, այն անսասա ազատասերները, այն աշխարհասէրները, այն քահանաներու մշանջնաւոր բամբասողները՝ շուտ մը այնպիսի քահանան մինչեւ երկինք չե՞ն բարձրացընէր, ամեն կողմ չե՞ն հրատարակեր թէ անիկա խեղճ-խեղճ-բարձր-նիւն հասած է, թէ իր ընկերներուն պէս նախադարձաբաններս գերին չէ, եւ իրեն չե՞ն ներեր քահանայական զգեստ կրելուն աններկի սձիբը: Աս ի՞նչ է ուրեմն, ասիկա դայթակղութիւնը քաղաւերել ու յառաջացընել չէ՞:

Նոյնն ուրիշ կերպով աւելի եւս ուղղակի կը գործեն: Կզերին շատ կամ թիչ աղէկութիւնը, ինչպէս որ փորձը կը ցուցընէ, ցաղցում մը, հայելի մըն է այն ընկերութեան շատ կամ թիչ աղէկութեան, որուն մէջ կ'ապրի. այնպէս որ մկ կողմանէ նոյն ընկերութեան լուսազայն մասը կ'ըլլայ, բայց մկալ կողմանէ իր վրային ալ թիչ մը կը բուրէ այն հոգին՝ որով ընկերութիւնը տագրուած է: Եւ բնական է, որ ասանկ ալ ըլլայ. վասն զի որչափ որ ալ մարդս փայթ տանի՝ վաստառող սո սնեցող երկրի մը մէջ իր մարմինն առողջ պահելու, ի վերայ այս ամենայնի կարելի բան չէ ծծած օգին ու միմոյրբին ազգեցութիւնը բոլորովին խափանել: Այսու ամենայնի իրրեւ թէ բաւական չըլլար՝ աշխարհքիս փոխադրական օգը ծծելէն զգուշանալու համար քահանայից յանն առած խանքն ու մրցութիւնը, քահանաներուն սուտ գայթակղութիւններուն զէմ ամենն աւելի ազազակողները՝ առջինները կ'ըլլան նոյն դայթակղութիւնները գրգռելու եւ յառաջացընելու:

Եւ ս'հ, որչափ եղանակներով նոյնը յառաջ կը տանին: Եկեղեցականաց անկարգութիւններուն առաջին լուցկիքն է, ստորին հոգիներուն՝ իրենցմէ բարձրագոյններուն պարտաւոր հպատակութիւն չընելը, որով բոլոր եկեղեցական

Նուիրապետութիւնը սահմանօրոյց կ'ըլլայ: Արդ անոնք ուրիշ բան չեն ընէր, բայց եթէ քահանաներն իրենց եպիսկոպոսներուն, եւ եպիսկոպոսները՝ Հոռոմոյ Քահանայապետին դէմ գրգռել, առ պատճառանքով՝ իբր թէ ստորիններուն օրոյց կը գծան, եւ կ'արգելին որ, ինչպէս կ'ըսեն, — բիշ էջ անոնց իրաւունքը շտափշտակի: Եկեղեցեացիանաց մէջ ամեն բարիքներուն ազդիւրն է աշխարհական եւ կրօնաւոր կղերին միաբանութիւնը, որոնք մի եւ նոյն բանակին՝ իրարու փոփոխակի օգնելու համար սահմանուած՝ երկու խմբերն են: Արդ՝ ասոնք երկու խմբերուն մէջ տարաձայնութիւն կը սերմանեն, նախանձ կը գրգռեն, եւ այնպիսի նախանձայութիւն կը բարբառեն, որմէ ծնած առանձնական հակառակութիւններով կը փնտնայ երկու կողման զօրութիւնը, զորն որ հասարակաց թշնամուցն դէմ պետք էին գործածել: Ամեն կարելի գայթակղութիւնները վերցընելու միակ միջոցն է օրինաւոր մեծաւորաց իշխանութեան անեղծ պահպանութիւնը. բայց թէ որ քահանայ կամ կրօնաւոր մը գանուի, որն որ իր պարտքն ընդի, ապահով եզիր որ թէ մէկն ու թէ մէկաւր ամենայն կարեկցութիւն ու զուիթ կը գտնեն անհասարակաւորներուն առջեւը, որոնք իրենց պարծանք կը համարին օրինաւոր իշխանութեան դէմ անոնց օգնելն ու պաշտպանելը: Կը գտնուին երկիրներ, ուր մինչեւ կառավարութիւնները եպիսկոպոսներուն եւ կրօնաւորաց մեծաւորներուն ձեռքը կապած են այնպիսի եղանակաւ, որ ասոնք կը պարտաւորին եղած անկարգութիւնները տեսնել եւ չեն կրնար զարման տանիլ: Աս ամեն բանէն ետքը, եթէ քահանայ մը՝ որն որ իր բերեմարդ հարկ է որ օրէնքով մը սանձուի, օրինազանց գանուելու ըլլայ, կը սկսին բարձրաձայն ազազակել եւ հրապարակաւ դատապարտել: Ստուգիւ զարմանալի արդարութիւն:

Բայց տեսնելը թէ ան ալ նշմարիտ է, որ քահանայք այնպիսի ժամտախա մըն են, ինչպէս որ կը նկարագրեն, եւ կամ թէ յանցաւորներն այնչափ բազմաթիւ են, ինչպէս որ կը կեղծեն: Ոչ մէկը եւ ոչ մէկաւր: Արովհետեւ իրենց մէջ բարիներն ընկերութեան ամենէն կատարեալ մարդիկն են. իսկ օրինազանցներն այնպիսի բաներու յանցաւոր են, որոնք աշխարհականներուն մեծ մասին օրոյց հիմակուան առանց բանի տեղ չի գրուիր: Քահանաները շահախնդիր կը համարուին. կը զիջանիմ որ ոմանք կծծի եւ պատշաճ շտափեն աւելի բանի գործքի մէջ ըլլան. բայց ան մեկդի ձգելով՝ որ գուցէ ստիպուած են ասանկ ընելու, որովհետեւ զուրք՝ որ քահանաները կը բաժրասէք, ձեր օրէնքներովն ու տիրապետութեամբը զերենք մերկացուցած էք. ըսէք՝ յափշտակողները, գողերը, ամեն տեսակ վաշխառութեան, մեղանշակիան գաղխներու եւ մեծազանառութեան մէջ խզուած մարդիկները՝ քահանաներուն, թէ ձեր նմաններուն մէջ կը գտնուին: Անժուտկալու-

թեան համար կ'ամբաստանուին. թող տանք, որ շատերուն
 անդգամութիւնն է, որ սյուսիսի շարախօսութիւններն ասոնց
 վրայ կը ծանրացընէ, կը շնորհեմ որ գանուին քահանայք, ու
 րանք իրենց վիճակին պատիւը պահած ըլլան. բայց իրենց վրայ
 պաշտօն գառնութեամբ յանդիմանած բաներնից՝ զուք ամեն
 որ, բոլոր կեանքերնուց մէջ չէք գործեր: Ի՞նչ: Չե՞նք գիտեր
 արդեօք կայրաներու, խոտակցութիւններու, թատրոներու,
 կանանց, ամեն տեսակ անասակ եւ ամբօթալից զբօսանքներու
 ունեցած մոլեգնութիւններնից: Չե՞նք ծանօնար ձեր շուպլու-
 թիւնները, թեպէտեւ այնպիսի վիճակի մէջ ալ ինկած ըլլաք,
 որ ալ զիբաւ կրնայք ժուտկալել: Կը բամբասուին իբրեւ աշ-
 խարհասէր, որովհետեւ քանի մ'անգամ շափէն աւելի զուարթ
 ինկողից կամ թատեր մէջ երեւցած են. կ'ամբաստանուին ի-
 բրեւ որկրանող, որովհետեւ անգամ մը նաչու ասին շափն ան-
 ցուցած են. կ'ամբաստանուին իբրեւ թեթեւ, որովհետեւ հա-
 զուսանին վայելուչ ծանրութիւն մը չիցուցընէր: Արդ, նորին
 կը զրուցեմ, աս անկարգութիւնները չեմ ջատագոյներ, մանա-
 անց թե բոլոր սրտանց կ'անարգեմ, ինչու որ գիտեմ թե որ-
 շափ սաար բաներ են ասոնք այն սրբութենէն՝ զորն որ կը պա-
 հանի քահանայութեան հրեշտակային արժանապատուու-
 թիւնը. բայց միանգամայն կը հարցընեմ ձեզի, ինչու ամբաս-
 տանութիւններնից բերաննից չի՞նար, ուր որ զուք որ չ'անցնիք՝
 որ թատրոները շքանախէք, միշտ տեսարաններու, ինկողներու,
 պարերու մէջ կը գանուիք, եւ ձեր շուպլութեան եւ ընդու-
 նայնութեան՝ ունեցածներնից աւելի կը մտխէք:

Ասոր ալ տարակից չկայ որ եկեղեցականներն ամե-
 նեն աւելի ամբաստանողներն՝ աս տեսակ մարդիկ են: Ո՞վ
 լսած է երբեք որ ճշմարիտ քրիստոնեայ մը սյուսիս քահա-
 նաները շարքիկած եւ անոնց վեհ արժանապատուութիւնն ա-
 նարգած ըլլայ: Բոլորովին ներհակը: Բարի քրիստոնեայք՝
 երբ որ անոնց տուած գոյթակցութիւնը կը տեսնեն, սրտեր-
 նուն մէջ կը ցաւին, կ'ոգըան, եւ եթէ կարող են՝ կը ջանան
 զարման տանիլ. բայց անոնց արժանապատուութեան պատ-
 ճասու՝ կը զգուշանան անոնց մոլութիւնը հրապարակաւ քա-
 թողելէն: Ասոր հակառակ ան դժբախտները՝ որոնք ամենեւին
 կրօնք չունին եւ ամեն տեսակ փտութիւններով լեցուն են,
 երբեք չեն գազրիբ անոնց դեմ շարախօսութիւն ընելէն: Աս
 ալ աս զարուս արժանի արգարութիւն մըն է:

Յանցաւորներուն թուոյն նկատմամբ, փախք Աստուծոյ,
 որ ապիպ ըսածներէն խիստ քիչ է: Եթէ շատ կ'երեւան,
 ասոր պատճառն ան է, որ բարիները հանգարա կ'ապրին, աշ-
 խարհքիս աշքին շատ չեն երեւար, ուստի եւ համեմատու-
 թեան մէջ չեն մաներ: Գամանակնին բաժնած են եկեղեցւոյ,
 խոտովանարաններու, ուսման եւ ազօթքի մէջ, ազմուկ չեն
 հաներ, եւ սյուսիս անձանօթ կը մեան աշխարհասէրներուն:

որոնք առանց կրօնի, առանց հոգւոյ սպրեւու գաղտնիքը
գտած են: Ասոր հակառակ եթէ մէկն աշխարհային կեանք
անցընելու քլայ, իր առ փինակին պատճառաւ չի կրնար
գաղտնի մնալ, եւ ամենուն աշքին փուշ մը կ'ըլլայ, զամենքը
կը խցկթէ: Աս բանիս մէջ ալ կը ստուգուի ան խօսքը՝ թէ
կառքի մը ամենէն գէշ անիւք, ամենէն աւելի կը շտապէ:

Իրանցքնէ՛ աշխարհքիս մէջ գործուած որ եւ իցէ բա-
րեքն ընդն ս՛վ է: Մեծ մասը քահանայք են: Անոնք են՝ որ
բարոգութեամբ եւ հոգւոց առաջնորդելով, աստուածպաշ-
տութիւնը կը յառաջացընեն, անոնք են՝ որ ամենայն զօրու-
թեամբ դէմ կը դնեն ամեն տեղ սղոզող շարեաց հրապու-
րանքներուն: Խրմիթներէն եւ հրեղեթէն սկսած՝ մինչեւ պա-
լատներն ու արքունիքները, ուր որ բարեպաշտութիւնը մշա-
կելու, անուցանելու եւ կերպաւորելու բան մը կայ, հոն քա-
հանային մեռքը մէջն է: Չկայ կարօտութիւն մը, չկայ թշուա-
ռութիւն մը, չկայ գոբախտութիւն մը, որ անսնցմէ մոխիթա-
րութիւն լուսենայ. ինչպէս որ ալ չկայ առաքինութիւն մը,
չկայ բարեգործութիւն մը, որ անսնցմէ քաջալերութիւն լու-
սենայ: Հասարակ բան մ'եղած է եւ անոր համար ալ ազդե-
ցութիւն մը չ'ընէր այն զարմանալի տեսարանը, որ ուղղա-
փառ քահանայ մը անզազար գիշեր ցորեկ հիւանդին անկող-
նէն չիզատուիր, ոչ միայն առանձնականաց քով, այլ նաեւ
հիւանդանոցներու մէջ, թէ հասարակ հիւանդութիւն եղեր է
եւ թէ տարափոխիկ: Այնպէս ազդեցութիւն մը չ'ընէր,
վասն զի ստրված ենք անանելու, որ քահանայ մը իր բոլոր
կենացը մէջ զբաղած է կրթելու եւ ստրվեցընելու քաղքէն
ամենէն անարգ ժողովրդեան մէջ, անմարդի անբնակ լեռնե-
րու, անմշակ դաշտերու վրայ: Ո՞վ է՝ որ ժողովրդոց սպին
համար առաքելական բարոգութեանց մէջ անշափ աշխատե-
լով կեանքը կը փնայցընէ: Ո՞վ է՝ որ ամեն որ բարբարոս եր-
կիրներու մէջ Ախուսի Քրիստոսի հաւատքը կը տարածէ,
այնպիսի աստապամբներով եւ շարակրութիւններով՝ որ չի-
կրնար պատմուիլ: Ո՞վ է՝ որ մինչեւ պատերազմի դաշտերուն
վրայ մեռնողներուն մոխիթարութիւն կը շնորհէ եւ անոնց
վրայ քաջալերութեան իւրը կը հեղու, թէ ոչ քահանան:
Ես ալ գիտեմ, որ առ ամեն բան իրենց պարտքն է, եւ քա-
ղթի որ գիրենք հրաւիրեմ զատարկութեամբ նստելու ժողոված
զափնիններուն շքին տակ. ինչու որ գիտեմ թէ քահանայու-
թեան ուրիշ տեղ խաղաղութիւն ու հանգիստ չկայ, բայց
եթէ գերեզմանի մէջ, բայց շատ աղէկ կ'ըլլար, եթէ անոնք՝
որոնք աշխարհքիս վրայ կ'ապրին՝ միայն անոր զբաղելով որ ժա-
մանակին անցընեն (կամ մեռցընեն) ինչպէս իրենք կը զրու-
ցեն, եւ կամ ստակ գիգէն կամ կենաց զուարճութիւնները
վայելեն, եթէ գտնէ այնչափ տեսնելի քահանայից թէ
գործքերն ու թէ առաքինութիւնները, որչափ բաւական է

եկեղեցականները թ շնամանեւէն ու անարդեւէն զազրելու համար :

Գ. Բայց առ ալ կոյ որ շնն կրնար շտեմել, մանաւանդ թէ շատ ազեկ գիտեն եւ կը տեսնեն քահանայից գործածը : Իրենց ազազակներուն բուն պատճառը կ'ուզեմ յայտնել : Մենք առ զարուս մէջ պարտաւորուած ենք այնպիսի տեսարանի հանդիսատես ըլլալ, որուն հաւատարը՝ միայն զժողով մէջ կրնայ տեսնուիլ, եւ երբեք ուրիշ տեսնն մը եւ ոչ ալ բարբարոսներու մէջ երեւցած է : Կ'ուզեմ ըսել, որ աշխրհնուս առջեւը տեսակ մը մարդիկ ունինք, որոնք սասանաներուն պէս՝ զԱստուած կերպապէս կ'տեսնն, ուստի նաեւ առնն լուրք կ'ընեն մարդիկներուն սրտին մէջնն ուզդակի կրօնը խելլու : Ասոր փորձերն այնչափ շատ եւ այնպէս յայտնի ու հանդիսաւոր են՝ նոյն իսկ իրենց խօսքերուն եւ գիրքերուն մէջ, որ ամենեւին տարակուսի տակ չ'իյնար : Ի՞նչ կ'ընեն որեմն ասոնք իրենց անարէն վախճանին հասնելու համար : Կը տեսնեն թէ ցորչափ որ քահանայք ժողովոգրեան վրայ ազդեցութիւն ունին, անկարելի է զանիկա խարելն ու մուրեցընելը, ուստի միարան կը պտանն ինչո՞ք Բռնագործողը : Առնալքը մկ կ'ըլլան, որպէս զի եթէ կարելի է գիրենք աշխարհքիս երեսէն ընթին : Ասոր համար ամենէն սլլանդակ գրպարտութիւնները կը հնարեն, զայնտակդական պատմութիւններ կը ստեղծեն, եթէ ճշմարիտ բան մ'ալ գտնելու ըլլան, կը մեծցընեն, շափազանցութեամբ կ'աւելցընեն եւ փողոցներու վրայ զժողովին ուրախութեամբ կը հրատարակեն : Եկեղեցին եւ իր պաշտօնեաները՝ վաճառականութիւն մը, անիրաւ շահախնդրութիւն մը, խանութ մը կը համարին. քահանայական աստիճանի յարգութիւն մը ցաւցընողները կը ձաղրեն, բանէ շահակցող, յետաձեաց, խաւարատէր, ճիշտ-ի՞նչ, ճիշտ-ի՞նչ կոչելով : Անքերենն եկանին շափ ամենայն փութով կը ջանան քահանայից իշխանութիւնը բողբոջին ընթել կամ գտնել նուազցընել : Կը բազման որ ալ որենք մը շննայ, որ զիրենք զուգե, եւ կը ճգնին ոտքի տակ աննել զանոնք՝ որոնք իրենցմէ որենքներու պահպանութիւնը կը պահանջեն. հոգի կը նետան իշխանները մէջտեղաց փերցընելու, եւ ասոր համար կ'ուզեն ընթել զանոնք՝ որոնք իրենց հպատակութիւն կը քարոզեն : Աստիկ հարստութիւններու ետեւէ կ'իյնան, որպէս զի աւելի եւս գիրութիւն եւ փայլելուներ ունենան, եւ շնն կրնար տանիլ զանոնք՝ որոնք իրենց արգարութիւն եւ եզրայրսիրութիւն կը քարոզեն : Արտերնին զլիսաւորաբար զգայական հանդիսներու վրայ է, զորոնք ամեն կերպով կ'ուզեն հաճեցընել, անոր համար հարկ է որ ազատին անոնց ձեռքեն, որոնք ազկիանց՝ պարկեշտութիւն, անկեանց՝ ողջխոհութիւն, ամուսնացելոց՝ հաւատարմութիւն կը քարոզեն, անոնց ձեռքեն՝ որոնք զժողով կը սպառնան այնպիսի նիւթե-

բաւ մէջ ինկոզիներուն եւ ուրիշները ձգողներուն: Քահանան՝
Յիսուսի քրիստոսի առաքելութիւնը երկրիս վրայ կը շարու-
նակէ, եւ որովհետեւ զՅիսուս քրիստոս շնն ուզեր, անոր
համար իր պաշտօնեաները կը մերժեն: Քահանան՝ միջնորդ ու
խաղաղարար է Աստուծոյ ու մարդկան մէջ, եւ որովհետեւ Աս-
տուծոյ խօսքը շնն ուզեր բանել, անոր համար քահանայական
անունն ալ շնն ուզեր լսել: Ինչ պատճառաւ որ անխրատ
որդի մը իր դատախարակը կ'առէ, գողը զահնէն կը գարշի-
ապատարմբը զօրքեն կը զզուի. նոյն պատճառաւ ալ անառակն
ու ամբարիշտը զքահանան կ'առէ. ասանցմէ ոչ մէկն ու ոչ
մէկալը կրնայ տանիլ իր կիրքերուն կատարման ազգու ար-
գելք մը: Ո՞վ որ ինձի չի հաւատար, թող իր աշքին հաւատայ,
մտադրութեամբ գննելով թէ որոնք են քահանաներուն թըը-
նամքները, թէ ինչ կրնն եւ ինչ վարչք ունին, եւ ետքը ե-
թէ կրնայ, թող ուրանայ ամեն օրուան եւ ամէն ժամու փորձ-
առութեամբ պայծառ լուսոյ մէջ գրուած ու ցուցուած բանը:

Սակայն եւ այնպէս այս ամենայն շատ ազէկ կը յախ-
զէր, եթէ ամէն բան առ աշխարհքով լմբնմալու ըլլար, եւ
Աստուծոյ ձեռքը մէջ մտած չըլլար: Բայց ասանկ չէ: Աս-
տուած յայտնապէս ուզած է որ իր Եփեզեցւոյն մէջ քահա-
նայութիւն մ'ըլլայ. Յիսուս անանկ կարգադրած է, որ այն
գերագոյն բարիքները՝ որոնց զմեզ մասնակից կ'ուզէր ընել,
քահանայական ձեռքով մեզի արուին: Չենք կրնար Եփեզե-
ցւոյ անգամ ըլլալ, թէ ոչ մկրտութեամբ, բայց քահանան է
մկրտութեան կարգաւորեալ պաշտօնեան: Չափահաս ըլլալէն
ետքը, ասանց մեզ բերնուս քառութեան, կենաց հացի սուրբ
Հաղորդութեան, եւ կատարեալ երկրպագութեան՝ չենք կրնար
ըլլալ. բայց այս ամենայն չենք կրնար ունենալ՝ եթէ քահա-
նան զմեզ չ'արձակէր, եթէ այն մեծ զօնը (պատարագը) չի-
մատուցանէր եւ հրեշտակաց հացը չիբաշխէր: Ոչ որ կրնայ
յաւիտենական կեանք ունենալ՝ ասանց կենաց խօսքերը լսե-
լու: Արդ՝ Աստուած առ կենաց խօսքերը քահանայական շըր-
թանց վրայ գրած է, եւ անոնց կ'իյնայ նոյնը բոլոր ժողո-
վերդեան տարածել, ազէն սկսած՝ մինչեւ ձերը, ազեանն մին-
չեւ իմաստունը, գեղացիէն մինչեւ թագաւորը: Քահանանե-
րուն կ'իյնայ հոգեվարութեան ասեն զմեզ զօրացընել, քահա-
նային կ'իյնայ վերջին օժմամբ զմեզ սրբացընել, քահանան է
որ մեզի Ս. Թողակը մեծ ճամբորդութեան համար կը մատա-
կարարէ, եւ մեզի քաւարանին մարքիշ բոցերուն մէջ պատա-
րագով օգնութեան կը հասնի: Արդ՝ պատիւ պէտք է ընծայուի
անոնց՝ որոնք այսպիսի ազնուական պաշտօններ առած են, կամ
որոնց ձեռքովք մեզի այսչափ մեծամեծ շնորհքներ կը արուին:

Բաւական է ըսելը որ եւ ոչ իսկ Աստուած, իրենց կա-
րելի անարժանութեանց համար, անգամ մը տուած իշխանու-
թիւնն իրենց վրայէն կը վերցընէ, որով մեզի կը սորվեցընէ թէ

ինչպէս պէտք ենք վարուիլ իրենց հետ, թէեւ գիրենք անարժան տեսնելու ըլլանք: Ինչու որ եթէ Աստուած նաեւ անարժան քահանայից զործակից կ'ըլլայ երբ որ կը քարոզեն, երբ որ խորհուրդներ կը կատարեն, երբ որ պատարագ կը մատուցանեն, մենք սիվ ենք, որ իրենց անարժանութեան պատճառաւ կարող պիտ'որ ըլլանք գիրենք թշնամանել:

Այն պէն անիծեալ Քամերուն, այն անարգեալ Արեւոյտներուն, որոնք իրենց հօրց պակասութիւններն ակնածութեամբ ծածկելու տեղ, նոյները կը յայնեն եւ կը ծանրացնեն: Իսկ շատ շուտով պիտի հասնի այն բուռն, որ պիտի զգան Քրիստոսի խաչերուն շքմարտութիւնը թէ, Արշիւ շնորհի զի անորհի: Ինչու որ եթէ Աստուած իր պատժող ձեռքը կը ծանրացնէ ան քահանայից վրայ՝ որոնք պարտքերինն աղէկ կատարելու փոյթ չաւրին: պատիւնին աղէկ չպահեցին եւ ուրիշներուն գոյթակցութեան պատճառաւին, ստուգիւ նոյն պատժող ձեռքը պիտ'որ ծանրացնէ անոնց վրայ ալ, որոնք զանոնք շարգեցին: Աստուծոյ արգար զատաստանն է, որ քահանայի օգնութիւն չունենայ մահուան առնն այնպիսին՝ որն որ կենդանութեան առնն զքահանան այնչափ անարգեց: Անորենն Աղոյգեր բոլոր կենացը մէջ իրեն խաղաղիկ մը բրած էր Աստուծոյ պաշտօնեաները. վերջին ժամուն մէջ՝ որ բաները շատ տարբեր կը տեսնուին, քան թէ աշխարհքիս յիմարութիւններուն մէջ, մարդ խաւրեց քահանայ կանչելու: Իսկ ինչ: Նոյն իսկ իր բարեկամները թող շտուին որ քոփը մտնենայ, որուն վրայ հայհոյելով մեռալու սահմանաբար: Եւ կերպ օրինակներ ուրիշ անգամներ ալ պատահած են եւ կրնան նորէն պատահիլ: Արդ, ընթերցող, եթէ առ գեպքս քեզի ալ պատահելու ըլլայ, որ նոյն անուն կարող չըլլաս քահանայի օգնութիւնն ունենալ, առանց անոր՝ բոլոր աշխարհքս ինչ սգուս օւնի քեզի: Աշխարհքիս ամեն իշխանները, ամեն գիտունները, ամեն իմաստունները, նոյն ժամուն մէջ կրնան քեզի գանձեր շնորհել, աղօթքներ ու վարդապետութիւններ ընել. բայց քահանան միայն կրնայ հոգիդ մեղքերեդ արձակել, քեզի գժոխքը զոցել եւ արքայութիւնը բանալ. վասն զի ինչ որ անիկա երկրիս վրայ կ'արձակէ՝ երկիրքն ալ կ'արձակուի, եւ ինչ որ անիկա կը կապէ՝ կը կապուի: Գուն յու վրայ մտածէ ուրեմն. ինք զինքդ լեւ կրնար խաբել. թէ պիտ'որ չմտնիս, եւ որովհետեւ (եթէ հոգուդ փրկութիւնն բոլորովն հրաժարած լեւ,) մահուան անկողնոյ մէջ հարկաւորութիւն ունիս քահանաներուն նպատարութեան, հիմակ այնպէս վարուէ անոնց հետ, որ Յիսուս արժանի ընէ զքեզ ան առնն այն մեծ շնորհքն ունենալու, որ անոնց պաշտաման օգնութեամբը յախտնական բարիքդ գանես:

չեւ աշխարհչիս կատարածը . ինչու որ ոչ որ կրնայ փոխել
 Յիսուսի քրիստոսի հաստատած բանը : Ասկից կը հեռուի որ
 միշտ կրճուարներ պիտ'որ գանուին, փոյթ չէ թէ ի մաս-
 նաւորի ինչ կանոն պիտ'որ աւանուն, կամ ինչ պիտ'որ հազ-
 նին, եւ ինչ անուն պիտ'որ ունենան . կրճուար պիտ'որ ըլ-
 լան, վասն զի աւետարանական իրաւոներուն ետեւէն պիտ'որ
 երթան : Աս զիանալէն ետքը՝ յառաջ գայ ով որ կ'ուզէ,
 եւ ըսէ, օգտակար են թէ անօգուտ, բարի են թէ յանցա-
 որ, հարկաւոր են թէ աւելորդ . մենք միշտ իրաւունք կ'ու-
 նենանք իրենց ըսելու . Եթէ Յիսուս քրիստոս զանոնք հաս-
 տատած է, եւ կ'ուզէ որ գանուին իր Եկեղեցւոյն մէջ, եւ եթէ
 հաստատոյ պատիւը կը պահանջէ որ ըլլան անմիկը՝ որ պատիւի
 կատարելութեան ետեւէն երթան, ով էք դուք՝ որ կ'ազազա-
 կէք, կը հակառակիք, կը պարսաւէք, կը հոյհոյէք եւ կը հա-
 մարիք թէ քրիստոսէն աւելի գիտէք թէ իր Եկեղեցւոյն ինչ
 պատշաճ է, կամ Եկեղեցիէն աւելի կը ճանչնայք թէ որն է
 հաստատացելոց օգտակարը : Ա՛հ, միթէ Տերն մեր Յիսուս կա-
 բող չէ՞ սրբացընել իր ծառաները որ ճամբով որ կ'ուզէ, կամ
 թէ աշխարհչիս սրբօնքը կ'կննայ Եկեղեցւոյ բան սորվեցընելը :

Եթէ ըսելու ըլլաս զինուորներու խումբ մը՝ որ ժամա-
 գիրքի վրայ կը գիմարանէ, զեղացիներու բազմութիւն մը՝ որ
 աստեղաբաշխութեան վրայ խնդիր կը յուզէ, կամ կոյր մը՝ որ
 գոյներու վրայ վճիռ կու տայ, խնտալէն չես դազրիք . եւ ինչ-
 պէս կրնաս ծիծաղոյ բռնել՝ երբ որ փաստարան մը, անտես մը,
 ուսուցիչ մը մեծ մեծ կը ջարդէ, վճիռներ կու տայ կրճուարա-
 կան կենաց վրայ, եւ կամ կը սահմանէ թէ ինչ պատշաճ է, եւ
 ինչ անպատշաճ է հաստատացելոց սրբութեան համար :

Բայց զանք հիմա աշխարհչիս բերանը պարտած առած-
 ներուն : Չի՞ կրնար քանիչ, կ'ըսեն, կրճուարներուն ոնչոնցով
 ք-ք-քի կեանք : Աս ամբաստանութիւնն սլլեւսլլ եղանակաւ
 կրնայ աւանուիլ կրճուարներուն վրայ, եղանակաւ մը անոնց
 վրայ՝ որ իրենք զիրենք տեսական կենաց առած են, եւ ուրիշ
 եղանակաւ անոնց վրայ՝ որոնք գործնական, կամ տեսականէն
 ու գործնականէն խառն կեանք մ'ունին : Թէ ասոնց եւ թէ
 անոնց վրայ կրնայ վար զարնուիլ կամ կրճուարական կեանքն
 ըստ ինքեան, կամ քանի մը մասնաւորներու զեղծմունքը, ու-
 բոնք իրենց յանձն առած գիմակին պարսպերը չեն կատարեր :
 Թէ որ խոսքն առ ետքիմներուն վրայ ըլլար, շատ գիմարանու-
 թեան աւելի չէր գանուեր . ինչու որ եւ ոչ Ա . Եկեղեցին կը
 ներէ պնդպիսիներուն, որ իրենց յանձն առած գիմակին հա-
 մաւայն վարք չեն ունենար, եւ առին իանք կ'ընէ անոնց զա-
 տարկութիւնն սրգելելու : Աս զիպուածիս մէջ միայն ան կրնայ
 ազաւուիլ կրճուարաց թ շնամբներուն, որ Եկեղեցւոյ քանի մը
 շորհչք ընեն :

Նախ՝ որ չխառնուին ուր որ պէտք չեն խառնուիլ, առ

առաւելն՝ եթէ եռանդնին այնչափ շատ է՝ որ սրտերնին կը մաշեցընէ կրօնաւորները կարգի կանոնի խոթելու համար, շատանան միայն անոր գիմելու, որուն կը վերաբերի գարման տանիլը: Ասան զի զուն ալ կը տեսնես որ եթէ ուրիշին ասն մէջ անկարգութիւն մը տեսնելը քեզի իրաւունք տալու ըլլայ անոր մէջ մտնելու եւ նար մը հոգալու, ան ասին հարկ է որ հրատարակես առ իրաւունքդ ամէն առանձնականաց աները, ամէն հրապարակական պաշտօնաբանները եւ ամէն կառավարութեանց մէջ մտնելու, ուր բաներն ըստ հանդիպ լին երթար. բայց նոյնպէս ալ հարկ է որ մի եւ նոյն իրաւունքը տաս ամենուն ալ՝ որ քու տունդ մտնեն եւ քեզի վերաբերած բաներուն մէջ խառնուին ու նար մը հոգան: Եթէ ամէն առանձնական իրաւունք ունի կրօնաւորները նորոգելու, ինչն ամէն կրօնաւոր ալ իրաւունք պիտի չունենայ առանձնականը կարգի դնելու: Իսկ եթէ ասիկա քեզի քիչ մը շափազանց կ'երեւայ, ան ասին ասով շատացիր որ հիմակու հիմա կրօնաւորներն իրենց մեծաւորներուն եւ գլխաւորարար Եկեղեցւոյ հսկողութեան տակ մեան:

Երկրորդ՝ Եկեղեցին առ ազաւանքն ալ կ'ընէ քեզի (զքեզ ասչորոզ նախանձաւորութիւնդ տեսնելով) որ զուն առաջին ըլլաս կրօնաւորները հրապարուցը՝ այնպիսի կեանք մը վարելու, որ իրենց փնակին անպատշաճ է, որ շնափահարես այնպիսիները՝ որոնք իրենց սեպհական պարտքերն ուղի տակ անելով՝ աշխարհային եւ քաղաքական գործքերու կը զբաղին, եւ աւելի եւս եւս կենաս ստահակներուն օգնելէն, զորոնք Եկեղեցին իր կանոններուն համեմատ կարգի բերելու կը իմայ:

Պուցէ անպատշաճ չէ հոսանքս խորհուրդ տալ վանական դատարկութեան եռանդուն ինչնամեններուն, որ իրենց եռանդեան մէկ մասն ալ ուրիշ դատարկութիւններուն դէմ պահեն, որոնք նոյնչափ վտանգաւոր են ընկերութեան՝ որչափ քանի մը կրօնաւորներու կամ մայրապետներու դատարկութիւնը: Թող քիչ մ'ալ պահեն իրենց եռանդը, սրինակի համար, տեսակ մը երիտասարդներուն, որոնք բոլոր կեանքերնին առաւելնէ մինչեւ իրիկուն իրենց վրայ զբաղելով կ'անցընեն: Լազի կէս օրուան մտա անկողնէն կ'ելլեն, ժամերով իրենք գիւրներ պնտելու, զեղեցկացընելու, անգուրելու, զարգարելու եւ ասեւն կ'իջնան. քանի մը ժամ ալ այցելութիւններ ընդունելն, այցելութեան երթալէն ետքը, բաւական համեղ կերակուրներով պատրաստուած սեղանի կը նստին. իսկ զիչեքուան մեծ մասը թատրներու, կարաններու եւ ասանց նման զբօսանքներու մէջ կ'անցընեն, որուն վրայ երկրորդ օրն ալ նորէն նոյն աշխատակց գործքերուն ձեռք կը զարնեն: Թող քիչ մ'ալ իրենց եռանդը պահեն նաեւ տեսակ մը տիկիներուն, որոնք իրենց ընտանիքն երեսի վրայ ձգած, օրուան մէջ գտնէ հինգ անգամ մը հագուելու եւ հանուելու մեծ զբաղմունքն ունին, ինչպէս որ կենաց ամէն մէկ գործողութեան համար նորանեւութիւնը կը

Հրամայէ: Գեշ շէր ըլլար՝ եթէ իրենց եռանդեան մէկ փոքր մասն ալ տեսակ մը պաշտօնատեղերուն հանէին, որոնք իրենց պաշտօնատեղերը շատ ուշ երթալէն զատ, շատ անգամ ժամանակներն յորանջելով, խօսակցելով եւ շփե գուրս դանդաղութեամբ՝ երկայն բարակ գրիշնին կտրելէն ետքը, քանի մը տող բան կը գրեն, կ'եջեն կ'երթան. այսու ամենայնիւ առատ թողալներն կ'առնեն, որն որ տերութեան դանձուց կամ աւելի ճիշդ խօսելու համար՝ առանձնականաց քակին ծանրաբեռնութիւն մըն է: Ասանք եւ ասոնց նման ուրիշ գատարկատեր անձինք արժանի էին կտրել՝ այն եռանդեան մէկ կամ իշն ընդունելու, որ այնչափ առատութեամբ կրօնաւորներուն վրայ կը թափուի: Բայց թող ասանք աս ամեն զեզնմունքները, եւ գառնանք մեր նպատակին:

Կրօնաւորութիւնն ըստ ինքեան գատարկ ու անդործ կեանք մըն է. թէ բազմազրազ: Եթէ Եկեղեցւոյ թշնամբներուն ակամօջ զնելու ըլլանք, կրօնաւորներն ուրիշ բան չեն՝ բայց եթէ պարագորգներու խումբ մը, որոնք աշխարհքիս վրայ անհոյ կեանք անցընելու զազանիքը գտած են: Բայց ով որ կիրքը մէկ դի ձգելով, պատմութեան յիշատակարանները ձեռքը՝ աղէկ մը մտածելու ըլլայ, ուրիշ կերպ պատասխան կուտայ: Եթէ աշուքնիս ետեւ գարձընելու ըլլանք, կրօնաւորներն առջեւնիս կ'եջեն իրրեւ մարդկային ազգին ամենամեծ բարեբարները: Եթէ միջին ըսուած գարեբուն մէջ ամեն մշակութիւն շմարեցաւ, կրօնաւորներուն շնորհակալ ըլլալու ենք, որոնք իրենց արքայարաններուն ու վանքերուն մէջ նոյնը պահպանեցին: Այսօրուան օրս տղու մ'ալ յայտնի է, որ անոնք պահեցին մեզի գիտութիւնները, գրադիտութիւնը, հնութեան արուեստները, թէ իրենց օրինակած ամբողջ գրատուններովը, թէ իրենց բացած գարգններովը, եւ թէ իրենց երբեք ձեռք չթողուցած ուսմունքներովը: Բայց կրօնաւորները գրադիտութեան շատ մեծազոյն բան ալ պահեցին. այսինքն՝ պահեցին աստուածապաշտութիւնը, կրօնն ու առաքինութիւնը, բարբարոսները կրթելով, զանոնք քրիստոնէութեան գարձընելով եւ կամաց կամաց այն ազնուականութեան աստիճանը հասցընելով, որուն վրայ հիմա մենք կը պարծինք, մէկ կողմանէ ալ պատճառ եզոզներն անարգելով: Բարոյական բազարակորթութեան վրայ նիւթականն ալ աւելցընողներն իրենք եզան: Գերմանիայի, Գաղղիայի, Իտալիայի, ըսէ նաեւ Եւրոպայի մեծ մասին, անմարդի անապատ կողմերն իրենք հարթեցին, մարբեցին, մախինները շորցուցին, եւ այն բարձր աստիճանի մշակութեան հասցուցին, որուն մէջ կը գտնուէին՝ երբ որ հերետիկոսներն ու ապստամբները՝ զանոնք իրենց ձեռքէն յափշտակեցին: Անգղիացի եւ Գերմանացի երկրատեղերուն ամենէն զեզեցիկ երկիրները՝ ժամանակ մը կրօնաւորներուն մշակած արքայարաններն են: Աւատային իշխանութեան ա-

անը՝ միայն կրօնաւորները ստեղծելը կը զննեն հարիւրաւոր պզտիկ երկրատեսարց հարստահարութեան, որոնք մշակէ ըրծանաւորներ զարմած էին: Զամանակ մը՝ երբ որ խռովայրց հասարակութիւններն ինքնիշխան կը կառավարուէին, միայն կրօնաւորները ժողովուրդ ժողովրդեան հետ կը հաշտեցնէին, ազմուկները կը հանգարակեցնէին, եւ որչափ կարելի էր՝ սպանութիւններն ու կոտորածները զազրեցնելու նարը կը զանէին: Միայն Ս. Բենեդիկտոս ըստ զարեւոյ Եկեղեցւոյ՝ ամենէն իմաստուն քահանայապետները, գաւառներուն՝ ամենէն եռանդուն եպիսկոպոսները, բարբարոս ազգերուն ամենէն գործունեայ առաքեալները, եւ երկինքին՝ ամենէն մեծ սուրբերն ընծայէ: Ս. Փրանկիստոս եւ Ս. Գոմինիստոս իրենց սրբութեան սրինական ու իրենց քարոզութեանց եռանդով՝ ըզրոր Եւրոպա նորոգեցին, քաղցի քաղաք, զեղէ զեղ պարտելով՝ արեգակի մը պէս, որ ամէն բան կը լեւնացնէ եւ կը կենդանացնէ:

Կրօնաւորաց միարանութիւնները հին ստեղծներն ըրածնին հիմակ ալ գործելէն զազրած չեն: Հիմակ ալ անզազար կ'աշխատին քարոզելու, խոստովանեցնելու, խրատելու, յորհարելու, եւ քրիստոնեայ ժողովուրդը մեզաց ու անկարգութեանց սահան նամբաներէն հանելու: Հիմակ ալ զբազած են նոյն ժողովրդեան առանձինն սգնութիւններ մատարարելու՝ սուրբ առաքելութիւններով, արատաւայ կարգի քարոզութիւններով, ինչպէս որ տեղն ու ժամանակը կը պահանջէ: Հիմակ ալ կը զբաշին քրիստոնեայ ժողովրդաց սգաւար զիրքեր ու գրուածքներ հրատարակելու, թէ՛ զիրենք մուրաբանէն ազատելու եւ թէ՛ բարեպաշտութիւններն աւելի եւս բարդելու համար: Հիմակ ալ հիւանդանոցներու, բանտերու, թիազարութեանց մէջ ընկերին հոգեւոր եւ մարմնաւոր պիտոյքներուն սգնութեան կը հասնին:

Եւ աւելին զրուցեմք. բանի մը զարեւել վեր կրօնաւորաց աշխատութեան զաշտերն աւելի եւս ընդարձակած են: Աճելաասաներորդ զարեւելեաց զանուած այնչափ երկիրներու կղզիներ հարկաւորութիւն ունին առաքելական վարդապետաց մեծ բազմութեան եւ ամբողջ զնդերու, որոնց մեծ մասը կրօնաւորաց վանքերէն կ'ելլէ, որոնք որոշուած երկիրներու եւ ժողովրդապետութիւններու կապուած շրջալով, աւելի ազատ են բարբարոս երկիրներ երթալու քարոզելու: Լուստերի ժամանակէն վեր Եւրոպայի մեծ մասն անկարգութեան մէջ ինկած ըլլալով, կրօնաւորաց հնարագիտութիւնն ու հսկողութիւնը հարկաւոր է, որպէս զի քրիստոնեայ ժողովուրդը վտանգէն պահուի: Տղաց խանգարուած կրթութիւնը՝ իմաստուն կրթիւններու կարտ է, եւ աս բանիս համար կրօնաւորներուն մէջն ամենէն յարմար անձինք կը զանուին, ինչպէս փորձը միշտ ցուցուցած է, այն ապականութիւնը՝ զորն որ

Հիմնական քաղաքակրթութիւնը ժողովրդեան մէջ կը տարածէ, հարկաւորութիւն ունի զարման ընտղներու, արդ՛ կրօնաւորներն են այն աղջ, որն որ ապականութեան կը պահէ. նիւթական փայելմունքներու մէջ խղզուած եւ Աստուծոմ հեռացած աշխարհքիս զբօսանքներն ու թեթեւութիւնը կը կարտաին առանձնութեան օրինակ տուողներու եւ ազօթքով զԱստուած հաշտեցընողներու:

Աղէկ կը տեսնեմ, որ առ խօսքերս ըսած ասեմնին շատերը յօրանջելու պիտ'որ սխաին, շատերն ալ պիտի զայրանան: Աս ինչ է, պիտ'որ ազազակեն, ա՛ն է այն առաւելութիւնները, որոնց փայ կը պարծիս իննեւասաներորդ զարուն մէջ: Ստացչ է, եթէ կարող ըլլայի զիտնաւորներն՝ իբրեւ փանապիանութեան, երկաթուղիներու, շոգեշարժ մեքենաներու, հեռագիրներու, տեսակ տեսակ զբօսանքներու եւ փայելմունքներու յառաջացուցիչ ներկայացընել, աշխարհքս զիրենք իմաստ՝ երեսով կ'ընդունէր եւ իրենց հետ կը հաշտուէր. բայց առանց ասոնց ալ՝ օգտակար ըլլալու բաներ կը գտնուին: Եթէ ստացչ է՝ որ մարդ աշխարհք եկած է անտարանական օրինաց պահպանութեանն արքայութիւն ստանալու համար, եթէ ստացչ է որ մարդ անմահ հոգի ունի, որն որ իր գործքերուն համեմատ՝ կամ՝ յախտնական պատիտ եւ կամ՝ յախտնական վարձք պիտ'որ ընդունի, եթէ ստացչ է՝ որ առաջինն ազատելու եւ երկրորդը ստանալու համար՝ քրիստոնէական կրօնին պարտքերուն գործադրութիւնը մի միայն միջոցն է. եթէ ստացչ է որ առ քրիստոնէութիւնը՝ քարոզութիւն, Ս. խորհուրդներ, ազօթք, մեղքէն փախչիլ կը պահանջէ. եթէ ստացչ է Բիսուսի Քրիստոսի քարոզածը, Ս. Եկեղեցւոյ ստրկեցուցածը եւ բոլոր աշխարհքիս առանձնութը զար հաւատացածը. աւելի եւս, եթէ ստացչ է որ մարդիկ անասուններու խումբ մը լին, որ քանի մը տարի ախղներու մէջ գլորելէն ետքը՝ ոչնչութեան պիտ'որ գառնան. եթէ առ ամեն բան ճշմարիտ է, ան ասեմն առ ալ ճշմարիտ պէտք է ըլլայ. որ նաեւ կրօնաւորները՝ որոնք հաստատուած են մարդիկներուն օգնելու, որ անասուններու կեանքէն հեռանան եւ Բիսուսի Քրիստոսի յախտնական կենացը մտանան, լին կորսընցուցած իրենց օգտակարութիւնը:

Ստորին եւ ազեւս մարդ մը՝ որ բնական գիտութեան թանկարան մը կը մտնէ, այնչափ գործիքներ, մեքենաներ մկտեղ ժողոված տեսնելով, կրնայ կարծել որ տղոց խաղալիքներ են՝ ժամանակ անցընելու համար. բայց ով որ կը ճանչնայ ինչ բանի ծառայելին, կարծեմ թէ անոնց փայ ուրիշ կերպ զատաստան կ'ընէ: Նոյնը կրնայ ըսուիլ տեսակ մը աշխարհաւերներու համար ալ, որոնք երկնից մտածութիւնն ու հոն հասնելու հարկաւոր եղած միջոցներուն զազափարն ան առաջինն կորսընցուցած են, որոնց հաւատքն այնչափ տկար-

ցած է՝ եթէ մարած ալ չէ, որ անոնց վրայ խօսք եղած ասան՝ միայն ձիմարդի ու ձազրել գիտեն, եւ իրենք զիրենք գիտան եւ բարձր աստիճանի իմաստուն կը համարին, վասն զի ունեցած գիտութիւննին զգայարանաց դարչահասութենէն եւ խահանգի շողիներէն վեր չիրարձրանար: Այսպիսիներուն՝ կամուր աղբատութեան, անձնուրացութեան, մահացուցման, ապաշխարութեան, ողջախոհութեան, եռանդեան, կրօնաւարական կենաց վրայ խօսք կ'ուզես խօսիլ. Շնչուր Էրդու ընդունի ընդունի Աստուծոյ: Անանոց նմանող մարդը չիմանար Աստուծոյ վերաբերած բաները, ըստ յախտեանական ճշմարտութիւնը: Բայց ասոր համար իրենց կարծիքը պէտք են փոխել անոնք, որոնք հաստոյ սէրն ու զգամուները սրտաբերուն ու մտքերուն մէջ կենդանի կը պահեն, եւ կ'իմանան կրօնաւորներուն հոգեւոր աշխատութեանց օգուտը:

Բ. Գնենք թէ, կ'ըսեն անոնք, ստոյգ ըլլան ան կրօնաւորներուն վրայ զուցածները, որոնք կերպով մը ընկերին բարեղն համար կ'աշխատին. բայց ինչ կ'ըսես անոնց համար, որոնք Կրօնի խնդիրները անոնք չեն ընդունիր՝ որքան որ Կրօնի խնդիրները չեն ընդունիր: Ինչ ըսեմ: Բան մ'ըսեք, եւ անոնց ազատութիւնը յարդէ: Մինչեւ ցայսօր ալ որ իրաւունք ունեցած է, երթալու անհանգիստ ընելու մասնաւոր անձ մը՝ որն որ իր եկամուտովն ապրելով, չ'ուզեր բանի զբաղիլ: Արդ՝ ինչու համար անհանգիստ պիտ'որ ըլլան բանի մը անձինք, որոնք իրենց եկամուտը հասարակաց ամենուն համարելով, կ'ուզեն իրենք զիրենք հոգեւոր կրթութիւններու տալ: Ասով ինչ շարիք կը գործեն: Սրան իրաւունքը կը բանարարեն: Եթէ զիրենք իրենց րոյններէն հանել ու ցրուել կ'ուզէք, վասն զի իրենց վիճակը ձեզի համոզական չէ, ան ասեն ձեր սկզբան համաձայն գործելու համար՝ հրատարակեցէք աս իրաւունքը՝ որ պիտի գրաւուի անոնց ամենուն ստացուածքը, որոնք ընկերութեան մէջ ժամանակինն ուզածնան պէս կը գործածեն:

Բայց պէտք էր գիտնալ, որ այն կրօնաւորներն ալ ժամանակինն անօգուտ չեն անցըներ: Մարդ ստեղծուած է ուրիշներուն համար ալ, բայց գիտաւորարար (ընկէք նաեւ աս ինքնասիրութիւնը) ինք իրեն համար, իր անձին երանութիւնը ստանալու համար: Ան է ան երկանիկ ինքնասիրութիւնը, զորն որ աշխարհքս շատ չ'ուզեր իմանալ, բայց հրատարակուած է Անկից, որն որ սորվեցուց թէ ինչ օգուտ էր Կրօնի խնդիրները: Արդ՝ եթէ աշխարհքես հեռանալը, վասնզններէն փախչիլը, ազօթքով առանձնութեան կեանք վարելը՝ մարդուն վաստահութիւն կու տայ՝ իր կեանքը զիրաւ ասանց մեղաց անցընելու, եւ ապահովութեամբ փրկութեան նաւահանգիստը հասնելու, ասիկա բուսական պատճառ մը չէ՞ որ նոյն վիճակն

ընտրել: Եւ զումն ինչ իրաւունք ունիս զինքն արգելելու: Ազատութիւն, ամեն բանի մէջ ազատութիւն, կը պտտացուի. ազատութեան համար ամեն կարելի ապահովութիւնները կը պահանջուի, մինչեւ զաւանանութիւն ընելու ազատութիւն, հայհոյելու ազատութիւն կ'ուզուի. ամեն արգելք շղթայ մըն է, որն որ պէտք է կտարուի, ամեն կայ լուծ մըն է, որն որ պէտք է ցնցուի. պստա ամենայնիս չ'ուզուիր ուրիշի մը իրաւունք տալ, որ հանգարա, առանձնացած, անմեղ, ազոթքներու եւ միայնութեան մէջ կեանք անցընէ: Ո՞վ կեզմաւորներ, ո՞վ բճաւորներ: Բայց սրշափ անմիտ են ան ուղղափառները, որոնք սյուսիսիներուն հետեւելով՝ կրօնաւորներու զեմ կը խօսին եւ կը գտաապարանն:

Բայց ան աչ տուա է, որ կ'ըսեն թէ օգուտ մը լուծին այն ընկերութեան՝ որմէ բաժնուած են: Ասան զի թող ամառք որ այն կրօնաւորներն աշխարհքիս վրայ մէջ մէկ խահերու կը նմանին, որ իրենց առարքինութեան լուսովը շորս կոզմը կը լուսաւորեն. թող ամառք նաեւ որ ասոնք ապահով նաւահանգրտի մը նման են, ուր աշխարհքիս մրրիկներէն աշկոծեալները կը դիմեն. խորին խորհուրդ մ'ալ դիմաւարու է, զորն որ աշխարհքս շնանշնար. բայց անոնց օգտակարութիւնը կը յայտնէ: Յիսուս Քրիստոս ուզեց որ իր Եկեղեցին մարմին մ'ըլլայ, որուն անդամներն իրարու հետ կայ մը, կախում մ'ունենան, եւ փոփոխակի իրարու երաշխաւորութիւն մը տան: Չէ թէ ասով կ'ուզենք ըսել թէ մէկուն մեզքը կարող է մեկային հոգին արասել, ասիկա ըսելը մուրաբութիւն մը կ'ըլլար. հապա ան՝ թէ ժամանակաւոր երջանկութիւնն աւ նաեւ թիշ կամ շատ շնորհաց աններեւը՝ որ հասարակութեան մը վրայ կը հասէ, կը կախուի մասնաւորաց ազեկութենէն աւ ազոթքէն: Ասանկ կը սորվեցընէ մեզի սուրբ Գրքը, եւ կը հաստատեն եկեղեցական պատմութիւնները: Ասկից կը հետեւի որ քաղաքի մը, ժողովրդեան մը, ընտանիքի մը համար աւելի օգտակար բան չկայ, որչափ իրենց անդամներուն մէջ քանի մը Աստուծոց հանդիպան անմինք ունենալ: Ասոնց արդեանց համար Աստուած ամենուն աւելի առատաձեան կ'ըլլայ իր շնորհներովը, եւ աւելի եւս կ'ողորմի՝ արժանի եղած շարիքները հեռացընելու: Ուստի ինք զինքը բոլորովին ազոթքի առող կրօնաւորական հասարակութիւն մը՝ շատ անգամ բուրբ ժողովրդեան պաշտպանութիւն մըն է եւ ապահովութեան վահան մը, այնպէս որ Աստուած նոյն հասարակութեան ազոթքովը հաշտուելով, ուրիշներուն արժանաւորած պատիժները կը շնորհէ: Կրօնաց ըսուիլ որ կրօնաւորաց առանձնութիւնն եղանակաւ մը ուրիշներուն ցրուամը կը տուէ, իրենց ազոթքները՝ ուրիշներուն զԱստուած մոռնալը, իրենց ապաշխարութիւնները՝ ուրիշներուն զգոյցականութիւնը, իրենց նոստապահութիւնները՝ ուրիշներուն զեխութիւնը, իրենց վերսն-

անգամները՝ ուրիշներուն անգարչութիւնը կը լինէր, եւ այդպէս կ'էնէ այն կրճարաց հասարակութիւնն ըստանայ առիւթ մըզայ մէջ մասնախօսութիւնը շարքարացիներու ալ ըլլայ: այստ աննայնիւ կրկնէ բարեխառն կ'ըլլայ պատմութիւնն հետազոտելու եւ առաւ շնորհք ընդունելու: որ գարնի գան: Սուրբ է: որ այս աննայն պատմար համարելու համար հաստաց պետք է սրբոց հաղորդութեան, ազնիւքի ազգեցութեան, երկրիս երկինքի հետ հաղորդակցութիւն ունենալուն, առաւանդին յատկութիւններուն, կրճարակի պիտակին ներքին արդիւնաւորութեան, շնորհաց զերբնակի բարոյն, ազգայնարութեան եւ խոտակերութեան գործութեան, մէկ խորով՝ ուզգախա ըլլալ պետք է: Բայց եւ հաստիցն ու հեթանոսաց, ու Հրեից եւ ու հեթանոսաց հետ կը խոտակ, որոնք կ'աւ լինէ Եանձնար կ'աւ կ'արանեան առ հեթանոսութիւնները. առաւ ուզգախաներու հետ խոտակով՝ կարնէն լինէ իրենց բարակիս յայտնի է որ նաեւ անտական կեանք զարոյ կրճարակներն ալ լինէ մէկ մըզն զատարկ լինէ, հարցա ընկերութեան շահաւոր անգամներ են: Զիրենք բարեխօսութիւն ալ պիտակ են: Բայ ընկերացոյ զատարան լինէ:

- ԳԼ. Ա. Ատուածոյ նախաինձամբութիւն:
 Ա. Ի՞նչպէս նախաինձամոզ է Ատուած' երբ որ սմանք
 հարուստ, ոմանք աղքատ կ'ըլլան: — Բ. Բարիները
 անշուած կեցած են. իսկ շարերը երկամիկ կ'ըլլան: . . . 1
- ԳԼ. Բ. Ատուածային արգարութիւն:
 Ա. Ի՞նչ յանցանք ունին այնչափ առանց մկրտութեան
 մեռնող մանկուիք, որ զժոխքի զատապարտութիւն: —
 Բ. Ի՞նչ յանցանք ունին այնչափ հեթանոսներ, որոնց
 հաւատք քարոզուած չէ: — Գ. Ի՞նչ յանցանք ունին
 այնչափները՝ որ հերետիկոսութեան մէջ կը ծնանին: . . . 11
- ԳԼ. Գ. Ատուածոյ Գիտութիւնը, Նախասահմանութիւնն
 ու Բարութիւնը:
 Ա. Ատուած գիտէ թէ պիտի փրկուի՞մ ես: — Բ. Կը
 փրկուի՞մ թէ որ նախասահմանուած եմ: — Գ. Ատուած
 բարի է: — Դ. Ատուած վրէժխնդիր չէ: . . . 20
- ԳԼ. Դ. Կրօնք:
 Ա. Ամեն կրօն աղէկ է: — Բ. Ես ամեն կրօն կը յար-
 գեմ: — Գ. Կ'ուզե՞ս որ զժոխք երթան անոնք ամէնքն
 ալ, որ քեզի պէս չեն մտածեր: 27
- ԳԼ. Ե. Կրօնք:
 Ա. Ուղղափառները շահնդուրժող են: — Բ. Սէր
 չունին: 36
- ԳԼ. Զ. Կրօնական անտարրերութիւն:
 Ա. Գործնական անտարրերութիւնն ինչ է: — Բ. Աւ-
 երի յաճախ ուր կը գտնուի: 42
- ԳԼ. Է. Կրօնի արտաքին պաշտամունք:
 Ա. Ատուած կարօտ չէ արտաքին պաշտամունքնե-
 րու: — Բ. Ատուած սգուտ մը չիքաղէր մեր պաշ-
 տամունքներէն: 50
- ԳԼ. Ը. Կրօն:
 Ա. Բաւական է բարիք ընել: — Բ. Ես գողութիւն չեմ
 ըներ, սպանութիւն չեմ ըներ: — Գ. Համեստ մարդ
 մըն է, միայն քիչ մը կրօնի պակասութիւն ունի: . . . 57
- ԳԼ. Թ. Կրօն:
 Պատուաւոր մարդը կրօն չիփոխեր: 62
- ԳԼ. Ժ. Կրօն:
 Ա. Կրօնն աղէկ է ժողովրդեան համար: — Բ. Կանանց
 համար, որոնք կրօնական յուզմանց կարօտութիւն
 ունին: 67

ԳԼ. ԺԱ. Ուղղափառութիւն :

Ա. Կրօնն՝ ընկերութեան արատքին ընթացքին մէջ
խառնուելու չէ : — Բ. Խոհեմութիւնը կը պահանջէ
որ շիջող միջինը պահուի, շափաւորութիւն ունեցուի.
պէտք չէ անհարգական կամ մերժող ըլլալ : 74

ԳԼ. ԺԲ. Հաւատք :

Ա. Ես չեմ կրնար հաւատալ : — Բ. Բնական ճշմար-
տութիւններն ինձի թաւական են : — Գ. Միտքս ու-
րիշ բանի չիկրնար հաւանիլ : 87

ԳԼ. ԺԳ. Խորհուրդք :

Ա. Միտքս չիկրնար խորհուրդներն ընդունիլ : — Բ.
Անոնց մէջ հակասութիւններ կան : — Գ. Ի՞նչ պատ-
ճառ կրնայ ըլլալ զանոնք ընդունելու : 100

ԳԼ. ԺԴ. Կորածեա Կրօն :

Ա. Ինչո՞ւ կրօնը քիչ մը զիջում չ'ըներ : — Բ. Կրօնի
մէջ յառաջագիծութիւն : — Գ. Ժամանակին պահան-
ջութեանը : 108

ԳԼ. ԺԵ. Գերբնական բաներ :

Բաւական է միտքը, թաւական է սիրտը : 117

ԳԼ. ԺԶ. Հրաշքներ :

Ա. Հրաշքներն անկարելի են : — Բ. Այլ հիմնոյ հրաշք
չ'ըլլար : — Գ. Մաղնիսականութիւն, խօսող սեղան-
ներ : — Դ. Անկարելի է ճանչնալ որ գործք մը հրաշք
է, թէ չէ : 127

ԳԼ. ԺԷ. Խօսող սեղաններ եւ մաղնիսականութիւն :

Ա. Այն նիստերուն մասնակից ըլլալն ինձի գէշ բան մը
չ'երեւար : — Բ. Սասանային հետ ամեն զաշնակցութիւն
կը մերժեմ : — Գ. Ինչ զինքս ընթացողական բաներով
պատասխարած եմ : — Դ. Կրնայ զիտցուիլ թէ ար-
ցեաք արքեւար է մաղնիսականութիւնը եւ մինչեւ ուր : 139

ԳԼ. ԺԸ. Մարգարեութիւններ :

Ա. Մարգարեութիւնները մտիկ են : — Բ. Երբեք ա-
նոնց զրոյ ստուգութիւն չիկրնար ունեցուիլ : — Գ.
Մարգուն մէկը բանի մը անորոշ ասանգութիւններն
իրեն սեղհականներ, ինչ զինքն իրրեւ Աստուած հրա-
տարակեր է : 153

ԳԼ. ԺԹ. Մարտիրոսք : — Հաւատոյ տարածումը :

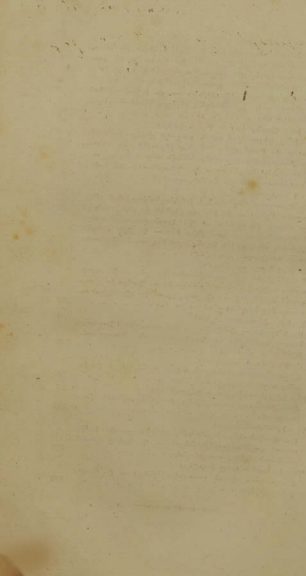
Ա. Մարտիրոսներուն թիւն ըստածին չափ չէ : — Բ.
Մալեւանդութեան գործքեր են : — Գ. Ամեն զատ իր
մարտիրոսներն ունի : — Դ. Քահանաներուն շահա-
խնդրութիւնն ու հնարքները քրիստոնէութիւնը հաւ-
տատուն բանեցին : 160

ԳԼ. Ի. Հանդերձեալ կեանք :

Ա. Մենք որ մեռնինք, ամեն բան կը վերջանայ : — Բ.
Անդի՞ աշխարհքեն երբեք մէկն եկած չէ : 169

ԳԼ. ԻԱ. Եկեղեցի:	
Ա. Հասնոյ արքունիք: — Բ. Ասիկա մայրն քահանայնեքուն մկ օրէնքն է: — Գ. Ես Աստուծոյ կը հաստատմ, բոլոր անդին այնչափ ուրիշ բաներ	178
ԳԼ. ԻԲ. Կոյն նիւթին շարունակութիւնք:	
Ա. Արքայական հանութիւն: — Բ. Իշխանութեան զեղծում: — Գ. Իշխաններն Եկեղեցոյ բնական պաշտպաններն են:	185
ԳԼ. ԻԳ. Աշանդներ: — Բանադրանք:	
Ա. Իճշ գէշութիւն ունին գաղանի ընկերութիւնները: — Բ. Բարեգործութեան ընկերութիւններ են: — Գ. Բանադրանքներուն ժամանակն անցած է. ալ ազգեցութիւն չեն ըներ: — Դ. Գնա մտածէ, էթէ ժամանակաւոր բաներու համար արուին:	197
ԳԼ. ԻԴ. Կրօնապահչք:	
Ա. Աստուծոյ Բճշ հոգն է իմ թաղիանալս. Իրեն Բճշ պատիւ կ'ընէ: — Բ. Ինչ որ բերնէն կը մանէ, ան չէ որ մարդը կը պղծէ: — Գ. Կրօնապահչութիւնները մարդկային կարգադրութիւնք են: — Դ. Զիս մեղքն կերակուրներն աւելի կը մահացընեն: — Ե. Ես ուրբաթ օրերը պահչք պահեմ:	211
ԳԼ. ԻԵ. Գրոց արգելում:	
Ա. Եկեղեցին գրքերուն խառնուելու չէ: — Բ. Գրոց արգելումը տկարներուն համար է: — Գ. Ես իմ զոսս փորձեցի, ինծի փոսս մը չտուին: — Դ. Ըշմարիտն ուսուող ինչու պիտի չմանչցուի:	219
ԳԼ. ԻԶ. Հետազոտութիւն:	
Ա. Իճշ է: — Բ. Բանտեր, Աւղարտաֆէ (Հաւատոյ ներգործութիւն): — Գ. Սպանիական Հետազոտութիւն:	225
ԳԼ. ԻԷ. Քահանայապետ:	
Ա. Քահանայապետներուն մտլութիւնները: — Բ. Իրենց արքունեաց զեխութիւնք:	236
ԳԼ. ԻԸ. Ժամանակաւոր Տէրութիւն:	
Ժամանակաւոր տէրութիւնը Քահանայապետին հարկաւոր չէ:	243
ԳԼ. ԻԹ. Քահանայք:	
Ա. Քահանաներուն մտլութիւնները: — Բ. Իրենց տուած գայթակղութիւնները: — Գ. Իրենց կշտաւրութեան ճշմարիտ ազդիւրները:	258
ԳԼ. Լ. Կրօնաւորաց կարգեր:	
Ա. Կրօնաւորներուն գառարկութիւնք: — Բ. Տեա- կան կարգեր:	268

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0666843

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0243388

